T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

KUR'ÂN MUHTEVASI BAĞLAMINDA KUR'ÂN ANSİKLOPEDİLERİNİN TAHLİL VE DEĞERLENDİRMESİ

Yüksek Lisans Tezi

ABDULLAH KARACA

İSTANBUL, 2018

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

KUR'ÂN MUHTEVASI BAĞLAMINDA KUR'ÂN ANSİKLOPEDİLERİNİN TAHLİL VE DEĞERLENDİRMESİ

Yüksek Lisans Tezi

ABDULLAH KARACA

Danışman:
PROF. DR. ÖMER ÇELİK

İSTANBUL, 2018

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalı TEFSİR Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi ABDULLAH KARACA'nın KUR'ÂN MUHTEVASI BAĞLAMINDA KUR'ÂN ANSİKLOPEDİLERİNİN TAHLİL VE DEĞERLENDİRMESİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 20.12.2018 tarih ve 2018-36/18 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 26/12/2018

Öğretim Üyesi Adı Soyadı			**İmzası**
1.	Tez Danışmanı	Prof. Dr. ÖMER ÇELİK	
2.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. NECMEDDİN GÖKKIR	
3.	Jüri Üyesi	Doç. Dr. MUHAMMET ABAY	

GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı : Abdullah KARACA

Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri

Bilim Dalı : Yüksek Lisans, Tefsir

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Ömer ÇELİK

Ter Türü ve Tarihi : Yüksek Lisans Tezi – 2018

Anahtar Kelimeler : Kur'ân ansiklopedileri, Kur'ân muhtevası, ansiklopedi, konulu tefsir

ÖZET

Yirminci yüzyılın son çeyreğinden itibaren ortaya çıkan "Kur'ân ansiklopedisi" başlıklı eserlerin sayısı her geçen gün artmaktadır. Bu çalışmada, on tane Kur'ân ansiklopedisi Kur'ân muhtevası açısından incelenmiş ve ansiklopedik bir bakışla nasıl bir Kur'ân muhtevası sergilendiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Tez; giriş, üç bölüm, sonuç ve eklerden oluşmaktadır. Girişte konunun çerçevesi netleştirilmiş, birinci bölümde Kur'ân muhtevasına yönelik çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde, ele alınan Kur'ân ansiklopedileri tanıtılıp değerlendirilmiş, değerlendirmeye esas teşkil etmeyen diğer ansiklopediler isimleri ile zikredilmiştir. Üçüncü bölümde Kur'ân ansiklopedileri, Kur'ân muhtevası açısından değerlendirilmiştir. Ayrıca klasik dönemin ansiklopedik eserleri ile günümüz Kur'ân ansiklopedileri kıyaslanmıştır. Ekler kısmında, ele alınan ansiklopedilerin Kur'ân muhtevası ile ilgili maddeleri listelenmiştir.

Kur'ân ansiklopedileri hem Kur'ân'da geçen kelime, terkip, şahıs, varlık ve konuları hem de Kur'ân'ın ilişkilendirildiği alanları ele alarak birçok madde içermektedir. Bu eserlerdeki maddelerin seçiminde; tefsir faaliyetleri, şer'î ilimler, bilimsel ve sanatsal konular, zanaatlar ve meslekler, sosyal kurumlar, çağdaş akımlar ve düşünceler, güncel sorunlar, Kur'ân etrafındaki tartışmalı meseleler ve diğer kutsal kitaplar ile kıyaslamaların etkisini görmek mümkündür. Hacimli tefsirler ile kapsamlı Kur'ân ilimleri çalışmaları, klasik dönemdeki ansiklopedik eserler olarak değerlendirilebilirler. Günümüz Kur'ân ansiklopedileri ile klasik dönem ansiklopedik eserleri, Kur'ân muhtevasına yönelik ilgi açısından nicel ve nitel farklılıklara sahiptir.

GENERAL INFORMATION

Name and Surname	: Abdullah KARACA
Main Department	: Basic Islamic Sciences
Department	: Master Programme, Qur'anic Exegesis (Tafsir)
Supervisor	: Prof. Dr. Ömer ÇELİK
Degree Awarded and Date	: Master- 2018

Keywords : Encyclopedias of the Qur'an, the content of the Qur'an, encyclopedia, thematic exegesis.

ABSTRACT

An Analysis and Evaluation of Encyclopedias of the Qur'an in Terms of the Content of the Qur'an

The number of works titled "Encyclopedia of the Qur'an", that has emerged since the last quarter of the twentieth century, is increasing day by day. In this study, ten number of Qur'anic encyclopedias were examined in terms of the Qur'anic content and it was tried to determine how a Qur'anic content was displayed with an encyclopedic perspective. This thesis consists of introduction, three chapters, conclusion and appendixes. In the introduction, the framework of the subject was clarified and the first chapter gave information about the studies on the content of the Qur'an. In the second chapter, these ten encyclopedias were introduced and evaluated. Besides, encyclopedias other than these ten were mentioned. In the third chapter, these ten works were analyzed and evaluated in terms of the content of the Qur'an. In addition, the encyclopedic works of the classical period and the contemporary encyclopedias of the Qur'an are compared. In the appendixes, the articles of the questioned encyclopedias, relating to the content of the Qur'an, were listed.

The encyclopedias of the Qur'an contain a big number of subject that address the Qur'anic words, subjects, figures, entities and passages as well as the areas in which the Qur'an is associated. It is possible to see the effect of the following factors in the selection of these titles in encyclopedias of the Qur'an: Tafsir activities, Islamic sciences, scientific and artistic issues, crafts and jobs, social institutions, contemporary movements and thoughts, current problems, controversial issues around the Qur'an and comparisons with other holy books. Voluminous tafsirs and comprehensive works of the Qur'anic sciences can be considered as encyclopedic works in the classical period. Today's Qur'anic encyclopedias and classical encyclopedic works have quantitative and qualitative differences in terms of interest to the content of the Qur'an.

ÖNSÖZ

Kur’ân-ı Kerîm, sadece bilgi sunan bir kitap değil, kendisine inananlara rehberlik eden bir kaynaktır. Kur’ân; Allah, din, âlem, insan, ahiret gibi çeşitli konulara vurgu yaparak, kendisine inananlara, nasıl yaşayacakları hakkında yol göstermektedir. Kur’ân’ın “hidayet” oluşu, insanın inanç ve davranışları ile ilgilidir. ‘İnanç’ ve ‘amel’ Kur’ân’ın amaç konularıdır. Bu iki konunun dışında kalan; evrenle ilgili bilgiler, geçmiş milletlerin kıssaları vb. hususlar ise araç konular olarak değerlendirilebilir. Araç mahiyetindeki bu konular, amaç durumundaki konuların ispatı ve onlar hakkında bakış açısının sağlıklı bir şekilde oluşması için Kur'ân'da yer alırlar. Araç konularda konu bütünlüğü aranmaz. Örneğin, Kur’ân okuyarak Hz. Musa'nın kıssası hakkında tam bir bilgiye ulaşılamaz. Yine, Kur’ân’da ‘arı’ hakkında –Yüce Allah’ın kudretine delil oluş yönü dışında- detaylı izahlara rastlanılmaz.

Kur’ân, gerek amaç gerek araç olarak içerdiği konuları belli bir tertip ile ele almamakta, farklı konuları iç içe sunmaktadır. Bu sebeple, Kur’ân muhtevasının ne olduğu, Kur’ân içeriğinin hangi başlıklardan oluştuğu hakkında farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Ayrıca, Kur’ân’ın ‘i’câz’ yönü ile muhtevası irtibatlandırılmakta, zengin bir içeriğe sahip olduğu iddia edilmektedir. Dahası, Kur’ân’ı yorumlayan insanların farklı zaman ve zeminlere ait oluşu da, Kur’ân muhtevasını -muhataplar açısından- esnek kılan bir diğer hususdur. Dolayısıyla, Kur’ân’ın yapısı, i’câz meselesi ve muhatapların farklılığı gibi etmenlerle, “Kur’ân muhtevası” konusu önemli oranda öznel bir karakter taşımaktadır. Kur’ân’da sadece belli başlı birkaç konunun bulunduğu şeklinde bir değerlendirme ileri sürüldüğü gibi, “Kur’ân’da her şeyin bilgisi vardır” şeklinde bir yaklaşım da dile getirilmektedir.

Kur’ân muhtevası, günümüzde özel bir ilgi alanı haline gelmiştir. Kur’ân muhtevası hakkında çeşitli çalışmalar yapılmaktadır. Kur’ân’ın bütün muhtevasını ele almaya/izah etmeye çalışan eserlerin yanı sıra, belli bir konuyu ele alan konulu tefsir çalışmaları da günümüzde öne çıkmıştır. Kur’ân muhtevasına yönelik çalışmaların artışı, doğal olarak farklı Kur’ân tasavvurlarını da beraberinde getirmektedir.

Günümüzde “Kur’ân ansiklopedisi” başlığını taşıyan eserler de literatür arasındaki yerini almıştır. Bu eserlerin önemli bir bölümü, Kur’ân’ın kelime ve kavramlarından çeşitli hususlara tahsis edilmektedir. Bazı Kur’ân ansiklopedilerinde yüzlerce madde Kur’ân içeriğine aittir. Ayrıca, “ansiklopediler”, yazıldıkları dönemin öne çıkan konularını ele alır ve

bilgilerin özetini sunarlar. Bu durumda, Kur'ân ansiklopedileri, Kur'ân muhtevasına değinen önemli kaynaklar arasında değerlendirilebilirler.

Çalışmamız, Kur'ân ansiklopedilerini Kur'ân muhtevası açısından ele alma amacıyla hazırlanmıştır. Konu, Kur'ân ansiklopedileri ile oluşacak bir "Kur'ân muhtevası" portresi oluşturmak ve Kur'an muhtevası algısını şekillendiren muhtemel etmenleri tespit etmek amacıyla seçilmiştir. Çalışmamızda, ayrıca, klasik dönemin ansiklopedik eserleri ile günümüz Kur'ân ansiklopedileri –Kur'ân muhtevası açısından- kıyaslanmıştır.

Yüce Rabbime, bahşettiği tüm nimetlere ilaveten, bu çalışmayı tamamlamayı nasip etmesinden ötürü hamd ü senâlar ediyorum. Tüm mesaimi rızasına uygun kılmasını arzuluyorum. Kur'ân'ı bizlere tebliğ ve temsil ederek, iki cihan saadetinin yollarını gösteren Hz. Muhammed'e (s.a.v.) ve ashâbına salât ü selâmlar gönderiyorum.

Başta aileme; sabrıyla ve teşvikleriyle daima yanımda olan eşim Sümeyye Hanım'a, özellikle, tahsil hayatım ve mesleğimin arkasında -adeta- gizli bir kahraman konumunda olan, canım kardeşim Yakup'a teşekkür ediyorum. Tavsiyeleriyle çalışmaya katkıda bulunan saygı değer abim, meslektaşım Mustafa Yüceer'e, yapıcı değerlendirmelerinden ve eleştirilerinden istifade ettiğim Prof. Dr. Necmettin Gökkır ve Doç. Dr. Muhammet Abay hocalarıma; en önemlisi, Tefsir alanına ilgi duymaya başladığım lisans günlerinden bu yana, maddi-manevi katkıları ve yönlendirmeleriyle bana daima destek olan, danışman hocam Prof. Dr. Ömer Çelik'e şükranlarımı sunuyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖZET i
ABSTRACT ii
ÖNSÖZ iii
İÇİNDEKİLER v
KISALTMALAR vii
TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ ix

GİRİŞ

1. KONUNUN AMACI VE ÖNEMİ 1
2. KAPSAM 4
3. KAYNAKLAR VE YÖNTEM 8
4. KAVRAMSAL ÇERÇEVE 13

BİRİNCİ BÖLÜM
KUR'ÂN MUHTEVASIYLA İLGİLİ ÇALIŞMALAR

1. KUR'ÂN'IN YAPISI VE MUHTEVASI ARASINDAKİ İKİŞKİ 17
2. KUR'ÂN MUHTEVASI İLE ETKİLEŞİM İÇERİSİNDE OLAN BAZI DİSİPLİN VE MESELELER 21
3. KUR'ÂN MUHTEVASINA YÖNELİK ÇALIŞMA TÜRLERİNE DAİR BİR TASNİF DENEMESİ 27
3.1. Kur'ân'ın Bütün Muhtevasına Yönelik Çalışmalar 32
3.2. Kur'ân'ın Başlıca Konularına Yönelik Çalışmalar 36
4. DEĞERLENDİRME 39

İKİNCİ BÖLÜM
KUR'ÂN ANSİKLOPEDİLERİ

1. ANSİKLOPEDİ ESERLERİ 41
1.1. 'Ansiklopedi'nin ve Ansiklopedik Eserlerin Tarihçesi 41
1.2. İslam Dünyasında Ansiklopedik Eserler 46
1.3. Günümüzde Ansiklopediler 48
2. KUR'ÂN ANSİKLOPEDİLERİ 52
2.1. Klasik Dönemde Kur'ân'a Yönelik Ansiklopedik Eserler 55
2.1.2. Hacimli Tefsirler 55
2.1.2 Kapsamlı 'Ulûmu'l-Kur'ân Telifleri 57
2.1.3. "Kur'ân Sözlüğü Tarzındaki Ġarîbü'l-Kur'ân Eserlerinin Ansiklopedi(k) Yönleri 65
2.2. Kur'ân Ansiklopedileri 69
2.2.1. Arapça Kur'ân Ansiklopedileri 72
2.2.1.1. el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyyetü'l-müyessera/el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye 72
2.2.1.2. el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyyetü'l-Mütehaṣṣiṣa 74
2.2.1.3. Mevsû'atü'l-Kur'âni'l-'aẓîm 76
2.2.1.4. el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye/Haṣâiṣu's-suver 79
2.2.1.5. Arapça Diğer Kur'ân Ansiklopedileri 82
2.2.2. Türkçe Kur'ân Ansiklopedileri 84
2.2.2.1. Kur'ân-ı Kerîm Ansiklopedisi 84
2.2.2.2 Kur'ân Ansiklopedisi 86
2.2.2.3. Kur'an-ı Kerim Ansiklopedisi 90
2.2.3. İngilizce Kur'ân Ansiklopedileri 91
2.2.3.1. Encydopaedia of The Qur'ān 91
2.2.3.2. The Qur'an: An Encyclopedia 94

2.2.3.3. Encyclopaedia of The Holy Qur'ân 95
2.2.3.4. İngilizce Diğer Kur'ân Ansiklopedileri 97
2.2.4. Diğer Dillerde Kur'ân Ansiklopedileri 98
3. DEĞERLENDİRME 102

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUR'ÂN MUHTEVASI BAĞLAMINDA KUR'ÂN ANSİKLOPEDİLERİ

1. KUR'ÂN ANSİKLOPEDİLERİ ÇALIŞMALARINDA KUR'ÂN MUHTEVASININ YERİ 105
1.1. "'Ulûmu'l-Kur'ân" Şeklindeki Kur'ân Ansiklopedileri 106
1.2. Sûre Eksenli Kur'ân ansiklopedisi olarak 'el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye/Haşâişu's-suver 117
1.3. Kur'ân Muhtevasına Yönelik Kur'ân Ansiklopedileri 118
1.4. Kur'ân ve Tefsir Okumaları Rehberi Şeklindeki Kur'ân Ansiklopedileri 125
1.5. Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları Rehberi Şeklindeki Kur'ân Ansiklopedileri 127
2. KLASİK DÖNEMDEKİ ANSİKLOPEDİK ESERLERDE KUR'ÂN MUHTEVASI 136
2.1. el-İtḳān'da Kur'ân Muhtevasının Yeri 136
2.2. Mefâtîḥu'l-ġayb'da Kur'ân Muhtevası İncelemelerine Örnekler 144
3. KONUYA GENEL BİR BAKIŞ 148

SONUÇ 164

EKLER 168

EK-1. el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye'nin (İbrahîm el-Ebyârî) "Kâmûsü'l-A'lâm" Kısmında Geçen Özel İsimler: 170
EK-2. el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyyetü'l-mütehaṣṣiṣa'nın Kur'ân Muhtevası ile Alakalı Başlıkları 171
EK-3. Mevsû'atü'l-Kur'âni'l-'aẓîm'in Kur'ân Muhtevası ile İlgili Başlıkları 173
EK-4. el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye/Haşâişü's-suver'in Üçüncü Bölümüne Göre (en-Naẓmü'l-fennî fi'l-Kur'ân) Sûrelerin ve Âyet Gruplarının Başlıkları 186
EK-5. Kur'ân Ansiklopedisi'nin Kur'ân Muhtevası ile İlgili Maddeleri 194
EK-6. Kur'an-ı Kerim Ansiklopedisi'nin Kur'ân Muhtevası ile İlgili Maddeleri 214
EK-7. Kur'ân-ı Kerîm Ansiklopedisi'nin (Bardakoğlu v.dğr.) Kur'ân Muhtevasına Dair Maddeleri 215
EK-8. Encyclopaedia of The Qur'ān'da Kur'ân Muhtevası ile İlgili Maddeler 219
EK-9. The Qur'an: An Encyclopedia'nın Kur'ân Muhtevası ile İlgili Başlıkları 228
EK-10. Encyclopaedia of The Holy Qur'ân'da Kur'ân Muhtevası ile İlgili Başlıklar 232

KAYNAKÇA 236

KISALTMALAR

a.e. : Aynı eser

a.mlf. : Aynı müellif

a.m. : Aynı makale

ANÜİFD : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

a./a.s. : Aleyhisselâm

AÜİFD **:** Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi

a.y. : Aynı yer

b. : İbn

bk. : Bakınız

c. : Cilt no

CÜİFD : Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

çev. : Çeviren/tercüme eden

ÇÜİFD : Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

DEÜİFD : Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

dn. : Dipnot

Ed. : Editör

FÜİFD : Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

H. : Hicri

Haz. : Hazırlayan

Hz. : Hazreti

İFAV : İlahiyat Fakültesi Vakfı

MEB. : Milli Eğitim Bakanlığı

Md. : Müdür(ü)

m.ö. : Milâttan önce

m.s . : Milâttan sonra

MÜİFD : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Neş. : Neşriyat

OMÜİFD : Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

ö. : Ölümü

s. : Sayfa

s.a.v. : Sallallahu aleyhi ve sellem

sa. : Sayı

SBE : Sosyal Bilimler Enstitüsü

SÜİFD : Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

TALİD : Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi

TDVY : Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

thk. : Tahkik

t.y. : Tarih yok

vb. : Ve benzeri

vd. : Ve devamı

v.dğr. : Ve diğerleri

Yay. : Yayınları/Yayıncılık/Yayınevi

TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ

Hemze	- ء أ	:	**’**			
Peltek se	- ث	:	**S̲**	**s̲**		
Hâ	- ح	:	**Ḥ**	**ḥ**		
Hî	- خ	:	**H̲**	**h̲**		
Zel	- ذ	:	**Ẕ**	**ẕ**		
Sâd	- ص	:	**Ṣ**	**ṣ**		
Dâd	- ض	:	**Ż**	**ż,**	**Ḍ**	**ḍ**
Tı	- ط	:	**Ṭ**	**ṭ**		
Zı	- ظ	:	**Ẓ**	**ẓ**		
Ayn	- ع	:	**‘**			
Ğayn	- غ	:	**Ġ**	**ġ**		
Kâf	- ق	:	**Ḳ**	**ḳ**		
İnceltme uzatma işareti		:	^	**(Â â Û û Î î)**		
Kalın seslerde uzatma işareti		:	-	**(Ā ā Ū ū Ī ī)**		

GİRİŞ

1. KONUNUN AMACI VE ÖNEMİ

Kur'ân-ı Kerîm daima ilgiye mazhar olmuş ve hakkında geçmişten günümüze birçok çalışma yapılmıştır. Asrımızda daha da çoğalan bu çalışmalar Kur'ân'ı; tarihi, okunuşu, manası gibi farklı yönlerden ele almaktadır. Kur'ân ile ilgili çalışma ve telif türlerinde git gide bir artma/birikme söz konusudur. Bu çalışmalar içerisinde yeni türlere, farklı yaklaşımlara da rastlanabilmektedir.

Kur'ân ansiklopedileri Kur'ân çalışmalarına eklenen yeni bir halkadır. "Kur'ân ansiklopedisi" başlığını taşıyan çalışmalar yakın dönemde ortaya çıkmaya başlamıştır. Yeni halkayı oluşturan bu ansiklopediler, klasik anlamda Kur'ân ilimleri ve tefsir tarihi konularına yer verdiği gibi, Kur'ân içeriğinde yer alan muhtelif unsurlara da değinirler.[1]

Kur'ân ansiklopedileri; tanıtımı, yapısı, amacı, işlevi, oluşum safhası gibi pekçok noktadan araştırmaya açıktır. Kur'ân ansiklopedileri gibi yeni ve –ilerde değinileceği üzere- ortak formatı olmayan/yerleşmemiş bir türün her yönüyle ele alınması, geniş çalışmalar ile mümkündür. Dolayısıyla, Kur'ân ansiklopedilerini belli bir noktadan ele almak ve sınırlamaya gitmek sağlıklı olacaktır.

Kur'ân ansiklopedileri; Kur'ân tarihi, Tefsir tarihi, müfessirler gibi konulara temas etmeleri yanı sıra, farklı seviyelerde de olsa, Kur'ân muhtevasına dair bir takım bilgiler, bölümler de içermektedir. Hatta Kur'ân ansiklopedisi çalışmalarının içeriklerine göz atıldığında, maddelerin ve başlıkların büyük bir kısmının Kur'ân muhtevasına tahsis edilmiş olduğu fark edilecektir.

Diğer taraftan, günümüzde telif edilen Kur'ân çalışmaları içerisinden önemli bir kısmı Kur'ân muhtevasına yöneliktir. Kur'ân muhtevasını tasvir, izah ve tasnif amacıyla telif edilmiş pek çok çalışma türü vardır. Fihrist türü çalışmalar, sözlük çalışmaları, Kur'ân'ın konulu tefsiri çalışmaları, Kur'ân'ın ana konularını tespit eden eserler, kavram çalışmaları ve Kur'ân'ın maksadına yönelik eserler gibi, çeşitli teliflerle Kur'ân muhtevası ele alınmaktadır. Bu çalışmalar, tür ve format farklılığı yanı sıra, birbirinden farklı Kur'ân muhtevası yansıtmaktadırlar. Kur'ân, belki de yapısı gereği, muhtevasına yönelik kesin bir

[1] Mesut Kaya, "Yirmibirinci Yüzyılda Kur'ân Çalışmalarına Eklenen Yeni Halka: Kur'ân Ansiklopedileri", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, c. X, sa. 3 (2010), s. 409.

tespite imkan tanımamakta, tüm izahlar bir nevi kanaat olmaktadır.[2] Sonuç olarak, Kur'ân muhtevası hakkında karşımızda farklı izahlar, çeşitli tasnifler, farklı tarzda sunumlar bulunmaktadır. Bu sebeple, "Kur'ân muhtevası" hakkında yapılan farklı çalışmalar ve metotlar dikkat çekmektedir.

Çalışmamızın şekillenmesinde bu iki husus göz önünde bulundurulmuştur: İlk olarak, "Kur'ân ansiklopedilerinin Kur'ân muhtevasına yönelik yaklaşımı ve ilgisi"; ikinci olarak da, "Kur'ân muhtevası hakkında farklı farklı çalışmaların, farklı farklı tasvirlerin literatürde yer alması". Bu iki hususun ışığı altında, çalışma başlığımızı "Kur'ân muhtevası bağlamında Kur'ân ansiklopedilerinin tahlil ve değerlendirilmesi" olarak belirledik. Çalışmamız Kur'ân ansiklopedilerini Kur'ân muhtevası özelinde ele almayı hedeflemektedir. Tezin odak noktası, ele alınacak ansiklopedilerin Kur'ân muhtevasına dair yaklaşımları ve sundukları katkı olacaktır.

Kur'ân muhtevasının seçilme sebeplerinden biri, az önce belirttiğimiz gibi, konu hakkında farklı yaklaşımların bulunması ve günümüzde Kur'ân muhtevasının farklı çalışma türleri ile ele alınmasıdır. Bunlardan daha da önemli bir sebep ise, Kur'ân ansiklopedilerinin Kur'ân muhtevasına yönelik çalışmalardan özel bir tür olup olmama ihtimalini ele almaktadır. İçerikleri önemli oranda Kur'ân'ın farklı konularına tahsis edilen Kur'ân ansiklopedileri, acaba Kur'ân muhtevasına yönelik çalışma türleri arasında yer alabilir mi? Acaba, Kur'ân ansiklopedilerinin telifinde Kur'ân muhtevasına yönelik ilgi önemli bir faktör mü? Konunun çerçevesini belirleyen bazı sorular bunlar olmuştur.

Çalışmamızın hedefi sadece Kur'ân ansiklopedileri olmayıp, bir o kadar da Kur'ân muhtevasıdır. Şöyle ki, çalışma Kur'ân ansiklopedilerine odaklanıp, bu eserleri Kur'ân muhtevası açısından ele almaktan ziyade, Kur'ân muhtevasına dair veri içeren çalışmalardan biri konumundaki Kur'ân ansiklopedilerini, Kur'ân muhtevası açısından ele alacaktır. Bir diğer ifadeyle, tezde Kur'ân muhtevasına yönelik çalışmalar içerisinde farklı bir tür olma ihtimalini taşıyan Kur'ân ansiklopedileri ele alınıp, bu doğrultudaki fonksiyonları araştırılacaktır. Kısaca, çalışmanın temelinin "Kur'ân ansiklopedileri" değil, "Kur'ân muhtevası" olduğunu belirtmeliyiz. "Kur'ân Muhtevası Bağlamında" ifadesinin başlığın ilk kısmında yer alışı, bu noktaya kısmen işaret etmektedir.

[2] Hasan Yılmaz, *Kur'ân ve Muhtevası (Tematik ve Sistematik Bir İnceleme)*, (Ankara: Fecr Yay., 2008), s. 110.

Kur'ân ansiklopedilerini Kur'ân muhtevası açısından ele alacak olan bu çalışma boyunca, şu sorular sorulacaktır:

1. Kur'ân ansiklopedileri Kur'ân muhtevasını özel olarak veya Kur'ân içeriği ile ilgili maddeler açarak ele almış mıdır?
2. Ele aldılar ise, çalışmalarda Kur'ân muhtevası için ne oranda bölüm ve madde ayrılmıştır?
3. Kur'ân ansiklopedileri bizzat Kur'ân muhtevasını mı hedeflerler, yoksa hedeflerinin bir kısmı mı Kur'ân muhtevasıdır?
4. Kur'ân ansiklopedileri Kur'ân muhtevasını hedefliyorlar ise, Kur'ân muhtevası hakkındaki diğer eserlere hangi açılardan benzemekte ve ne açıdan onlardan farklılaşmaktadır?
5. Kur'ân ansiklopedileri, ne tür başlıkları ele almakta ve Kur'ân içeriğini hangi konularla irtibatlandırmaktadır?

Bu sorulara cevap verilirken, incelenen Kur'ân ansiklopedilerinden nasıl bir Kur'ân muhtevası algısı ortaya çıkabileceğine dikkat çekilecektir. Zira ansiklopediler ya bir dönemin tüm konularını, bütün ilimlerini ele alan, ya da belli bir konuyu tüm yönleriyle ele alan eserler oldukları için,[3] Kur'ân ansiklopedileri taraması ile teorik olarak Kur'ân muhtevasını gözden geçirme imkânı elde edilebilir. Ayrıca ansiklopedi hazırlanırken, yaşanılan zamanda önemli görülen bilgiler, öncelikli olduğu düşünülen konular içerik olarak seçilir. Böylece ansiklopedilerin, bir zaman diliminde önemli görülen bilgileri sunduğuna şahit olunur.[4] Kur'ân ansiklopedilerinin yakın dönemin Kur'ân muhtevası algısına ve Kur'ân içeriğinden önemsenen konulara işaret ede(bile)ceği düşüncesinden hareketle Kur'ân muhtevasına dair başlıklardan hangilerinin öne çıktığına dikkat çekilmeye çalışılacaktır. Özellikle Kur'ân'da kelime/kavram olarak geçmeyip ansiklopedilerde zikredilen başlıklara dikkat çekilecektir.

Tezin çerçevesi bu hususlar etrafında şekillenecektir. Bu ana eksenin yanı sıra, çalışma bir konuya daha değinecektir. İleride izah edileceği üzere, "ansiklopedi" isim olarak yeni bir tür olsa da, tarih boyunca ansiklopedik eserler telif edilegelmiştir. İlk çağlardan beri

[3] Bu ifadelerimizi destekleyen bazı ansiklopedi tanımları şöyledir: *"Bilgilerin tüm dallarından toplanmış özetleri vermeyi amaçlayan bir çalışma", "Bütün bilimlerin ya da bir bilim dalının verilerini dizgesel ve abecesel olarak gösteren yapıt", "Belirli bir bilim dalının veya bilgi serisinin bütün bölümlerini kapsayan eser"*. Bk. Nazan Uçak, "Türkiye'de Ansiklopedik Yayınlar ve 1980-1989 Yıları Arasında Yayınlanan Ansiklopedilerin Değerlendirilmesi", (yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, SBE, 1989), s. 10.

[4] Rıdvan Yücel, "Yazılı Kültür-Dijital Kültür Bağlamında Mesajın Değişen Yapısı (Örnek Olay: Ana Britannica Ansiklopedisi ile Ekşi Sözlük Karşılaştırması)", (doktora tezi, Akdeniz Üniversitesi, SBE, 2017), s. 124.

görmekte olduğumuz ansiklopedik eserler, genel ansiklopediler ve konulu ansiklopediler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.[5] Bu bakımdan, Kur'ân hakkındaki kapsamlı eserler, bir nevi "konulu/özel ansiklopedik eserler" diye adlandırılabilir. İşte bu düşünceler çerçevesinde, geçmişte de Kur'ân'a yönelik ansiklopedik çalışmaların var olabileceği noktasından hareket ederek klasik dönemde Kur'ân hakkında telif edilen çalışmalardan hangilerinin "ansiklopedik" olabileceğini sorgulayacağız. Bu sorgulama sürecinde, "hacimli tefsirler" ve "kapsamlı Kur'ân ilimleri" eserlerini ele alacağız. Ardından günümüzde telif edilen Kur'ân ansiklopedilerinin Kur'ân muhtevası bağlamında ne açılardan klasik dönemdeki bu kapsamlı eserlerden farklılık arz ettiğini inceleyeceğiz. Sonuç olarak, geçmiş ve günümüz arasında bir kıyaslama yapmak için kapsamlı Kur'ân ilimleri eserlerinden Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-İtḳān* adlı eseri ile hacimli tefsirlerden Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtîḥu'l-ġayb* adlı eseri ele alınıp, Kur'ân ansiklopedileri ile karşılaştırılacaktır. Bu kıyaslamada, *el-İtḳān* taranacak, *Mefâtîḥu'l-ġayb* ise örnekleme metodu kullanılarak incelenecektir. *el-İtḳān*'ı seçme sebebimiz, Kur'ân ilimleri sahasının önde gelen iki eserinden biri oluşu, bu iki eserin diğeri olan *el-Burhân*'dan daha meşhur oluşu, kendisinden önceki birikimi yansıtması ve sonrasını etkilemesidir.[6] *Mefâtîḥu'l-ġayb*'ı seçme sebebimiz ise, münâsebet konusuna önem vermesi, sûreleri sistemli şekilde ele alışı ve kapsamlı oluşudur.[7]

2. KAPSAM

Kur'ân muhtevası açısından Kur'ân ansiklopedilerini ele almayı hedefleyen bu çalışmada ele alınacak eserler konusunda sıhhatli bir tercih ve çerçeve belirlemek için, bazı kriterler belirledik. Çalışmamızın sınırı için gözettiğimiz ilk kıstas, ansiklopedilerin matbu', yani telif eser olması, aynı zamanda tamamlanmış olmasıdır. Ele alacağımız eserler "tamamlanmış telif eserler" olacaktır. Bu kriter gereği, "Kur'ân Ansiklopedisi" vb. başlıklı web sitelere ve programlara değinmeyecek,[8] Turan Dursun'un yarım kalan çalışmasını ve

[5] Ayhan Aykut, "Ansiklopedi", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, III (1991), s. 217-220.
[6] Harun Bekiroğlu, *Tefsir Metodolojisi Açısından el-Burhân ve el-İtkân*, (Ankara: Araştırma Yay., 2013), s. 12, 15, 134-136.
[7] İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, (Ankara: Fecr Yay., 2010), s. 607-608, 626-627. Münasebet İlmi, konulu tefsir çalışmalarının müstağni kalamayacağı bir disiplindir. Bk. Faruk Tuncer, "Tenasüb (Tematik) Merkezli Tefsirlere Genel Bir Bakış", [*Tefsire Akademik Yaklaşımlar,* ed. Mehmet Akif Koç-İsmail Albayrak, (Ankara: Otto Yay., 2015)] içinde, c. I, s. 272.
[8] Böyle bir site örneği için bk. http://www.iid-Qur'ân.com/ (erişim: 05.11.2018).

Muzaffar Iqbal'in editörlüğünde içerisinde bulunduğumuz yıllarda hazırlanmakta olan ve birinci cildi tamanlanan çalışmayı değerlendirmeyeceğiz.

Bir diğer kriterimiz, eserlerin başlığında müellif(ler) veya editör(ler) tarafından bizzat *ansiklopedi, encyclop(a)edia, Mevsû'a, dâiratü'l-meârif, ma'leme*' gibi kelimelerinin kullanılmasıdır. Yani, eserlerin içeriği ve hedefi göz önünde bulundurulmaksızın, eserin başlığına odaklanacağız. Kuşkusuz bu durumda, eseri ortaya koyan kişi veya kurumların tercihi belirleyici olacaktır. Fakat türün herkesçe kabul edilen bir kapsamının olmayışının ve çalışmamıza sınır belirleme gayemizin, başlık eksenli böyle bir daraltmayı gerekli kıldığı kanaatindeyiz.

Çalışmaların başlığını esas alma şeklindeki bu kriter, örnekler ile daha iyi anlaşılacaktır. Örneğin, Yaşar Nuri Öztürk tarafından önce *Kur'an-ı Kerim Ansiklopedisi* adıyla telif edilen eser daha sonra bazı değişikliklerle *Kur'ân'ın Temel Kavramları* adıyla neşredilmiştir. Eserin 'ansiklopedi' kelimesini içeren ilk yayımı incelemeye alınacaktır.

Doğrudan veya dolaylı şekilde Kur'ân ile ilgili herhangi bir eser, okuyucular tarafından ansiklopedik olarak değerlendirilebilir. Örneğin, Dr. Hikmet Kıvılcımlı'nın *"Tarih Tezi" Işığında Allah-Peygamber-Kitap* adlı çalışması, bir tanıtım yazısında "Türkiye'nin ilk Kur'ân ansiklopedisi" olarak nitelenmektedir.[9] Söz konusu kriterimiz gereği, okuyucu değerlendirmelerini göz önünde bulundurmayarak böyle eserlere değinmeyeceğiz.

"Ansiklopedik" başlığını taşıyan bazı eserler de söz konusu prensip gereği değerlendirmeye alınmayacaktır. Mesela, Osman Keskioğlu'nun *Kuran Tarihi ve Kur'ân Hakkında Ansiklopedik Bilgiler* adlı eseri her ne kadar tafsilatlı bilgiler içerip bizzat "ansiklopedik" kelimesi ile nitelense de söz konusu prensibimiz gereği incelenmeyecektir. "Ansiklopedik" vasfını taşıyan ve Kur'ân kavramları ile ilgili olması hasebiyle konumuz açısından önem arz eden, Ahmed Kalkan'ın *Ansiklopedik Kur'ân Kavramları ve Güncel Yansımaları* başlıklı çalışmasına ve benzer bir diğer çalışma olan, Sadr Hüseyn İsmâîl tarafından telif edilen *Mevsû'atü Mefâhîmü'l-Kur'ân* adlı esere değinilmeyecektir.

[9] Ender Helvacıoğlu , "Türkiye'nin İlk Kur'ân Ansiklopedisi", *Bilim ve Gelenek*, sa. 81 (2010, Kasım), s. 14-21.

Kur'ân muhtevası ile doğrudan ilgili olan konulu tefsir ile alakalı ansiklopediler de değerlendirmeye dahil edilmeyecektir. Abdulhay Hüseyn el-Firmâvî'nin telif ettiği *Mevsû'atü't-tefsîri'l- mevḍû'î* adlı çalışma bunlardan biridir.

"Kur'ân Lafızları Ansiklopedisi" şeklindeki, kelime fihristi ve izahlar içeren eserler de çalışmamızda ele alınmayacaktır.[10] Ayrıca, ansiklopedilerin tanıtıldığı bölümde zikredileceği üzere, aylık yazılardan derleme şeklinde ansiklopedi türlerinin de olduğu iddia edilmektedir. Fakat böyle yazıların, süreli dergilere benzerliği daha baskındır. Bu sebeple, Muhammed el-Behiy tarafından *ed-Duḥa* dergisinde yayınlanan "Dâiratü'l-Me'ârifi'l-Kur'âniyye" başlıklı yazı serisine de değinilmeyecektir.[11] Yine, bazı çalışmalarda ansiklopedi türleri arasında sayılan, "ansiklopedik sözlük" tarzı eserler çalışmamızda incelenmeyecektir.

Diğer taraftan, bu kriterimiz "Kur'ân ansiklopedisi" başlığını taşıdığı halde, tefsir yahut Kur'ân ilimleri formatındaki eserlerin çalışma kapsamımıza girmesi şeklinde neticelenmiştir. Bu durumda "ansiklopedi" ismini içerdiği halde, 'Kur'ân ilimleri' tarzında olan çalışmalar yahut özel bir alana mahsus eserler çalışma kapsamımıza dahil olmuştur. Bu eserleri hem konumuz hem de Kur'ân ansiklopedilerinin ortak bir formata sahip olmayışı hakkındaki tespitlerimizde kullanacağız.

Kur'ân ansiklopedileri azımsanmayacak bir sayıdadır. Bu sebeple, ele alınacak eserlerin sayısında da bir sınırlama yapmak gerekmektedir. Çalışmamızı on Kur'ân ansiklopedisi üzerinden yürüteceğiz. Kur'ân muhtevası açısından incelemelerimizi bu on ansiklopedi ile gerçekleştirecek, tespit ettiğimiz diğer Kur'ân ansiklopedilerinin isimlerini ise ilgili bölümde zikredeceğiz.

Çalışmamızın sınırlarını belirleme adına şunu da vurgulamamız gerekir ki Kur'ân ansiklopedilerinin Kur'ân muhtevası hakkındaki tüm verilerini tek bir çalışmada ele almak pek mümkün gözükmemektedir. Bir Kur'ân ansiklopedisinde yer alan maddeleri içerikleri ile incelemek, ansiklopedinin konuyu ele alırken ne kadar başarılı olduğunu saptamaya çalışmak, daha açıkçası, eleştirel bir gözle metin içi okumalar yapmak, bir çalışmanın

[10] Böyle bir çalışma örneği için bk. Muḫtar Fevzi en-Ne'âl, *Mevsû'atü'l-elfâẓi'l-Kur'âniyye*, (Haleb: Dârü't-Türâsi'l-İslâmi, 2002).

[11] Söz makalelerinin isimleri için bk. http://archive.sakhrit.co/authorsArticles.aspx?AID=10620 (erişim: 24 Kasım 2018).

sınırlarını aşacaktır. Bu noktayı gözeterek ve aynı zamanda çalışmanın sınırlarını net olarak belirleme amacını taşıyarak, çalışmamızda "başlık" veya "madde isimleri" üzerinde duracağız. Şöyle ki, ansiklopedilerin ne kadar başlık açtığına, ne tür başlık açtıklarına odaklanıp –gerekli gördüğümüz durumlar harici- metin içi tahliller yapmayacağız. Sadece başlıkları inceleyecek; isimlerini, miktarını, ne amaçla Kur'ân ile irtibatlandırıldığını ve sonuç olarak maddenin ne amaçla ansiklopedide yer aldığını izah etmeye çalışacağız. Durum böyle olunca, herhangi bir Kur'ân ansiklopedisinin, mesela, "Takva" maddesini nasıl ele aldığı, zikrettiği âyetlerin neler olduğu, konuyu nasıl şekillendirdiği çalışmamızı ilgilendirmeyecektir. Çalışmamızı ilgilendiren husus, bir Kur'ân ansiklopedisinde "Takva" adında bir maddenin açıldığı, bu maddenin Kur'ân'da açık veya müphem olarak geçip geçmediği, Kur'ân'da açık şekilde geçmiyorsa ne amaçla çalışmaya alındığı olacaktır. Kısaca çalışmamız ansiklopedilere başlık odaklı bir şekilde yaklaşacaktır.

Kur'ân ansiklopedilerinin ortaya çıkış ve gelişiminin kapsamlı bir şekilde ele alınması, yazılış amaçlarına değinilmesi, Kur'ân araştırmaları ve Tefsir alanı için önem arz edebilir. Dahası, bu türün tüm yönleriyle, Kur'ân hakkındaki diğer çalışmalara ne oranda benzediği ve hangi açılardan farklılık gösterdiği de önem arz edebilir. Yine, ansiklopedi çalışmalarının kendi aralarında yapılacak detaylı bir karşılaştırma sonrası elde edilecek sonuçlar da bu yeni tür hakkında kuşkusuz önemli sonuçlar sunabilir. Bütün bunlar müstakil bir çalışma, belki de çalışmalar gerektirmektedir. Biz burada sadece Kur'ân muhtevası açısından bir gözlem yapacağız. Kur'ân muhtevası özelinde konuyu ele alırken, tabii ki Kur'ân ansiklopedilerinin tanıtımına, amacına da kısaca değineceğiz. Dolayısıyla, her ne kadar ekseni Kur'ân muhtevası olsa da bu çalışmada Kur'ân ansiklopedileri hakkında elde edilecek tespitlerin, gerek Kur'ân ansiklopedileri gerek Kur'ân muhtevasına dair ileriki çalışmalar için farklı boyutlarda yardımcı olabileceği umulmaktadır.

Bu çalışma ile Kur'ân ansiklopedileri hakkında herşeyi söyleme iddiasında değiliz. Yalnızca Kur'ân ansiklopedilerini Kur'ân muhtevası bağlamında değerlendirip, genel planda Kur'ân'a yönelik yeni çalışma türlerine, özel planda da Kur'ân ansiklopedilerine yönelik müstakbel çalışmalara bir giriş yapmayı amaçlıyoruz. Çalışmamız Kur'ân muhtevasına yönelik çalışmalar ile Kur'ân ansiklopedileri hakkında giriş yapmayı ve konuyu nokta ile değil, üç nokta ile bitirmeyi hedeflemektedir.

3. KAYNAKLAR VE YÖNTEM

Kur'ân ansiklopedilerini Kur'ân muhtevası açısından değerlendirebilmek için, farklı kaynaklara başvurmak gerekecektir. Zira bu tez, Kur'ân ansiklopedilerine dair ilk çalışmalardan olacaktır ve Kur'ân ansiklopedilerini değerlendireceği bir konu bulunmaktadır: Kur'ân muhtevası. Literatürde Kur'ân ansiklopedilerine yönelik tanıtım çalışmaları bulunsa da, söz konusu çalışmalar, bu yeni tür ile Kur'ân muhtevası arasındaki ilişkiye odaklanmamıştır. Yine, çeşitli ansiklopedi eserlerinde Kur'ân maddelerinin nasıl ele alındığına dair çalışmalar mevcut olsa da,[12] bizzat Kur'ân ansiklopedilerini ele alan tez çalışmaları –tespit edebildiğimiz kadarıyla- bulunmamaktadır.

Tezin ilk kaynakları, ele alınacak ansiklopedilerin kendileri olacaktır. Bu on ansiklopediden, başta Kur'ân ansiklopedilerinin tanıtımı olmak üzere, diğer konularda da istifade edilecektir. Ele alacağımız on ansiklopedi şunlardır:

1. İbrahîm el-Ebyârî'nin *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye'*si,
2. Mısır Din İşleri Yüksek Kurulu'nun projesi çerçevesinde hazırlanan *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyyetü'l-Mütehaṣṣiṣa*,
3. Abdülmün'im eI-Ḥafnî'nin *Mevsû'atü'l-Kur'âni'l-'aẓîm*'i,
4. Cafer Şerafü'd-Dîn ve diğerlerinin hazırladığı, derleme hüviyetindeki *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye/Haṣâiṣu's-suver*,
5. Ali Bardakoğlu ve diğerlerinin hazırladığı *Kur'ân-ı Kerîm Ansiklopedisi*,
6. Süleyman Ateş'in telif ettiği *Kur'ân Ansiklopedisi*,
7. Yaşar Nuri Öztürk'ün hazırladığı *Kur'an-ı Kerim Ansiklopedisi*,
8. Brill yayınevinin hazırladığı *Encydopaedia of The Qur'ān*,
9. Oliver Leaman'ın editörlüğünde hazırlanan *The Qur'an: An Encyclopedia*,
10. N. K. Singh ve Mr. A.R. Agwan editörlüğünde hazırlanan *Encyclopaedia of The Holy Qur'an*.

Bunun dışında, Kur'ân ansiklopedilerini tanıtan çeşitli makalelerden istifade edilecektir. Mesela, Mesut Kaya "Yirmibirinci Yüzyılda Kur'ân Çalışmalarına Eklenen Yeni Halka: Kur'an Anslklopedileri" başlıklı bir makale kaleme almıştır. Kaya, "ansiklopedi"

[12] Bk. Fatih Altun, "M.E.B. İslam Ansiklopedisindeki Kur'ân ve Tefsirle İlgili Maddelerin Eleştirel Analizi", (yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, SBE, 2006).

tarihini özetlemekte, Kur'ân ansiklopedilerinin ortaya çıkışına değinmekte ve dört ansiklopediyi[13] tanıtıp değerlendirmektedir.[14]

Muhammet Abay'ın "Kur'ân ve Tefsire Dair Başvuru Kaynakları" başlıklı makalesi, başvuru kaynakları arasında ansiklopedilere de değinmektedir. Abay, bir Kur'ân ansiklopedisinin ne içerebileceğine dair kısa bir giriş yapmakta, *Encyclopaedia of the Qur'an*'ın içeriğini örnek olarak zikretmekte, akabinde sayıları dördü bulan Türkçe Kur'ân ansiklopedilerini tanıtmaktadır. Ayrıca, ansiklopedi formatına benzeyen, kavram çalışmalarını listelemektedir.[15]

Muzaffar Iqbal'in, editörlüğünü üstlendiği Kur'ân ansiklopedisi projesini tanıttığı, ansiklopediler ve bazı Kur'ân ansiklopedilerini eleştirdiği yazıları bulunmaktadır.[16] Ayrıca bazı Kur'ân ansiklopedilerini tanıtan, inceleyen çalışmalar da vardır. Muhammed Ali Asfehânî'nin "Cevle fî dâirati meârif-i Leydın el-Kur'âniyye" başlıklı makalesi bunun bir örneğidir. Asfehani bu makalesini, Brill Yayınevi'nin hazırladığı ansiklopediyi değerlendirmek üzere kaleme almıştır. Çalışmanın başında genel olarak Kur'ân ansiklopedileri bir tür olarak ele alınmakta, ayrıca yirmi Kur'ân ansiklopedisi kısaca tanıtılmaktadır. Bu yönüyle söz konusu makale, Kur'ân ansiklopedilerine dair genel bir bakış açısı sunmaktadır.

Kur'ân ansiklopedileri hakkında yazılan makalelerin yanı sıra, genel olarak ansiklopedileri tanıtan çalışmalardan da istifade edeceğiz. Bu çalışmalardan bazıları şunlardır: Cemil Meriç'in *Işık Doğudan Gelir* adlı eseri, Ayhan Aykut'un Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'deki makalesi, Zakir Avşar ve diğerlerinin kaleme aldığı *"Toplumsal ve Siyasal Bir Proje: Ansiklopedi ve Ansiklopedizm"* başlıklı makale. Ansiklopedileri tanıtmada faydalanacağımız bir diğer kaynağımız, çeşitli ansiklopedilerin giriş bölümleri ve ilgili maddeleri olacaktır.

---

[13] Süleyman Ateş'in *Kur'ân Ansiklopedisi* adlı eseri, el-Ḥafnî'nin *Mevsû'atü'l-Kur'âni'l-'aẓîm*'i, Brill Yayınevi'nin *Encyclopedia of the Qur'an*'ı ve Oliver Leaman editörlüğündeki *The Qur'an: an Encyclopaedia*.

[14] Kaya, "Kur'an Ansiklopedileri", s. 407-425.

[15] Muhammed Abay, "Kur'ân ve Tefsire Dair Başvuru Kaynakları", *TALİD*, c. X, sa. 19-20 (2012), s. 424-428.

[16] Bk. Muzaffar Iqbal, "Integrated Encyclopedia of the Qur'ān (IEQ): Raison d'être and Project Summary", *Islamic Studies*, Vol. 47, No. 4 (Winter 2008), pp. 537-543; a.mlf., "Integrated Encyclopedia of the Qur'ān (IEQ): Raison d'être and Project Summary", *Islam & Science*, Vol. 8 No. 1 (Summer 2010), s. 33-48; a.mlf. (ed.), *Integrated Encyclopedia of the Qur'an (IEQ)*, (New York: Center for Islamic Sciences, 2013), s. 33-47. Iqbal'in *Encyclopaedia of the Qurân*'ı değerlendiren yazıları da bulunmaktadır. Bk. a.mlf, "The Qurân, Orientalism, and the Encyclopaedia of the Qurân", *Journal of Qur'ânic Research and Studies*, vol. 3, Issue 5 (2008), s. 5-45; a. mlf, "Western Academia and the Qur'an: Some Enduring Prejudices", *The Muslim World Book Review*, 30:1 (2009), s. 6-18.

Konulu tefsir hakkındaki çalışmalar da bir diğer başvuru kaynağımızdır. Konulu tesfire dair istifade ettiğimiz başlıca eserler şunlardır: Şahin Güven'in *Konulu Tefsir Metodu* adlı çalışması ve Fethullah Said'in *el-Medḫal ile't-tefsîri'l-mevḍû'î* adlı eseri.

Ayrıca, klasik dönemdeki muhtemel ansiklopedik teliflere dair incelemelerimizde, "*'ulûmu'l-Kur'ân*" eserlerine başvuracağız. Bu eserlerden *el-İtḳān*'ı inceleyecek, *Fünûnü'l-efnân, el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* ve *ez-Ziyâde ve'l-iḥsân*'ı ise gözden geçireceğiz.

Özetle, incelenecek on ansiklopedisinin kendileri, ansiklopedi türünü tanıtan eserler, Kur'ân ansiklopedilerini tanıtan çalışmalar, konulu tefsir hakkındaki eserler ve "*'ulûmu'l-Kur'ân*" eserleri tez boyunca istifade edilecek başlıca kaynaklar olacaktır. İhtiyaç duyulan noktalarda, diğer kaynak ve çalışmalardan da istifade edilecektir.

Çalışma üç bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. "Kur'ân Muhtevasına Dair Çalışmalar" başlıklı birinci bölümde, önce Kur'ân'ın yapısı ve muhtevası arasındaki ilişkiye değinilecek, ardından Kur'ân muhtevasının etkileşim içerisinde olabileceği disiplin ve konulara örnekler verilecektir. Daha sonra, Kur'ân muhtevasına dair çalışma türleri incelenecektir. Bu bölümdeki verileri, Kur'ân ansiklopedilerinin Kur'ân muhtevasını ele alış metotları ile diğer çalışmaların özelliklerini karşılaştırmada kullanacağız. Bu bölüm ile ulaşmak istediğimiz bir diğer hedef, günümüzde Kur'ân muhtevasına yönelik ilginin yansımalarını araştırmak olacaktır.

İkinci bölüm Kur'ân ansiklopedilerinin tanıtımı ile ilgilidir. Bölümün başında, ansiklopedinin mahiyeti ve tarihi incelenecek, bir tür olarak 'ansiklopediler'in yanı sıra; ansiklopedik eserlerin tarihine, İslam dünyasındaki ansiklopedik teliflere ve ansiklopedilerin günümüzde geldiği aşamaya değinilecektir. Daha sonra, klasik dönemde Kur'ân hakkındaki ansiklopedik çalışmaların var olup olmadığına dair bahis açılacaktır. Burada, Kur'ân ansiklopedilerinin geçmişteki izdüşümü olmaya elverişli iki telif türü olabileceği düşüncesi çerçevesinde hacimli tefsirler ve kapsamlı Kur'ân ilimleri eserleri incelenecektir. Ayrıca, klasik dönemde telif edilen, Kur'ân'a yönelik sözlük türü çalışmalara, ansiklopedi veya kāmus olabilme ihtimalleri çerçevesinde kısaca değinilecektir. Ardından, günümüz Kur'ân ansiklopedileri ele alınacaktır. Çalışmanın konusu için kullanılacak on eser tanıtılıp değerlendirecek, bunların dışında –tespit edebildiğimiz- diğer Kur'ân ansiklopedileri künyeleri ile zikredilecektir. Söz konusu on ansiklopediyi değerlendirirken, çalışmaların

tanıtımı ve ansiklopedilerin yaygın özellikleri göz önünde bulundurulacaktır. Ansiklopedilerin sahip olması gereken başlıca nitelikler şunlardır:[17]

1. Geniş kapsam,
2. Anlaşılır, belli bir tertip,
3. Kolay üslup,
4. Akademik/bilimsel metot.

Bu hususların yanı sıra, ansiklopedilerin; başvuru kaynağı olma hedefini taşıyıp taşımadıklarını, grup çalışması mı ferdi ürün mü olduklarını ve yaygın olan alfabetik düzeni tercih edip etmediklerini inceleyeceğiz. Saymış olduğumuz bu genel özelliklerden sonra, Kur'ân'ı hangi hedef ve üslupla ele aldıklarını irdeleyeceğiz.

Çalışmanın üçüncü bölümünde, bu on Kur'ân ansiklopedisi Kur'ân muhtevası açısından değerlendirilecektir. Ansiklopediler, yazılış amaçları ve yapıları doğrultusunda beş gruba ayrılıp teker teker ele alınacaktır. Ansiklopedileri değerlendirirken, örnekler eşliğinde göze çarpan noktalara değinilecek, Kur'ân ile ilgili maddeleri çalışmanın sonunda ek olarak sunulacaktır. Tezin son aşamasında, *el-İtḳān* ve *Mefâtîḥu'l-ġayb* Kur'ân muhtevası açısından incelenip, çağımız Kur'ân ansiklopedilerinin işlevi ile kıyaslanacaktır. Sonuç kısmı ise, çalışma boyunca elde edilen tespit ve değerlendirmeleri özetleyecektir.

Araştırmada öne çıkan metotlar, "doküman incelemesi" ve "tarama (tasvir) modeli" olacaktır. "Doküman incelemesi" kısaca 'araştırılması amaçlanan konu veya olgular hakkında bilgiler içeren yazılı materyallerin analizi' şeklinde tanımlanabilir.[18] "Doküman tekniği" kayıtların sistematik olarak incelenmesi ve değerlendirilmesi amacıyla veri toplama aracıdır.[19] "Tarama modelleri" ise geçmişte ya da halen varolan bir durumu var olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan araştırma yollarıdır. Tarama modellerinde araştırma 'nedir?, 'ne ile ilgilidir?', 'nelerden oluşmaktadır?' gibi sorular etrafında şekillenir.[20] Bu iki metodu kullanarak ve bu soruları göz önüne alarak, Kur'ân ansiklopedilerinin Kur'ân muhtevası noktasındaki işlevlerini tespit etmeye, betimlemeye ve değerlendirmeye çalışacağız.

[17] Vizaretü'l-Evḳaf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, *el-Mevsû'atü'l-Fıkhiyye*, (Kuveyt, 1983-2006), c. I, s. 51-52.
[18] Ali Yıldırım–Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, (Ankara: Seçkin Yay., 2013), s. 217.
[19] Durmuş Ekiz, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, (Ankara: Anı Yay., 2009), s. 70.
[20] Niyazi Karasar, *Bilimsel Aarştırma Yöntemi*, (Ankara: Nobel Yay., 1998), s. 77.

Ayrıca çalışmamız, "karşılaştırma metodunu" da kullanacaktır. Kur'ân ansiklopedilerinin Kur'ân muhtevası açısından fonksiyonu incelendikten sonra, klasik dönemde telif edilen, Kur'ân hakkındaki ansiklopedik eserlerden el-İtḳān ve Mefâtîḥu'l-ġayb, Kur'ân muhtevası açısından incelenip, günümüz Kur'ân ansiklopedilerinin işlevi ile bu iki eserin işlevi kıyaslanacaktır.

Mefâtîḥu'l- ġayb ele alınırken, eserin tamamını incelemek yerine, örnekleme yolunu tercih edeceğiz. Ayrıca, Kurân ansiklopedilerini Kur'ân muhtevası açısından ele alırken de, değerlendirmelerimizi örnek maddeler üzerinden yaparak yine örnekleme yapacak, çalışmaların Kur'ân muhtevası ile ilgili tüm maddelerini ekler kısmında sunacağız.[21]

Az önce belirttiğimiz gibi, çalışmamız "başlık" veya "madde isimleri" üzerine odaklanacaktır. Ansiklopedilerde yer alan konuları incelerken metin içi tahlillere –gerekli durumlar harici- girişilmeyecektir. Sadece başlıkları inceleyerek; isimlerini, miktarını, ne amaçla Kur'ân ile irtibatlandırıldığını ve sonuç olarak çalışmaya ne amaçla dahil edilmiş olabileceğini izah etmeye çalışacağız. Üzerinde duracağımız husus, herhangi bir maddenin Kur'ân'da açık veya müphem olarak geçip geçmediği, Kur'ân'da geçmiyorsa ne amaçla alınmış olabileceğidir. Bu metodumuzu "başlık odaklı bir inceleme" şeklinde adlandırmamız mümkündür.

Yazım kuralları hususunda, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nin kuralları esas alınmıştır.[22] Metin içerisindeki şahıs adlarının yazılışında, genel olarak, Türkçe söyleyiş dikkate alınacak, dipnotlarda ise, isimler basımlarda kullanılan şekliyle not edilecektir. Çalışmamızda ele alınacak on ansiklopedi, bir bütün olarak değerlendirilecektir. Ansiklopedilere dair tespitlerimizi ve referanslarımızı, maddeleri yazan araştırmacılara yönelik değil, eserlerin kendileri üzerinden gerçekleştireceğiz. Bu sebeple, söz konusu on ansiklopediye yönelik referanslarda, makale/madde yazarlarını göz önünde bulundurmaksızın, çalışmaların kendisine atıf yapacağız.

[21] "Örnekleme", ana kitleyi nitelik ve nicelik yönünden temsil edebilecek bir kümenin seçilmesi işlemidir. Bk. A. Hamdi İslamoğlu-Ümit Alnıaçık, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*" (İstanbul: Beta Yay., 2014), s. 185. Çalışmamız Kur'ân ansiklopedileri içerisinden on tanesini ele alacağı için, çalışmamın tamamının "örnekleme" üzerinden yürütüleceğini de söyleyebiliriz.

[22] Bk. Türkiye Diyanet Vakfı, *İslam Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınevi, I (1988)), [İmlâ Esasları].

4. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Kur'ân ansiklopedilerini Kur'ân muhtevası bağlamında ele alacağımız bu çalışmada bazılarını sık sık, bazılarını da zaman zaman tekrar edeceğimiz birtakım ifadeler bulunmaktadır. Tezde kullanılacak kelime grupları konu başlıklarına göre sırasıyla şunlardır: "Kur'ân muhtevası", "Kur'ân muhtevası ile etkileşim içerisinde olan bazı disiplin ve meseleler", "Kur'ân muhtevasına yönelik çalışmalar", "Kur'ân'ın bütün muhtevasına yönelik çalışmalar", "Kur'ân'ın başlıca konularına yönelik çalışmalar", "ansiklopedi yazım teamülü", "klasik dönemde Kur'ân'a yönelik ansiklopedik çalışmalar", "hacimli tefsir eserleri", "kapsamlı Kur'ân ilimleri eserleri" ve "Kur'ân sözlüğü tarzındaki Ġarîbü'l-Kur'ân eserleri". Bu ifadeler çerçevesi belli ve yaygın olarak dile getirilen terimler olmayıp, çalışmamız tarafından tercih edilen kullanımlardır. Bu ifadelerden ne kast ettiğimizi kısaca şöyle izah edebiliriz:

"Kur'ân muhtevası" tamlamasından ilk anlaşılan, "Kur'ân'da ne var?", "Kur'ân hangi konulardan bahseder?" gibi soruların cevabı olacaktır. Fakat kutsal bir kitap olması hasebiyle Kur'ân, tarih boyunca sadece bir metin olarak anlaşılmamıştır. Kendisine inananların başlıca referans mercii olan Kur'ân, her zaman kendisine başvurulan, yeni olaylar için konuşturulan bir kaynak olmuştur. Konumuzu teşkil eden ansiklopedilerde de günümüz kavramlarının, konularının, disiplinlerinin Kur'ân âyetleri ile ilişkilendirildiğini, Kur'ân'ın çeşitli alanlara dair neler söylediğine yönelik sorgulamaların yapıldığını göreceğiz. Bu sebeple, "Kur'ân muhtevası" tamlamasını, hem Kur'ân'da açık şekilde zikri geçen konular için, hem de Kur'ân âyetlerinin ilişkilendirildiği; alan, konu, kavram, disiplin, bilim vb. her türlü husus için kullanacağız. Kırca'nın söylemi ile ifade edecek olursak, "Kur'ân Muhtevası" tamlamasını, hem 'Kur'ânî bilgiler'i hem de 'Kur'ân'dan çıkarılan bilgiler'i kapsayacak şekilde kullanacağız.[23]

Kur'ân muhtevasının ideal sınırlarını belirleme konusunda bir kural koyma hedefini ve iddiasını taşımayacağız. Sadece "ansiklopedik" bir bakış ile Kur'ân'ın hangi alanlar ile ilişkilendirildiğini tespit etmeye çalışacağız. Sonuç olarak, Kur'ân'da geçen her hangi bir konu yahut kavram ilgi alanımıza girebileceği gibi, Kur'ân'da geçmediği halde, âyetler ile

[23] Celal Kırca, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'ân'a Yönelişler*, (İstanbul: Tuğra Neş., t.y.), s. 6-8. Kırca'nın yaklaşımına göre, İslami bilgiler iki kısma ayrılmaktadır: "Kur'ânî bilgiler" ve "Kur'ân'dan çıkartılan bilgiler". "Kur'ânî bilgiler", Kur'ân'da yer alan veya Kur'ânî lafızlarla ifade edilen bilgilerdir. "Kur'ân'dan çıkartılan bilgiler" ise, tarih boyunca Kur'ân lafızlarının içeriği doldurularak veya dışardan anlam yüklenerek elde edilen yeni bilgilerdir. Bk. a.y.

ilişkilendirilen, söz gelimi “Siyaset”, “Coğrafya”, “Sanat” gibi başlıklar da konumuzla ilgili olarak değerlendirilecektir.

“Kur’ân muhtevası ile etkileşim içerisinde olan bazı disiplin ve meseleler” ifadesini, Kur’ân muhtevası ile alakalı olan yahut Kur’ân’ı kaynak alan veya Kur’ân muhtevası ile karşılıklı etkileşim içerisinde olabilen bahisler, disiplinler için kullanacağız. Örneğin, şer’î hükümler (ameli, itikadî ve ahlaki) hem Kur’ân’ı kaynak edinmekte, hem de bu hükümlerle ilgilenen Fıkıh, Kelam gibi disiplinlerin zamanla ele aldığı konular Kur’ân muhtevası algısını şekillendirebilmektedir. Bu durumda Kur’ân (muhtevası) ile şer’î ilimler karşılıklı etkileşim içerisinde olabilmektedirler. Çalışmamız süresince, -tespit edebildiğimiz- söz konusu bahisler şunlar olacaktır: Şer’î ilimler, tefsir ekolleri (konulu tefsir dahil), müfessirin donanımı, Kur’ân’ın mahiyeti, tefsir ilminin mahiyeti ve tevil türleri/kuramları.

Kur’ân muhtevasına yönelik çalışmalardan kastımız, günümüzde Kur’ân muhtevasını tanıtmayı amaçlayan eserlerdir. Çalışmamızda, Kur’ân hakkındaki çalışmalardan, mushaf tertibince yazılan tefsirlerden farklı olarak telif edilen çalışmalar gözden geçirilerek, bunlardan özel olarak Kur’ân muhtevasını -tamamen veya ana hatlarıyla- tanıtmayı amaçlayan eserler tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu noktada tüm metot ve eserleri kapsama iddiasında olmaksızın Kur’ân muhtevasına yönelik farklı eserlerin bir tasnifi denemesi yapılacaktır. Öncelikle Kur’ân muhtevasını tanıtmayı amaçlayan betimleyici eserlerin telif edildiğine dikkat çekip, diğer çalışmaları ikiye ayıracağız:

İlk kısmı, “Kur’ân’ın bütün muhtevasına yönelik çalışmalar” şeklinde ifade edeceğiz. Bu eserlerden kastımız fihrist türü çalışmalar, sözlük çalışmaları, Kur’ân’ın konulu tefsiri çalışmaları ve sîret eksenli okumalardır. Konularına göre ayrılmış mealleri fihrist türü eserlere, Kur’ân’ın sistematik bir yapıya sahip oluşu ile ilgili eserleri de Kur’ân’ın konulu tefsiri çalışmalarına dahil edeceğiz. “Kur’ân’ın konulu tefsiri” çalışmalarını ise, Kur’ân’ın tüm konularını ele almayı hedef edinen eserleri kast etmekteyiz.

İkinci kısmı ise “Kur’ân’ın başlıca konularına yönelik çalışmalar” ifadesiyle kodlayacağız. Bu eserlerden tespit ettiğimiz türler şunlardır: Kur’ân’ın ana konularını ele alan eserler, Kur’ân’ın ilkelerine/prensiplerine dair eserler, kavram çalışmaları ve Kur’ân’ın maksadına yönelik eserler. Âyet seçimleri ile oluşturulan eserleri ana konuları tespit eden eserlere dahil edeceğiz.

Kur’ân ansiklopedilerini değerlendirirken, ‘ansiklopedi yazım teamülü’ şeklinde bir ifade kullanacağız. Bu ifadeyle, ansiklopedilerin sahip olması gereken nitelikleri veya

alışılagelen önemli özelliklerini kastetmekteyiz. Bir diğer ifadeyle, "ansiklopedi yazım teamülü" ile kastımız, ansiklopedi denince zihne çağrışım yapan hususlar olacaktır. Ansiklopedilerin yaygın özelliklerine ve eserleri değerlendirirken göz önünde bulunduracağımız hususlara bir üst başlıkta değinmiştik.

"Klasik dönemde Kur'ân'a yönelik ansiklopedik çalışmalar" ifadesinden kastımız, klasik dönemde Kur'ân'a yönelik kapsamlı çalışmalardır. Az önce de belirttiğimiz gibi, ansiklopedi yeni bir türdür; fakat ansiklopedik eserler tarih boyunca telif edilegelmiştir. Burada "klasik" kelimesini *"eskiden beri devam etmekte olan"* veya -pejoratif bir tavır sergilemeksizin- *"alışılmış, gelenek hâlini almış olan"* manasında[24] kullanıyor ve bununla da İslam dünyasında çok boyutlu değişimler sonucu IXX. asrın son çeyreğinde yeni metot ve arayışların zuhur etmesinden önceki geniş zaman dilimini kast ediyoruz.[25] Zira, İslam dünyasında tarih boyunca bir ilerleme ve dönüşüm olmasına rağmen, mevzu bahis zaman dilimi kadar geniş çaplı bir farklılaşma ve kırılmanın yaşandığı bir dönem olmamıştır, denebilir. Nitekim "klasik" kelimesinin bu anlamda kullanımına kimi çalışmalarda da rastlanmaktadır.[26]

İslam medeniyetinin ve İslami ilimlerin ilk kaynağı olan Kur'ân'a yönelik geniş kapsamlı eserlerin tarih boyunca var olabileceği düşüncesinden hareket ederek böyle bir bahis açacağız. Bu eserlere aday olabilecek türleri de "hacimli tefsir eserleri" ve "kapsamlı Kur'ân ilimleri eserleri" olarak belirleyeceğiz. Ayrıca sözlük çalışmalarına da kısaca değinip, içlerinden 'Kur'ân sözlüğü tarzındaki Gârîbü'l-Kur'ân eserleri'nin de ansiklopedik olma ihtimallerine kısaca değineceğiz. Bu eserlerden ilkini oluşturan "hacimli tefsir eserleri" ifadesinden kastımız, Taberî (ö. 310/923), Râzî ve Kurtubî (ö. 671/1273) gibi, kendinden önceki birikimi özetlemeye çalışan geniş kapsamlı tefsirlerdir.[27]

Ansiklopedik eserlerden ikincisini teşkil eden grubu belirten 'kapsamlı Kur'ân ilimleri eserleri' ifadesi de, Kur'ân ilimlerinin özel bir isim altında telif edilişinden itibaren yazıla gelen "*'ulûmu'l-Kur'ân*" eserleri için kullanılacaktır. Özel isim olarak "Kur'ân

[24] İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2011), c. II, s. 1719.
[25] Klasik ve Çağdaş Dönem ayrımını doğrudan IXX. Asır olarak belirleyen bir yaklaşım için bk. Ömer Kara, "Tefsir Ekolleri", [*Tefsir Tarihi ve Usulü***,** ed. Bahattin Dartma, (Eskişehir: AÜAÖF Yay., 2013)] içinde (132-155), s. 134.
[26] Örnek için bk. Ayşe Betül Oruç, "Klasik ve Modern Dönem Tefsir Kaynaklarında Kadın Algısı" (doktora tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBE, 2016), s. 3.
[27] Yunus Ekin, "İrşâdü'l-Akli's-Selim'in Tefsir Geleneğindeki Konumu", *ÇÜİFD,* c. XVI, sa. 1 (2016), s. 89-90.

İlimleri" eserlerinin başlangıcına dair farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bizim bu noktadaki tercihimiz, İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Fünûnü'l-Efnân* adlı eseri olmuştur.

İhtimal olarak ele aldığımız 'Kur'ân sözlüğü tarzındaki Ġarîbü'l-Kur'ân eserleri' ifadesini, Kur'ân'ın hemen hemen her kelimesini ele alan Ġarîbü'l-Kur'ân eserleri için kullanacağız. Ġarîbü'l-Kur'ân çalışmaları, Kur'ân'ın sınırlı sayıda garip kelimelerini izah ile başlamış, ilerleyen dönemlerde Kur'ân'ın bütün kelimelerini ele alan seviyeye ulaşmıştır.[28] İlerleyen sayfalarda değinileceği gibi, bu eserler "ansiklopedik sözlük" olmaya daha uygundurlar.[29]

Dikkat edileceği üzere, klasik dönemde Kur'ân hakkındaki ansiklopedik iki türün ve "Kur'ân sözlüğü tarzındaki Gârîbü'l-Kur'ân eserleri" ifadelerinin her üçünün başında kullandığımız "hacimli", "kapsamlı", "sözlük tarzındaki" nitelemeleri birbirine benzemektedir. Biz hepsinden de aynı manayı, yani "kapsamı büyük", "şümullü" ve "geniş olma" özelliğini kast etmekteyiz. Bu durumda, her biri için sadece "kapsamlı" veya "hacimli" ifadelerini kullanabilirdik. Tekrara düşmeme adına, her üç tür için farklı ifadeler kullanmayı tercih ettik.

[28] İsmail Cerrahoğlu, "Garîbü'l-Kur'ân", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA),* XIII (1996), s. 380.
[29] "Ansiklopedik sözlük" bir dilin bütün kelime hazinesini içine almış olan çalışmalara denir. Bk. Milli Eğitim Bakanlığı (MEB), *İnönü (Türk) Ansiklopedisi*, Ankara: Maarif Matbaası, 1943-1984), c. III, s. 88.

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN MUHTEVASIYLA İLGİLİ ÇALIŞMALAR

Kur'ân ansiklopedilerine geçmeden önce, çalışmanın hareket noktalarından biri olan Kur'ân muhtevasına ve ilgili çalışmalara değinmek faydalı olacaktır. Bu bölümde, öncelikle Kur'ân'ın yapısı ve muhtevası arasındaki ilişkiye dair bilgi verilecek, akabinde, Kur'ân muhtevası ile ilişki içerisinde olan bazı disiplinlere değinilecektir. Daha sonra, Kur'ân muhtevasıyla ilgili günümüz çalışmalarına yönelik bir tasnif denemesi yapılacaktır.

1. KUR'ÂN'IN YAPISI ve MUHTEVASI ARASINDAKİ İKİŞKİ

Kur'ân-ı Kerîm kendine özgü bir yapıya sahiptir. Kur'ân'ın sahip olduğu bu özgünlük farklı sebeplerden kaynaklanmaktadır. Nüzul dönemindeki edebi türlerden farklı olması özgün bir yapıt oluşunun ilk göze çarpan yönlerindendir. Manzum türü eserlere benzeme konusu bizzat âyetler ile nefyedilmekteyken,[30] Kur'ân'ın salt nesir tarzına sahip olduğunu iddia etmek de kolay gözükmemektedir. William Marçais'in Kur'ân'ın dilini tamamen nesir olarak kabul etmeye taraftar olmadığına dair ifadeleri ile Taha Hüseyin'in *"Kur'ân, ne şiir ne de nesirdir. O, sadece Kur'ân'dır"* şeklindeki sözü bu noktaya işaret etmektedir.[31]

Kur'ân'ı Kerîm'i özgün yapı sahibi kılan bir başka husus, onun yazılı metinden ziyade, sözlü bir hitap üslûbunca nazil oluşu ve tedrîcen tamamlanmış olmasıdır. Bilindiği üzere, Kur'ân yirmi üç yıllık süre içerisinde farklı zeminlerde vahyolunmuş ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) vefatından sonra bir araya getirilmiştir. Kur'ân'ın edebi metinden ziyade *söze* benzediği söylenebilir.[32] Sözlü hitaba benzeyiş, Kur'ân'ın mahiyetinden daha çok, tebliğ ediliş süreci ile ilgili olsa gerektir. Nitekim Kur'ân'ın Levh-i Mahfuz'da düzenlenmiş olduğu âyetlerde açıkça belirtilmektedir.[33] Dolayısıyla Kur'ân'ın *kitap*

[30] Yâsîn 36/69.
[31] M. Tayyip Okiç, *Kur'ân-ı Kerîm'in Üslûb ve Kırâati*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, 1963), s. 12.
[32] Mustafa Öztürk, *Kur'ân Dili ve Retoriği*, (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2015), s.16.
[33] Burûc 85/21-22.

hüviyetinden tamamen yoksun olduğu kolayca iddia edilemez. Fakat durum ne olursa olsun, Kur'ân'ın ilk tebliği şifahi yolla olmuştur[34] ki burada konumuzu ilgilendiren nokta budur.

Kur'ân'ın söz konusu yapısal özgünlüğü, muhtevası üzerinde de müessir olacaktır. Kur'ân, yapısı gibi, içerik yönüyle de kendine has bir görünüme sahiptir. Kur'ân'ın muhtevasını hususi kılan etmenlerden bazıları; kapsamı, üslûbu ve tertibidir.

Kapsam noktasına değinecek olursak, Kur'ân muhtevası, insan hayatını çok boyutlu ele aldığı gibi, fizik âlemiyle sınırlı kalmaksızın evrenin başlangıcından sonuna değin geniş bir alanda seyretmektedir.[35] Kur'ân içeriğinin geniş kapsamı, bazıları tarafından mucize olarak değerlendirilir. Örneğin, er-Râġıb el-Işfehânî (ö. V/XI. yüzyılın ilk çeyreği) Kur'ân'ın pek çok manayı içermesini mucize yönlerinden saymaktadır.[36]

Üslûp yönüne gelince, Kur'ân'ın mesajını belli bir tertip içerisinde sunmadığı bilinmektedir.[37] Kur'ân ile ilmî eserler arasında metot bakımından paralellik bulunmamaktadır. Gerek klasik ilmî eserlerde gerek modern ilimlerle ilgili eserlerde görülenin aksine, Kur'ân'da konu başlıkları ve konuları belli bir tertiple sunma özelliği görülmez.[38] Kur'ân'da; itikat, ahlak, ahkam, emir ve yasaklar, helal ve haramlar, ibadetler, kâinat, kıssalar vb. konuların bir arada, iç içe ele alındığı bilinmektedir.[39] Bu üslûp, Kur'ân'a mahsus olup bazı telakkilere göre mucizedir ve Kur'ân'ı araştırma merakını zinde tutmaktadır.[40] Bazı araştırmacıların ifadesine göre, hayatı tamamen kuşatan ve hedef kitlesinin yollarını aydınlatan bir kitabın sadece belli başlı konuları anlatması beklenemez.[41] Bazı değerlendirmelere göre, Kur'ân'ın bu özelliği, okuyucuyu bıktırmayan, okuyucunun idrakini pasifize etmeyip açan, okuyucuya canlılık kazandıran bir keyfiyettedir. Ayrıca bütün bu hususlar Kur'ân'ın bütünlüğünü de zedelememektedir.[42]

---

[34] Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri,* (Konya: Kitap Dünyası Yay., 2013), s. 244-245.
[35] Yılmaz, *Kur'ân ve Muhtevası*, s. 109.
[36] er-Râġıb el-Işfehânî, *el-Müfredât fî ġarîbi'l-Kur'ân*, thk. Şafvân Adnân Dâvûdî, (Dımeşk: Dârü'l-Kalem, 2014), s. 53.
[37] Öztürk, *Kur'ân Dili ve Retoriği*, s.16.
[38] Mehmet Sait Şimşek, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, (İstanbul: Beyan Yay., 2011), s. 13-14.
[39] Hasan Yılmaz, "Kur'ân'ı Kerîm'in Temel Muhtevası Üzerine", *AÜİFD***,** sa. 27 (2007), s. 204.
[40] Yılmaz, *Kur'ân ve Muhtevası*, s. 18.
[41] Halis Albayrak, *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine*, (İstanbul: Şule Yay., 2011), s. 20.
[42] Albayrak, *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine*, s. 21-26.

Burada değinmemiz gereken bir diğer husus şudur ki Kur'ân âyetleri bir konu işlerken, daha başka konulara da atıfta bulunmaktadır.[43] Âyetlerin siyak-sibak çerçevesi, doğrudan veya dolaylı olarak diğer pasajlarla irtibat halindedir. Bu sebeple, değil bir âyet grubu, bir terkip bile birden fazla hedef gözetebilmektedir. Sonuç olarak, Kur'ân'ın bir birimi sadece bir konuya has kılın(a)mamaktadır.[44]

Kur'ân'ın tertibi konusunda farklı yaklaşımlar vardır. Âyet tertibinin tevkîfî olduğu noktasında -az sayıda istisna ile birlikte-[45] genel kanaat hâsıl olmuşken; sûrelerin tertibi konusu ihtilaflıdır. Sûrelerin tamamen ictihadî, veya tamamen tevkîfî olduğu yönündeki iki görüş yanında kısmen ictihadî kısmen tevkıfî olduğu yönünde üçüncü bir görüş de vardır.[46] Tercih hangi yönde olursa olsun, özellikle âyetlerin tertibi konusu birçok noktada önem arz etmektedir. Mesela, "Münasebet ilmi" için Kur'ân'ın tertibi çok önemlidir.[47] Kur'ân'ın tertibine bağlı olan "Münasebet ilmi" de konulu tefsir çalışmalarının müstağni kalamayacağı bir disiplindir.[48] Ayrıca, âyetlerin tertibinin tevkîfi oluşu, Kur'ân muhtevasını yorumlamada araştırmacılara genişlik sunan bir husus olabilir.

Kur'ân ve muhtevası kendine özgü olduğu için, Kur'ân'ın ihtiva ettiği konuları tespit ve tasnif ciddi manada zorluk taşımaktadır. Kur'ân muhtevasının özgün oluşu, doğal olarak Kur'ân muhtevasına yönelik yaklaşımları da tekdüze olmaktan çıkaracaktır Zira Kur'ân muhtevasına yönelik farklı farklı açıklamalar, sınıflandırmalar yapılmaktadır. Durum böyle olunca, Kur'ân muhtevasına yönelik çalışmalar, bir nevi öznel yaklaşımlar olacaktır. Esasen Kur'ân muhtevasına yönelik çalışmalardaki farklılık, bir bakıma Kur'ân muhtevasının kapsamlı veya -en azından- hususi oluşuna delil teşkil etmektedir.[49]

Burada Kur'ân muhtevası ile ilgili temel bir tartışmayı kısaca hatırlamak yerinde olacaktır. "Kur'ân her şeyi içerir mi" problemi, bilimsel tefsir örneğinde olduğu gibi birçok konuda tartışılır. Bu noktadaki pozisyon Kur'ân muhtevasına yönelik tasnif ve

[43] Yılmaz, *Kur'ân ve Muhtevası*, s. 15.
[44] Albayrak, *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine*, s. 155.
[45] Âyet tertibinin tevkîfî olmadığı şeklinde bir yaklaşım için bk. Mustafa Öztürk ve Hadiye Ünsal, *Kur'ân Tarihi*, (Ankara: Ankara Okulu Yay.), 2016, s.183-212.
[46] Muhsin Demirci, *Tefsir Usulü*, (İstanbul: İFAV Yay., 2011), s. 114-118.
[47] Bilal Gökkır, *Meryem Sûresi Tefsiri*, (Ankara: Fecr Yay., 2009), s. 16.
[48] Tuncer, "Tenasüb (Tematik) Merkezli Tefsirlere Genel Bir Bakış", c. I, s. 272.
[49] Yılmaz, *Kur'ân ve Muhtevası*, s. 12-13.

değerlendirmeleri de doğal olarak etkileyecektir. Bazı âyet,[50] hadis[51] ve sahabe sözlerine[52] dayanılarak Kur'ân'ı Kerîm'in her bilgiyi içerdiği kanaati dile getirilmektedir.

Bazı âyetlerdeki *el-kitâb* kelimesinin yanlış anlaşılması[53] ve *ilim* kelimesinin nüzul dönemi sonrası kazandığı anlamların söz konusu âyet ve rivâyetlerde kastedilen manaya izafesi gibi sebeplerle oluşan bu kanaat eleştiriye açıktır.[54] Kur'ân'ın ilk muhataplarının ilmi seviyesi böyle bir iddanın ortaya çıkmasında etkli olabilir. Zira nüzul döneminde yaşayan Arapların "kitap" namına Kur'ân'dan başka bir şey bilmemeleri de Kur'ân muhtevasına yönelik bu tutuma zemin hazırlamış olabilir.[55] "Kur'ân her şeyi içerir" yargısının ortaya çıkışında, yanlış anlamalar/yorumlamalar da etkilidir. Mesela, deliller arasında zikredilen Nahl 16/89. âyetin[56] Kur'ân ile ilgisi açıktır. Fakat bu tarz ifadeler de Kur'ân'ın külli çözümler sunması, onda her şeyin bilgisinin öz ve esas itibariyle içerilmesi gibi noktalarda anlaşılabilir.[57] Dahası, Kur'ân'ın yanı sıra Tevrat da bir âyette "her şeyi içerme" vasfıyla nitelenir[58] ki bu durum söz konusu iddianın Kur'ân'ı farklı kılma, ayrıcalıklı görme eğilimine gölge düşürmektedir. Şâtıbî (ö.754/1353) de Kur'ân'ın her şeyi içerdiği şeklindeki görüşü sert bir dille eleştirmiş, kendi sistematiğindeki başlıca söylemlerden olan "şeriatın ümmiliği" noktasından hareketle, böyle davrananların Kur'ân'a bir şeyler yakıştırmada haddi aştıklarını söylemiştir.[59]

Diğer taraftan, Kur'ân'da geçen her kelime ve konunun müstakil bir mevzu teşkil edip etmediği, daha açık bir ifadeyle, Kur'ân'ın nüzul süreci göz önünde bulundurulduğu takdirde Kur'ân'da geçen veya işaret edilen her bir kavram ve mevzunun müstakil olarak araştırmaya konu olup olamayacağı başlı başına bir meseledir.[60] Mesela, erken dönem mekkî âyetlerde öne çıkan *ṣalât*, *tezkiye*, *ḥasene*, *seyyie* gibi kavramların ve yaratılış ile ilgili

[50] Bk. En'âm 6/38, 59, Nahl 16/89, Kehf 18/109, Lokmân 31/27 vb.
[51] Bk. Tirmîzî, 5, 172/2906.
[52] Celâleddîn es-Süyûṭî, *el-İtḳān fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Fevvâz Ahmed Zümerli, (Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-Arabi, 2005), s. 727.
[53] Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, s. 102.
[54] Bk. İsmail Çalışkan, "Kur'ân Muhtevasının Epistemolojik Taksimi -Kur'ân'da Her Bilginin Var Olduğu Söylemine Eleştirel Bir Yaklaşım-", *CÜİFD*, c. VII, sa. 1 (2003), s. 235-248.
[55] Murat Sülün, *Kur'ân Kılavuzu*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), s. 206.
[56] "*Bu kitabı sana her konuda açıklama getiren bir rehber, bir hidâyet ve rahmet kaynağı, Allah'a gönülden bağlananlar için bir müjde olarak indirdik*.".
[57] Sülün, *Kur'ân Kılavuzu*, s. 206.
[58] A'râf 7/145.
[59] Çalışkan, "Kur'ân Muhtevasının Epistemolojik Taksimi", s. 243.
[60] Hadiye Ünsal, *Erken Dönem Mekki Sûrelerin Muhteva Tahlili*, (Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2015), s. 7.

ifadelerin müstakil konu olamayıp, "tevhit-şirk", "meâd" ve "adalet" gibi temel kavramların anlam örgüsünden birer parça, istidlal unsuru oldukları ileri sürülmektedir.[61]

Girişte ifade ettiğimiz gibi, ne Kur'ân'ın her şeyi içerip içermediği, ne de Kur'ân'ın her ifadesinin müstakil konu olup olamayacağı tezlerinin tahlili bu çalışmadır. Bu tartışmalar hakkında bir görüş söylemek ve tercihte bulunmak detaylı araştırmaları gerektirmektedir. Burada sadece, bu iki görüşün, yani "Kur'ân'ın her şeyi içerdiği" ve diğer taraftan "Kur'ân'ın sadece ana mesajlarını konu edinip diğer konuları araç olarak kullandığı" şeklindeki yaklaşımların; Kur'ân muhtevası hakkında iki ucu temsil edebileceğine işaret etmek istiyoruz.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Kur'ân; yapısı, kapsamı, üslûbu ve tertibi ile hususi olunca, muhtevasına dair farklı yaklaşımların görülmesi doğaldır. Acaba farklı Kur'ân muhtevası tasavvurları, bazı disiplinlerin oluşmasında veya bazı disiplinlerin çerçevesinin belirlenmesinde de etkili midir? Yine, Kur'ân muhtevası algısı literatürde nasıl bir yansıma yaratabilir? Kur'ân muhtevası çalışmaları ile ilgili olabilecek konular nelerdir? Şimdi bu vb. sorulara ışık tutabilme adına, Kur'ân muhtevası ile ilişkili olabilecek bazı disiplin ve meselelere değineceğiz.

2. KUR'ÂN MUHTEVASI İLE ETKİLEŞİM İÇERİSİNDE OLAN BAZI DİSİPLİN VE MESELELER

Kur'ân'ın yapısındaki özgünlük, sadece Kur'ân muhtevası tasavvurlarında farklılık yaratma ile yetinmemektedir. Kur'ân algısı nasıl Kur'ân muhtevası algısına yansıyorsa, Kur'ân muhtevası algısı da bazı disiplinleri doğurabilir veya etkileyebilir. Diğer taraftan, Kur'ân muhtevası algısı farklı disiplinler ve yaklaşımlardan etkilenebilir. Netice olarak, Kur'ân muhtevası ile etkileşim içerisinde olan meselelerin, disiplinlerin bulunması imkan dahilindedir. Bu disiplin ve meselelerden bazıları şunlardır:

Şer'î hükümler ve İslami ilimler:

[61] Ünsal, *Erken Dönem Mekki Sûrelerin Muhteva Tahlili*, s. 443. Bazı akademisyenler tarafından, Kur'ân'ın teknik anlamda tek konusunun 'tevhit' olduğu iddia edilmektedir. Bk. Hasan Elik, "Nüzûl Dönemini Esas Alan Bir Tefsir Çalışması Olarak 'Tevhit Mesajı' ve Kur'ân'a Çağdaş Yaklaşımlar", [*Kur'ân'ı Anlama Yolunda: Kuramer Konferansları -I*, ed. Yusuf Şevki Yavuz, (İstanbul: Kuramer, 2017)] içinde, s. 95-96.

İlk olarak şer'î hükümler bu noktada dikkat çekmektedir. Şer'î hükümler; itikadî, amelî ve ahlakî olmak üzere üçe ayrılır.[62] İslam; iman, amel ve ahlak ile ilgili hükümler içerir. Bu üç alan Akaid, Fıkıh ve Tasavvuf ilimleri ile tanzim edilir.[63] Kur'ân muhtevasına yönelik bazı tasnifler içerisinde kimi başlıkları bu üç alanın yani itikad, amel ve ahlakın oluşturduğu görülür.[64] Bu üç maddenin Kur'ân'ın amaç konularını teşkil ettikleri de söylenir.[65] Bu veriler, Kur'ân muhtevası ile şer'î hükümler yahut şer'î hükümlerden hareketle oluşturulan ilimler arasında bir irtibatın bulunabileceğine işaret etmektedir. Diyebiliriz ki, şer'î/islamî ilimler hem Kur'ân'ı kaynak edindikleri için Kur'ân'dan etkilenmekte, hem de oluşumları ve gelişimleri sonrasında Kur'ân muhtevasının zihinlerdeki yansımasını etkileyebilmektedir.

Şer'î ilimlerin uzantıları konumundaki bazı bahisler de, Kur'ân muhtevası ile alakalı olabilir. Mesela, Osman Keskioğlu, "Kur'ân-ı Kerîm'in Mevzuu" şeklinde bir başlık açıp, burada "Mekâṣidü'ş-Şerî'a"ya da değinmektedir.[66] Kur'ân içeriğine dair bir başlıkta böyle bir konuyla karşılaşmak, okurları Kur'ân muhtevası ile "Mekâṣidü'-Şerî'a" arasında bağ kurulabildiği düşüncesine sevk etmektedir.

Tefsir ekolleri:

Tefsir ekolleri de Kur'ân muhtevası algısı ile irtibat içerebilir. Tefsir faaliyetleri, ortaya çıkışından bir süre sonra, belli bir yönde veya müellifin ilgi alanıyla temayüz etmiştir. Süyûtî, müelliflerde baskın olan yönlere; Nahiv, ahbâr, Fıkıh, aklî ilimler, bidatçı yaklaşımlar ve mülhit yaklaşımları örnek olarak zikretmektedir.[67] Bunlara son dönemde Kur'ân tefsirinde ortaya çıkan yeni akımları da eklemeliyiz. Tarih boyunca Kur'ân tefsirinde göze çarpan klasik ve modern yönelişlerden, Kur'ân muhtevası ile alakaları kurulabilecek olanlar içerisinde şunlar zikredilebilir: Fıkhî, kelamî, tasavvufî, kıssacı, bilimsel, sosyolojik, iktisadi ve konulu yöneliş.[68] Kur'ân tefsirinde farklı bir yaklaşım türü olarak

[62] Zekiyyüddin Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, çev. İbrahim Kafi Dönmez, (Ankara: TDVY, 2012), s. 29.
[63] Ebubekir Sifil, "İtikad Fıkıh İlişkisi", *Rıhle,* c. I, sa.1, (Haziran, 2008), s. 8.
[64] Hüseyin Emin Sert, "Kur'ân-ı Kerîm'deki Konuların Tasnifi Üzerine Bir Deneme", *FÜİFD*, sa. 1 (1996), s. 255.
[65] Muhsin Demirci, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, (İstanbul: İFAV, 2013), s. 21.
[66] Bz. Osman Keskioğlu, *Nüzûlünden Günümüze Kur'ân-ı Kerîm Bilgileri*, (Ankara: TDVY, 2010), s. 246-248.
[67] es-Süyûṭî, el-İtḳān, s. 884.
[68] Kırca**,** *Kur'ân'a Yönelişler***,** s. 59-296.

değerlendirilebilecek daha başka akımlar olabilir veya ilerde yeni akımlar ortaya çıkabilir.[69] Amacımız Kur'ân muhtevası ile alakalı olabilecek ne kadar akım olduğunu tespitten ziyade, Kur'ân muhtevası ile ilgisi kurulabilecek akımlara örnek göstermektir. Burada, Kur'ân'ı herhangi bir yaklaşım ağırlığında ele almanın veya bu yönelişlerin herhangi birinin sıhhatli olup olmadığının tahliline girmeyeceğiz. Sadece bu akımların, Kur'ân muhtevası ile alakalı olabileceğine değinmek istiyoruz. Mesela, bilimsel tefsir, Kur'ân'da bilimsel meselelerin var olduğu gibi bir teze dayanmaktadır. Kur'ân muhtevasının; fıkıh, akaid, ahlak, kıssa, tabii ilimler, sosyoloji, iktisat hatta psikoloji gibi alanlarla ilişkisinin olup olmadığı dikkat çeken bir husustur.

Burada konulu tefsir ekolüne özellikle değinmek faydalı olacaktır. Temelleri Kur'ân'ın vahyediliş dönemine kadar uzanan ve bu yüzyılın başlarında bir yöntem olarak belirginleşen konulu tefsir çalışmaları günümüzde hayli artmıştır.[70] Akademik çalışmalarda da konulu tefsir öne çıkmaktadır. Tefsir alanında yapılan doktora tezleri arasında konulu tefsir çalışmalarının "tarih, akım, şahıs, eser, yöntem, vb." çalışmalardan sonra en çok tercih edilen ikinci saha olduğu görülmektedir. Konulu tefsir çalışmaları Kur'ân'ın anlaşılmasında sağladığı katkı yanında Kur'ân muhtevası bağlamında da önem arz etmektedir. Konulu tefsir çalışmalarının envanteri, Kur'ân muhtevasının hangi konularla ilişkilendirildiği hakkında bilgi verebilir.

Konulu tefsirin bir türü olan sûre tefsirlerine de değinmeliyiz. Konulu tefsir metodu üzerine çalışma yapanlar her sûrenin müstakil bir kimliği ve temel hedefleri olduğunu belirtmektedirler.[71] Bizzat sûre isimlerinin kendisinin bile sûrenin özünü teşkil ettiği,[72] Kur'ân muhtevasına dair referans olabileceği[73] bazı çalışmalarda ifade edilmektedir. Bu

---

[69] Örneğin, bazı araştırmacılar tarafından ileride 'psikolojik' ekol gibi yeni akımların ortaya çıkacağı öngörülmektedir. Bk. Kırca, *Kur'ân'a Yönelişler*, s. 267.

[70] Şahin Güven, *Konulu Tefsir Metodu*, (İstanbul: Düşün Yay.), 2012, s. 100-101. Akademik çalışmalarda da konulu tefsir öne çıkmaktadır. Tefsir alanında yapılan doktora tezleri arasında konulu tefsir çalışmalarının "tarih, akım, şahıs, eser, yöntem, vb." çalışmalardan sonra en çok tercih edilen ikinci saha olduğu görülmektedir. İsmail Çalışkan, "Tefsir Alanında Yapılan Doktora Tezleri Üzerine Bir Değerlendirme", *TALİD*, c. IX, sa. 18 (2011), s. 471.

[71] Mustafa Müslim, *Kur'ân Çalışmalarında Yöntem*, çev. Salih Özer, (Ankara: Fecr, 1998), s. 46.

[72] Ziya Bilgiç, *114 Sûre İsimleri ve Anlamları*, (İstanbul: Gonca Yay., 1985), s. 4.

[73] Muhammet Ali Duran, *Sûre İsimleri Açısından Kur'ân'ın Anlaşılması*, (İzmir: Işık Akademi Yay., 2013), s. 568. Sûre isimlerinin muhtevaya ışık tutacağı sadece çağdaş dönemde değil, klasik dönemde de dile getirilmiş bir iddiadır. Sözgelimi, Biḳāʿî, *Nazmü'd-Dürer* adlı eserinde şöyle demektedir: "*Her sûrenin ismi, o sûrenin maksadının türcemanıdır.*". Bk. Burhâneddîn el- Biḳāʿî, *Naẓmü'd-dürer fî tenâsübi'l-âyâti ve's-süver,* (Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1984), c. I, s. 18. Nitekim sûrelerin isimlerinin verilişinin, muhtevaları ile de alakası

açıdan, sûre eksenli konulu tefsir çalışmalarının verileri Kur'ân muhtevasına dair kaynak oluşturabilir.

Müfessirin donanımı:

Kur'ân muhtevası ile ilişkili olabilecek bir diğer konu müfessirin donanımıdır. Rey ile tefsir tartışmaları sonrasında müfessirin donanımı gündeme gelmiştir. Müfessirin bilmesi gereken ilimler dönemlere göre farklı yaklaşım ve kapsamlarla ele alınmıştır. Klasik dönemde söz konusu şartlar genel anlamda İslâmî ilimlerin kendi iç dinamikleriyle alakalı iken, modern dönemde ileri sürülen bazı şartlarda sosyal ve siyasal faktörlerin de rol oynaması dikkat çekmektedir.[74] Ömer Nasuhi Bilmen klasik dönemde ileri sürülen şartlara Ahlak, Psikoloji, Sosyoloji, İlmü't-Tekvîn, Astronomi, Coğrafya, Tarih ve Siyer ilimlerini eklemektedir.[75] Müfessir için bu ilimleri bilmenin gerçekten gerekli olup olmadığı mevzusu konumuzun dışındadır. Burada vurgulamak istediğimiz husus şudur: Kur'ân muhtevası algısı ile müfessirin donanımı algısı arasında irtibat kurulabilir. Söz gelimi, Kur'ân tefsiri için, Sosyolojiyi şart koşan bir düşünce, Kur'ân'da Sosyoloji ilmi ile ilgili verilerin bulunduğu algısından yola çıkıyor olabilir.

Kurân'ın mahiyeti:

Kur'ân muhtevası algısının etkisi Kur'ân mahiyetinde, diğer ifadeyle Kur'ân tariflerinde de görülebilmektedir. Kur'ân'a yönelik çoğu tariflerin Kur'ân'ın yapısına ve mahiyetine endeksli olduğu görülür.[76] Günümüzde yapılan bazı Kur'ân tariflerinde ise muhteva ile ilgili unsurlar göze çarpmaktadır. Mesela, Said Nursi, *İşâratü'l-İ'caz* adlı eserinin başında, "Kur'ân Nedir, Tarifi Nasıldır?" ismiyle bir başlık açmış, burada Kur'ân algısını yansıtan uzun bir tarif yapmıştır. Bu uzun tarifin ilk kısmı şöyledir:

> Kur'ân, şu kitab-ı kebir-i kâinatın bir tercüme-i ezeliyesi.. ve âyât-ı tekviniyeyi okuyan mütenevvi dillerinin tercüman-ı ebedîsi.. ve şu âlem-i gayb ve şehadet kitabının müfessiri.. ve zeminde ve gökte gizli esma-i İlahiyenin manevî hazinelerinin keşşafı.. ve

---

bulunmaktadır. Bk. Ali Akpınar, "Kur'ân Sûrelerinin İsimlerine Dair Yazılmış Mensûr ve Manzûm Eserler ve Manzûm Bir Örnek", *CÜİFD*, c. 13, sa. 1 (2009), s. 5.

[74] Mesut Kaya, "Dönemsel İlmî Şartların Müfessirin Donanımı Üzerindeki Belirleyiciliği -Klasik ve Modern Dönem Mukayesesi-", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, c. XIII, sa. 3, (Kış, 2013), s. 9.

[75] Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2008), c. I, s. 139.

[76] Bazı klasik Kur'ân tarifleri için bk. Muhammed Abdülazîm ez-Zürḳânî, *Menâhilü'l-'irfan fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2005), c. I, s. 19-22.

sutûr-u hâdisatın altında muzmer hakaikin miftahı.. ve âlem-i şehadette âlem-i gaybın lisanı.. ve şu âlem-i şehadet perdesi arkasında olan ve âlem-i gayb cihetinden gelen iltifatat-ı ebediye-i Rahmaniye ve hitabat-ı ezeliye-i Sübhaniyenin hazinesi.. ve şu İslâmiyet âlem-i manevîsinin güneşi, temeli, hendesesi.. ve avalim-i uhreviyenin mukaddes haritası.. ve zât ve sıfât ve esma ve şuun-u İlahiyenin kavl-i şârihi, tefsir-i vâzıhı, bürhan-ı katı'ı, tercüman-ı satı'ı.. ve şu âlem-i insaniyetin mürebbisi.. ve insaniyet-i kübra olan İslâmiyetin mâ' ve ziyası.. ve nev'-i beşerin hikmet-i hakikiyesi.. ve insaniyeti saadete sevkeden hakikî mürşidi ve hâdîsi... ve insanlara hem bir kitab-ı şeriat, hem bir kitab-ı dua, hem bir kitab-ı hikmet, hem bir kitab-ı ubudiyet, hem bir kitab-ı emr ü davet, hem bir kitab-ı zikir, hem bir kitab-ı fikir, hem insanın bütün hacat-ı maneviyesine merci' olacak çok kitabları tazammun eden tek, câmi' bir kitab-ı mukaddes.. hem bütün evliya ve sıddıkînin ve urefa ve muhakkikînin muhtelif meşreblerine ve ayrı ayrı mesleklerine, herbirindeki meşrebin mezâkına lâyık ve o meşrebi tenvir edecek ve herbir mesleğin mesâkına muvafık ve onu tasvir edecek birer risale ibraz eden mukaddes bir kütübhane hükmünde bir kitab-ı semavîdir.[77]

Görüldüğü üzere, Kur'ân muhtevası algısı Kur'ân tariflerine yansıyabilmektedir.

Tefsir ilminin mahiyeti:

Kur'ân'ın tarifi yanı sıra, tefsir ilminin bazı tariflerinin de, Kur'ân muhtevası ile alaka arz ettiğini söyleyebiliriz. Nitekim *el-İtḳān*'da nakledilen tefsir tanımlarından biri şöyledir:[78]

> "Tefsir; âyetlerin nüzulü, bunların ihtiva ettiği çeşitli yönler ve olaylar, iniş sebeplerini bilmek, ayrıca; Mekki-Medeni, muhkem müteşâbih, nâsih-mensuh, hususi-umumi, mutlak-mukayyed, mücmel-müfesser, *helal ve haram, va'ad ve va'îd, emir ve nehiy, ibretli ifade ve emsâli* tespit etmektir.".

Te'vîl türleri:

Kur'ân muhtevası algısının Tefsir ilminin mahiyetine dair algı üzerindeki etkisine değinmişken, "te'vîl" konusuna da değinmemiz isabetli olacaktır. Burada "te'vîl"in ne olduğu tartışmasına girmeksizin, "beyânî", "irfânî" ve "burhânî" başlıklı üç tür te'vîl türü

[77] Said Nursi, *İşaratü'l-İ'caz*, (İstanbul: Zehra Yay., 2006), s. 19.
[78] es-Süyûṭî, *el-İtḳān*, s. 849.

olduğuna dair tespitleri hatırlatmak istiyoruz.[79] Kur'ân muhtevası algısı te'vîl ile de ilişkili olabilir. Herhangi bir akım, yahut düşünür, belli bir metot ile naslara yaklaşıyorsa; bu yaklaşım, hem yaklaşımcıların epistemolojik kabulleri ile hem de bu kabuller çerçevesinde şekillenen Kur'ân muhtevası ile alakalı olabilir. İbn Rüşd'ün te'vîl kuramına dair Mustafa Öztürk'ün şu ifadelerinin, bu iddiamızı destekler mahiyette olduğunu düşünüyoruz:

> İbn Rüşd'ün te'vil kuramında naslar muhteva ve ifade-üslup olmak üzere ikiye ayrılır. Muhteva açısından ise üç kısımda incelenir. Bunlardan ilki hatâbî, cedelî ve burhânî yöntemlerin her biriyle anlaşılması mümkün olduğu için, örnekleme ve benzetmeye ihtiyaç duyulmayan naslardır. Allah'ın varlığı, nübüvvet ve meâdın gerçekliğinden söz eden bu nasların te'vili küfrü gerektirir. İkincisi, burhan ehlinden olanların mutlaka te'vil etmeleri gereken naslardır. Allah'ın arşa istiva etmesi gibi konularla ilgili olan bu tür nasların burhan ehli dışında kalanlarca açık anlamları esas alınmalı ve kesinlikle te'vile kalkışılmamalıdır. Üçüncüsü ise, bu iki gruptan birine sokulamayan ve bu yüzden kimilerine göre te'vil edilmesi kimilerine göre de zâhirî manâsıyla kabul edilmesi gereken naslardır ki, bunların te'viline de yine sadece ehl-i burhan mezundur.[80]

Bu ifadelerden yola çıkarak diyebiliriz ki, tev'il türü (kuramı) Kur'ân muhtevası (algısı) ile ilişki içerisinde olabilmektedir. Tevil kuramı hangi yönde ise, Kur'ân içeriği o yönde tasnif edilip, değerlendirilebilmektedir. Bu konunun bariz örneklerinden biri, işârî te'vîller ile nasların farklı muhtevalarla ilişkisinin kurulmasıdır.

Kur'ân muhtevası ile alaka arz eden bazı disiplinlere örnekler verdik. Burada, ilgili bütün meseleleri zikretmek hedeflenmemiştir. Elbette konuya dair daha başka meseleler de bulunabilir. Böyle bir başlık açmakla amacımız, Kur'ân muhtevasına dair algıların hangi alanları etkileyebileceğine yönelik fikir vermekti. Bu alanlar içerisinde, şer'î hükümler ve bu hükümlere dayanan Fıkıh, Kelam, Tasavvuf, ilimlerinin ve te'vîl kuramının, Kur'ân içeriği ile alakalı olduğuna özellikle vurgu yapmak istedik. Zira ileride göreceğimiz üzere, Kur'ân ansiklopedilerinden birçok madde bu ilimlerle ve te'vîl türü ile alakalı olarak karşımıza çıkacaktır. Bu başlık ile bir de, tefsir ekollerinden konulu tefsir akımının Kur'ân muhtevasına dair önemli veriler içereceğine işaret etmek istedik.

---

[79] Bk. Mustafa Öztürk, "Geleneksel Te'vil Çeşitlemelerinin Epistemik Değeri", *Bilimname: Düşünce Platformu*, c. I, sa. 2 (2003/2), s. 179-197.

[80] Mustafa Öztürk, *"Geleneksel Te'vil Çeşitlemelerinin Epistemik Değeri"*, s. 195.

Gerek Kur'ân'ın özgün bir bünye, kapsam, üslûp ve tertibe sahip olması, gerek Kur'ân muhtevası ile alakalı birçok disiplin ve meselenin bulunması; Kur'ân muhtevasına yönelik farklı çalışmaların yapılmasına da zemin hazırlamıştır. Şimdi bu çalışma türlerine örnekler verilecektir.

3. KUR'ÂN MUHTEVASINA YÖNELİK ÇALIŞMA TÜRLERİNE DAİR BİR TASNİF DENEMESİ

Kur'ân muhtevasına yönelik farklı farklı çalışma türlerinin olduğuna daha önce değinmiştik. Burada Kur'ân muhtevası hakkındaki çalışma türlerine yönelik bir tasnif denemesi yapacağız. Öncelikle Kur'ân muhtevasına dair kaynaklar hakkında kısa bir giriş yapacağız.

Kur'ân muhtevasına ilgi bizzat Kur'ân'ın kendisi ile başlamaktadır. Kur'ân, kendisini farklı isim ve sıfatlarla tanıtmaktadır. Kur'ân'ın bazı isimleri ve sıfatları Kur'ân muhtevası ile ilgili olabilmektedir. Ayrıca vahiy ediliş amacına dair çeşitli sebepler, hedefler de zikretmektedir. Bu noktalar Kur'ân muhtevası bağlamında önemli veriler içerebilmektedir. Mesela Kur'ân'ın *ez-zikr* diye isimlendirilmesi bir değerlendirmeye göre farzlar ve müeyyideler içermesine dayanır.[81] Sıfatlarından *el-mufaṣṣal* ise bir yoruma göre Kur'ân'ın sırasıyla sûre, âyet, hükümler, vaad gibi içeriklere ayrılmasına ve deliller ihtiva etmesine yöneliktir.[82] Kur'ân'ın indiriliş amaçlarından olan problemlerin çözümü[83] ve müjdelemek[84] için gönderilişi de muhteva ile alakalı örneklerdir. Görüyoruz ki, Kur'ân kendi muhtevasına ışık tutmaktadır.

Kur'ân muhtevası Hz. Peygamber'in açıklamalarına da konu olmuştur. Bazı rivâyetler Kur'ân muhtevasına ışık tutar mahiyettedir. Örneğin, merfû bir rivâyette şöyle buyrulmaktadır:

> "Kur'ân'ı i'rab ediniz (doğru ifade ediniz, anlayınız, açıklayınız) ve onun kapalı kısımlarını (غرائبه) araştırınız, onun garip kısımları farzlar ve hadlerdir. Ayrıca, Kur'ân beş vecih üzere nazil oldu: *Helal, haram, muhkem, müteşâbih ve emsâl*. Helal kısım ile

[81] Zülfikar Durmuş, *Kur'ân'a Göre Kur'ân*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012), s. 54.
[82] Durmuş, *Kur'ân'a Göre Kur'ân*, s. 152.
[83] Durmuş, *Kur'ân'a Göre Kur'ân*, s. 207.
[84] Durmuş, *Kur'ân'a Göre Kur'ân*, s. 223.

amel edin, haram kısımdan kaçının, muhkeme tabi olun, müteşâbihe inanın ve emsâlden ibret alın".[85]

Kur'ân muhtevası hakkında –veciz de olsa- sahabeden aktarılan bilgiler de vardır. Mesela, İbn Mes'ud'un şu sözü, Kur'ân'ın içeriğine yönelik bir yargı bildirmektedir: *"Geçmiştekilerin ve sonrakilerin ilmini araştıran kimse Kur'ân'ı deşelesin/incelesin"*.[86] Anlaşılıyor ki, Kur'ân âyetleri ve rivâyetlerde Kur'ân muhtevasına işaretler bulunmaktadır.

Klasik dönemde, gerek rivâyet ağırlıklı, gerek dirâyet ağırlıklı tefsirlerde, Kur'ân'ın tertip sırasına göre ve parçacı bir yaklaşımla ele alındığı, bunun Ortaçağ boyunca devam ettiği ifade edilmektedir.[87] Fıkhî tefsirlerin bu genel değerlendirmeye uyup uymadığı meselesi, üzerinde durulması gereken bir noktadır. Ahkam tefsirleri, fıkıh bablarına veya mushaf tertibine göre düzenlenmesi sebebiyle iki biçime sahiptir.[88] Dolayısıyla, bilhassa fıkıh bablarına göre tanzim edilen ahkam tefsirlerini, zikredilen genel ifade altında değerlendirmek tartışmaya açıktır. Ayrıca, "Ahkâmü'l-Kur'ân", "Kasasü'l-Kur'ân" veya "Kasasü'l-Enbiya" eserleri, klasik dönemde, geleneksel tefsir metodunun yaygın tarzı olan mushaf tertibi üzere tefsiri, "konusal bütünlük" lehine göz ardı eden yaklaşımların da bulunduğunu göstermektedir.[89] Yine, kimi taksimlerde bazı "*'ulûmu'l-Kur'ân*" çalışmalarının konulu tefsirin bir kısmı olarak telakki edilişi ve "genel konulu tefsir" şeklinde değerlendirilişi bu noktada ayrı bir soru işaretidir.[90] Kur'ân ilimlerinin konulu tefsir olup olamayacağı tartışılması gereken bir konu olsa da; Kur'ân ilimlerinin Kur'ân muhtevası ile dolaylı şekilde alakası bulunduğunu düşünüyoruz. Nitekim Kur'ân ilimlerini tasnif eden bazı çalışmalar "Muhkem-Müteşabih", "Müşkilü'l-Kur'ân" ve "Münasebâtü'l-Kur'ân" gibi

[85] Celaleddîn es-Süyûṭî, *ed-Dürrü'l-menṣûr fi't-tefsîr-i bi'l-me'ṣûr*, Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1993, c. II, s. 150. Bazı rivâyetlerin de zımnen veya yorumlama yoluyla Kur'ân muhtevasına işaret ettiği söylenebilir. Söz gelimi, "*İhlâs sûresi Kur'ân'ın üçte birine denktir*" rivâyeti Gazzâlî (ö. 505/1111) tarafından şöyle açıklanmaktadır: "*Kur'ân'ın önemli üç konusu vardır: Marifetullah, ahiret ve doğru yol. İşte İhlas sûresi bunlardan Marifetullah, tevhid ve takdis ile ilgilenir..... Bu sebeple Kur'ân'ın üçte birine denk gelir*". Bk. Ebû Hâmid el-Gazzâlî et-Tûsî, *Cevâhirü'l-Kur'ân*, tah: Muhammed Reşid Rıza el-Gabbânî, (Beyrut: Dâru İhyâi'l-'ulûm, 1986), s. 77-78. Bu izahtan yola çıkarak, bazı rivâyetlerin zımnen Kur'ân muhtevasına işaret ettiğini ileri sürebiliriz.

[86] es-Süyûṭî, el-İtḳān, s. 873.

[87] Ömer Özsoy-İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'ân (Sistematik Kur'ân Fihristi),* (Ankara: Fecr Yay., 2016), s. XIX.

[88] Selim Türcan-Süleyman Gezer, "Fıkhi Tefsir Geleneği", [*Tefsire Akademik Yaklaşımlar,* ed. Mehmet Akif Koç-İsmail Albayrak, (Ankara: Otto Yayınları, 2015)] içinde, c. I, s. 187-195.

[89] Bilal Gökkır, "Konulu Tefsir: Hedef, İmkan ve Sınırları", [*Tarihten Günümüze Kur'ân'a Yaklaşımlar,* ed. Bilal Gökkır v.dğr., (İstanbul: ilim Yayma Vakfı Kur'ân ve Tefsir Akademisi, 2010)] içinde, s. 455.

[90] Abdussettar Fethullah Said, *el-Medḫal ile't-tefsîri'l-mevḍû'î,* (Kahire: Dâru't-Tevzî' ve'n-Neşri'l-İslâmiyye, 1991), s. 24.

disiplinleri "Kur'ân'ın anlamıyla ilgili ilimler" çerçevesinde değerlendirmektedir.[91] Acaba klasik dönemde Kur'ân muhtevasına yönelik gayret ve telifler olmuş mudur?

Klasik dönemde Kur'ân muhtevasına yönelik bazı bilgilendirmeler ve tasniflerin tefsir eserlerinde dile getirildiğini görüyoruz. Tefsir eserleri gerek mukaddime kısımlarında gerek bazı âyetlerin tefsirleri esnasında Kur'ân muhtevasına değinirler. Söz gelimi, elimize ulaşan ilk tam tefsir çalışmasının müellifi kabul edilen[92] Mukatil b. Süleyman (ö. 150/767), tefsirinin hem mukaddime kısmında hem de benzer ifadelerle Nahl sûresinin 89. âyetinin tefsiri esnasında şöyle demektedir: *"Yüce Allah Kur'ân'ı beş vecih üzere indirmiştir: Emir, nehiy, vaad, veîd ve öncekilerin haberleri (Ḫaberü'l-Evvelîn)"*.[93] Yine, İbn Cüzey'in (ö. 741/1340) tefsirinin birinci mukaddimesinin üçüncü babı Kur'ân muhtevası hakkındadır (*el-Bâbü' s-Sâliṣ fî'l-Me'ânî ve'l-'ulûm elletî Teḍammenühâ el-Kur'ân*).[94] Hevvârî de söyle bir ifadede bulunur: "*Bazı müfessirler, Kur'ân'ın altı âyet (çeşidi) üzere indiğini söylemiştir: Müjdeleyen âyet, uyaran âyet, farz bildiren âyet, emreden âyet, yasaklayan âyet, kıssa ve haberleri bildiren âyet*.".[95] Klasik dönemde Kur'ân muhtevasına dair fikirler ve tasniflerin çeşitli eserlerde dile getirildiği de görülür. Mesela Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) aktarımına göre, Kadı Ebû Bekir İbnü'l-Arabi (ö. 543/1148) *"Kur'ân ilimlerinin başlıcaları (Ümmü 'ulûmu'l-Kur'ân) tevhit, tezkir ve ahkam olmak üzere üçtür*" demekte, Taberî de Kur'ân'ın tevhit, ahbâr ve diyânât olmak üzere üç şeyi muhtevi olduğunu (*Yeştemilü 'alâ ṣelâṣeti eşyâ'*) söylemektedir.[96]

Görüldüğü üzere klasik dönemde "Kur'ân ilimleri ('ulûmu'l-Kur'ân)", "Kur'ân manaları (Meânî'l-Kur'ân)", "vücûh", "âyet (grupları)" ve "Kur'ân'ın içerdiği şeyler (*Eşyâ*)" gibi başlıklar-ifadeler ile Kur'ân muhtevası kastedilmekte ve bazı bilgiler verilmekte idi.

---

[91] Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 165-218.
[92] Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 108.
[93] Muḳātil b. Süleyman, *Tefsîr-u Muḳātil b. Süleyman*, thk. Ahmed Ferîd), (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), c. I, s. 121; c. II, s. 234. Erken dönem tefsir mukaddimelerinde Kur'ân muhtevasının nasıl ele alındığına dair bilgiler için bk. Ali Bulut, "Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi", (doktora tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, SBE, 2009), s. 117-124.
[94] İbn Cüzey, *et-Teshîl li-'ulûmi't-tenzîl*, thk. Muhammed Sâlim Hâşim, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), c. I, s. 8.
[95] Hûd b. Muḥakkem el-Hevvârî, *Tefsîru kitâbillâhi'l-'azîz*, thk. el-Ḥâcc eş-Şerîfî, (Beyrut: Dârü'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1990), c. I, s. 268.
[96] Bedreddin ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. ed-Dimyâṭî, (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2006), s. 24-25. Zerkeşî, bu kısımda daha başka görüşler de aktarmaktadır. Klasik dönemde, Kur'ân muhtevasına atıflar sadece Kur'ân ilimleri veya Tefsir çalışmalarında değil, farklı alanlara dair çalışmalarda da bulunabilir. Akaid ile ilgili bir eserde Kur'ân muhtevasına temas edilişine bir örnek için bk. Molla 'Aliyyü'l-Kârî, *Şerhü'l-fikhi'l-ekber*, thk. Mervan Muhammed eş-Şa'âr, (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2016), s. 39-40.

Klasik dönemde doğrudan Kur'ân muhtevasına yönelik müstakil çalışmalar yoktur, denemez. Örneğin, Süyûtî'nin *el-İklîl fi'stinbâṭi''t-tenzîl* adlı eseri Kur'ân'dan elde edilecek hükümler ile alakalı bir kitaptır. Girişte, Kur'ân'ın bütün ilimlerin kaynağı olduğu ve her şeyin bilgisinin Kur'ân'da mevcut olduğunu ifade eden Süyûtî, bu eseri Kur'ân'dan elde edilmiş, fıkhî, usulle alakalı, itikâdî çıkarımlar ve bunların haricindeki bazı ilimler hakkında bilgiler vermek için telif etmiştir.[97] Eserin mushaf tertibine göre düzenlenmesi, Kur'ân muhtevasına yönelik sistemli bilgiler sunma noktasında ve derli toplu bilgilere ulaşma hususunda zorluk arz edebilmektedir.

Klasik dönemde Kur'ân muhtevasına yönelik çalışmalara içerisinde, mushaf tertibine göre düzenlenmeyenler de vardır.[98] Meselâ, Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *Cevâhirü'l-Kur'ân* adlı eseri büyük oranda Kur'ân muhtevası ile ilgilidir. Bu eserde Kur'ân'ın özellikleri, incelikleri ve sırları açıklanmaktadır. Eserde Kur'ân'ı Kerîm'in çok değerli hazinelere sahip bir okyanus olduğu vurgulanmakta, bu okyanustan elde edilen dinî ve diğer ilimlere değinilmektedir.[99] Klasik dönemde Kur'ân muhtevasına yönelik eserleri ortaya koymak adına yapılacak kapsamlı bir tarama daha başka eserler de keşfedebilir. Burada vurgulamak istediğimiz husus şudur: Klasik dönemde Kur'ân muhtevasına yönelik çeşitli çalışmalar bulunmaktadır.

Çağdaş dönemde ise Kur'ân muhtevasına yönelik çalışmalarda gözle görülür bir canlanma müşahede edilmektedir. Öyle ki Kur'ân muhtevasına dair çalışmalar özel bir ilgi alanı olmuş ve bu amaçla kitaplar telif edilmiştir.[100] Günümüzde yeni ve ivme kazanmış ilgi alanlarından biri Kur'ân muhtevası eksenli çalışmalardır.

Kur'ân muhtevasına yönelik malumat içeren çalışmalar oldukça çoktur. Burada bir sınır belirleyip bu sınır içerisindeki çalışmalara örnek vermek gerekmektedir. Bu sınırı "özel" ve "kapsamlı çalışmalar" şeklinde belirleyebiliriz. İlk ölçümüz eserlerin Kur'ân muhtevasına özel çalışmalar olmasıdır. Kur'ân muhtevasını hedefleyen müstakil çalışmalar

---

[97] Celâleddîn es-Süyûṭî, *el-İklîl fi'stinbâṭi't-tenzîl*, thk. el-Ğumârî, (Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, t.y.), s. 10-11.

[98] Ebû Bekr İbnü'l-Arabî'nin *Ḳānûnü't-teʾvîl* adlı eseri de, Kur'ân muhtevasına yönelik bir telif olarak veya konulu tefsir teşebbüsü olarak görülebilir. Bk. Gökkır, "Konulu Tefsir", s. 463-466.

[99] Eserin tanıtımı için bk. H. Bekir Karlığa, "Gazzâlî (Eserleri)", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), XIII (518-530), 523; Mesut Okumuş, *Kur'ân'ın Çok Boyutlu Okunuşu İmam Gazâlî Örneği*, (Ankara: Ankara Okulu, Yayınları, 2006), s. 61.

[100] İsmail Çalışkan, *Tefsir Usulü*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), s. 111. Bu gelişme ile çağdaş dönem Kur'ân algısı ve Kur'ân'a yönelik beklenti arasında irtibat kurulabilir. Bilindiği üzere çağdaş dönemde bizzat Kur'ân'ı Kerîm'in kendisinin konuşması amaçlanmış ve Kur'ân'ın kendisi anlaşılmaya çalışılmıştır. Bk. Mehmet Paçacı, *Çağdaş Dönemde Kur'ân'a ve Tefsire Ne Oldu*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), s. 66-67.

yanında, doğrudan alakalı olmayıp bu konuya değinen veya alt başlık olarak bu konuyu ele alan çalışmalara rastlanır. Mesela, Osman Keskioğlu, *Kur'ân-ı Kerîm Bilgileri* adlı eserinde "Kur'ân-ı Kerîm'in Mevzuu" adında bir başlık açıp Kur'ân içeriğine dair bilgiler vermektedir.[101] Kur'ân ve tefsir ile ilgili olmayıp Kur'ân muhtevasına değinen çalışmalar da mevcuttur. Söz gelimi, genel olarak İslam dinini anlatan bir eserde Kur'ân muhtevasına temas edildiği görülebilir.[102] Örneğin, Kelam ilmine dair giriş niteliğinde bir eserde de Kur'ân muhtevasına temas edildiğine rastlanabilir.[103] Dolayısıyla burada verilecek örnekler doğrudan/sadece Kur'ân muhtevasına yönelik çalışmalarla sınırlı olacaktır. İkinci ölçümüz ise 'bütüncül yaklaşım'dır. Kur'ân içeriğine yönelik çalışmaları bütüncül ve sınırlı olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Şöyle ki, Kur'ân içeriğinin kısmen ele alındığı çalışmalar vardır. Başta özel bir konuyu/konuları ele alan konulu tefsir çalışmaları olmak üzere birçok çalışma Kur'ân muhtevasını kısmen, bazı başlıklar ekseninde ele almaktadır ("Kur'ân'da Nifak", "Kur'ân'da Cehennem", "Kur'ân'dan Esintiler" vb. gibi). Söz konusu sınırlı çalışmalara Kur'ân muhtevasına yönelik kapsayıcı bilgi vermemeleri ve bu çalışmayı doğrudan ilgilendirmemeleri hasebiyle burada değinilmeyecektir. Burada doğrudan/özel olarak Kur'ân muhtevasını bütüncül şekilde hedef alan çalışmalara değinip tasnif etmeye çalışacağız.

Kur'ân'ın içeriğini hedefleyen türlü türlü çalışmaların yapıldığı görülür. Öncelikle Kur'ân muhtevasını açıklamaya ve tanıtmaya çalışan eserler vardır. Bu tarz çalışmaları "betimleyici çalışmalar" olarak adlandırabiliriz. Açıklama ve tanıtma amaçlı bu eserlerin dışındaki çalışmaları, "Kur'ân'ın bütün muhtevasına yönelik" ve "Kur'ân'ın başlıca konularına yönelik" olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Kur'ân'ın tüm içeriğine dair çalışmalara örnek olarak; fihrist türü eserleri, sözlük çalışmalarını, Kur'ân'ın konulu tefsiri çalışmalarını ve sîret eksenli okumaları ele alabiliriz. Kur'ân'ın başlıca konularına yönelik eserleri ise ana konuları hedefleyen çalışmalar, kavram çalışmaları, Kur'ân'ın prensipleri/ilkelerine yönelik eserler ve Kur'ân'ın maksadına yönelik eserler olarak belirleyebiliriz.

Kur'ân muhtevasını betimleyen eserlere örnek olarak Hasan Yılmaz'ın *Kur'ân ve Muhtevası* adlı çalışmasını zikredebiliriz. Eserde Kur'ân muhtevasına dair açıklamalar, daha

[101] Keskioğlu, *Kur'ân-ı Kerîm Bilgileri,* s. 246-248.
[102] Bk. Abdülhamit Birışık, "Kur'ân-ı Kerîm'i Bilmek", [İslam'a Giriş/Gençliğin İslam Bilgisi, ed. Hayati Hökelekli, (Ankara: DİB Yayınları, 2007)] içinde, s. 118-132.
[103] Ahmet Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akâidi ve Kelam'a Giriş*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), s. 272.

önce yapılan bazı tasnifler, yazarın kendi yaklaşımı ile konu sınıflandırması gibi bölümler bulunmaktadır.[104] Diğer çalışma türlerine örnekler alt başlıklarda ayrı ayrı ele alınacaktır.

3.1. Kur'ân'ın Bütün Muhtevasına Yönelik Çalışmalar

Kur'ân'ın bütün muhtevasına dair eserleri fihrist türü çalışmalar, sözlük çalışmaları, Kur'ân'ın konulu tefsiri çalışmaları, ve Siret eksenli okumalar olarak saptamıştık. Bunlardan ilk ele alacağımız kısım fihrist türü eserlerdir. "Fihrist türü eserler"den kastımız Kur'ân fihristleri ve tebvib çalışmaları tarzındaki teliflerdir.

Hafızlık geleneğinin yaygın olması gibi muhtelif sebeplerle Kur'ân ile ilgili fihristlerin geç dönemlerde telif edildiği görülür. Alfabetik şekilde düzenlenen *Ġârîbü'l-Kur'ân* eserleri Kur'ân fihristlerinin başlangıç ürünleri olarak görülebilir.[105] Sonraki yıllarda ilim ehline yönelik hazırlanan ve hatırlatma mahiyetinde olan fihristler görülse de, ciddi manada Kur'ân fihristi çalışmaları 19. asrın başlarına denk gelmektedir.[106] Çeşitli türlerde Kur'ân fihristleri bulunmaktadır.[107] İlk Kur'ân fihristi örneklerini oluşturan *atrâf* fihristlerinin[108] ve kelime fihristlerinin Kur'ân muhtevası hakkında doğrudan bilgi sunmadıklarını söyleyebiliriz. Söz gelimi, kelime fihristlerinde bazı zamir türlerinin dahi yerleri belirtilmektedir.[109] Bu tarz kelimeler muhteva ile doğrudan ilgili değildir. Dolayısıyla burada bizi ilgilendiren tür, konu fihristleridir.

Kur'ân hakkında ilk konu fihristi Jules la Beaume tarafından *Le Koran Analyse* adıyla yapılmıştır. Bu eser M. Fuad Abdulbaki tarafından *Tafṣîlu âyâti'l-Kur'âni'l-Hakîm* adıyla Arapça'ya çevrilmiştir.[110] Bu tarz fihristlerin, Nevzat Yüksel'in '*Kur'ân Fihristi*' adlı çalışması gibi, Türkçe örnekleri de mevcuttur.[111] Söz konusu eserlerden bazıları aynı zamanda alfabetiktir. Örneğin, Abdülvehhab Öztürk'ün hazırladığı *Kur'ân-ı Kerîm Fihristi*

[104] Yılmaz, *Kur'ân ve Muhtevası*, s. 6.
[105] Abay, "Kur'ân ve Tefsire Dair Başvuru Kaynakları", s. 407-408.
[106] Ali Osman Kahveci, "Kur`an-ı Kerîm Hakkında Hazırlanan İndeksler", (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, SBE, 2004), s. 1.
[107] Kur'ân fihristieri ile ilgili ayrıntılı bir tasnif çalışması için bk. Bedrettin Çiftçi, "Kur'ân Fihristleri Üzerine Bir İnceleme", http://www.interaktifokuma.org/bc-fhrs-icerik.html (erişim: 29 Kasım 2018).
[108] Abay, "Kur'ân ve Tefsire Dair Başvuru Kaynakları", s. 409.
[109] Bk. Muhammed Fuad Abdulbâki, *el- Mu"cemu"l-müfehres li elfâẓi"l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Kahire: Dâru"l-Hadîs, 2007), s. 138.
[110] Abay, "Kur'ân ve Tefsire Dair Başvuru Kaynakları", s. 415. Bu çalışmanın konu fihristleri arasında en kapsamlısı olduğu söylenmektedir. Bk. Özsoy-Güler, *Konularına Göre Kur'ân*, s. XX.
[111] Bk. Nevzat Yüksel, *Konularına Göre Kur'ân-ı Kerîm Fihristi*, (İstanbul: Bayrak Yayınları, 2000).

böyledir.[112] Bu çalışmalar "tebvîb" ve "tasnif" gibi taksim bildiren isimler altında da telif edilebilmektedir. Mesela Ahmed İbrahim Muhannâ'nın fihristi *Tebvîbu âyi'l-Kur'âni'l-Kerîm mine'n-nâḥiyeti'l-mevḍû'iyye* başlığını taşımaktadır.[113] Muhammed Zeki Salih'in kısa tefsirler ile de bezediği çalışmasının adı ise *et-Tertîbü ve'l-beyân 'an tafṣîli âyi'l-Kur'ân*'dır.[114] "Mucem" başlığını taşıyan kimi çalışmalar da fihrist görünümündedir. Mesela Subhî Abdurraûf 'Aṣar'ın *el-Mu'cemü'l-mevḍûî li âyâti'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı eseri böyledir.[115] Fihrist çalışmaları daha farklı başlıklarla da sunulabilmektedir. Mesela Erdoğan Bakkalbaşı, hazırlamış olduğu fihrist türü çalışmasını *Kur'ân'daki Buyruk ve Yasaklar* başlığı ile sunmaktadır.[116]

Konulara göre düzenlenmiş birçok meal çalışması vardır.[117] Konularına ayrılmış meallerin de fihristlerin işlevine benzer fonksiyona sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bu çalışmalar da âyetleri tasnif etmektedirler. Diğer taraftan "fihrist" başlığını taşıyan eserlerin bazıları meal de içermektedir.[118]

Fihrist türü çalışmalar genel anlamda Kur'ân muhtevası hakkında bilgi verme özelliğine sahip olmakla beraber, birtakım eksiklikler içerebilmektedir. Şöyle ki, bu eserlerden bazıları Kur'ân'ın tamamını tasnif etmemektedir, bazıları da Kur'ân'da geçen bütün unsurları içerip kelime dizini hüviyetine bürünebilmektedir.[119] Örneğin, bazı eserlerde "açığa vurmak", "açlığı gidermek", "açlıktan kurtarmak" gibi müstakil konu niteliğinde olmayan veya Kur'ân muhtevası tasnifinde yerini belirlemek zor olan ifadelere değinilmekte;[120] bazı eserlerde de "yüz", "göz" gibi her türden kelime başlık teşkil edebilmektedir.[121] Bu durum okurları daha sistematik çalışmalara muhtaç etmektedir ki bu ihtiyacı karşılamak amacıyla bazı eserler hazırlanmıştır. Ömer Özsoy ve İlhami Güler

[112] Bk. Abdülvehhab Öztürk, *Kur'ân-ı Kerîm Fihristi*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 1998).
[113] Bk. Ahmed İbrahim Muhannâ, *Tebvîbu âyi'l-Kur'ân'i'l-Kerîm mine'n-nâḥiyeti'l-mevḍû'iyye*, (Kahire: Dâru'ş-Ṣa'b, t.y).
[114] Bk. Muhammed Zeki Salih, *et-Tertîbü ve'l-beyân 'an tafṣîli âyi'l-Kur'ân*, (Bağdad: Dârü'l-Mektebeti'l-İlmiyye, 1979).
[115] Bk. Subhî Abdurraûf 'Asar, *el-Mu'cemü'l-mevzûî li Âyâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Kahire: Dârü'l-Fadîle, t.y.).
[116] Bk. Erdoğan Bakkalbaşı, *Kur'ân'daki Buyruk ve Yasaklar*, (İzmir: Tesav Yayınları, 1995).
[117] Bu eserlere ait örnekler için bk. Abay, "Kur'ân ve Tefsire Dair Başvuru Kaynakları", s. 416-417. Birçok Kur'ân mealinin konu fihristleri içerdiğini de anmalıyız. Bk. Salih Akdemir, *Son Çağrı Kur'ân*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), s. 605-620
[118] Mesela, Özsoy ve Güler'in hazırladığı çalışma, meal de içermektedir.
[119] Özsoy-Güler, *Konularına Göre Kur'ân*, s. XXI.
[120] Bk. Abdülvehhab Öztürk, *Kur'ân-ı Kerîm Fihristi*, s. 7.
[121] Bk. Sıtkı Gülle, *Konularına Göre Kur'ân Âyetleri*, (İstanbul: Huzur Yay., 2010), c. IV, s. 130, 147.

tarafından hazırlanan *Konularına Göre Kur'ân* adlı sistematik fihrist buna bir örnektir. Sadece lafız üzerinden gitmemeye, mana yönünü de dikkate almaya odaklanan fihrist türü çalışmaların bir diğer örneği, Abdu'ş-Şabûr Zaḳzûḳ'un *Mu'cemü'l-a'lâm ve'l-mevḍû'ât fi'l-Kur'ân'i'l-Kerîm* adlı çalışmasıdır.[122]

Kur'ân'ın bütün muhtevasına yönelik eserlerin bir diğer türünü sözlük çalışmaları olarak belirlemiştik. Kur'ân sözlüğü çalışmaları "Ġarîbü'l-Kur'ân" çalışmaları ile başlamıştır.[123] Aslında "Ġarîbü'l-Kur'ân" eserleri Kur'ân'ın tüm kelimeleri ile ilgilenmezler. Ne var ki nüzûl asrından uzaklaştıkça muhataplar nezdinde Kur'ân'ın anlaşılmayan veya izahına ihtiyaç duyulan kelimelerinin sayısında artış olmuştur. Hatta anadili Arapça olmayan kimseler için Kur'ân'ın belki de tüm kelimeleri kapalıdır. Bu sebeple "Ġârîbü'l-Kur'ân" eserlerinde git gide artış meydana gelmiş, zamanla Kur'ân'ın her kelimesi kapsanır hale bürünmüştür. Günümüzde de Kur'ân sözlüğü çalışmaları önem kazanmıştır.[124]

Kur'ân sözlüklerinin her kısmı ve ele aldıkları her kelime de doğrudan Kur'ân muhtevasını ilgilendirmeyebilir. Örneğin, Kur'ân sözlüklerinde, soru edatları ve çeşitli fiillerin, kelimelerin izah edildiğini görmekteyiz. Bu tarz kelimeler Kur'ân muhtevasını doğrudan ilgilendirmemektedir. Fakat bu sözlüklerin de Kur'ân muhtevası hakkında bir yere kadar veri içerebileceği ve kaynak teşkil edebileceği söylenebilir. Ayrıca, fihrist türü eserlerde olduğu gibi, sözlüklerde de konu eksenli olanlara rastlanır. Kavram veya konu ile kayıtlı Kur'ân sözlükleri de muhteva açısından daha elverişli olacaktır. Mustansır Mîr'in *Kur'ânî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü* adlı çalışması buraya bir örnek olabilir.[125]

Bazı sözlük çalışmalarının ansiklopediye benzediğine dikkat çekmek yerinde olacaktır. Mohammad Ali Amir-Moezzi'nin editörlüğünde hazırlanan *Dictionnaire Du Coran* adlı Fransızca sözlük, ansiklopedi türünü andırmaktadır.[126] Ne var ki ansiklopedi ile sözlük farklı başvuru kaynaklarıdır. İlerleyen bölümlerde ansiklopedi tanıtılırken de

[122] Abdu'ş-Şabûr Zaḳzûḳ, *Mu'cemü'l-a'lâm ve'l-mevzû'ât fi'l-Kur'ân'i'l-Kerîm*, (Kahire: Dâr' Şurûk, 1968).
[123] Ali Cüneyt Eren, "Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. IX, sa. 1 (2009), s. 131.
[124] Mustafa Karagöz, "Dil Merkezli Tefsir Çalışmaları", [Tefsire Akademik Yaklaşımlar, ed. Mehmet Akif Koç-İsmail Albayrak, (Ankara: Otto Yay., 2015)] içinde, c. I, s. 346-347.
[125] Bk. Mustansır Mir, *Kur'ânî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*, çev. Murat Çiftkaya, (İstanbul: İnkılab Yayınları, 1996).
[126] Bk. Mohammad Ali Amir-Moezzi (ed.), *Dictionnaire Du Coran*, (Paris: Robert Laffont, 2007).

değinileceği üzere, bu çalışmalar bir ansiklopedi türünden ziyade, birer "ansiklopedik sözlük" bir diğer ifadeyle 'geniş kāmus'turlar.

Kur'ân'ın bütün muhtevasına yönelik bir diğer tür, "Kur'ân'ın konulu tefsiri" çalışmalarıdır. "Kur'ân'ın konulu tefsiri" ifadesini bazı çalışma başlıklarından ilham alarak olarak kullanıyoruz.[127] Burada kastımız, özel bir konu veya konuları araştıran -spesifik- konulu tefsir eserleri değil, Kur'ân'ın tümünü konu veya sûre tasnifi üzere ele alıp tefsir eden eserlerdir. Tertip üzere ve sûre eksenli konulu tefsir çalışmalarına Muhammed el-Gazzâli'nin *Naḥve tefsîrin mevḍûiyyin li süveri'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı eserini,[128] Kur'ân'ın tamamını konularına göre tefsir eden eserlere de eş-Şeyh Nâşır Mekârim eş-Şîrazi'nin *Nefeḥâtü'l-Kur'ân* adlı çalışmasını örnek verebiliriz. [129]

Kur'ân'ın sistematik olduğuna ve konu bütünlüğüne sahip olduğuna dair çalışmalar da burada zikredilebilir.[130] Kur'ân sistematiğini teorik ağırlıklı ele alan çalışmalar yanı sıra,[131] bazı çalışmalar Kur'ân'ın tüm muhtevası için irtibat sunmaya çalışmaktadır. Bu alanda yapılan çalışmaları da Kur'ân muhtevasına yönelik çalışmalar içerisinde mütalaa edebiliriz. Bu noktada Abdulmute'âl es-Sa'îdî'nin bütün sûreleri muhteva ve uyum açısından ele alan 'en-Naẓmü'l-Fennî fi'l-Kur'ân' adlı çalışmasını örnek olarak zikredebiliriz. Kendisi eserin girişinde, Kur'ân'ın da bir önsöze sahip olduğunu, sûrelerin Kur'ân'ın bölümlerini oluşturduğunu iddia etmektedir. es-Sa'îdî, önce sûrelerin nüzul tarihi ile adını ele alıp diğer sûreler ile münasebetini, amacını belirler ve sonrasında sûre içindeki konuları çeşitli başlıklar altında özetler.[132]

---

[127] Bk. Diyanet İşleri Başkanlığı, *Konulu Kur'ân-ı Kerîm Tefsiri (Örnek Fasikül)*, Ankara, 2001. "Konulu Kur'ân-ı Kerîm Tefsiri" ifadesi, burada büyük ihtimalle "Kur'ân'ın tüm konularının tefsiri" anlamında kullanılmaktadır.

[128] Bk.

[129] Bk. Muhammed el-Gazzâlî, *Nahve tefsîrin mevzûiyyin li suveri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Kahire: Dâru'ş-Şurûk, 1997); Nâşır Mekârim eş-Şîrâzî, *Nefeḥâtü'l-Kur'ân*, Kum: Medresetü'l-İmâm Ali b. Ebî Talib, H. 1426.

[130] Kur'ân'ın bütünlüğünü ele alan çalışmaların konulu tefsir çerçevesinde değerlendirilebileceği bazı araştırmacılar tarafından ileri sürülmektedir. Bk. Said, *el-Medḫal*, s. 24-25. Ömer Kara da, konulu tefsir literatürünü sayarken, bu tür eserleri "konulu tefsir yardımcı literatürü" başlığı altında, "tenâsüb ve siyâk literatürü" olarak ele almaktadır. Bk. Ömer Kara, *Tefsir Tetkikleri II*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2018), s. 336-338.

[131] Bk. Muhammed Mahmûd Ḥicâzî, *el-Vaḥdetü'l-mevḍûiyye fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Kahire: Dârü'l-Kutubi'l-Hadîse, 1970).

[132] Bk. Abdulmute'âl es-Sa'îdî, *Edebi Mesaj Kur'ân (en-Nazmü'l-Fennî fi'l-Kur'ân),* çev. Hüseyin Elmalı, (İzmir: Işık Akademi Yayınları, 2006).

Kur'ân'ın bütün muhtevasına dair çalışmalardan son zikredeceğimiz kısım, sîret eksenli Kur'ân okumalarıdır. Burada kastımız, genel olarak nüzul sırasına göre tefsirler değildir. Söz konusu çalışmalar, hem nüzul sırasını ve sireti dikkate alan, hem de bu sıralama içerisinde konu tasnifi yapan çalışmalardır. Câbirî'nin *Fehmü'l-Kur'âni'l-Hakim* adlı çalışması ile kastımızın ne olduğu daha net anlaşılacaktır. Kendisi, nüzul dönemine göre sûreleri dizip, tasnifler yapmakta, her kısım için başlıca konular belirlemektedir.[133]

Kur'ân'ın muhtevasını tamamen ele alan çalışmaları bu şekilde ele aldık. Şimdi de Kur'ân'ın başlıca konularına yönelik çalışmalara geçebiliriz.

3.2. Kur'ân'ın Başlıca Konularına Yönelik Çalışmalar

"Kur'ân'ın başlıca konularına yönelik çalışmalar" ifadesinden kastımız Kur'ân'ın her konusunu ele almayıp öne çıkan konuları ele alan çalışmalardır. Bu çalışmaları, ana konuları tespit eden eserler, ilke/prensip çalışmaları, kavram çalışmaları ve Kur'ân'ın maksadına yönelik eserler olarak belirlemiştik.

Kur'ân'ın ana başlıklarını tespit amaçlı eserler Kur'ân'ın başlıca konularına yönelik çalışma türlerinden biridir. Günümüzde Kur'ân muhtevasının ana başlıklarını ele alan çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmalar konulu tefsir çalışmalarından bir tür olarak nitelenebilir.[134]

Bazı çalışmalar Kur'ân'dan âyet seçimleri içermektedir. Burada Bereketzâde İsmail Hakkı'nın *Necâib-i Kur'âniyye* adlı eserini anabiliriz. Müellif, Fransa'da iken, lise talebelerine Kur'ân'ın özünü göstermek amacıyla hazırlanmış, seçme âyetler içeren bir risalenin düzensizliğinden ve çarpıtmalarından rahatsız olmuş, akabinde Kur'ân'ın kutsi muhtevası hakkında hakikatleri gösteren bir ayna, İslam dininin insanları ilettiği yolun yönünü gösteren, meal ve tefsir ilaveli seçme âyetlerden oluşan bir çalışma yapmıştır.[135] Bu ve benzeri, âyet seçmeleri içeren çalışmaların da ana konuları tespit amaçlı eserler ile benzer fonksiyonu amaçladıkları söylenebilir ve dolayısıyla bu eserler de burada mütalaa edilebilir. Ayrıca, Kur'ân'ı baştan sona mana eksenli tarayıp, ana hatlarıyla Kur'ân konularını tespit

[133] Bk. Muhammed Abid el-Cabirî, *Fehmü'l Kur'ân*, çev. Muhammed Coşkun, (İstanbul: Mana Yayınları, 2017).
[134] Şimşek, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 10.
[135] Bereketzade İsmail Hakkı, *Necâib-i Kur'âniye*, (İstanbul: Yeni Zamanlar, 2002), s. 7-8.

etmeyi amaçlayan eserler de vardır.[136] Bu çalışmaları her ne kadar fihrist tarzına benzetmek mümkün olsa da, bu kısım ile alakalı olarak da değerlendirebiliriz.[137]

Kur'ân'ın ana temasını tespit etmeyi amaçlayan bu çalışmaların da bir takım faydaları ve eksiklikleri olabilir. Mesela, bunlardan bazılarının Kur'ân'ın bütün konularını ihtiva etmediğine rastlanabilmektedir.[138] Esasen bu çalışmalar -yapıları gereği doğal olarak- her konuyu hedeflememektedirler.

Sistematik fihristler ve tebvib çalışmalarının Kur'ân'ın ana başlıklarını tespit noktasında da kullanılabilecekleri ileri sürülebilir. Ne var ki ana başlıklara yönelik eserlerin, esas konuları tespit noktasında fihristlerden daha fazla fonksiyon görmesi ve açıklamalar içermesi de bir artıdır. Sonuç olarak, bu çalışmaların okuyucular için bir hareket noktası ve bakış açısı kazandırdığını söyleyebiliriz. Bu çalışmalar ile belli bir bakış açısı kazanan okuyucunun fihristler gibi diğer kaynaklara başvurarak Kur'ân muhtevası hakkında detaya ulaşması beklenebilir.[139]

Bazı çalışmalar, "Kur'ân'ın İlkeleri" ve "Kur'ân'ın Prensipleri" gibi başlıklara sahiptir. Bu eserler de Kur'ân'ın başlıca konularına yönelik çalışmalar içerisinde değerlendirilebilir. Mesela, Hüseyin Atay'ın *Kur'ân'daki İlkeler* adlı eseri ile Süleyman Ateş'in *Kur'ân Prensipleri* adlı çalışması bu türe örnek olarak gösterilebilir.[140]

Kur'ân'ın başlıca konularına yönelik çalışmalardan bir diğer tür, kavram çalışmalarıdır. Burada kastedilen Kur'ân'ın temel kavramlarını bir arada ele alan çalışmalardır.

Kur'ân kavramları çalışmalarının iki şekilde yapıldığını söyleyebiliriz. Bazı kavram çalışmaları, merkezi/en önemli kavramları ele alıp açıklamaktadır. Örnek vermek gerekirse,

---

[136] Bk. Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Kur'ân Mesajı*, (İstanbul: Süleymaniye Vakfı, 1995).

[137] Kur'ân-ı Kerîm'in bazı baskıları, ayet gruplarını konularına göre renklendirmektedir. Örneğin *Muṣḥafu't-Teheccüd me'at-Tafṣîli'l-Mevḍû'î li Âyâti'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı Kur'ân-ı Kerîm baskısı böyledir (Dımeşk: Müessesetü'l-Ġalâyinî, 2011). Bu tarz Kur'ân baskılarının da Kur'ân muhtevasına yönelik çalışma olarak değerlendirilmeleri muhtemeldir. Ayrıca, tefsir çalışmalarının bazıları, ele alınan ayet gruplarını başlıklandırmaktadır. Örneğin, Fî Ẓılâli'l-Ḳurʾân'da, ayet gruplarına konularına göre başlıklar verilmektedir. Bu tarz tefsir faaliyetleri de, Kur'ân muhtevasına yönelik çabalar olarak değerlendirilebilir.

[138] Şimşek, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 10.

[139] Ömer Dumlu, *Kur'ân'da Bazı Kavramlara Bakış*, (İzmir: Anadolu Yayınları, 1999), s. XVI.

[140] Bk. Hüseyin Atay, *Kur'ân'daki İlkeler*, (Ankara: Atay Yayınları, 2000); Süleyman Ateş, *Kur'ân Prensipleri*, (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1996).

İzutsu *Kur'ân'da Tanrı ve İnsan* adlı eserinde, Kur'ân'ın, her biri belli bir semantik alan oluşturan zıt kavramlara dayalı birçok-katmanlı sisteme sahip olduğunu ve bu sistemin ilk ve en önemli zıtlığının Allah ve insan arasındaki ilişki olduğunu belirtir. Böylece İzutsu, bu iki temel kavram üzerinden Kur'ânî dünya görüşünü sunmayı hedefler.[141] Bir diğer örneğimiz de Mevdûdî'nin *Kur'ân'ın Dört Temel Terimi* adlı eseridir. Kendisi eserin girişinde; "ilah", "rab", "din" ve "ibadet" terimlerinin Kur'ân terminolojisinde temel bir öneme sahip olduğunu ifade etmektedir.[142]

Bazı kavram çalışmaları ise biraz daha kapsamlı olup Kur'ân'da öne çıkan birçok kavramı ele alıp izah ederler. Bu eserler birçok kavramı sözlük manaları ve Kur'ân içerisinde kazandıkları anlamlar ile sunarlar. Buna bir örnek Muhammed Esed'in *The Message of The Qur'an* adlı eserinden derlenerek oluşturulan, *Kur'ân Kavramları* adlı çalışmadır. Bu eserde, Esed'in çalışmasın içerisinde izah edilen kavramlar alfabetik olarak derlenmiştir.[143]

Kur'ân'ın başlıca konularına yönelik diğer bir çalışma türü, Kur'ân'ın maksadını veya maksatlarını belirlemeyi amaçlayan eserlerdir. Kur'ân'ın maksatları muhtevasına ışık tutabilir.[144] Kur'ân'ın maksatlarını sûre eksenli ele alan bir çalışma örneği, Abdullah Mahmud Şaḥḥâte'nin *Ahdâfü külli sûretin ve mekâṣıdühâ fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı eseridir.[145]

Kur'ân muhtevasına yönelik müstakil çalışma türleri örneklerini bu şekilde sunmaya çalıştık. Taksimimizi şöyle özetleyebiliriz:

1. **Betimleyici eserler.**
2. **Kur'ân'ın bütün muhtevasına yönelik eserler**: Fihrist türü çalışmalar (Konularına göre ayrılmış mealler dahil), sözlük çalışmaları, Kur'ân'ın konulu tefsiri çalışmaları (Kur'ân bütünlüğüne yönelik çalışmalar dahil) ve sîret eksenli okumalar.

[141] Toshihiko İzutsu, *Kur'ân'da Tanrı ve İnsan*, çev. Mehmet Kürşad Atalar, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2012), s. 122-124.
[142] Seyyid Ebü'l-A'lâ Mevdûdî, *Kur'ân'ın Dört Temel Terimi*, çev. Mahmut Osmanoğlu, (İstanbul: Özgün Yay., 2000), s. 9.
[143] Muhammed Esed, *Kur'ân Kavramları*, Haz. Ömer Aydın-Ertuğrul Özalp, (İstanbul: İşaret Yay., 2016).
[144] Çalışkan, *Tefsir Usulü*, s. 111.
[145] Abdullah Mahmud, Şahhâte, *Ahdâfü külli sûra ve mekâşıdühâ fi'l-Kur'âni'l-Kerîm,* (Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l'Âmme li'l-Kitâb, 1976).

3. **Kur'ân'ın başlıca konularına yönelik eserler**: Ana konuları tespit eden eserler (Âyet seçimleri eserleri dahil), Kur'ân'ın maksadına yönelik eserler, Kur'ân'ın prensipleri/ilkelerine yönelik eserler ve kavram çalışmaları.

Burada yapılan tasnifin, Kur'ân içeriğine dair tüm çalışmaları içerdiği iddiası ileri sürülmemiştir. İmkan ölçüsünde bir literatür taraması yapıp, elde ettiğimiz eserleri tutarlı bir şekilde tasnif etmeye çalıştık.

4. DEĞERLENDİRME

Yapısı gereği, Kur'ân muhtevasının net bir çerçevesi ve taksimini yapmak zordur. Kur'ân'ın her şeyi içerdiği ve diğer taraftan Kur'ân'ın sadece ana mesajlarını konu edinip diğer konuları bu bağlamda sadece araç olarak kullandığı şeklindeki iki yaklaşım, Kur'ân muhtevası algısı hakkında iki ucu temsil etmektedir.

Kur'ân'ın yapısı, nasıl muhtevasını etkilemiş ise; Kur'ân muhtevası algısı da farklı disiplin ve meseleleri etkileyebilir veya bunlardan etkilenebilir. Kur'ân muhtevasının ilişkili olduğu disiplin ve meselelerden bazıları şunlardır: Şer'î hüküm türleri ve bu bağlamda oluşan Fıkıh, Kelam, Tasavvuf ilimleri, tefsir ekolleri, müfessirin donanımı, Kur'ân tarifleri, Tefsir ilminin mahiyeti ve te'vîl türleri. Bu meseleler ve disiplinler karşılıklı olarak Kur'ân muhtevası ile etkileşim içerisindedir. Bunlardan özellikle; Fıkıh, Kelam ve Tasavvuf ilimleri ile te'vîl türleri, Kur'ân muhtevası algısı ile sıkı bir ilişkiye sahiptir. Ayrıca, tefsir ekollerinden konulu tefsir akımı da, Kur'ân muhtevası ile sıkı bir ilişki içerisindedir. Belki de, Kur'ân muhtevasına yönelik bir takım çalışmaların dayanağı konulu tefsirdir.

Kur'ân muhtevasına dair açıklamalar bizzat Kur'ân, Sünnet ve Selef alimleri tarafından başlatılmıştır. Klasik dönemde, farklı çalışmalar, çeşitli vesileler ve birtakım ifadelerle Kur'ân muhtevasına değinildiği görülür. Klasik dönemde Kur'ân muhtevasını ele alan müstakil çalışmalar da yapılmıştır.

Günümüzde ise Kur'ân muhtevasına yönelik çalışmalar özel bir ilgi alanı olmuştur. Başta Kur'ân muhtevasını tanıtmayı amaçlayan eserler olmak üzere, gerek Kur'ân'ın bütün muhtevasına yönelik çalışmalar gerek Kur'ân'ın başlıca konularına yönelik çalışmalar telif edilmektedir. Kur'ân'ın başlıca konularına yönelik eserler okuyuculara/araştırmacılara giriş

niteliğinde iken; Kur'ân'ın bütün muhtevasına yönelik eserler Kur'ân muhtevasını tamamıyla sunmaya çalışan geniş kaynaklardır. Kur'ân'ın bütün muhtevasına yönelik eserlerden, fihrist ve sözlük eserlerinde "başvuru eseri olma" özelliğinin baskın olduğunu iddia edebiliriz.

Bu taksimi ve örnek verdiğimiz eserlerin Kur'ân muhtevasına dair bazı vasıflarını, ileride Kur'ân ansiklopedilerini değerlendirirken göz önünde bulunduracağız. Ayrıca, Kur'ân ansiklopedilerin işlevleri ile bu çalışma türlerinin işlevlerini kıyaslamaya çalışacağız.

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN ANSİKLOPEDİLERİ

Bu bölümde ansiklopedinin tanıtımı ve tarihi incelenip, Kur'ân ansiklopedileri tanıtılacaktır. Kur'ân ansiklopedilerini de, klasik dönem ansiklopedik eserleri ve günümüz Kur'ân ansiklopedileri şeklinde iki başlıkta inceleyeceğiz.

1. ANSİKLOPEDİ ESERLERİ

Günümüzde 'ansiklopedi' başlıklı eserler oldukça yaygındır. Ansiklopedi nedir? Ansiklopedi yazımı neyi amaçlamaktadır? Geçmişte ansiklopedik eserler telif edilmiş midir? İslam dünyasında ansiklopedi yazım serüveni nasıl bir seyir izlemiştir? Bu ve benzeri soruları cevaplamak için sırasıyla "ansiklopedi" kavramına, ansiklopedik eserlerin tarihine ve ansiklopedi türünün doğuşuna, İslam dünyasında ansiklopedik eserlere ve günümüzde ansiklopedilerin büründüğü şekle değineceğiz.

1.1. 'Ansiklopedi'nin ve Ansiklopedik Eserlerin Tarihçesi

"Ansiklopedi" kelimesi Yunanca *encyclopaédie* kelimesinden gelir. Bu kelime "en" (içinde), "kyklios" (daire) ve "paideia" (öğrenim) sözcüklerinden oluşmaktadır.[146] Yunanca "enkyklios paideia", "bilgi dairesi, bilgi çemberi, genel eğitim ve öğretim" anlamını taşımaktadır.[147] Kelime kadim Yunan ve Roma'da, hayata atılmadan önce herkesin öğrenmesi gereken genel bilgiler ve bütün ilimleri kuşatan eğitim anlamında kullanılıyordu. Söz konusu bilgi dairesinin içine yedi serbest sanat (Gramer, retorik, diyalektik, aritmetik, geometri, astronomi ve mûsiki) da girmekteydi.[148]

Türkçe'ye Fransızca'dan geçen "ansiklopedi" kelimesi, Rabelias tarafından 1532'de Yunanca'dan Fransızca'ya çevrilmiştir. Fransızca'ya aktarıldığı anda kelime, "bütün insan bilgilerini kapsayan eğitim" manasını taşımaktaydı.[149] Kelime 16. yüzyılda Avrupa'da

[146] MEB, *İnönü (Türk) Ansiklopedisi*, c. III, s. 88.
[147] Aykut, "Ansiklopedi", s. 217.
[148] Aykut, "Ansiklopedi", s. 217; Cemil Meriç, *Işık Doğudan Gelir*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), s. 22. Yedi sanata dair ilk eseri, Leukippos veya onun öğrencisi Demokritos'un yazdığı iddia edilmektedir. Bk. MEB, *İnönü Ansiklopedisi*, c. I, s. I.
[149] Kurul, *Meydan Larousse: Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, (İstanbul: Meydan, 1979), c. I, s. 553-554.

kullanılmaya başlamış ve bazı eserlere isim olarak verilmiştir. "Ansiklopedi" kelimesinin ilk kez bir kitap isminde kullanımı, Paul Scalich'in 1559 yılında Basel'de yayımlanan şu eserinde görülmüştür: *Encyclopaedia; seu Orbis Disciplinarum, Tam Sacrarum Quam Prophanum Epistemon* (Ansiklopedi; ya da Hem Dinsel Hem de Din Dışı Disiplinler Dünyasının Bilgisi).[150]

"Ansiklopedi", 16. yüzyılda liberal sanatları da kapsayan pedagojik ve felsefi eserlerin adı için kullanılırken, 17. asırda her çeşit bilgiyi kucaklayan eserler anlamında kullanılıyordu.[151] Kelimenin bir yayın çeşidinin ortak ismi olarak kullanılmasına ve eserlere başlık olmasına 18. asırda şahit olunur. Kelimenin günümüzde kazandığı manada kullanılması 18. asrı bulmakla beraber, ansiklopedik mahiyetteki eserlerin tarihi çok eski devirlere uzanır.[152] Bu sebeple ansiklopedik eserlerin tarihine değinmeliyiz.

Antik çağın gündemindeki meseleleri ve bütün ilimleri bir araya toplama amacıyla, ilkçağdan itibaren ansiklopedik eserler telif edilmeye başlamıştır. İlkçağlara ait bilinen en eski ansiklopedik eser, Eflâtun'un (m.ö. 427-347) yeğeni Speusippos'un (m.ö. 408-339) milâttan önce 370 yılında kaleme aldığı *Similitudes'*tir.[153] İlkçağ'da görülen en önemli ansiklopedik telif ise Romalı Plinius'un (ö. 79) *Historia naturalisti*'dir. 220 yıllarında kaleme alınan ve günümüze ulaşmayan *Huang Ian* da, doğuda yazılan ansiklopedik eserlerin ilklerinden biridir.[154]

Batıda, uzun bir dönem ansiklopedik mahiyetteki eserler kayda değer bir gelişme göstermez. Tabi bu dönemde ansiklopedik anlamda hiçbir bir eserin yazılmadığı söylenemez. Söz gelimi, 11. asırda kaleme alınan *Suidas* adlı ansiklopedik sözlük, Batı'da ilk defa alfabetik şekilde tertip edilen bir çalışma olması hasebiyle, ansiklopedi tarihi açısından önemlidir. Yine, 13. asırda da çok etkili bir eser zuhur eder: Beauvaisli Vincent (ö. 1264) tarafından telif edilen *Speculum majus*. Denilebilir ki, Yunan-Roma dönemi

---

[150] Kurul, *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, (İstanbul: Ana Yay.-Encyclopaedia Britannica, 1986), c. II, s. 126.
[151] Meriç, *Işık Doğudan Gelir*, s. 22-23.
[152] Aykut, "Ansiklopedi", s. 217. *"Birinci asrın başında Romalı Quintilianus tarafından bile kullanılmış olan kelimenin bu manası yeni, fakat kendisi çok eskidir".* (MEB, *İnönü (Türk) Ansiklopedisi*, c. I, s. I).
[153] Batı'da ortaya çıkan ilk ansiklopedik eser hakkında farklı görüşler mevcuttur. Bk. Zakir Avşar, v.dğr., "Toplumsal ve Siyasal Bir Proje: Ansiklopedi ve Ansiklopedizm", *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, sa. 22 (2014), s. 223. Ayrıca, bütün bilgileri birkaç kitapta toplama girişimine dair ilk adımı Aristoteles'in (m.ö. 384-322) attığı söylenir. Kendisine "ansiklopedicilerin babası" denmektedir. Bk. Şevket Rado (Neş. Md.), *Yeni Hayat Ansiklopedisi*, (İstanbul: Doğan Kardeş Yay., 1973), c. I, s. 266.
[154] Aykut, "Ansiklopedi", s. 217.

sonrasında ansiklopedik mahiyette kayda değer ilk çalışma ancak 16. asırda gerçekleştirilebilmiştir: Gregorius Reisch (ö. 1553)'in telif ettiği *Margarita Phylosophica*.[155]

Rönesans döneminde *enkyliospaideia* kavramı "insan bilgilerinin hepsi" olarak yorumlanmış, bütün bilgileri ihtiva eden bir kaynak şeklinde tasavvur edilmiş ve sonuç olarak çok kapsamlı eserlerin telifine şahit olunmuştur. Söz konusu zaman diliminde telif edilen çalışmalara Çinlilerin 11995 cilt hacmindeki bir çalışması ile Almanların hazırladığı 167 cilt hacmindeki bir çalışma örnek olarak verilebilir.[156] Ortaçağda ise bazı ansiklopedik eserler zuhur etmiş olsa da son tahlilde görülür ki, Plinius'tan XVIII. yüzyıla dek (yani Rönesans dönemi dahil olmak üzere) tüm Ortaçağ boyunca Batı'da telif edilen ansiklopedik eserler, faydalı bölümleri bulunmakla birlikte çoğunlukla, bugünkü anlamda ansiklopedi sayılabilecek türden değillerdir.[157]

Adım adım özel bir eser türü olmaya doğru ilerleyen ansiklopedi, Rönesans ve onu izleyen Aydınlanma döneminde seçkin gruplara özel bir kaynak olmaktan çıkıp, bireylere dönük bir eser haline gelmiştir. Bu dönemlerde, ilahi düzenin yerini insan aklı ve bilim almış, aynı zamanda 'bilgi', ilerleme aracı olarak düşünülmüştür. Bilgiye verilen önemin artması ve eğitimin yaygınlaşması sonucunda ansiklopedilerin yapısı, içeriği ve muhatapları değişmiştir. Zamanla, ansiklopediler yurttaşlar için yazılır hale gelmiştir. Basım imkanlarının gelişimi de ansiklopedilerin yayılmasını sağlamıştır. Okurlara sistemli, sentezi yapılmış ve alfabetik olarak düzenlenmiş bilgi sunumu, 16. ve 17. yüzyıllarda yaygınlık kazanmıştır.[158]

Batı, modern anlamda ansiklopedi türünün ilk örneklerini Francis Bacon (ö. 1626) tarafından yapılan ilimler tasnifi gibi atılımlarla, 17. asırdan itibaren sunmaya başlamıştır. Louis Moréri (ö. 1680) tarafından alfabetik olarak düzenlenen *Le Grand Dictionnaire Historique* (1674) bu örnekler arasında zikredilebilir.[159] 17 ve 18 asrın ilk yarısında ansiklopedi türüne zemin oluşturan üç tür eser grubu vardır. Söz konusu eser gruplarından ilki insan zekasını, tarihini tenkitçi bir şekilde inceleyen 'terkip eserleri', ikincisi, ilmî ve

[155] Aykut, "Ansiklopedi", s. 217-218.
[156] Yücel, "Yazılı Kültür-Dijital Kültür Bağlamında Mesajın Değişen Yapısı", s. 121.
[157] Aykut, "Ansiklopedi", s. 218.
[158] Kurul, *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, c. I, [Sunuş].
[159] Aykut, "Ansiklopedi", s. 218.

teknik bilgilerin dökümünü yapan 'kâmuslar', üçüncüsü ise sanat ve hirfetleri (el sanatları) inceleyen 'monografiler'dir.[160]

XVIII. asrın başlarında İngiliz Ephraim Chambers (ö. 1740), Diderot (ö. 1784) ile arkadaşlarının hazırladığı *Encyclopédie*'ye kaynak teşkil eden ve ansiklopedi tarihinde önem arz eden ünlü *Cyclopaedia or an Universal Dictionary of Arts and Sciences* (1728) adlı eserini telif eder. Bu eser Fransızcaya tercüme edilir ve daha sonra genişletilir. Genişletme işlemini yürüten ekibe Diderot da katılır ve bir süre sonra idareyi devralır. Uzun bir çalışma sonrası meşhur *Encyclopédie* yirmi sekiz cilt halinde tamamlanır. Ek metin, levha ve indeks tarzı ilavelerle çalışma 1780'de otuz beş cilde ulaşır. Böylece "ansiklopedi" kelimesi, tam olarak bir türün adı halinde ilk defa kullanılır. 18. asırda aralarında *Encyclopedia Britannica*'nın da bulunduğu başka önemli ansiklopediler de yayımlanır. Böylece türün altyapısı ve numuneleri zuhur eder.[161]

Sanayileşme ile birlikte dünyevi bilgilerin öne çıkmasıyla sosyal ve teknik bilgileri toplayan ansiklopediler, aynı zamanda geleneklere karşı gelen platform haline gelmiştir ve siyasi görüşleri aktarma aracı olmuştur. Bu dönemdeki söz konusu eserlere önemli bir örnek, Pierre Bayle'nin (ö. 1706) *Dictionnaire Historiqueet Critique*'idir.[162]

20. asırda ansiklopediler Batı'da ve tüm dünyada, kimi taklitçi kimi de sonrasını etkileyici nitelikte çalışmalar olmak üzere hızla artmaya başladı. Sonraki çalışmaları etkileyen ansiklopedilere örnek olarak *Brockhaus* adıyla anılan meşhur *Konversations-Lexikon*'u zikredebiliriz. 1817-1845 yıllarında yayımlanan *Encyclopaedia Metropolitana* ise, sistematik ve orijinal plana dayanması açısından ansiklopedi tarihinde önem arz eden bir diğer eserdir.[163] Yakınçağın başlangıcında sadece bilimsel eserler şeklinde hazırlanan ansiklopediler, 19. asır ortalarında ise bilginin artık kitleye de yayılması fikrinden yola çıkarak, özelliklerini yavaş yavaş değiştirmeye başlamıştır. Genel ansiklopediler ile uzmanlık ansiklopedileri birbirlerinden ayrılmış ve ansiklopediler geniş çapta yaygınlaşmıştır.[164] Bu asır içerisinde zamanla, ansiklopediler halk eğitimi ve çocuk eğitiminde kullanılmaya, daha çok insanın daha kolay şekilde bilgiye erişme imkanını

[160] Meriç, *Işık Doğudan Gelir*, s. 27-28
[161] Aykut, "Ansiklopedi", s. 218.
[162] Uçak, "Türkiye'de Ansiklopedik Yayınlar", s. 13.
[163] Aykut, "Ansiklopedi",s. 218.
[164] Avşar, v.dğr., "Ansiklopedi ve Ansiklopedizm", s. 226.

sağlamak için telif edilmeye başlamıştır.[165] Ansiklopediler bilginin topluma mal edilmesi amacıyla, muhtevalarını basitleştirmeye ve günümüzdeki şekillerine dönüşmeye başlamıştır.[166] 19. asırda ansiklopedilerin milli karaktere büründüğüne de şahit olunur. Örneğin, Almanya'da yayımlanan *Der Grosse Conversations-Lexikon* milli karakterli bir ansiklopedidir.[167]

Ansiklopedi türü 20. asırda artmaya devam etmiştir. Günümüz Batı coğrafyasında, ansiklopedi yayımcılığı çok gelişmiş, sayılamayacak miktarda irili ufaklı birçok ansiklopedi yayımlanmıştır. *Encyclopaedia Universalis* (1968-1975) örneğinde olduğu gibi, uluslararası iş birliği ile telif edilen ansiklopediler de yayımlanmış bulunmaktadır.[168]

Anadolu coğrafyasında bir tür olarak ansiklopedi yazımı 19. yüzyılın sonlarında Ali Suavi'nin yarım kalan *Kâmûsü'l-'ulûm ve'l-Meârif*'i ile başlamıştır. Dördü tamamlanmış, beşi ise yarım kalmış belli başlı dokuz ansiklopedi ile 20. yüzyıla girilmiştir. 20. yüzyılda ilk genel konulu, fakat tamamlanmamış bir ansiklopedi telif edilmiştir: Emrullah Efendi'nin (ö. 1914) hazırladığı *Muhîtü'l-Meârif*. *Çocuk Ansiklopedisi* Cumhuriyet devrinin ilk ansiklopedisi olması yanında, Türkçe eserler içinde "ansiklopedi" kelimesini içeren ilk çalışmadır. Ne var ki Cumhuriyet devrinin ilk yıllarında, biyografik eserler dışındaki çalışmaların çok başarılı olduğu söylenemez. 1940'lı yıllarda devlet de ansiklopedi yayımına destek vermiştir. Bu dönemin önde gelen örnekleri arasında Leiden'de yayımlanan *İslam Ansiklopedisi*'nin 1988'e kadar sürecek tercümesini ve önde gelen din alimlerinin katılımıyla yayımlanan yarım kalmış *İslam-Türk Ansiklopedisi'*ni görüyoruz. 1960'lı yıllara kadar ilmî manada başarılı ansiklopediler görülmez. 1961'de yayımlanan *Hayat Ansiklopedisi* halkın faydalanabileceği, kapsamlı ve genel bir ansiklopedi olmuştur. 1969'da yayımına başlanan *Meydan-Larousse* ise Türk ansiklopedi yayım tarihinde bir dönüm noktasıdır. Bu tarihten sonra ansiklopedilerin ortak çalışma ürünü olarak yayımının arttığı, özellikle ticari açıdan başarılı yayımların yapıldığına şahit olunur. Özetle, 20. yüzyılda Türkiye'de ansiklopedilerin sayıca arttığı, önemli bir kısmının yarım kaldığı, tamamlananların çoğunun uzun bir süreçte telif edildiği, önemli çalışmaların ise daha çok tercüme ansiklopediler olduğu görülür. [169]

[165] Uçak, "Türkiye'de Ansiklopedik Yayınlar", s. 14.
[166] Yücel, "Yazılı Kültür-Dijital Kültür Bağlamında Mesajın Değişen Yapısı", s. 124.
[167] Aykut, "Ansiklopedi", s. 218.
[168] Aykut, "Ansiklopedi", s. 219.
[169] Aykut, "Ansiklopedi", s. 222-226

1.2. İslam Dünyasında Ansiklopedik Eserler

Batı'da bir dönem ansiklopedik eserlerin duraksamaya girdiğine değinmiştik. Bu zaman diliminde İslam dünyasında çok sayıda kāmus ve ansiklopedik eserler yazılmıştır.[170] Tedvin dönemini takip eden yıllarda görülmeye başlanan *ṭabakat* türü eserleri İslam dünyasında ansiklopedik çalışmaların hazırlayıcıları olarak görebiliriz. İslam aleminde ansiklopedik eserlerin telifi ashab ve tâbiîn ile ilgili biyografiler ile başlamış; daha sonra belli başlı ilim, meslek ve sanat erbabı hakkında yazılan biyografi çalışmaları ile genişlemiş; bu çalışmaların şehirler, ülkeler, bölgeler, meslekler, kitaplar, canlılar, ıstılahlar gibi alanlara uzanması ile çeşitliliği artmıştır.[171] III. asırdan itibaren İslami ilimlerde yaşanan gelişme ve tercüme faaliyetleri gibi etmenlerle kültür seviyesi yükselmiş, eser telifinde hız kaydedilmiş, böylece ansiklopedik eserler/ansiklopediler de ortaya çıkmıştır.[172]

İslam-Arap kültürünü derleyen *edep* türü eserler ile geniş anlamıyla ansiklopedik eserlerin telifinin başladığını söyleyebiliriz.[173] Edep türü eserlere örnek olarak İslam dünyasının İlk ansiklopedisi olarak değerlendirilebilecek, '*Uyûnü'l-aḫbâr*'ı anabiliriz. Diğer taraftan, bu dönemde edep türü eserlerin yanında, Ebu Hanife ed-Dineveri'nin (ö. 282/895) botanik konularıyla ilgili *Kitâbu'n-Nebât*'ı gibi birçok konu ansiklopedileri de görülür.[174] Bu dönemin, tabii ilimler, riyazi ilimler ve coğrafya ile ilgili telif edilen birçok eseri de konu ansiklopedilerine örnek teşkil edebilecek mahiyettedir.[175]

İslam aleminde kaleme alınan ansildopedik hüviyetteki eserler arasında ortak başlıklar vardır. *Ṭabakât, tuḥfe, tezkire, vefeyât, aḫbâr, fehrese, menâḳib, meşyaḫa, fihrist, ensâb, bernâmec, künâ, elḳâb, ma'rife, meşâhir, ricâl, tarih, a'lâm, terâcim, a'yân* gibi başlıklar çoğunlukla biyografik; *ḳamûs, mu'cem, lüġat, keşşâf, ferheng* gibi isimler sözlük ve kavram eserlerine aittir. Diğer taraftan *el-hav'i, el-muhît, el-muğnî, el-câmî', el-mebsûṭ, el-mecmû' ve el-külliyât* gibi isimler de eserlerin kapsamlı olduğunu imler.[176]

---

[170] Meriç, *Işık Doğudan Gelir*, s. 48.
[171] Abay, "Kur'ân ve Tefsire Dair Başvuru Kaynakları", s. 424.
[172] Aykut, "Ansiklopedi", s. 219.
[173] Ahmet Özel, "İslam Dünyasında Ansiklopediler", [*İslam ve Klasik,* ed. Sami Erdem, (İstanbul: Klasik Yay., 2008)] içinde, s. 383. 'Edep literatürü", kısaca, kişinin gerek ferdi gerek toplumsal hayatta iyi ve başarılı biri olabilmesini sağlayan, duygu, düşünce ve hayat tarzına zarafet kazandıran pratik bilgilerin derlendiği eserler olarak tanımlanabilir. Bk. a.m., s. 386.
[174] Ayhan, "Ansiklopedi", s. 220.
[175] Özel, "İslam Dünyasında Ansiklopediler", s. 389-391, 397-398.
[176] Özel, "İslam Dünyasında Ansiklopediler", s. 383.

İslam dünyasında ansiklopedik eserler ilerleyen dönemlerde de ilimler tasnifini ele alan genel ansiklopediler şeklinde artmaya devam etmiştir. İlimler tasnifi ile alakalı genel konulu bu ansiklopediler 4. asırda öne çıkmış ve bu çalışmalara uzun süre yenileri eklenmiştir. Mesela, Farabi'nin (ö. 339/950) *İḥṣâü'l-'ulûm*'u böyle bir eserdir. Felsefi ilimler tasnifini ele alan ansiklopedilere reaksiyon mahiyetinde kaleme alınan *İḥyâu 'ulûmi'd-dîn* de ilimler tasnifini ele alan genel ansiklopediler içerisinde değerlendirilebilir. Yine, bir topluluğun ürünü olmasıyla da ansiklopedik türler arasında dikkat çeken[177] ve yazarları "islam ansiklopedistleri" olarak nitelenen *Ihvân-ı Safâ Risaleleri* de bu tür genel konulu ansiklopedilerdendir.[178]

Hicri 8. asırdan sonra İslam âleminde ansiklopedik eserlerin azalmaya yüz tuttuğu görülür. Diğer taraftan, sayıları azalsa da bu dönemin eserlerinin, bugünkü manadaki ansiklopedilere benzerliğinin arttığı görülür. Aynı zamanda, *tezkire, ṭabakat* yahut *fehrese* türü eserlerde canlanma müşahede edilir. Bu döneme ait örnekler arasında Şerif el-Cürcânî'nin (ö. 816/1413) *Maḳâlîdü'l-'ulûm* adlı eserini anabiliriz.[179]

Osmanlı Devleti döneminde ansiklopedik ilk eserler Kazvînî'nin (ö. 682/1283) eserinden tercüme edilen ve muhtelif konuları içeren *Acaibü'l-Mahlûkât* ile XV. yüzyılda Bedr-i Dilşad tarafından telif edilen *Murâd-Nâme'*dir (830/1427). Taşköprîzâde Ahmet Bey'in (ö. 968/1561) telif ettiği *eş-Şeḳāʾiḳu'n-nuʿmâniyye* ve *Miftâḥu's-saʿâde*'si ile Katib Çelebî'nin (ö. 1067/1657) telif ettiği *Fezleke, Keşfü'ẓ-Ẓünûn* ve *Cihan-nümâ* eserleri de bu dönemin ansiklopedik çalışma örnekleridir.[180]

19. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde ise, İslam dünyasında ansiklopedik eserlerin iyice azaldığı, ikinci yarısından itibaren ise batı ansiklopedilerinin tesirinde bazı örneklerin zuhur etmeye başladığı görülür. 20. asırda da, İslam âleminde ansiklopedi eserleri nicel manada artsa bile, orijinal, kapsamlı ve devamlı oldukları söylenemez. Çoğu eserler tercüme yahut örnek alma yoluyla hazırlanmıştır. Bu dönemdeki ansiklopediler arasında İslami ilimlere ait örnekler de vardır. Kuveyt'te neşredilen *el-Mevsû'atü'l-fıkhiyye el-Kuveytiyye* adlı ansiklopediyi bu noktada hatırlatabiliriz.[181]

---

[177] Bu yönüyle, *İhvan-ı Safa Risaleleri*'ni İslam dünyasının bütün ilimleri kuşatan tek ansiklopedik eseri olarak görenler vardır. Bk. Meriç, *Işık Doğudan Gelir*, s. 52 vd.
[178] Özel, "İslam Dünyasında Ansiklopediler", s. 393.
[179] Aykut, "Ansiklopedi", s. 221.
[180] Salim Durukoğlu-Sevda Çetin, "Türkiye Türkçesi ile Yayımlanmış Ansiklopediler Kaynakçası Denemesi", A*kra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi,* c. 4, sa. 8 (Şubat, 2016), s. 171.
[181] Aykut, "Ansiklopedi", s. 222.

Burada islami ilimler ile ilgili ansiklopedik eserlere de değinmek gerekiyor. Her ilmi kuşatan genel ansiklopediler yanında, özel/konulu ansiklopediler de vardır. Özel/konulu ansiklopedileri göz önünde bulundurduğumuz takdirde, islami ilimler alanında da zengin bir ansiklopedik literatürle karşılaşırız.

Tedvin döneminin başlangıcında telif edilen hadis, tefsir, nahiv ve siyer ilmine dair eserler ansiklopedik mahiyette değillerdir.[182] Tedvin dönemini takip eden yıllarda görülmeye başlanan tabakat türü eserlerin, ansiklopedik ürünlerin hazırlayıcıları olabileceğine değinmiştik. Erken dönem tabakat eserlerinin telifini takip eden dönemlerde çeşitli ilimlerde öne çıkan alimleri tanıtan eserler bir tür 'şahıslar ansiklopedisi' konumundadırlar. İslam âleminde ansiklopedi konusunu ele alan araştırmacılar, kavramın genel olarak Batı dünyasındaki çağrışımıyla ilgilendikleri için çok dikkat çekmeseler bile; genel fıkıh kitapları ile fıkıh konularınca tertip edilen kapsamlı hadis külliyatı bir çeşit sistematik ansiklopedik telif mahiyetinde değerlendirilebilirler.[183]

Tertip gibi bazı hususlar dikkate alınmadığı takdirde, şer'î ilimlere dair daha birçok eser ansiklopedik vasfıyla nitelenebilir. Örneğin, mezhepler arası kıyaslama içeren "İlm-i Ḫilâf" eserleri, birçok örnekten sadece biridir. Burada sayabileceğimiz örneklerin hepsinin kişisel çalışmalar olduğu zannedilebilirse de, *el-Fetâvâ el-Hindiye* (el-Fetâva'l-'Âlemgîriyye) gibi eserler grup çalışmaları ürünüdürler.[184] Anlaşılıyor ki, İslam dünyasında grup çalışması şeklinde ansiklopedik eserler de vardır. Kur' an ve sünneti anlama gayretleri ile gelişen lüġat eserleri de bir başka ansiklopedik tür olabilir.[185] Buradaki bilgiler ışığında, klasik dönemde Kur'ân hakkındaki kapsamlı çalışmaları "ansiklopedik" vasfı ile niteleyebileceğimizi düşünüyoruz.

1.3. Günümüzde Ansiklopediler

Günümüzde ansiklopedi deyince, "bilgilerin bütünü" veya "ilimlerin prensip ve neticelerini belli bir metot veya alfabetik olarak sergileyen eserler" yahut -geniş anlamıyla- "bir ilmin, bir sanatın, belli bilgiler dizisinin bütün bölümlerini kucaklayan eserler"

[182] Aykut, "Ansiklopedi", s. 219.
[183] Özel, "İslam Dünyasında Ansiklopediler", s. 382.
[184] Vizaretü'l-Evḳaf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, *el-Mevsû'atü'l-Fıkhiyye*, (Kuveyt, 1983), c. I, s. 51-52.
[185] Özel, "İslam Dünyasında Ansiklopediler", s. 382.

anlaşılmaktadır.[186] Ansiklopedi tanımlarından bazıları şunlardır: "Bilgilerin tüm dallarından toplanmış özetleri vermeyi amaçlayan bir çalışma", "bütün bilimlerin ya da bir bilim dalının verilerini dizgesel ve abecesel olarak gösteren yapıt", "belirli bir bilim dalının veya bilgi serisinin bütün bölümlerini kapsayan eser".[187] Ansiklopedileri kısaca, "devirlerinin tüm bilgilerini veya bir ilim, sanat dalının mevcut tüm verilerini bir sistem içerisinde toplayan eserler" olarak tarif edebiliriz.[188] Ansiklopedilerde "güncel bilgileri kapsama", "sistemli şekilde hazırlama" ve "kolay ulaşılır tarzda bilgi sunma" amaçları güdülür.[189] Ansiklopedilerin iki önemli özelliği, konuların yöntemli düzenlenmesi ve her şeyi içine almasıdır.[190] Ansiklopedilerin ayırt edici özelliği, kolay şekilde başvuruya imkan sunması ve uzman olmayan okurlar tarafından da izlenebilmesidir.[191]

Ortaya çıkmadan önce, ansiklopedilerin işlevlerini gören kitaplar kāmuslardı.[192] Ansiklopediler, sözlüklere (kāmuslara) hacim fazlalığı ve içerik ilavesiyle ortaya çıkmıştır.[193] Bazı benzerlikler yanı sıra, son tahlilde ansiklopediler ile sözlükler (kāmuslar) arasında birtakım farklar vardır. Ansiklopediler kāmuslardan daha büyük ve tamdırlar.[194] Kamuslar bir konu hakkında elden geldiğince bilgi toplarken, Ansiklopediler disiplinler arası ilişkiyi ortaya çıkarmak ve rasyonel düzenlemede bulunmak için bilgileri metotlu olarak ele alır; bütünü gözetir, ayrıntıları temel prensiplere bağlayarak sunar.[195] Ansiklopedi tanımlara ayrıntı ilave etmesi, kolay bir başvuru kaynağı olması, uzman olmayan okurlara da hitap etmesi ve geniş kapsamı ile de sözlüklerden ayrılmaktadır.[196]

İlk dönem ansiklopedik eserleri, daha çok derleme şeklinde idi. 10. ve 11. asırda ortaya çıkan alfabetik eserler ile "ansiklopedik sözlükler" ortaya çıkmaya başladı. Artık

---

[186] Meriç, *Işık Doğudan Gelir*, s. 22-23
[187] Uçak, "Türkiye'de Ansiklopedik Yayınlar", s. 10.
[188] Ahmet Subhi Furat, "Arap Edebiyatında İlk Ansiklopedik Eserler", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi,* c. VII, sa. 1-2 (1978), s. 299.
[189] Avşar, v.dğr., "Ansiklopedi ve Ansiklopedizm", s. 222.
[190] Durukoğlu-Çetin, "Ansiklopediler Kaynakçası Denemesi", s. 170.
[191] Kurul, *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, II, 134.
[192] Meriç, *Işık Doğudan Gelir*, s. 24.
[193] Durukoğlu ve Çetin, s. 169.
[194] Bu hüküm genel olmayıp ansiklopedilerden geniş bazı sözlüklerin varlığı da bilinmektedir. Bk. Meriç, *Işık Doğudan Gelir*, s. 23. Ansiklopediler ve sözlükler arasında zaman zaman görülen geçişkenliğin, bir diğer ifadeyle bazı sözlük çalışmalarının ansiklopediyi, bazı ansiklopedilerin de sözlüğü andırmasının, ansiklopedik sözlükler ile özlü ansiklopedilerden kaynaklandığını ileri sürebiliriz. "Ansiklopedik sözlük" şöyle tanımlanabilir: "Alfabetik sıraya göre kelimelerin karşılıklarını geniş bir biçimde veren, özel adları da içine alan sözlük türü". Bk. Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, s. 104 ["ansiklopedik sözlük"].
[195] Meriç, *Işık Doğudan Gelir*, s. 23.
[196] Avşar v.dğr., "Ansiklopedi ve Ansiklopedizm", s. 222.

sözlükler kelimelerin tanıtımı ve etimolojisi yanında, nesne ve düşüncenin işlevini de anlatır hale geldi. 16. ve 17. asırda okurlar alfabetik eserlere alışkın hale gelmiştir. 18. asırda, Diderot ve arkadaşları hazırladıkları ansiklopedi ile diğer aydınlara ilham olmuşlardır. *Brokhaus* ve *Britannica* ile artık ansiklopediler yaygın şekline kavuşmuştur. Günümüzdeki ansiklopediler bu iki eserin genişletilmesi ve daraltılmasına dayanmaktadır. Artık ansiklopediler akla gelebilecek her konuya, birkaç satır da olsa yer vermeye başlamışlardır.[197]

Encyclopaedia Britannica'nın hazırlayıcıları, temel konular ve kısaca izah ile yetinilen konular bağlamında, nispeten orta bir yol bulma girişiminde bulundular. Bu metot ile tamamı alfabetik düzenlenen ansiklopedide 45 temel ve 30 uzun makale bulunacak, bunların arasına da kısa izahlı maddeler yerleştirilecekti.[198]

Batı'da ansiklopedi yayımcılığı çok gelişmiş, sayılamayacak miktarda irili ufaklı birçok ansiklopedi yayımlanmıştır. Asrımızda, "muhtelif alanlara dair üretilen bilgilerin çoğalması", "yayın sayısında ölçüsüz denilecek kadar artış", "yeni ilmi şubelerin teşekkülü", "ilim dallarının kendilerine ait bilgilerinin diğer ilim dallarını da ilgilendirmesi", "ilimleri ve bilgi yığınını kontrol altına almanın git gide zorlaşması" ve "ihtisaslaşmanın daha çok önem kazanması" gibi faktörler ansiklopedileri önemli şekilde etkilemiştir. Diğer taraftan bilgi üretimi ile yayın sayısındaki artış, çalışmalarda ciddiyet ve yenilenme gerektirmiş, sonuç olarak da ansiklopedi yazımında donanımlı müesseselere ihtiyaç duyulmuştur. Ayrıca sistematik düzenden ziyade alfabetik düzen tercihi de artmıştır.[199] Ansiklopedilerin yazımında bir yazardan ziyade, alanında uzman birçok kişiden istifade edilmesi yaygınlaşmıştır. Bu şekilde ansiklopediler otantik bilgi vermeye daha çok yaklaşabilir, aynı zamanda daha tarafsız görünüm arz edebilirler.[200]

Değindiği mevzuları sözlük sistematiği içerisinde ve derli toplu malumat sunarak inceleyen ansiklopediler, ortaya çıkışından itibaren bilgi kaynakları ve kitaplar içerisinde kendisine en çok başvurulan tür olmuşlardır. Ansiklopediler günümüzde dijital ortamlara aktarılsa dahi, şekil, içerik ve fonksiyonlarını olduğu gibi korumaktadırlar. Geçmişten

[197] Kurul, *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, c. II, s. 128.
[198] Kurul, *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, c. II, s. 129.
[199] Aykut, "Ansiklopedi", s. 226-227.
[200] Durukoğlu-Çetin, "Ansiklopediler Kaynakçası Denemesi", s. 170.

itibaren hep yazılı olarak hazırlanmış olsa da, internette görsel olarak hazırlanan ansiklopediler de vardır.[201]

Ansiklopediler gözden geçirildiğinde, aralarında bir takım tasnifler, farklı türler görülür. Ansiklopediler "genel konulu' veya 'özel konulu";[202] "alfabetik", "sistematik" veya –daha çok biyografik eserlerde görünen- "kronolojik";[203] "herkese hitap eden" veya "belli bir zümreye hitap eden"; son olarak da hazırlanış biçimine göre "telif", "adapte" ve "tercüme" türlerinde olmak üzere farklı şekillerde hazırlanır.[204] Daha başka ansiklopedi türleri olduğu da iddia edilir. Mesela, izah ilave edilerek oluşturulan "ansiklopedik sözlükler" ile ansiklopedik şekilde düzenlenen aylık dergiler ("aylık ansiklopediler") de bazı çalışmalarda ansiklopedi türleri olarak değerlendirilmektedir.[205] Ayrıca bazı değerlendirmelere göre, "Çocuk ansiklopedileri" ve "Uzmanlık ansiklopedileri" şeklinde türler de bulunmaktadır.[206]

Ansiklopedilerin içeriklerinin nasıl düzenleneceği daima tartışılan bir konudur. Ansiklopedilerin tertibinde ya "sınıflandırmaya dayalı düzenleme" ya da "alfabetik düzenleme" tercih edilir. Her iki türü yeğleyen ve destekleyenler bulunmaktadır. Erken dönem ansiklopedik eserlerin çoğu belli bir sınıflandırmaya göre telif edilmiştir. Bacon'un (ö. 1626), tamamlanmamış ansiklopedisinde yaptığı düzenleme (Dış doğa-İnsan-İnsanın doğa üzerindeki eylemleri) ile ansiklopedilerin içeriği bilimsel bir düzenlemeye oturtulmuş ve insan bilgisinin şeması ortaya konmuştur. Ansiklopedilerin insanı yöntemli düşünmeye sevk eden bir araç olduğunu düşünen Coleridge (ö. 1834), ansiklopedisinde (*Encyclopaedia Metropolitana*) kullandığı felsefi düzenlemenin, "bilgi çemberini kendine özgü uyumu içinde sunacağına" ve "tasarımlama ile açıklama arasında birlik sağlayacağına" inanıyordu. Çoğu ansiklopedist, bilginin bütünlüğünü savunmakta, ansiklopedilerin temel amacının

[201] Durukoğlu-Çetin, "Ansiklopediler Kaynakçası Denemesi", s. 169-170.
[202] Özel konulu ansiklopedilerin ortaya çıkışında genel konulu ansiklopedilerin yüzeyselliği yanı sıra, ilimlerde ihtisaslaşma ve derinlikli çalışmaların yapılışı da etkili olmuştur. Bk. Kaya "Kur'ân Ansiklopedileri", s. 409.
[203] Ansiklopediler, ilim ve sanat kollarını veya bir konuyu; ya sistematik ve sentetik makaleler yahut parçalanarak alfabe sırasına göre dizilmiş maddeler halinde ele alan eserlerdir. Birinci türe, yani her kola bir toplu bakış sunan çeşide "sistematik ansiklopedi" veya "metodik ansiklopedi"; başvurulacak bir eser olarak düzenlenen daha geniş hacimli ikinci türe ise "alfabetik ansiklopedi" denir. Bk. MEB, *İnönü (Türk) Ansiklopedisi*, c. III, s. 88.
[204] Aykut, "Ansiklopedi", s. 227.
[205] Avşar v.dğr., "Ansiklopedi ve Ansiklopedizm", s. 221. Çalışmamıza Kur'ân sözlüklerini ve periyodik yazıları dâhil etmediğimizi girişte belirtmiştik.
[206] Kurul, *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, c. II, s. 130.

başvuru kaynağı işlevi olduğunu ileri sürmekte; fakat aynı zamanda alfabetik düzenlemenin bilgi parçalanmasına götürebileceğinden endişe duymaktadır.[207]

Arapça'da ansiklopedi kelimesinin karşılığı olarak *Dâiratü'l-Meârif* kelimesi kullanılır. Bu kelime kadar yaygın olmasa da *Mevsû'a* ve *ma'leme* kelimeleri de kullanılmaktadır. Türkçe'de ansiklopedi eserleri önceleri *lügat, kâmûs, muhîtü'l-meârif, dâiratü'l-meârif, mahzenü'l-'ulûm* ve *kamûsü'l-'ulûm ve'l-meârif* gibi adlarla hazırlanırken; Cumhuriyet döneminde *ansiklopedi* kelimesi yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır.[208] Farsça'da ise *dânişnâme* ve *dairetü'l-mearif* başlıkları kullanılır.[209]

Özetle, bir eserin ansiklopedi ismini alması için "geniş kapsam", "anlaşılır belli bir tertip", "kolay üslup" ve "akademik/bilimsel yazım nitelikleri" olması gerekir.[210] Ansiklopedilerin iki önemli özelliği, konuların yöntemli düzenlenmesi ve her şeyi içine almasıdır. Konu ile ilgili her bilgiyi içermekle beraber ansiklopedilerin sunumu temel bilgilerin kısa ve özlü sunumu şeklindedir.[211] Yine, ansiklopedilerin hazırlanmasında başvuru kaynağı olma hususu önemlidir. Aktardığımız bilgilerden yola çıkarak ansiklopedilerde "grup çalışması" ve "alfabetik düzen" -yaygın olsa da- şart değildir, diyebiliriz. Ansiklopedilerin günümüzde büründüğü bu şekil ve özellikleri "ansiklopedi yazım teâmülü" diye ifade etmemiz mümkündür. Şimdi bu bilgiler ışığında Kur'ân ansiklopedilerine geçiyoruz.

2. KUR'ÂN ANSİKLOPEDİLERİ

Bu bölümde öncelikle, klasik dönemde Kur'ân'a yönelik ansiklopedik eserlerin var olup olamayacağını sorgulayacak ve muhtemel türleri zikredeceğiz. Daha sonra günümüzde telif edilmeye başlanan, Kur'ân ansiklopedilerini tanıtacağız. Bu aşamalara geçmeden önce, geçmişten günümüze, Kur'ân etrafında oluşan literatüre ana hatlarıyla kısa bir göz atmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

---

[207] Kurul, *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, II, 126-127.
[208] Aykut, "Ansiklopedi", s. 222, 224.
[209] Özel, "İslam Dünyasında Ansiklopediler", s. 398.
[210] Vizaretü'l-Evḳaf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, *el-Mevsû'atü'l-Fıkhiyye*, c. I, s. 53.
[211] Uçak, "Türkiye'de Ansiklopedik Yayınlar", s. 11.

Kur'ân-ı Kerîm'e dair günümüze kadar telif edilen çalışmalar "Tefsir" ve "*'ulûmu'l-Kur'ân*" olmak üzere iki ana başlık altında seyretmiştir.[212] Bu iki zengin alana Batı'da yapılan çalışmalar da eklenebilir.[213] Kur'ân ansiklopedilerinin, literatür içerisindeki konumunu sezme adına, bu üç alanı hatırlamanın faydalı olacağını düşünüyoruz.

Ortaya çıktığı ilk dönemlerde, Kur'ân hakkında tevarüs edilen bilgileri gelecek nesillere ulaştırma fonksiyonu gören Tefsir ilmi, ilerleyen dönemde Kur'ân'ı açıklama görevini üstlenmiştir. Bu süreç, "Dilbilimsel Tefsir" faaliyeti ve sonrasında, Taberi (ö. 310/922) örneğinde olduğu gibi, bir âyet ile ilgili bütün yorumları toplayıp nakletme şeklinde devam etmiştir.[214] Yine bu süreç içerisinde başlangıçta rivâyet ağırlıklı bir görünüm arz eden çalışmalarla seyreden tefsir faaliyetinin, dirâyet ağırlıklı tefsirler ile daha da genişlediği ve farklı ekollere ayrıldığı bilinmektedir.[215] Tefsir ilmi bu minvalde gelişmiş ve asırlarca geniş bir birikim kaydetmiştir.

İslam tarihinin ilk yıllarından itibaren on dokuzuncu asrın sonuna kadar devam edegelen "geleneksel tefsir" diye bir tarzdan bahsedilebilir.[216] 19. asır itibariyle, çeşitli sebeplerle tefsirde yeni metot ve yaklaşımlar sergilenmeye başladı. Yeni yaklaşımlar arasında, Kur'ân'ı nüzûl sırasına göre tefsir etme ve konulu tefsir geleneği, Kur'ân'a parçacı yaklaşıma alternatif metotlar içermektedir. Söz konusu iki metot, özellikle konulu tefsir, bu çalışmanın kapsamında yer alan Kur'ân muhtevası açısından önem arz etmektedir.

Temelleri nüzul dönemine kadar giden[217] Kur'ân ilimleri etrafındaki çalışmalar ise telkin ve sözlü aktarım şeklinde seyreden hazırlık aşamalarından sonra müstakil olarak telif edilmeye başlamış ve zamanla bu müstakil ilimlerin toplamına verilen özel bir isim ile kapsamlı hale bürünmüştür. Kur'ân ilimleri çalışmaları müstakil ve kapsamlı olarak devam etmiştir. Modern dönemde Tefsir ilminde ortaya çıkan yeniliklere benzer bir ivme, Kur'ân ilimleri konusundaki eserlerde de görülmektedir.[218]

Batı'da yapılan çalışmaları da kısaca hatırlatmak mahiyetinde şunlar söylenebilir: Hristiyan ve Yahudilerin İslam'a ilgileri sahabe devrine kadar gitmektedir. Hz. Muhammed

---

[212] Tefsir literatürü ile tefsir usûlü literatürü arasındaki yakın ilişki için bk. Mehmet Taha Boyalık, "Abdülkâhir Cürcanî'nin Sözdizimi Teorisi ve Tefsir Geleneğine Etkisi", (doktora tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2014), s. 188-189.
[213] Abdülhamit Birışık, "Kur'ân (Literatür)", *TDV İslam Ansiklopedisi, (DİA)*, XXVI (2002), s. 417-422.
[214] Özsoy-Güler, *Konularına Göre Kur'ân*, s. XVIII-XIX.
[215] Mehmet Paçacı, *Kuran'a Giriş*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), s.124.
[216] Muntasir Mir, "Bir Bütün Olarak Sûre", çev. Mustafa Özel, *DEÜİFD*, XIII-XIV (2001), s. 267-280.
[217] Abdülhamit Birışık, "Kur'ân (Kur'ân İlimleri)", *TDV İslam Ansiklopedisi* (*DİA)*, XXVI (2002), s. 402.
[218] ez-Zürḳânî, *Menâhilü'l-'İrfân*, c. I, s. 32-38.

ile Necran Hristiyanlarının tartışmaları Kur'ân'a ve rivâyetlere yansımıştır. Kur'ân ve Hz. Peygambere yönelik eleştiriler, Yuhanna ed-Dımaşkī diye tanınan John of Damascus tarafından telif edilen *De Haeresibus* adlı kitap ile yazıya dökülmüştür. Kendisini Theodore Ebu Kurre izlemiştir. Doğu Suriye kilisesi Piskoposu Timothy, *Refutation du Qur'an* adlı kitabın sahibi Bizanslı Nicetas of Byzantium ve Theophane le Confesseur ile bu akım devam etmiştir.[219] İlerleyen yüzyıllarda Batı, Haçlı seferleri gibi vakıalarla İslam'ı daha iyi tanır. Endülüs ve Kuzey Afrika hattından kurulan irtibat üzerinden de Batı, İslam dünyasına öğrenci gönderimi, bilgi aktarımı ve tercüme faaliyetleri ile İslam'a olan ilgisini devam ettirir. Neticede, Batı, arap dilini öğrenme lüzumu hisseder ki, bu tercüme faaliyetlerini 'oryantalizm'in, ya da daha ihtiyatlı bir tabirle 'eski oryantalizm'in, başlangıcı kabul edebiliriz.[220]

Batıda Kur'ân hakkında sistematik çalışmalar ise çok daha sonra gelişmiştir. Kur'ân'a ve Hz. Muhammed'e yönelik katı eleştirilerin 18. asır sonlarına kadar devam ettiği ve bu söylemlerin öz itibariyle aynı olmakla birlikte 19. asırda bilimsel bir görünüm kazandığı görülür.[221] Oryantalistlerin çalışmaları; "akademik araştırmalar", "yazma eserlerin toplanması ve fihristlendirilmesi", "tahkik ve yayınlama", "tercüme" ve "telif" şeklinde beş kategoride özetlenebilir.[222] Yine, Batı'da yapılan çalışmalar arasında, bibliyografik ve antolojik birçok çalışma, ayrıca çok sayıda mu'cem görülmektedir.[223]

Kur'ân'ı Kerîm daima ilgiye ve pek çok çalışma türüne mazhar olmuştur. Bu sahada yeni metot ve yönelişlere şahit olunmaktadır. Kur'ân çalışmalarına yönelik katkılar çağımızla sınırlı olmadığı gibi son bulmuş da değildir. Kur'ân ansiklopedileri de Kur'ân çalışmalarına eklenen yeni bir katkıdır. Şimdi klasik dönemin Kur'ân'a yönelik ansiklopedik eserlerini araştıracağız.

---

[219] Paçacı, *Kuran'a Giriş*, s. 153.
[220] İsmail Cerrahoğlu, "Oryantalizm ve Batıda Kur'ân ve Kur'ân İlimleri Üzerine Araştırmalar", *ANÜİFD*, c. XXXI (1989), s. 96-98.
[221] Paçacı, *Kuran'a Giriş*, s.152-153.
[222] Mahmud Hamdi Zaḳzûḳ, *Oryantalizm veya Medeniyetler Hesaplaşması*, çev. Abdülaziz Hatip, (İzmir: Yeni Akademi Yay., 2006), s. 56.
[223] Söz konusu çalışmalar hakkında bilgi için bk. Hüseyin Yaşar, *Batı'nın Kur'ân Algısı*, (İzmir: Işık Akademi Yay., 2010), s. 267-274.

2.1. Klasik Dönemde Kur'ân'a Yönelik Ansiklopedik Eserler

Ansiklopedi kavramı ve tarihçesine değinirken, bir tür adı olarak kullanımın 18. asırda başladığına; fakat geçmiş dönemde "ansiklopedik" mahiyetteki eserlerin var olduğuna değinmiştik. Bazı araştırmacıların, genel fıkıh kitaplarını, kapsamlı hadis külliyatını, ṭabakât kitaplarını, "İlm-i Ḫilâf" eserlerini ve grup çalışması olmasıyla öne çıkan *el-Fetâvâ el-Hindiye* gibi eserleri ansiklopedik çalışmalar olarak değerlendirdiğine değinmiştik. Buradan hareketle klasik dönemde Kur'ân'a yönelik ansiklopedik çalışmalar yapıldığı düşüncesine eğilmek pek de uzak bir varsayım olmayacaktır. *Şâmil İslâm Ansiklopedisi*'nde, Tâbiîn devrinden itibaren İslam dünyasında ansiklopedik eserlerin telif edildiği ifade edilmekte; Kur'ân hakkında da, kimi tefsirlerin ve kimi Kur'ân ilimleri eserlerinin, ayrıca çeşitli tabakât kitaplarının ve *el-Müfredât*'ın ansiklopedik eserler olduğu belirtilmektedir.[224]

Az önce zikredildiği üzere, klasik dönemde Kur'ân'a yönelik çalışmalar başlıca iki alanda seyretmiştir: "Tefsir" ve "Kur'ân ilimleri". Klasik dönemde Kur'ân'a yönelik ansiklopedik çalışmaları bu iki alanda aramalıyız. Söz konusu iki alana ait külliyat içerisinde, kapsamlı eserler bulunmaktadır. Bu kapsamlı eserleri 'ansiklopedik' olarak değerlendirmek mümkündür. Kur'ân ansiklopedisi olma özelliğini taşıyabilecek bu iki kapsamlı telif türünü "hacimli tefsirler" ve "kapsamlı 'ulûmu'l-Kur'ân telifleri" şeklinde adlandırabiliriz. Bu iki alan yanı sıra, akla gelebilecek bir ihtimali de anmalıyız: "Kur'ân sözlüğü tarzındaki Gârîbü'l-Kur'ân eserleri". Şimdi bu üç alanı sırasıyla ele alacağız.

2.1.2. Hacimli Tefsirler

Tefsirlere göz attığımızda, tefsirlerin kapsam açısından farklılık arz eden bir literatür sunduğunu görürüz. Bazı tefsirler hacimli olurken, bazıları vecîzdirler. Kapsamlı tefsirlerin bir nevi kendi zamanlarına kadar ortaya çıkan Kur'ân hakkındaki malumatı içeren ansiklopedik çalışmalar oldukları söylenebilir. Mesela, bazı değerlendirmelere göre, Taberi *Câmi'u'l-Beyân* adlı eserinde, kendisine ulaşan tefsir hakkındaki bütün malumatı toplamıştır.[225] Birçok müfessir gerek meşrep ve mesleğine uygun müktesebatı gerek kendince faydalı ve güzel olan görüşleri eserinde bir araya getirmiştir. Söz gelimi, Şevkânî (ö. 1250/1834) *Fetḫü'l-Kadîr* adlı tefsirinin girişinde, diğer tefsir çalışmalarında dağınık

[224] Kurul, *Şâmil İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Şâmil Yayınevi, 2000), c. I [İslâm'da ve Batı'da Ansiklopedi].
[225] Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 545.

olarak bulunan güzellik, kaide ve faideleri topladığını söylemektedir.[226] Ayrıca tefsirler dönemlerinin aynaları gibidirler, telif edildikleri zaman dilimlerinin ilmi ve kültürel faaliyetlerini aksettirirler.[227] Bu husus da, hacimli tefsirlerin "ansiklopedik" bir fonksiyona sahip olabileceği görüşünü desteklemektedir.

Tefsir literatürünü ele alan bazı taksimlerde, geniş kapsamlı tefsirlerin ansiklopedik mahiyet arz ettiğine işaret edildiği görülmektedir. Hikmet Koçyiğit, tefsir eserlerini hacim bakımından taksim etmenin imkanına ve bu meyanda Taberî'nin *Câmi'ul-Beyân*'ı ve Kurtubî'nin *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*'ı gibi eserlerin "ansiklopedik tefsirler" şeklinde konumlandırılabileceğine işaret etmektedir.[228]

Burada bir parantez açıp, günümüzde hazırlanan Kur'ân ansiklopedilerinden bazılarının tefsir formunda oluşunun, tefsirlerin ansiklopedik bir çağrışım içerdiğine imada bulunabileceğine değinmek yerinde olacaktır. Birazdan değinileceği üzere, Yusuf el-Ḥâcc Ahmed tarafından telif edilen *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyyetü'l-mu'âṣıra* ve Abdüllatif b. Muhammed el-Hatîb ve diğerleri tarafından kaleme alınan *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye/et-Tafṣîl fi i'râbi âyâti't-tenzîl* adlı çalışmalar, tefsir formundadırlar.

Esasen Kur'ân ilimleri içerisinde en önemli olanı, diğer Kur'ân ilimlerinin de yardımı ile Kur'ân'ın doğru anlaşılması hedefini güden 'tefsir ilmi'dir. "'Ulûmu'l-Kur'ân" alanları netleşmeden önce telife başlanan tefsir faaliyeti, bu ilimlerin belirmesi ve özümsenmesi sonucunda daha büyük faydalar sağlamış, gelişmiştir ki bu çalışmalara örnek olarak Zemahşerî (ö. 538/1144), Fahreddin Râzî ve İbn Atıyye (ö. 541/1147) gibi müfessirlerin tefsirlerini anabiliriz.[229] Bu noktadan hareketle kapsamlı tefsirlerin Kur'ân ilimleri alanında biriken malumatı içerdiğini söyleyebiliriz.

Böylesine kapsamlı ve önemli olmalarına rağmen, tefsir eserlerinin ne kadar ansiklopedik mahiyet arz ettiklerini ve dolayısıyla klasik dönemde Kur'ân'a yönelik ansiklopedik eserleri ne ölçüde temsil ettiklerini sorgulamak gerekir. Tefsir faaliyeti,

---

[226] Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Fetḥü'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-riv âyeti ve'd-dirâyeti min 'ilmi't-Tefsîr*, haz. Yusuf el-Ğus, (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2007), s. 12.

[227] Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 799.

[228] Hikmet Koçyiğit, "Tefsirlerin Sınıflandırılması Meselesi", *HÜİFD*, c. XIX, sa. 31 (2014), s. 75. Analitik metod (Tecziî yaklaşım) zamanla gelişerek Kur'ân'ı ayet ayet açıklayan ansiklopedik tefsir haline gelmiştir. Bk. Mahmood Namazi, "Kur'ân Tefsirine Konulu Yaklaşım", çev. Serpil Başar, *SÜİFD*, sa. 26 (2012), s. 208.

[229] Birışık, "Kur'ân (Kur'ân İlimleri)", s.404.

Kur'ân'ın tümünü kapsayıcı olsa da, mushaf tertibince telif edilmesi açısından; günümüz Kur'ân ansiklopedileri gibi kolay bir tertibe sahip olmayabilirler. Dahası, tefsirlerin, Kur'ân ilimlerinden herhangi bir mevzuyu belli bir düzen içerisinde derli toplu şekilde ele alıp al(a)madıkları, üzerinde durulması gereken bir noktadır. Müfessirlerin bir konuyu ilk geçtiği âyette ana hatlarıyla ele alıp almadıkları kapsamlı araştırmaları gerektirir. Bu sorunun cevabı 'evet' kabul edilse dahi, bir konuyla alakalı ilk âyeti bularak konuyu öğrenerek tefsir müellefatından istifade etmek, ansiklopedilerin önemli bir niteliği olan "başvuru eseri olma" ve "kolay erişebilirlik" hususlarına pek uyum göstermemektedir.

Kur'ân tefsirine dair tüm verileri ve rivâyetleri toplamayı amaçlayan kapsamlı tefsirlerin, klasik dönemde Kur'ân'a yönelik ansiklopedik çalışmalar olmaları imkan dâhilindedir; fakat mushaf tertibine bağlılık gibi hususlar söz konusu ansiklopedik hususların kuvvetini zayıflatmaktadır. Yine de, kapsamlı tefsirlerin Kur'ân ile ilgili oldukça geniş malumat sunma fonksiyonlarının göz önünde bulundurması gerektiği kanaatindeyiz. Ayrıca, günümüz ve klasik dönemi karşılaştırma noktasında, günümüz ansiklopedilerinin her özelliğini göz önünde bulundurmak, anakronik bir yaklaşım olabilir. Bu sebeple, hacimli tefsirler, mushaf tertibine bağlılık gibi zorlukları bulundursalar da, klasik dönemde Kur'ân'a yönelik ansiklopedik çalışmalar olabilirler.

2.1.2. Kapsamlı 'Ulûmu'l-Kur'ân Telifleri

Kur'ân ile ilgili klasik dönem literatürü içerisinde bakmamız gereken bir diğer alan "Kur'ân ilimleri" çalışmalarıdır. Burada Klasik dönemde Kur'ân'a yönelik ansiklopedik eserler olma ihtimali açısından ele alacağımız eser türü "kapsamlı Kur'ân ilimleri" çalışmalarıdır. Bu eserlerden kastımızın ne olduğunu izah etmek için, "*'Ulûmu'l-Kur'ân*" çalışmalarının seyrini kısaca gözden geçirmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

"'Ulûmu'l-Kur'ân" kavramının zamanla geliştiği/belirdiği bilinmektedir. Kavramın geçirdiği evreler, -özel isim olarak başlıklarda yer almasına kadarki süreç dahil- beş aşamaya ayrılabilir.[230] İlk aşama Kur'ân ilimlerinden tefsir, kıssalar, nâsih-mensûh, esbâb-ı nüzul, feżâidü'l-Kur'ân gibi konuların şifâhi olarak aktarıldığı dönemdir. Bu ilk aşama

[230] Bu paragraftaki bilgiler ve taksimat şu eserden alınmıştır: Harun Bekiroğlu, *Tefsir Metodolojisi Açısından el-Burhân ve el-İtkân*, (Ankara: Araştırma Yay., 2013), s. 53-72.

tedvin dönemine kadar sürer.[231] İkinci aşama ise tedvin dönemi sonrası, hadis baplarından istifade ile oluşturulan başlıklar altında, müstakil eserlerin yazıldığı zaman dilimidir. "Tefsir", "nâsih-mensûh" ile ilgili eserler ile başlayan bu süreç, dil ile ilgili çalışmalar ve -*el-İntiṣar* örneğinde olduğu gibi- Kur'ân'ın kaynağıyla ilgili eserler ile devam etmiştir. Üçüncü aşama, tefsir mukaddimelerinde Kur'ân ilimlerinin işlendiği dönemdir. Tefsir eserlerine mukaddime yazma geleneğinin İbn Hemmâm (ö. 211/827) ile başladığı söylenir. Müfessirler mukaddimelerde, yazma amaçları, metotları yanında, Kur'ân ile ilgili konulara da değinirler. Bu mukaddimeler aynı zamanda müstakil eserlerin de temeli olmuştur. Dolayısıyla müstakil eserler ile mukaddime dönemini keskin sınırlar ile birbirinden ayırmanın mümkün olmadığını, söz konusu ayrımın sadece metodolojik olduğunu belirtmeliyiz. Dördüncü aşama "'ulûmu'l-Kur'ân" ismini taşıyan tefsirlerin yazıldığı dönemdir. Ḥavfî'nin (430/1039) *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı tefsiri bu aşamanın bir örneğidir. Bu eserlerin "'ulûmu'l-Kur'ân" kavramının bugün anlaşıldığı manada ilk kullanıldığı eserler oldukları yönündeki iddialar[232] tartışmaya açıktır. Zira bu eserler Kur'ân ilimlerinin pratik olarak işlendiği tefsirlerdir. Son aşama ise "*'ulûmu'l-Kur'ân*" terkibinin terim anlamıyla kullanılarak kitap ismi olması dönemidir.[233] Bu eserler Kur'ân ilimleri ile ilgili kapsamlı çalışmalardır. Hâris el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) *Fehmü'l-Kur'ân* adlı eseri teknik anlamda bu niteliktedir. Fakat kavramın kullanılışı açısından bu dönemi 6. asır ile başlatmak gerekir. Başlığında "*'ulûmu'l-Kur'ân*" terkibini özel isim olarak bulunduran ilk sistematik telifin, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) tarafından yazılan, yirmi bir Kur'ân ilmini tanıtan *Fünûnü'l-Efnân* olduğu söylenebilir.[234] Özetlersek, "*'ulûmu'l-Kur'ân*" kavramının kitaplara isim olup kapsamlı Kur'ân ilimleri eserlerinin yazılışı öncesinde "şifahi aktarım", "müstakil eserler yazımı", "tefsir mukaddimelerinde işleme" ve "pratik

---

[231] *"Kur'ân ilimleri önceleri Kur'ân tefsir edilirken, onu anlama çabaları sürecinde bir ihtiyaç sonucu ortaya çıkmış olan Kur'ân'ı Kerîm ile ilgili hususi araştırmalardır*". Bk. Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'ân ve Bağlam*, İstanbul: Şule Yay., 2012), s. 35.

[232] Bilindiği üzere Zürkānî, Ḥavfî'nin *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserini, Subhi es-Salih ise İbn Merzebân'ın (ö. 309/921) *el-Hâvî fî 'Ulumi'l-Kur'ân* adlı eserini terim anlamıyla "'ulûmü'l-Kur'ân" ismini taşıyan ilk eser olarak değerlendirir. Bk. ez-Zürḳânî, c. I, s. 35-36; Ṣubhî es- Ṣâlih, *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâr'l-'İlm li'l-Melâyîn, t.y.), s. 122-124.

[233] *"Bu sebepledir ki Kur'ân ilimlerinin bütününü kapsayacak yani bu ilimlere Zerkânî'nin deyimiyle 'fihrist ve delil' olacak bir ilim kavramına ihtiyaç duyulmuştur".* (Serinsu, *Kur'ân ve Bağlam*, s. 37)

[234] Abdülhamit Birışık, "'Ulûmü'l-Kur'ân", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XLII (2012), s. 133. Kur'ân ilimleri çalışmalarının ilkini Zerkeşî'nin eseri olarak belirleyenler de bulunmaktadır. Bk. Demirci, *Tefsir Usûlü*. s. 143.

uygulamalı tefsir eserleri yazımı" şeklinde dört metodolojik aşama geçmiş, son olarak kapsamlı "'ulûmu'l-Kur'ân" eserleri yazılmaya başlamıştır.

Fünûnü'l-Efnân dışında, kapsamlı Kur'ân ilimleri eserlerinden diğer bazıları şunlardır: Sehâvî'nin (ö. 643/1245) *Cemâlü'l- ḳurrâ ve Kemâlü'l-kḳrâ*'sı, Ebu Şâme el-Makdisî'nin (ö. 665/1267) *el-Murşidü'l-vecîz*'i, Bedreddin Zerkeşi'nin *el-Burhân*'ı, Celaleddin Süyûtî'nin *el-İtḳān*'ı ve Muhammed b. Akīle'nin (ö. 1150/1737) *ez-Ziyâde ve'l-iḥsân fî 'ulûmi'l-Ḳur'ân*'ı. *el-Burhân* ve *el-İtḳān*'a kadar, Kur'ân ilimlerine bu iki eser kadar kapsamlı bir şekilde yer veren telifler bulunmamaktadır. Bu ikisi, kendilerinden önceki birikimi aşan, sonralarını etkileyen, sahalarının en temel iki kaynağı ve klasikleridir.[235] Bu iki eserden daha kapsamlı telifler de vardır. Mesela, *el-İtḳān*'ı merkeze alıp, ilave, çıkarım ve düzenlemeler ile telif edilen *ez-Ziyâde ve'l-iḥsân* adlı eser yetmiş dört yeni bölüm (nevi) ile yüz elli dört Kur'ân ilmini ele alır.[236] Konu ve hacim açısından artış görülmesi noktasından hareketle, "kapsamlı Kur'ân ilimleri" eserlerinin kendi içerisinde de belli bir tekâmülün olduğu söylenebilir. Kur'ân hakkında ansiklopedik eserler olabilecek konumdaki bu türün, kapsamlı Kur'ân ilimleri ile (*Fünûnü'l-Efnân*) başlayıp, Zerkeşî ve Süyûtî ile olgunlaştığı şeklinde bir değerlendirmede bulunabiliriz.[237]

Klasik dönemde Kur'ân'a yönelik ansiklopedik bir diğer eser türü adayının kapsamlı Kur'ân ilimleri eserleri olduğunu düşünmekteyiz. Bu tezimizi destekleyen birtakım veriler bulunmaktadır.

Öncelikle, birazdan tanıtacağımız Kur'ân ansiklopedilerinden bazılarının içeriği ile kapsamlı Kur'ân ilimleri eserleri arasında paralellik bulunmaktadır. Mesela, *Mevsû'atü'l-Kur'âni'l-'aẓîm*, *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye el-Müyessera* ve *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyyetü'l-Mütehaṣṣiṣa* adlı çalışmaların içerikleri Kur'ân ilimleri formatına epey benzemektedir.

Dahası, Kur'ân ilimlerini irdeleyen bazı çalışmalarda, bahis konusu ettiğimiz eserler "ansiklopedik" kelimesiyle nitelenmektedir. Örneğin, bir çalışmada, Kur'ân ilimleri

[235] Bekiroğlu, *el-Burhân ve el-İtkân*, s. 77, 255-256
[236] Abdülhamit Birışık, "İbn Akīle", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, IXX (1999), s. 305.
[237] Memlükler dönemi, ansiklopedik eserlerin telifi ile öne çıkmıştır ve bu döneme "ansiklopediler çağı" denebilir. Bk. İsmail Yiğit, "Aynî'yi Yetiştiren Memlukler Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış", *MÜİFD*, sa. 11-12 (1993-1994), s. 36-37, 43. Zerkeşî'nin el-Burhân'dan başka ansiklopedik çalışmaları da vardır. Örneğin, *eṭ-Ṭırâzu'l-müẕehheb fî ḳavâ'idi'l-meẕheb (el-Ḳavâ'id)* adlı eser, alfabetik şekilde fıkıh konularını ele alan hacimli bir çalışma, bir nevi fıkıh terimleri sözlüğüdür. Bk. Bilal Deliser, "ez-Zerkeşî ve Kur'ân İlimlerindeki Yeri", (doktora tezi, Ankara Üniversitesi, SBE, 2004), s. 17-18.

eserlerinin gelişim sürecindeki beşinci ve son aşamanın, altıncı asır olup, bu asırdan itibaren "Kur'ân ilimleri" kelimesinin "mevsû'î (anasiklopedik) eserler" anlamında kullanıldığı belirtilmektedir.[238] Bu çalışmaların ansiklopedik olarak nitelendiği başka çalışmalar da mevcuttur.[239]

Bazı katalog çalışmalarında, Kur'ân ansiklopedileri ile bahis konusu ettiğimiz kapsamlı Kur'ân ilimleri eserleri aynı kategoride ele alınmaktadır. Mesela *Delîlü'l-Kütübi'l-Maṭbûa fi'd-dirâsâti'l-Kur'âniyye* adlı katalogda, "Kütübü 'ulûmi'l-Kur'ân ('Âmmeten)" adlı bölümde, geçmişten günümüze Kur'ân ilimleri ile ilgili kapsamlı eserler listelenmektedir. Kataloğun bu bölümünde yukarıda andığımız *Fünûnü'l-efnân, Cemâlü'l-ḳurrâ, el-Murşidi'l-vecîz, el-Burhân, el-İtḳān* ve *ez-Ziyâde ve'l-iḥsân* eserleri ile aşağıda tanıtacağımız bazı Kur'ân ansiklopedileri birlikte zikredilmektedir.[240] Bu yaklaşım da tercihimizi destekleyen bir diğer noktadır.

Bir diğer dayanağımız, bu eserlerin başka dillere tercümesinde "ansiklopedi" kelimesinin kullanımıdır. Sözgelimi, Süyûtî'nin *el-İtḳān*'ı, Farsçaya Muhammed Cafer İslami tarafından *Dâiretü'l-Meârif-i Kur'ân* ismiyle tercüme edilmiştir.[241]

Bir başka husus, "*'ulûmu'l-Kur'ân*" terkibinin manası/manalarıdır. Bu noktayı biraz detaylı ele almak faydalı olacaktır. Ayrıca "*'ulûmu'l-kur'ân*" ile beraber, "tefsir usûlü" ve "tefsir ilimleri" kavramlarına da kısaca değinmek gerekmektedir.

Bilindiği üzere, "*'ulûmu'l-Kur'ân*" terkibi terim haline gelmeden ve belli bir telif türüne özel isim olmadan önce, kelime olarak iki manaya geliyordu: Şer'î olsun, bilimsel olsun "Kur'ân'ın içerdiği bütün ilimler/bilgiler" ve "Kur'ân'ın anlaşılmasına hizmet eden,

---

[238] Bekiroğlu, *el-Burhân ve el-İtkân*, s. 72-73.

[239] Bk. Yasemin Kırtay, "'Ulûmü'l-Kur'ân Kavramının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", (yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, SBE, 2008), s. 3.

[240] Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Ma'lûmâti'l-Kur'âniyye bi Ma'hedi'l-İmâmi'ş-Şâtıbî,*Delîlü'l-Kütübi'l-Maṭbûa fi'd-Dirâsâti el-Kur'âniyye*, (Cidde: 2011), s. 33-55.

[241] Süyûtî, Dâiretü'l-Meârif-i Kur'ân, çev. Muhammed Cafer İslami, (Tahran: Binyâd 'ulûm İslâmî, 1362). Eserin Türkçe tercümesi de "Kur'ân İlimleri Ansiklopedisi" şeklindedir. Bk. İmam Celaleddin es-Suyuti, Kur'ân İlimleri Ansiklopedisi/el-İtkan fî 'ulûmi'l-Kur'ân**,** çev. Sakıp Yıldız-Hüseyin Avni Çelik, (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1987). Çevirinin bu başlığı ile eserin ansiklopedik içeriği arasındaki ilişkiye Mesut Kaya da dikkat çekmektedir. Kaya, *el-Burhân* ve *el-İtḳān*'ın ansiklopedik içeriğine dikkat çekerek şöyle der: "*Kur'ân ilimleri sahasının en kapsamlı çalışmaları olan el-Bürhan fi 'ulûmi'l-Kur'ân ve el-İtḳān fi Ulumi'l-Kur'ân gibi eserler de sistematik olarak telif edilmiş, Kur' an ilimlerine dair hemen bütün konular bu eserlerde belli başlıklar halinde incelenmiştir. Bu eserler, yapısal yönden olmasa bile muhteva ve hacim yönünden ansiklopedik çalışmalar olarak nitelendirilebilirler*". Bk. Kaya, "Kur'an Ansiklopedileri", s. 410.

Kur'ân bünyesine ait ilimler". İlk manaya Kur'ân'ın her şeyi içerdiğine dair ifadelerde rastlanmaktadır. İkinci manadaki kullanım ise Kur'ân'ı anlamak amacıyla ortaya çıkan ilimleri işaret etmektedir.[242] Daha sonra "'ulûmu'l-Kur'ân" birtakım teliflerin ismi olmuştur.

Telif adı olduktan sonra da, "*'ulûmu'l-Kur'ân*" teriminin sabit bir çerçeve ve manada kullanıldığı söylenemez. Bu noktada, "tefsir usûlü" ve "Kur'ân ilimleri" kavramlarının aynı manaya mı farklı manaya mı geldiği meselesi de önemlidir. İki terkip arasındaki farklılık veya ayniyet, eserlerin içeriğine de yansıyan bir hususdur.[243] Geçmişte ve günümüzde, "*'ulûmu'l-Kur'ân*" kavramını üst başlık kabul ederek (Tefsir usûlü ve Kur'ân ilimlerini aynı manada kabul ederek) eserine "*'ulûmu'l-Kur'ân'*" ismini verip, tefsir usulüne dair tüm konulara değinen müellifler olmuştur. Bu müelliflerin bazı örnekleri, az önce anılan, İbnü'l-Cevzî, Zerkeşî ve Süyûtî gibi alimler iken; günümüzdeki örneği Zürkānî'dir (ö. 1948). "Tefsir usûlü"nü üst başlık kabul edip, 'Kur'ân ilimleri'ni eserlerinde alt başlık olarak ele alanlar da vardır. Böyle bir yaklaşımda Kur'ân ilimleri, Kur'ân tarihi vb. bahislerden arınarak, daha sınırlı konulara hasredilir.[244] Bu eserlere örnek olarak, İsmail Cerrahoğlu'nun çalışmasını anabiliriz.[245]

Az önce de ifade edildiği gibi, bu iki kavramın sınırları ve birbirleri ile ilişkileri, üzerinde ittifak edilememiş bir konudur. İlgili tartışmaları ve argümanları zikretmek asıl konumuzdan uzaklaştıracaktır. Burada bizi ilgilendiren şu önermedir: "'Ulûmu'l-Kur'ân' kavramı geniş ve dar olmak üzere iki kullanıma/anlama sahiptir ve her iki yaklaşımla da eser telif edilmiştir".

"Kur'ân ilimleri" ile "tefsir usulü" tabirlerinin aynı mı farklı mı içerikte olduklarının tartışmalı oluşuna ilaveten, "*'ilmü't-tefsîr*" yahut "'ulûmü't-tefsîr" terkiplerinin de "*'ulûmu'l-Kur'ân*" yerine kullanıldıklarına rastlanmaktadır.[246] Burada "usûl" kelimesinin "metot" anlamında kullanımının son dönemde yaygınlık kazandığı, ayrıca başlığında "usûl"

[242] Nurettin 'Itır, *'Ulûmü'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dımeşk: Matba'atü's-Sabâh, 1993, s. 7-8.
[243] Konu hakkındaki değerlendirmeler ve ilgili literatür üzerinden, iki kavram üzerindeki fikirleri ele alan bir çalışma için bk. Ali Bulut, "Türkiye'de Tefsir Usûlü/'ulûmü'l-Kur'ân Tartışmaları", [*Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü,* ed. Bilal Gökkır v.dğr., (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'ân ve Tefsir Akademisi, 2009)] içinde, s. 381-400.
[244] A.m. 315. Mesut Okumuş, "'Ulûmü'l-Kur'ân (Kur'ân İlimleri)", [*Tefsir El Kitabı,* ed. Mehmet Akif Koç, (Ankara: Grafiker Yay., 2012)] içinde, s. 313-315.
[245] İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, (Ankara: TDVY, 2011). "Tefsir usulü" kavramının oldukça geç dönemlerde kullanılmaya başlaması sebebiyle, klasik eserler yerine, çağdaş eserlerden örnek verdik.
[246] Birışık, *"Ulumü'l-Kur'ân",* s. 133.

kelimesi bulunan her çalışmanın da, yöntemle ilgili olmadığı göz önünde bulundurulmalıdır. Denilebilir ki, "Tefsir usulü", 'metodoloji' anlamına gelmez. "Tefsir usulü" yöntem sunma amacında olmayıp; Kur'ân ilimleri, Kur'ân tarihi ve tefsir tarihini ele alır, tefsir yöntemi arayan kişiye gerekli bilgileri sunar.[247] Dolayısıyla, "tefsir ilimleri" ile "tefsir usûlü" kavramları birbirine yakındır, denebilir.

"Tefsir ilimleri" ile "Kur'ân ilimleri" kavramları arasındaki ilişki, konuyu neticeye bağlayacaktır. Her iki kavram, tedvin sürecinin başlarından itibaren aynı manada kullanılırken; Zerkeşî'nin Kur'ân ilimlerini tek bir kitapta, bütün ilimleri kapsayacak biçimde toplaması ile aralarında belli bir fark oluşmuştur. Bu noktadan itibaren, "tefsir ilimleri" müfessirlerin Kur'ân tefsirine eğildiklerinde bilmeleri gereken ilimleri ifade ederken, "Kur'ân ilimleri" daha da kapsamlı bir mefhum olup, Kur'ân ile ilgili bütün ilimleri ve bu ilimlerle alakalı genel kaideleri ihtiva eder.[248] -Geniş anlamıyla- "Kur'ân ilimleri", sadece tefsiri değil, bizzat Kur'ân'ı detaylı şekilde tanıtmayı amaçlar, diyebiliriz. Diğer taraftan, "tefsir ilimleri" veya "tefsir usûlü" çalışmalarının, tefsir için gerekli bahisleri merkeze alarak daha sınırlı bir çerçevede seyrettiğini iddia edebiliriz. "Kur'ân ilimleri" türünün Zerkeşî'den sonra tefsir usulü/tefsir ilimleri kavramından farklılaşıp genişleme yaşadığına, başlık sayısının bu eserde kırk yediye, sonrasındaki eserlerde de daha ziyade rakamlara ulaştığına işaret etmeliyiz. Öyle ki, Süyûtî'nin eserinde, -birçoğu 'fer'î' olarak nitelenebilecek- seksen başlık "Kur'ân ilmi" olarak anılmaktadır.[249] "Tefsir usûlü" merkezli çalışmalarda ise Kur'ân ilimleri sayısının daha az başlık içinde ele alındığını görüyoruz. Örneğin, İsmail Cerrahoğlu'nun *Tefsir Usulü* eserinde, "Kur'ân ilimleri" başlığında yirmi iki konu yer almaktadır.[250] Ayrıca, "'ulûmu'l-Kur'ân" terkibinin çerçevesinin ne olduğu hususunda birlik yoktur.[251] Kur'ân ilimleri sayısındaki bu boşluk, bazı çalışmalarda sayının artması, bazılarında sayının azalması neticesini doğurmuştur. Bir taraftan *el-Burhân, el-İtḳān* ve *ez-Ziyâde ve'l-İhsân* gibi eserlerde, Kur'ân'ın anlaşılmasında/tanınmasında

[247]Bk. İbrahim Görener, "Tefsir Usûlü ve Kur'ân İlimlerinin Tefsir Yöntemi Açısından Değerlendirilmesi", [*Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*, ed. Bilal Gökkır v.dğr., (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'ân ve Tefsir Akademisi, 2009)] içinde, s. 227-240.

[248] Serinsu, *Kur'ân ve Bağlam*, s. 48.

[249] es-Süyûṭî, el-İtḳān, s. 985-992.

[250] Bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 115-210. Bu eserin "Kur'ânî İlimleri" başlığının yanında şu ibare bulunmaktadır: "(Kur'ânı Kerîm Tefsiriyle Alakası Olan İlimler)". Bk. a.e., s. 115. Bu kayıt da, "Kur'ân ilimleri" terkibinin sınırlı kullanımından ne kastedildiğine işaret eden bir diğer veri olarak değerlendirilebilir.

[251] Birışık, *"'Ulûmü'l-Kur'ân"*, s. 134.

kullanılan tüm konulara yer verilmiş, diğer taraftan –özellikle tefsir usulünü merkeze alan- bazı eserlerde daha az sayıda Kur'ân ilmi işlenmiştir.

Tefsir usulü merkezli eserlerde az sayıda Kur'ân ilminin ele alınışından ve "*'ulûmu'l-Kur'ân*" merkezli eserlerin Kur'ân ile ilgili birçok başlığı konu edinişinden yola çıkarak, sözlük anlamında olduğu gibi, bir terim/özel isim olduktan sonra da "'ulûmu'l-Kur'ân" ifadesinin literatürde iki anlamda kullanıldığını; geniş olan birinci anlamın "Kur'ân hakkındaki tüm konular ve ilimler"i, dar olan ikinci anlamın ise "Kur'ân'ı anlamak amacıyla ihdas edilen disiplinler"i içerdiğini ileri sürebiliriz. Durum böyle olunca, geniş anlamda 'Kur'ân ilimleri' teriminin ansiklopedik bir mefhuma işaret ettiğini de düşünebiliriz.

Burada "*'ulûmu'l-Kur'ân*" başlıklı ve merkezli her eserin ansiklopedi mahiyetinde olduğunu ve başlığının da bu amaçla seçildiğini iddia etmiyoruz. Zira "Tefsir usûlü" başlıklı bir telifin içeriği ile Ulümü'l-Kur'ân başlıklı bir telifin içeriği birbirine benzeyebilmektedir.[252] Sadece şunu ifade etmek istiyoruz ki, "'ulûmu'l-Kur'ân" terkibi, bazı çalışmalarda 'ansiklopedik' bir manada kullanılmış olabilir.

Neticede, "'ulûmu'l-Kur'ân" terkibinin/teriminin manasındaki ve sınırındaki değişim, bizi klasik dönemde Kur'ân'a yönelik ansiklopedik eserler olarak altıncı asırdan itibaren telif edilen kapsamlı Kur'ân ilimleri eserlerini seçmeye yönlendiren bir diğer dayanaktır. Bu eserler ansiklopedilerde görülen birtakım akademik özellikler, sistemli telif ve kapsamlı bilgi gibi hususlar da içermektedirler. Örneğin, *el-İtḳān* çoğu başlıkta, konu ile ilgili literatürü sunar.[253] Ayrıca, *el-İtḳān*'ın sistematik olmadığı şeklinde iddialar ileri sürülse de, Süyûtî'nin, eserini belli bir sistem üzere düzenlediği bazı çalışmalarda belirtilmektedir.[254] Ayrıca Süyûtî, eserinin girişinde Kur'ân hakkında bahsedilmiş her konuyu, her nükteyi, güzel bilgileri toplayıp, bunlara hikmetli bilgileri ve hoş manaları ilave

[252] Bulut, "Türkiye'de Tefsir Usûlü/'ulûmü'l-Kur'ân Tartışmaları", s. 399.
[253] Süyûtî'nin kendisinden önceki literatürü sunduğu bazı bölümler için bk. es-Süyûṭî, *el-İtḳān*, s. 35, 84, 173, 191, 197, 206, 210, 228, 241, 249, 256, 285, 346, 433, 517, 533, 552, 646, 693, 705, 709, 734, 738, 742, 765, 784, 821, 829, 883-884.
[254] Bekiroğlu, *el-Burhân ve el-İtkân*, s. 277-283.

etmek istediğini söyler[255] ki, bu söylemde 'kapsamlı bilgi toplama' hedefi sezilmektedir. Bu eserlerde daha başka akademik (yahut ansiklopedik) özellikler bulunabilir.[256]

Özetle, altıncı asırdan sonra telife başlanan "kapsamlı Kur'ân ilimleri" eserlerinin, klasik dönemde Kur'ân'a yönelik ansiklopedik eserlerin kuvvetli bir temsilcisi olduğunu iddia edebiliriz. Yukarıda alıntı yaptığımız kaynaklarda, Zerkeşî'nin dönüm noktası olduğu şeklindeki yaklaşımlar bulunmaktadır. Biz "kapsamlı Kur'ân ilimleri"nin başlangıcını *el-Burhân* olarak değil, İbnü'l-Cevzî'nin eseri olarak belirlemiştik. Zira bu ayrımın *Fünûnü'l-Efnân* ile başladığını, Zerkeşî ile daha da belirginleştiğini iddia edebiliriz. Bu eserler arasında detaylı bir tahlil, aralarından herhangi bir eseri başlangıç noktası olarak sunabilir. Mesela, *el-İtḳān* ve *ez-Ziyâde ve'l-iḥsân* gibi kapsamlı eserlerin Kur'ân ilimlerinden maksatlarının, Kur'ân ile ilgili her şey olduğu, Zerkeşî ve öncesindeki eserlerin ise biraz ihtiyatla karşılanması gerektiği düşünülebilir. Çünkü bir değerlendirmeye göre, *el-Burhân'*da –dar anlamıyla- Kur'ân ilimlerinin sınırları açıklığa kavuşmuştur.[257] Bu sebeple *el-Burhân* ve öncesindeki eserlerde ele alınan konular sadece Kur'ân'ı anlama ile ilgili müstakil ilimlerdir, denebilir. Buradan yola çıkarak da, *el-İtḳān* ve *ez-Ziyâde ve'l-iḥsân* gibi eserlerin, müstakil disiplinlere ilaveten –kendi bakış açılarıyla veya eserlerine alabildikleri miktarca- Kur'ân hakkındaki her mevzuyu ele alan çalışmalar oldukları düşünülebilir. Böyle bir yaklaşımla, ansiklopedik eserler el-İtḳān ile başlamış olacaktır. Diğer taraftan, Kur'ân ilimlerinden ansiklopedik ilk eserin Zerkeşî'ninki olduğu da bazı çalışmalarca dile getirilmektedir.[258] Anlaşılıyor ki, bakış açısı çeşitlendikçe, ilk ansiklopedik eser tercihi farklı olacaktır. Ansiklopedik eserleri hem İbnü'l-Cevzî,[259] hem Zerkeşî hem de Süyûtî ile başlatmak mümkündür. Biz, her dönemin 'ansiklopedi' ya da 'ilimler anlayışı'nın çeşitli olması hasebiyle, eserlerde görülen muhteva artışını zamana bağlayıp, klasik dönemde Kur'ân'a yönelik ansiklopedik eserlerin bütün 'kapsamlı Kur'ân ilimleri' eserleri olduğunu düşünme yolunu seçmekteyiz. Başlığımızı da "kapsamlı *'ulûmu'l-Kur'ân* telifleri" olarak seçtik. Bu durumda, çalışmamızın bakış açısıyla, ilk ansiklopedik Kur'ân ilimleri eseri, *Fünûnü'l-efnân* olmaktadır.

---

[255] es-Süyûṭî, el-İtḳān, s. 27.

[256] *"el-İtkan'da, belli başlı edatların anlatıldığı 40. bölümün alfabetik olarak yazıldığı dikkat çekmektedir."* (Kaya, "Kur'an *Ansiklopedileri"*, s. 410 [14. dn.])

[257] Birışık, "'Ulûmü'l-Kur'ân", s. 133.

[258] Bekiroğlu, *el-Burhân ve el-İtkân*, s. 256.

[259] İbnü'l-Cevzî'nin "'ulûmü'l-Kur'ân" tabirini teknik anlamda ilk kullanan kişi olduğu şeklindeki kanaatlere değinmiştik. Bk. Birışık, "Kur'ân (Kur'ân İlimleri)", s. 402.

Özetle, şu verilere dayanarak, kapsamlı Kur'ân ilimleri eserlerini, ansiklopedik çalışmalar olarak seçtik:

1. Günümüz bazı Kur'ân ansiklopedileri ile klasik Kur'ân ilimleri arasındaki format benzerliği,
2. Bazı çalışmalarda kapsamlı Kur'ân ilimlerinin "ansiklopedik" kelimesiyle nitelenmesi,
3. Bazı katalog çalışmalarında kapsamlı Kur'ân ilimlerinin ve günümüz Kur'ân ansiklopedilerinin aynı başlıkta yer alması,
4. Kur'ân ilimlerinin bazı tercümelerinde "ansiklopedi" isminin seçilmesi,
5. "'Ulûmu'l-Kur'ân" terkibinin bazı kullanımları.

Böylece, klasik dönemin ansiklopedik eserleri olarak "hacimli tefsirler"i ve "kapsamlı Kur'ân ilimleri"ni ileri sürdük. Bu iki eser türünden daha başka ihtimaller de bulunabilir. Şimdi, bu ihtimallerden biri olduğunu düşündüğümüz "Ġarîbü'l-Kur'ân" eserlerine değineceğiz.

2.1.3. "Kur'ân Sözlüğü Tarzındaki Ġarîbü'l-Kur'ân Eserlerinin Ansiklopedi(k) Yönleri

Kur'ân ansiklopedilerinin geçmişteki izdüşümünü ararken akla gelebilecek bir diğer tür de Kur'ân'a yönelik sözlük türü çalışmalardır. Genel bir bakışla, Kur'ân'a yönelik sözlük türü çalışmaları *Ġarîbü'l-Kur'ân, Vücûh ve Neẓâir* ve *Me'âni'l-Kur'ân* türünde eserler olarak belirleyebiliriz.[260] Bu eserlerin ansiklopedik eserler olma açısından tahlil ediilmesi faydalı olacaktır.

Ġarîbü'l-Kurân eserleri hicri II. yüzyıl itibariyle yazılmaya başlamıştır. IV. asra kadar telif edilen eserlerde mushaf tertibine uyulmuş, sonraki dönemlerde alfabetik sistem uygulanmıştır. İlk yıllarda Kur'ân kelimelerinden az bir miktarı "ġarîb" sayılırken, zamanla *el-Müfredât* gibi şümullü lügatler yazılmıştır.[261]

Tefsir kitaplarının ilk nüvelerinden olan *Meani'l-Kur'ân* eserleri, çoğunlukla lügat, nahiv, sarf, lehçeler, kıraat, Arap kelamı ve şiir ağırlıklıdır. Müelliflerin ihtisaslarına göre bu eserler az yahut çok miktarda nakil, nüzûl sebepleri, ahkâm tefsiri ve nasih-mensûh gibi

[260] Burhan Sümertaş, "Kavram Çalışmalarına Katkısı Açısından Belli Başlı Kur'ân Sözlükleri", *DEÜİFD*, c. II, sa. 36 (2012), s. 132.
[261] Cerrahoğlu, "Ġarîbü'l-Kur'ân", s. 380.

konuları da kapsarlar. Bu eserler aynı zamanda *i'rabü'l-Kur'ân* türü eserlere geçiş sağlayan bir köprü olarak görülebilirler.[262]

Vücûh ve Neẓâir, Kur'ân'da geçen bir kelimenin farklı yerlerde kazandığı muhtelif mânaları, tekrarlarıyla birlikte ele alan bilim dalı ve bu dalda telif edilen eserlerin ortak adıdır. Bu ilmin konusu bilhassa "çokanlamlı" kelimelerdir. "Vücûh ve Neẓâir" ilmi, âyetlerin siyaka uygun şekilde tefsir edilmelerini sağlar.[263]

Kur'ân kavramı çalışmalarında ele alınan lafız hangi açıdan inceleniyorsa, bu eserler arasından birinden yararlanılır. Bir kelimenin anlam ve lehçelerdeki yeri hakkında bir bilgiyi *Ġarîbü'l-Kur'ân* türü eserler, kelimenin kıraat ve i'râb durumuna göre aldığı anlamları *Me'âni'l-Kur'ân* türü telifler, bir kavramın türevleriyle birlikte Kur'ân'ı Kerîm'in hangi âyetlerinde hangi manalara geldiği konusunda ise *Vücûh ve Neẓâir* türü eserler bilgi sunacaktır.[264]

Bu eserlerin, klasik dönemde Kur'ân'a yönelik ansiklopedik eserler olmaları ihtimal dahilinde görülebilir. Yukarıda, ansiklopedi türünün işlevini geçmişte gören eserlerin 'kāmus'lar olduğuna değinilmişti. Kāmus genel olarak sözlük manasına gelir. Fakat kelimenin diğer bir manası "büyük sözlük"tür[265] ve kāmus deyince '*bir dilin bütün kelimelerini içine alan büyük sözlük, büyük lugat kitabı; bir konuyla ilgili maddeleri alfabe sırasına göre toplayan geniş eser*'[266] gibi manalar da anlaşılır. Buradan hareketle, Kur'ân'a yönelik sözlük türü eserlerin içerisinde de bir sınırlama yapmalıyız.

Me'âni'l-Kur'ân ve *Vücûh ve Neẓâir* türü eserler ile *Ġarîbü'l-Kur'ân* türü eserler arasında, "klasik dönemde Kur'ân'a yönelik ansiklopedik eserler olma" ihtimali noktasında bir fark gözetilmelidir. *Me'âni'l-Kur'ân* ve *Vücûh ve Neẓâir* eserleri, sınırlı sözlük çalışmaları oldukları için doğrudan kapsam dışı bırakılabilirler. *Ġarîbü'l-Kur'ân* türü eserler arasından da Kur'ân'ın tamamını değil de sınırlı sayıda kelimeyi ele alan erken dönem telifler ile *el-Müfredât* gibi Kur'ân'ın bütün kelimelerini ele alan şümullü eserleri birbirinden ayırmak gerekir. *Me'âni'l-Kur'ân, Vücûh ve Neẓâir* ve erken dönem *Ġarîbü'l-*

[262] Ali Bulut, "Kur'ân Filolojisiyle İlgili Üç İlim Dalı (Ġarîbü'l-Kur'ân, Meânî'l-Kur'ân, İ'râbü'l-Kur'ân) ve Bu Dallarda Eser Veren Müellifler (Hicrî İlk Üç Asır)", *OMÜİFD*, sa. 12-13 (2001), s. 395.
[263] Ali Galip Gezgin, *Tefsirde Semantik Metod*, (İstanbul: Rağbet Yay., 2015), s. 635.
[264] Sümertaş, s. 161-162.
[265] Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, s. 1055.
[266] Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, c. II, s. 1564.

Kur'ân eserleri ansiklopedik sözlükler (kāmus) niteliğinde değildirler. Bu sebeple 'Kur'ân sözlüğü tarzındaki *Ġarîbü'l-Kur'ân* eserleri' dışındaki, Kur'ân sözlüğü çalışmalarının, ansiklopedik bir işlevi sergilemediklerini ileri sürebiliriz.

Kur'ân'a yönelik sözlük tarzı çalışmalar içinde "Kur'ân kāmusu" diyebileceğimiz tek tür, olgunlaşmış hali ile "Kur'ân sözlüğü tarzındaki Ġarîbü'l-Kur'ân eserleri"dir.[267] Ansiklopedilerin işlevini, önceki devirlerde gören tür kāmuslar olduğu için, Kur'ân kāmusları konumundaki Kur'ân sözlüğü tarzındaki *Ġarîbü'l-Kur'ân* eserleri, Kur'ân'a yönelik ansiklopedik çalışmaların öncüsü olabilirler.

Geç dönem *Ġarîbü'l-Kur'ân* eserlerinin, kāmus işlevi noktasında öne çıktığı görülür. Mesela, *Ġarîbü'l-Kur'ân* literatüründen *el-Müfredât*, alanında bir dönüm noktası teşkil eden, sınırlı sayıdaki *ġarîb* kelimenin izahı ile yetinmeyen, Kur'ân'daki lafızların hemen hemen tamamına değinen hacimli bir sözlüktür. Sonrasındaki eserlere kaynak olması açısından büyük bir önem arz etmektedir. Böylelikle eser, kendinden önceki *Ġarîbü'l-Kur'ân* telif geleneği özelliklerini aşan bir "Kur'ân sözlüğü" numunesi ortaya koyar. er-Râġıb el-Işfehânî, basit bir sözlük yazmanın ötesinde; kelimelerin etimolojisini yapar, Kur'ân'da mevcut olan morfolojik türevlerin tamamını zikreder, izaha uygun olan âyetleri belirtir, Kıraat vecihlerini, selefin ve Arapların meşhur sözlerini, rivâyet metinlerini yoğun şekilde delil olarak kullanır, birçok ilme ait verileri otoritelerinden faydalanarak nakleder.[268]

el-Müfredât ve benzeri eserlerin "kāmus/ansiklopedik sözlük" mesabesinde olmaları ihtimal dahilindedir. Söz gelimi, bu eserler bir konu hakkında önceki birikimi yansıtabilmektedirler.[269] Fakat lafız odaklı olmaları hasebiyle, bu eserlerin mutlak anlamda "Kur'ân ansiklopedisi" değil de "ansiklopedik Kur'ân sözlüğü",[270] "Kur'ân kelimeleri ansiklopedisi" veya "Kur'ân lafızları ansiklopedisi" şeklinde algılanmaları daha ihtiyatlı

---

[267] Ġarîbü'l-Kur'ân eserlerinin olgunlaşmış halini bir abartı örneği olarak görenler de bulunmaktadır Bk. Albayrak, *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine*, s. 115. Diğer Kur'ân ilimlerini de ilgilendiren bu iddianın isabetli olup olmadığının tahlili çalışmamızın kapsamı dışındadır. Sadece şunu ileri sürebiliriz ki, nüzul dönemi ile ara açıldıkça ilimlerde kaydedilen gerek nicel gerek nitel genişlemeler doğal karşılanabilir.

[268] Ömer Kara, "el-Müfredât", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXI (2006), s. 504.

[269] Bu iddiamızı destekleyecek ifadelere rastlamak mümkündür. Mesela, el-Işfehânî eserinin *ş-b-h* maddesinde *müteşâbih* kelimesini izah ederken, yaptığı açıklamanın müfessirlerin beyanlarının özeti olduğunu şöyle belirtir: " وهذه الجملة إذا تصورت علم أن كل ما ذكره المفسرون في تفسير المتشابه لا يخرج عن هذه التقاسيم". Bk. el-Işfehânî, *el-Müfredât*, s. 444.

[270] "Ansiklopedik sölük" bir dilin bütün kelime hazinesini içine almış olan çalışmalara denir. Bk. (MEB), *İnönü (Türk) Ansiklopedisi*, c. III, s. 88.

olabilir. Ayrıca, tıpkı kāmuslar gibi, bu eserler de, 'ansiklopedik' eserlerin hazırlayıcısı konumunda görülebilirler.[271]

Netice olarak, tespit edebildiğimiz kadarıyla klasik dönemde Kur'ân'a yönelik ansiklopedik eserler konumundaki telifler, "hacimli tefsirler" ve "kapsamlı Kur'ân ilimleri" eserleridir. Sözlük türü çalışmalardan "Ġarîbü'l-Kur'ân" eserleri ise daha çok "Kur'ân kelimeleri/lafızları ansiklopedisi' mesabesindedirler ve 'ansiklopedik' eserlerin hazırlayıcısı konumundadırlar. Klasik dönemde, Kur'ân'a yönelik ansiklopedik daha başka çalışmalar da olabilir. Örneğin, Fîrûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) *Beṣâʾiru ẕevi't-temyîz fî leṭâifi'l-kitâbi'l-ʿazîz*'i ansiklopedik bir eser olarak değerlendirilebilir. *Beṣâʾiru ẕevi't-temyîz,* sultan el-Melikü'l-Eşref'in emirleri ile tasarlanan geniş bir projenin ilk bölümüdür. Fîrûzâbâdî'nin ifadelerine göre, söz konusu çalışma fıkıhtan müziğe, tıptan jeolojiye, toplam altmış ilme dair, "maksat" başlıklı altmış ciltlik bir projedir. Fîruzâbâdî, Kur'ân ilimleriyle ilgili kısmı yazmıştır. Bu proje ortak bir çalışma olarak tasarlanmış olabilir. Projenin diğer bölümleri, el-Melikü'l-Eşref'in vefatı nedeniyle telif edilmemiştir. Altı cilt halinde basılan eserin ilk cildi, Kur'ân ilimlerini ele alır. Daha sonra, sûreler "basîret" başlıkları altında; isimleri, maksatları, muhtevası, mekkî ya da medenî oldukları, nâsih-mensûh, müteşâbihler, kıraatler vb. açılardan teker teker ele alınır. Eserin ikinci ve beşinci ciltlerinde Kur'ân kelimeleri ele alınır. Kelimeler izah edilir ve Kur'ân'daki farklı kullanımlarına değinilir. Bu dört ciltlik bölüm *Ġarîbü'l-Kur'ân* ve *Vücuh ve Neẓâir* konularını bir arada işler. Son ciltte Kur'ân'da geçen peygamberler ve onlara karşı gelenler otuz sekiz başlık (Basîra) altında anlatılmaktadır. [272] Fakat bu eserin hangi tür altında konumlandırılacağı çok net değildir. Çalışmamızda, "tür olarak" ansiklopedik mahiyetteki eserleri tespit etme amacında olduğumuz için, her eseri tahlil etme çabasına girişmiyoruz ve iki eser türü ileri sürmekle yetiniyoruz. Tezin konusu Kur'ân ansiklopedilerinin Kur'ân muhtevası bağlamında analizi olduğu için tahlilimizi burada noktalıyoruz. Burada sadece klasik dönem literatüründen muhtemel eser türlerini iki olarak belirledik: "hacimli tefsirler" ve "kapsamlı Kur'ân

[271] Bu yaklaşımımıza benzer bir düşünceyle olsa gerek, Mesut Kaya Arap dilinin önemli sözlüklerinin ansiklopedilerin öncüleri olarak görülebileceğini belirtir: "*Tarzları farklı olsa da, alfabetik olarak düzenlenmiş olmaları ve ele aldıkları madde ile ilgili doyurucu bilgiler vermeleri bakımından bu kāmuslar, modern dönemde "dictionary" tarz ve üslubunda geliştirilecek ve genişletilecek olan ansiklopedilerin öncüleri niteliğindedirler*". (Kaya, "Kur'an Ansiklopedileri" s. 407.)

[272] Bk. Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kūb el-Fîrûzâbâdî, *Beṣâʾiru ẕevi't-temyîz fî leṭâifi'l-kitâbi'l-ʿazîz*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr–Abdü'l-'Alîm et-Ṭahâvî, (Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1996), c. I, s. 33-40; Hulusi Kılıç, "Fîrûzâbâdî", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XIII (1996), s. 143-144.

ilimleri" telifleri.[273] Ayrıca bir ihtimali zikrettik: "Kur'ân sözlüğü tarzındaki Ġarîbü'l-Kur'ân eserleri".

2.2. Kur'ân Ansiklopedileri

Bu başlıkta günümüzde telif edilen Kur'ân ansiklopedilerini tanıtacağız. İnceleyeceğimiz on ansiklopediyi tanıtıp değerlendirecek, tespit ettiğimiz diğer ansiklopedilerin isimlerini ve baskı bilgilerini vereceğiz.

Kur'ân ansiklopedisi çalışmalarından ne anlamak gerektiği, bu çalışmaların neler olduğu şeklinde tanım ve izahlara rastlayamadık. Gerek türün yeni oluşu, gerek ansiklopedi kelimesinin yaygın kullanımı sebebiyle böyle bir girişimde bulunulmaması doğal karşılanabilir.

Yukarıda ansiklopedilerin bazı özelliklerine vurgu yapıp, bu özellikleri "ansiklopedi yazım teâmülü" diye isimlendirmenin mümkün olduğuna değinmiştik. Söz konusu hususlar şunlar idi: Kapsamlı bilgileri özlü şekilde sunma, anlaşılır belli bir düzen, kolay üslup ve akademik/bilimsel metot içerme,[274] genellikle grup çalışması ve alfabetik düzen ile üretilme, ayrıca geniş çaplı bir başvuru kaynağı olma.

Ansiklopedik teâmüllerden yola çıkarak Kur'ân ansiklopedilerini –teorik olarak- şöyle tanımlayabiliriz: *Kur'ân ansiklopedileri, alfabetik yahut konulu bir tertip içerisinde, anlaşılır bir format ve üslupla, akademik teknikler kullanılarak, grup yahut ferdi çalışma halinde, Kur'ân ile ilgili her mevzuyu ve bilgiyi özlü şekilde ele alan geniş çaplı başvuru kaynaklarıdır.*

---

[273] Hacimli tefsirler ve kapsamlı Kur'ân ilimleri telifleri arasında klasik dönemde Kur'ân'a yönelik ansiklopedik eserleri temsil kuvveti açısından bir öncelik sıralaması yapılabilir. Kanaatimizce, Kur'ân ilimleri eserlerinin ansiklopedik özellikleri, tefsirlerden daha baskındır. Zira Kur'ân ilimleri çalışmaları tefsirlerin mukaddimeleri mesabesindedir. Örneğin, Süyûtî el-İtḳān'ı yazmayı düşündüğü 'Mecm'ul-Bahreyn ve Matle'ü'l-Bedreyn' adlı tefsirine bir mukaddime olarak yazmıştır. Bk. es-Süyûṭî, *el-İtḳān*, s. 29. Bu durumda, tefsir ameliyesi için gerekli bilgileri derli toplu şeklide veren Kur'ân ilimleri eserlerinin, daha özlü, daha sistematik olduğu, ansiklopedik vasıfları daha çok haiz olduğu ileri sürülebilir.

[274] Bir çalışmanın bilimsel/akademik olması için gereken hususların neler olduğu kapsamlı bir meseledir. Özel olarak ansiklopedide bulunması gereken bilimsel hususların neler olduğu da kapsamlı bir konudur. Söz gelimi, Aṣfahânî, ansiklopedilerde bulunması gereken bilimsel niteliklerden sekiz tanesini sayar. Bk. Aṣfahânî, "Cevle", s. 199. Muzaffar Iqbal, İslam ve Kur'ân ansiklopedilerinde, on dört yüzyıllık birikimi yansıtmanın, kaynaklar arasındaki hiyerarşinin ve kaynakların rasyonel (epistemolojik?) konumlarının göz önünde bulundurulmasının gerekliliğine çeşitli çalışmalarda değinmektedir. Bk. Muzaffar Iqbal, "Integrated Encyclopedia of the Qur'ān (IEQ): Raison d'être and Project Summary", Islam & Science, vol. 8, no. 1 (Summer 2010), s. 41.

Ansiklopedilerin önemli bir özelliği olan "bilimsel/akademik yaklaşım", dini konularda ansiklopedi yazımının imkânı hakkında soru işaretleri barındırmaktadır. Öyle ki, bazı kimseler dini konularda ansiklopedi yazımında çekimser bir tavır sergilemektedir. Diğer taraftan, bilimsel bir tavır ile dini konulara yaklaşımın dini doğru anlama ve savunma adına faydalı olacağı, netice olarak, dinî konularda ansiklopedi yazmanın mümkün olduğu da dile getirilmektedir.[275]

XX. asır, gerek batıda gerek İslam dünyasında, Kur'ân hakkında yapılan çalışmaların oldukça verimli olduğu bir dönemdir.[276] Yakın dönemde Kur'ân hakkındaki yoğun çalışmalar, 'ansiklopedi' yazımı şeklinde de neticelenmiştir.

Önceki başlıkta, başlangıçta genel ansiklopedilerin ortaya çıkıp, zamanla genel çalışmaların yetersiz kaldığına ve özel konulu ansiklopedilerin zuhur ettiğine değinilmişti. Kur'ân ansiklopedilerinin ortaya çıkışında bu hususun etkili olması muhtemeldir.[277] Buradan hareketle, bir tür olarak ansiklopedi yazımının İslama/İslami ilimlere yönelik yansımasının 'İslam Ansiklopedisi' şeklindeki çalışmalar ile gerçekleşip, akabinde fıkıh ansiklopedisi gibi özel alanlara da yöneldiğini söyleyebiliriz. Fıkıh alanına dair bir ansiklopedi olarak Kuveyt'te neşredilen *el-Mevsû'atü'l-Fıkhıyye* adlı çalışmayı anabiliriz. Tıpkı bunun gibi, İslam/İslami ilimler altında özel bir alan olarak Kur'ân (araştırmaların)a yönelik ansiklopediler de zamanla ortaya çıkmıştır, diyebiliriz.

Kur'ân'a yönelik ansiklopedilerin, tıpkı diğer ilim alanlarında olduğu gibi, bir tekamül süreci içerisinde geliştiği söylenebilir. Günümüzdeki kullanımıyla, bir tür adı olarak "Kur'ân ansiklopedileri"nin tekâmül seyri hakkında, Muhammed Ali Asfahânî bir fikir ileri sürmektedir. Asfahânî'ye göre, ilk adım "Kur'ân kelimeleri sözlükleri"dir (Hasan Muhammed Musa tarafından kaleme alınan *Kâmûs Kur'ânî* adlı sözlük örneğinde olduğu gibi).[278] İkinci adımı ise Kur'ân mevzuları ve kavramları hakkındaki makalelerin bir araya getirilmesi teşkil eder (Salih Uḍayme tarafından telif edilen *Muṣṭalahât Kur'âniyye* adlı çalışma gibi).[279] Ve son olarak bu aşama da ansiklopediler ile takip edilip Kur'ân

[275] Aṣfahânî, "Cevle", s. 199.
[276] Kaya, "Kur'an Ansiklopedileri", s. 409.
[277] Kaya, "Kur'an Ansiklopedileri", s. 409.
[278] Hasan Muhammed Musa, *Kâmûs Kur'ânî*, (İskenderiye: Matbaa Halil İbrâhîm, 1966).
[279] Salih 'Uḍayme, *Muṣṭalahât Kur'âniyye*, (Londra: el-Câmiatü'l-Âlemiyyetü li'l-'ulûmi'l-İslâmiyye, 1993).

ansiklopedileri yazılmaya başlanır.[280] Dolayısıyla, bu yaklaşıma göre, günümüzdeki kullanımıyla Kur'ân ansiklopedilerinin oluşum süreci, sözlük ve makale derlemelerinden sonraya tekabül eder.

Kur'ân ansiklopedilerinin oluşum süreci başlı başına incelenmesi gereken bir konudur. Burada iki ihtimale değinmiş olduk. İlk ihtimale göre, İslâmî araştırmalara dair genel ansiklopedilerinin yetersizliği sonucu özel/konulu ansiklopedi türü olarak Kur'ân ansiklopedilerinin ortaya çıkışı söz konusudur. İkinci yaklaşıma göre ise, Kur'ân hakkındaki sözlük ve makale derlemeleri çalışmalarından sonra ansiklopediler ortaya çıkmıştır.

Kur'ân ansiklopedileri girişimleri, Mesut Kaya tarafından, XX. yüzyılın sonları ve XXI. yüzyılın başları olarak saptanmıştır.[281] Kaya, Kur'ân ansiklopedilerinin ilgi alanı olarak şu konuları sayar: Kur'ân'ın kelimeleri, konuları, Kur'ân etrafında oluşan meseleler, Kur'ân ilimleri, Kur'ân tarihi ve çağdaş problemler. Kaya, ayrıca, Kur'ân ansiklopedileri ile ilgili şu değerlendirmeyi yapmaktadır:[282]

> Günümüzde kaleme alınan ansiklopediler, klasik anlamdaki Kur'ân ilimleri ve tefsir tarihi konu başlıklarını içermenin yanı sıra, Kur'ân eksenli hazırlandıkları için Kur'ân'da geçen belli başlı kelime, kavram, davranış, şahıs isimleri, yer isimleri gibi Kur'ân'a dair hemen bütün meseleleri kendilerine konu edinmektedirler. Bu bakımdan bu ansiklopediler, modern dönemde, bilgiye erişmenin kolay olduğu modern tarzdaki tefsirler ve Kur' an ilimleri çalışmaları olarak nitelendirilebilirler.

Şimdi, Kur'ân ansiklopedilerini tanıtacağız. Öncelikle, Arapça, Türkçe ve İngilizce Kur'ân ansiklopedilerinden, on tanesini sırayla tanıtacağız, bu on eser dışında -tespit ettiğimiz- ansiklopedilerin de isimlerini anacağız. Ele alacağımız eserleri, az önce saymış olduğumuz şu özellikler açısından değerlendireceğiz: kapsamlı bilgi, özlü sunum, açık

[280] Muhammed Ali Aşfahânî, "Cevle fî dâirati meârif-i Leydın el-Kur'âniyye", *Dirâsât İstişrâḳiyye,* c. I, sa. 1 (Sayf, 2014), s. 200.
[281] Kaya, "Kur'an Ansiklopedileri", s. 409. Kaya'nın çalışmasının başlığı "Yirmibirinci Yüzyılda Kur'ân Çalışmalarına Eklenen Yeni Halka: Kur'ân Ansiklopedileri" şeklindedir. Fakat kendisi, çalışma içerisinde ansiklopedi girişimlerinin XX. yüzyılın sonlarında ve XXI. yüzyılın başlarında ortaya çıktığını belirtmiştir.
[282] Kaya, "Kur'an Ansiklopedileri", s. 409.

üslûp, analaşılır tertip, akademik yazım, grup veya ferdi çalışma olup olmama, alfabetik yahut konulu tasnif ve başvuru kaynağı olup olmama.[283]

2.2.1. Arapça Kur'ân Ansiklopedileri

Arapça Kur'ân ansiklopedileri, az denilemeyecek bir rakama ulaşmıştır. Arapça Kur'ân ansiklopedilerinden çalışmamızda ele alacağımız dört tanesini tanıtıp değerlendireceğiz. Diğer ansiklopedileri de isimleri ve basım bilgileri ile zikredeceğiz.

2.2.1.1. el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyyetü'l-müyessera/el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye

İbrahîm el-Ebyârî tarafından telif edilen *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyyetü'l-müyessera*, Prof. Dr. İbrahim Abdeh'in gözetiminde Müessesetü Sicilli'l-Arab adlı kurum tarafından 1974'te basılmıştır. Beş cilt halinde basılan eser 1984' te genişletilerek on bir cilt halinde el-*Mevsû'atü'l-Kur'âniyye* adıyla basılmıştır. Çalışmamız boyunca on bir ciltlik ikinci baskıyı esas alacağız.

Eserin 1974 tarihli baskısında, el-Ebyârî, çağdaş dönemin insanlarının Hz. Peygamber ve Kur'ân bilgisinden yoksun olduklarına değinmektedir. Bu sebeple, Hz. Peygamberin hayatını özetleyen ve Kur'ân hakkında kolay, ihtilaflara dalmayan ve net bilgiler içeren bir eser hazırladığını belirtmektedir.[284]

Eserin genişletilmiş hali, on bir cilt ve ön dört konu başlığından oluşmaktadır. Konu başlıkları şöyledir:

1. "Ḥayâtü'r-Rasûl",
2. "Târîḫü'l-Kur'âni'l-Kerîm",
3. "'Ulûmu'l-Kur'ân",
4. "İ'câzü'l-Kur'ân",
5. "en-Nâsiḫ ve'l-Mensûḫ",
6. "Mevzûât'l-Kur'âni'l-Kerîm",
7. "el-Âyâtü'l-Mekkiyye ve'l-Medeniyye Müretteben",
8. "Vücûhü'l-İ'râb",
9. "el-Ḳırâetü ve'l-Ḳurrâ'",
10. "el-Ḳırâât",

[283] Bir çalışma için bilimsel/akademik niteliklerin çeşitli olduğune az önce değinmiştik. Ansiklopedilerin tanıtımında, bilimsel hususlardan sadece kaynak göstermeyi göz önünde bulunduracağız.
[284] İbrahim el-Ebyârî, *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyyeyü'l-müyessera*, (Kahire: Müessesetü Sicilli'l-Arab, 1974), c. I, s. v [Takdime].

11.“el-Mu’cemü’l-Müfehres”,
12.“Ġarîbü’l-Kur’ân”,
13.“et-Tefsîru ve’l-Müfessirûn”,
14.“Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Kerîm”.

Başlık isimlerinden anlaşılacağı üzere, eserin birinci bölümü Hz. Peygamberin (s.a.v.) hayatı, ikinci bölümü ise Kur’ân tarihi ile ilgilidir. Üçüncü bölümde Kur’ân ilimleri başlığıyla birçok konu ele alınmaktadır. İlerleyen bölümlerde, üçüncü bölümde geçen şu konuların müstakil başlık ile daha detaylı ele alındığı görülür: “en-Nâsiḫ ve’l-Mensûḫ”, “el-Âyâtü’l-Mekkiyye ve’l-Medeniyye Müretteben”, “Vücûhü’l-İ’râb”, “el-Ḳırâetü ve’l-Ḳurrâ”, “el-Ḳırâât” ve “Ġarîbü’l-Kur’ân”. Dördüncü bölüm i’câzü’l-Kur’ân’a dairdir. “Mevḍû’âtü’l-Kur’ân” ismindeki beşinci başlık, geçmişten günümüze Kur’ân ile ilgili çalışmaları ve ilgili terimleri alfabetik olarak izah etmektedir. Burada önceki kısımlarda geçen bazı konuların tekrarı ve özeti de görülmektedir.[285] “el-Mu’cemü’l-Müfehres” başlıklı on birinci bölüm, Kur’ân kelimeleri ve özel isimleri fihristine ayrılmıştır. On üçüncü bölüm tefsir ilmi ve tarihine aittir. On dördüncü bölüm ise iki buçuk cilde yayılmış olup mushaf tertibine göre muhtasar bir tefsirdir. Tefsirde faydalı ve esas görüşleri toplamanın hedeflendiği girişte ifade edilmektedir.[286]

Ferdi çaba mahsulü olan çalışmanın, kapsamlı içerik, özlü sunum ve anlaşılır üslup hususlarına sahip olduğunu söyleyebiliriz.[287] Eserin bölüm tertibi alfabetik olmayıp konulara göre iken, bazı konu içi tertiplerde alfabetik ve kronolojik sıralama bulunmaktadır. Mesela “Mevzû’âtü’l-Kur’ân” başlığı alfabetik şekilde sıralanmış, müfessirlerin tanıtıldığı on üçüncü bölümde de kronolojik sıralama izlenmiştir. Mekki-medeni âyetlerin listesi gibi diğer bazı konular da mushaf tertibince düzenlenmiştir.

Eserin bazı bölümlerinde işlenen bilgilere/konulara, tekrar ayrı başlıklarda değinilmesi göze çarpmaktadır. Az önce de dediğimiz gibi, Kur’ân ilimleri başlığıyla düzenlenen üçüncü bölümde geçen “en-Nâsiḫ ve’l-Mensûḫ”, “Ḳırâât” ve “Ġarîbü’l-Kur’ân” gibi bazı konular müstakil konu başlığı ile tekrar ele alınmıştır. İlk etapta bu tekrarın bir ansiklopedide bulunması gereken “düzen-tertip” hususuna uymadığı şeklinde bir düşünce akla gelebilir. Ne var ki bu tercih, ansiklopedilerin bir diğer önemli özelliği olan “başvuru

[285] Bk. İbrâhîm el-Ebyârî, *el-Mevsû’atü’l-Kur’âniyye*, (Kahire: Müessesetü Sicilli’l-‘Arab, 1984), c. III, s. 3-196.
[286] el-Ebyârî, *el-Mevsû’atü’l-Kur’âniyye*, c. X, s. 43.
[287] Burada ve diğer ansiklopedileri değerlendirirken kullanacağımız “özlü” ifadesi ile “muhtasar” manasını kastedeceğiz. Eserlerin konuları her yönüyle özetlediği gibi bir yargı ileri sürmeyeceğiz.

eseri" olma amacından kaynaklanmış da olabilir. Tahmin edileceği gibi, "Mekki-Medenî" yahut "Nâsiẖ-Mensûẖ" konularını Kur'ân ilimleri olarak teorik şekilde ele almak ile, tüm âyetleri tek tek mekki-medeni yahut nâsiẖ-mensûẖ olup olmama açısından liste halinde sunmak farklı faydalar sunabilir. Bu nedenle, eserin düzen açısından ansiklopedi teamüllerine uygun olabileceği söylenebilir. Böylece eserin "başvuru kaynağı olma" hususuna sahip olduğunu da ileri sürebiliriz.

Eserde ansiklopedik özelliklerden eksik yahut yetersiz görülen bir husus, akademik yazım özelliklerinin yetersizliğidir, diyebiliriz. Eserde, görüşleri sahiplerine atfetmeye veya kaynak göstermeye daima yer verilmemektedir. Hatta eserde kaynakça dahi yoktur. Zaman zaman ise izah amaçlı dipnotlar görülmektedir.[288]

Sonuç olarak ferdi bir ürün olan ve ana hatlarıyla konulara göre, bazı bölümleri de alfabetik veya kronolojik olarak düzenlenen eserde; ansiklopedik hususlardan "kapsamlı içerik", "özlü sunum", "açık üslûp", "tertip ve başvuru kaynağı olma" noktalarının gözetildiği; diğer taraftan "akademik/bilimsel yazım" özelliği açısından eksikliklerin görüldüğü sonucuna varabiliriz.

2.2.1.2. el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyyetü'l-Mütehaṣṣiṣa

el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyyetü'l-Mütehaṣṣiṣa, Mısır Din İşleri Yüksek Kurulu tarafından gerçekleştirilen, İslam düşüncesine dair çeşitli alanlarda ansiklopedi yayımı projesinin ikinci ürünüdür. Önce *el-Mevsû'atü'l-İslâmiyyetü'l-'âmme* adlı genel ansiklopediyi yayımlayan kurulun ikinci yayını olarak bu çalışma hazırlanmıştır.

Ansiklopedi, bir grup çalışması ürünüdür. Eserin hazırlanma ve tasarımını Ali Cuma Muhammed, editörlüğünü de Ebû Muhammed Salih üstlenmiştir. Eserin takdimi Vakıflar Bakanı Muhammed Hamdi Zaḳzûḳ tarafından yapılmaktadır. Bu isimlerin yanı sıra, esere katkıda bulunan on dört akademisyen daha vardır.

Muhammed Hamdi Zaḳzûḳ, ansiklopediyi sunarken Kur'ân'ın anlaşılmasının önemine değinip ihtisas ehli olsun kitleden olsun, Kur'ân hakkında bilgi sahibi olmak isteyen herkesin, ihtiyaç duyacağı bilgileri bir ciltte toplama amacının gözetildiğini ifade

[288] Örnek için bk. el-Ebyârî, *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye*, c. I, s. 4-5.

etmektedir.[289] Ebû Muhammed Salih eserin girişinde içerik hakkında bilgiler vermekte, Kur'ân bilgisine sahip olmak isteyenlerin amacına ulaşacağını ve ansiklopedinin yazımında okuyucunun iyi bir şekilde yönlendirileceğini bildirmektedir.[290]

Dokuz yüz iki sayfa olan ansiklopedi, on beş konudan oluşmaktadır. Konular birer yazar tarafından yazılmaktadır. Son bölüm ise heyet tarafından kaleme alınmıştır. Konular şunlardır:

1. Vahiy,
2. Esbâb-ı nüzul,
3. Kur'ân'ın genel prensip ve değerleri (el-Mebâdiü'l-Âmmetü ve'l-Ḳıyem),
4. Kur'ân'ın tanıtımı, Kur'ân lafzıyla veya manasıyla ilgili konular (el-Kur'ân ve Mâ Yüktebü Fîh),
5. Kur'ân sûreleri,
6. Tefsir ilmi ve müfessirler,
7. Kıraâtler ve Kurrâ,
8. Tecvit,
9. Kur'ân Belagâti,
10. 'Ulûmu'l-Kur'ân,
11. İ'câzü'l-Kur'ân,[291]
12. Müfredâtü'l-Kur'ân,
13. Kur'ân'da insan,
14. Kur'ân'da İlahi Yasalar (es-Sünenü'l-İlâhiyyetü fi'l-Kur'ân) ve
15. Kur'ân tercümesi.

Eserde konu ve bölüm sonlarında dipnot ve izahlar yer almaktadır. Anlatılan konular hakkındaki mevcut literatür hakkında da bilgi verilmektedir.[292] Ayrıca, hemen hemen her bölüm sonunda ve bölüm içi bazı konuların sonunda detaylı bilgi için müracaat edilebilecek kaynak eserler önerilmektedir. [293]

Ansiklopedi yazımı teamülü açısından eseri değerlendirirsek, genel anlamda eserin ansiklopedi vasıflarına sahip olduğunu söyleyebiliriz. Öncelikle eser bir grup çalışmasıdır. Eserde dipnot, izah ve referans uygulamaları bulunmaktadır. Eser, Kur'ân'ı anlamak

[289] Muhammed Hamdi Zaḳzûḳ (ed.), *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyyetü'l-Mütehaṣṣiṣa*, (Kahire: el-Meclisü'l'Alâ li'ş-Şüûni'l-İslâmiyye, 2003), s. e-c [Mukaddime].
[290] Zaḳzûḳ (ed.), *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyyetü'l-Mütehaṣṣiṣa*, s. h [Kelimetü't-Tahrîr].
[291] Girişte ansiklopedinin on beş ilimden oluşacağı söylenmekle beraber, konular sayılırken on yedi başlık zikredilmektedir. On beş rakamına aykırı olmaması için "el-İ'câzü'l-Beyânî", "el-İ'câzü'l-Muâsır" ve "el-İ'câzü'l-İlmî" şeklindeki üç başlığı 'İ'câzü'l-Kur'ân' başlığı altında değerlendirdik.
[292] Bk. Zaḳzûḳ (ed.), *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyyetü'l-Mütehaṣṣiṣa*, s. 33-34.
[293] Bk. Zaḳzûḳ (ed.), *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyyetü'l-Mütehaṣṣiṣa*, s. 172.

isteyenlerin ihtiyaç duyacağı bilgileri özlü şekilde içermeyi hedeflemektedir ve bu yönüyle başvuru kaynağı görünümü arz etmektedir.

Buraya kadar dikkat çekilen noktalar ile eserin kapsamlı bilgileri özlü şekilde sunma, akademik/bilimsel metot içerme, grup çalışması ürünü olma ve başvuru kaynağı sağlama hususlarına sahip olduğunu çıkarabiliriz. Eserin ansiklopedi yazım teamülünde soru işareti oluşturan bir yönü ise, tasnifidir. Alfabetik tasnif yerine konu tasnifini tercih eden eserin, konu tasnif yöntemini çözmek kolay gözükmemektedir. Söz gelimi, "el-Kur'ân ve Mâ Yüktebü Fîh" başlığından ne kastedildiği net olarak ifade edilmemektedir. Bu başlıkta Kur'ân ilimlerinin kastedildiğini söyleyebiliriz. Zira buradaki birçok başlık, Kur'ân ilmi olarak bilinmektedir.[294] Tasnifteki belirsizlik, başlığın manasını tespit etmekle kapanmamaktadır. Mesela, "Kasasü'l-Kur'ân" ve "Ġarîbü'l-Kur'ân" gibi ilimlerin neden burada yer aldığını, diğer taraftan, "Vücûh ve Neẓâir"in neden burada ele alınmayıp müstakil bir bölümde ele alındığını anlamak, çaba gerektirebilir.

Sonuç olarak, *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyyetü'l-Mütehaṣṣiṣa* adlı ansiklopedinin, kapsamlı içerik, özlü şekilde sunum çabası, akademik/bilimsel metot içerme, grup çalışması ürünü olma ve başvuru kaynağı sağlama gibi hususlara sahip olduğunu; tertip ve içerik konusunda birtakım belirsizlikler içerdiğini ileri sürebiliriz.

2.2.1.3. Mevsû'atü'l-Kur'âni'l-'aẓîm

Abdülmün'im eI-Ḥafnî tarafından telif edilen *Mevsû'atü'l-Kur'âni'l- aẓîm* iki hacimli cilt içerisinde 2484 sayfadan oluşan bir ansiklopedidir. Çalışma *Mektebe Mabdulî* tarafından Kahire'de 2006 yılında basılmıştır. Felsefe alanında doktor olan Abdülmün'im eI-Ḥafnî'nin, büyük çoğunluğu ansiklopedi ve tahkik olmak üzere felsefe, tasavvuf ve psikoloji ile ilgili birçok eseri vardır.[295]

Müellif çalışmasını takdim ederken, Kur'ân'da yer alan muhtelif alanlara dair birçok ilmi tek bir çalışmada toplamaya çalıştığını, fakat Kur'ân'ın içerdiği bilgilerin tek bir kişi tarafından bir araya getirilmesinin mümkün olmadığını ifade etmektedir. Ayrıca müellif, okurların rastlayacağı eksikliğin müellifin ihmalinden değil, bir kişinin çabası olmaktan

[294] Bk. Zaḳzûḳ (ed.), *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyyetü'l-Mütehaṣṣiṣa*, s. 95-218.
[295] Müellifin bazı eserleri çalışmanın sonunda zikredilmektedir. Bkz: (Abdülmün'im eI-Ḥafnî, Mevsû'atü'l-Kur'âni'l-'aẓîm, (Kahire: Mektebe Mabdulî, 2006), c. II, s. 2483-2484.

kaynaklandığına, kendisinin ise elinden gelen çabayı gösterdiğine değinmektedir.[296] Eserin arka kapağında, kitabı basanlar kısa bir tanıtım yapmaktadır. Bu tanıtıma göre müsteşrik, laik ve aydınlanmacı grupların çoğunun Kur'ân hakkındaki asılsız iddiaları, ancak onları iyi tanımakla çürütülebilecektir ve el-Ḥafnî gerekli birikime sahip biri olarak, diğer kutsal kitaplar ve beşeri kanunlar ile karşılaştırma yapmış, Kur'ân ilimleri ve Kur'ân içeriğine dair çeşitli konuları ele almıştır.

Eser on sekiz bölümden oluşmaktadır:

1. Kur'ân'ın tanıtımı,
2. Peygamberlik ve Hz. Muhammed,
3. İman ve İslam,
4. İsrailiyyat ve problemler,
5. Kur'ân'da Yahudiler ve Hristiyanlar,
6. Kur'ân sûrelerinin kısa tanıtımı,
7. Kur'ân kıssaları,
8. Kur'ân'daki meseller ve hikmetler,
9. Esbâb-ı Nüzûl,
10. Nesh,
11. Kur'ân terimleri,
12. Ölüm ötesi (el-Mevt ve's-Sâ'a ve'l-Ḳıyâme ve'l-Cennetü ve'n-Nâr),
13. Kur'ân ve bilim,
14. Kur'ân'da ilim, sanat, ahlak ve edebiyat (el-Kur'ân ve'l-Fünûn ve's-Ṣanâî' ve'l-Âdâb ve'l-Aḫlâk),
15. İslam ve savaş (el-İslâmü'l-Ḥarbî),
16. İslam ve toplum (el-İslâmü'l-İctimâ'î),
17. İbadetler,
18. Muâmelât.[297]

On sekiz başlıktan oluşan eserin alt başlık sayısı ise 2413'tür. Geniş bir muhtevaya sahip olan eser acaba ansiklopedi yazım teâmülüne göre nasıl bir görünüm arz etmektedir? Tek kişilik bir çalışma ürünü olan eser, konu başlıkarı itibariyle kapsamlı bir alanı hedeflemektedir. Mesut Kaya'nın da işaret ettiği gibi, böylesine geniş konuları detaylı olarak

[296] eI-Ḥafnî, *Mevsû'atü'l-Kur'âni'l-'aẓîm*, c. I, s. 5.

[297] Eserin ön kapağında muhtevasına yönelik bir bilgi vardır. Buradaki ifadeye göre eser şunlardan bahsetmektedir: Kur'ân terimleri (Muṣtalaḥâtü'l-Kur'ân), kıssalar, emsâl, sûreler, Esbâb-ı Nüzûl, müsteşriklerin ileri sürdüğü şüpheler ve bunlara cevaplar, Hz. Peygamberin Kur'ân'a özel konulara ihtimamı, kutsal kitaplarla kıyas ederek evlilik, boşanma, miras konuları, Kur'ân'da iktisat, ceza ve ticaret hukuku, hadler, Kur'ân'da kadın, insan hakları, Kur'ân ilimleri, bir Müslümanın Kur'ân tilaveti ve hıfzı konusunda bilmesi gerekenler, tefsir edebiyatının değerlendirilmesi, Kur'ân'ın üstünlüğü, Kur'ân'ın bilim, ilerleme ve barış ile uyumu, Kur'ân'ın insanlar arasında anlaşmaya ve tanışmaya daveti.

ele alan eserin, bazı bölümlerde yüzeysel izahlar sergilediği göze çarpmaktadır.[298] Yine de, eserin kapsamlı malumatı özlü bir şekilde okura sunma çabası içerisinde olduğu söylenebilir.

Eserin tasnifi alfabetik değil, konuludur. Başlık içerisindeki bahislerin ele alınışı maddeli ansiklopedi görünümüne kısmen benzemektedir. Ne var ki eserin fihristi tüm alt başlıkları görmeye yeterli değildir. Konuların nasıl bir şekilde sıralandığını anlamak çaba gerektirmektedir. Ayrıca, bölüm içi başlıklar arası ilişkiyi anlamak da uğraş isteyebilir.

Eserin konu düzeninin anlaşılmasının zorluğu dışında, üslûp/dil konusunda bir sakınca arz etmediğini söyleyebiliriz. Eserde bilimsel ifadeler çokça kullanılmakla beraber, konu sıradan okurların anlayabileceği şekilde izah edilmeye çalışılmaktadır. Ayrıca, konular arası tasnifteki kapalılığın aksine, konu içi anlatımlar ise sistematik bir görünüme sahiptir, sözgelimi, bazı konular numaralandırılarak düzenli bir şekilde anlatılmaktadır.[299] Fakat, bazı bölümlerin içeriğinin neye göre belirlendiğini izah etmek de çaba gerektirmektedir. Mesut Kaya'nın ifade ettiği gibi, alfabetik olarak seksen sekiz tane başlığın izah edildiği on birinci bölümdeki kavramların neye göre seçildiği sorgulanabilir.[300]

Bir akademisyen tarafından telif edilen bu eserin akademik yazım hususlarından mahrum olması dikkat çekmektedir. Mesela, ansiklopedide referans kaynağı ve kaynakça verilmemektedir. Eserin klasik dönemde şekillenen konuları modern bir üslûp ile ele alma noktasındaki başarısı gibi bazı artılarını da göz ardı etmemek gerekir. Ansiklopedilerin önemli bir amacı olan başvuru kaynağı olma konusunda ise eser genel anlamda başarılıdır, diyebiliriz. Örneğin, yazar esbâb-ı nüzul bahsinde hemen hemen bütün rivâyetleri sûre sûre zikreder.[301]

Sonuç olarak diyebiliriz ki, *Mevsû'atü'l-Kur'âni'l-aẓîm* adlı Kur'ân ansiklopedisi; konu tasnifinde bazı anlaşılmazlıklar taşıyan, konu içi anlatımı itibaryile kısmen sistematik, kapsamlı bir içeriğe sahip olup nadiren yüzeysel izahlar içeren, anlaşılır bir üslûba sahip,

[298] Kaya, "Kur'an Ansiklopedileri", s. 417.
[299] eI-Ḥafnî, *Mevsû'atü'l-Kur'âni'l-'aẓîm,* c. I, s. 521-830; c. I, s. 831-1176.
[300] Kaya, "Kur'an Ansiklopedileri", s. 416.
[301] eI-Ḥafnî, *Mevsû'atü'l-Kur'âni'l-'aẓîm,* c. II, s. 1245-1474.

referans gibi bazı akademik özellikleri içermeyen, başvuru kaynağı olma potansiyeline büyük oranda sahip olan, ferdi bir çalışmadır.[302]

2.2.1.4. el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye/Haṣâiṣu's-suver

el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye/Haṣâiṣu's-suver adlı Kur'ân ansiklopedisi Dâru't-Taḳrîb Beyne'l-Meẕâhibi'l-İslâmiyye adlı yayınevi tarafından 1999 yılında Beyrut'ta basılmıştır.[303] İslami Eğitim, Bilim ve Kültür Organizasyonu'nun projeleri çerçevesinde gerçekleştirilen eserin takdimini Abdulaziz b. Osman et-Tüveycirî ve tashihini de Ahmet Haṭûm ile Muhammed Tevfîk Ebû Ali üstlenmektedir. On iki ciltlik bu eseri hazırlayan, Cafer Şerafü'd-Dîn'dir.

Girişteki ifadelere göre eser, Kur'ân sûrelerinin özelliklerini ele alarak Kur'ân'ı güzelce tanıtmak, derin manalarını ve ufuklarını keşfetmeye yardımcı olmak amacıyla ele alınan bir çalışmadır. Ayrıca, ansiklopedide yeni olan hususun, Kur'ân muhtevasına ait dağınık halde bulunan malumatı sağlam bir şekilde tek bir eserde toplama gayreti olduğuna da dikkat çekilmektedir. Ayrıca eserde, yayınevinin ismi olan "İslami mezhepleri birbirine yaklaştırmak (Dâru't-Takrîb Beyne'l Mezâhibi'l-İslâmiyye)" ifadesindeki amaca hizmet etmenin hedeflendiğine değinilmektedir.[304]

Eseri hazırlayan Cafer Şerafü'd-dîn, takdim esnasında, Kur'ân'ın mucizevî yönlerinden önemli birinin, onun tüm kâinâtı ve mevzuları kapsayan bir içeriğe sahip olduşu olduğuna değinmekte, bu engin manaları elde etme amacıyla önceden beri birçok kaynağa başvurmak zorunda kaldığı için böyle bir eser hazırladığını söylemektedir. Ayrıca, ansiklopedilerde yaygın olan, maddelerin konularına göre uzman kişilerden oluşan grup çalışması yerine, her konu hakkında araştırma yapıp konu ile ilgili faydalı kitapları tespit

[302] Mesut Kaya'nın eser hakkındaki değerlendirmeleri şöyledir: *"Eser genel itibariyle, klasik Kur'ân ilimlerinin ve Kur'ân'da anlatılan konuların yeni bir tasnifidir"... "Sonuç olarak şu söylenebilir ki eser çok ciddi bir emeğin ürünüdür. Müellif tek başına olmasına rağmen Kur' an araştırmacıları için önemli bir referans kaynağı hazırlamıştır. Çalışma XX. yy.da hangi konuların gündemde olduğuna ve bunlara nasıl bakıldığına dair bir fotoğraf niteliği de taşımaktadır."* (Kaya, "Kur'an Ansiklopedileri", s. 415, 417.)

[303] Yayınevinin takdiminde, bu eserin kapsam, derinlik ve açıklık vasıflarına sahip ilk Kur'ân ansiklopedisi olduğu iddia edilmektedir. Bk. Cafer Şerafü'd-Dîn (haz.), *el-Mevsû'attü'l-Kur'âniyye/Haṣâiṣu's-suver,* (Beyrut: Dâru't-Takrîb Beyne'l Mezâhibi'l-İslâmiyye, 1999), c. I, s. d [Tasdîr].

[304] Şerafü'd-Dîn (haz.), *el-Mevsû'attü'l-Kur'âniyye/Hasâisu's-Suver,* c. I, s. e-z [Takdîm, Tasdîr, İstihlâl].

edeceğini, böylece bu eserlerden faydalanarak başlıkları hazırlayacağını ve sonuç olarak, uzmanlar tarafından oluşturulan eserlere benzer bir fayda toplayacağını söylemektedir.[305]

Müellif, Kur'ân sûrelerinin her biri özel hususiyetlere sahip olduğunu ve her sûreyi sekiz açıdan ele alacağını söylemektedir. Bu sekiz başlık şöyledir:

1. Sûrelerin hedefleri,
2. Âyetler arası münasebet,
3. Diğer sûreler ile irtibat,
4. Müphem ifadeler,
5. Nazım ve lafız incelikleri,
6. Kelimelerin manaları,
7. Mecazî anlamlar, ve
8. Okuyucun zihninde oluşabilecek meseleler.

Az önce belirttiğimiz gibi, müellif başlıklara göre uygun birer eseri kaynak olarak seçmektedir. Bu sekiz konu için seçtiği eserler sırasıyla şunlardır:

1. Abdullah Mahmud Şaḥḥâte'nin *Ahdâf-ü külli sûra ve mekâṣidühâ'*sı,
2. Abdü'l-Müteâl es-Sa'îdî'nin *en-Naẓmü'l-fennî fi'l-Kur'ân*'ı,
3. Süyûtî'nin *Esrâru tertîbi'l-Kur'ân*'ı,
4. yine Süyûtî'nin *Müfḥimâtü'l-aḳrân fî mübhemâti'l-Kur'ân*'ı,
5. İbrahim es-Sâmerrâî'nin *Min bedî'i lüġati't-tenzîl*'i,
6. Ahfeş'in (ö. 215/830 [?]) *Me'ân'il-Kur'ân*'ı,
7. Muhammed bin Ebî Bekr er-Râzî'nin *Es'iltü'l-Kur'âni'l-mecîd ve ecvibetühâ*'sı,
8. Şerif er-Radî'nin (ö. 406/1015) *Telhîṣü'l-beyân fî mecâzâti'l-Kur'ân*'ı.

Bu sebeple eseri 'derleme' olarak nitelendirebiliriz. *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye/Haṣâiṣu's-suver*, ansiklopedi yazım teamülüne göre birçok yönden başarılı gözükmektedir. Öncelikle eserin bir kişi tarafından hazırlanıp, iki kişi tarafından da tashih ve ilaveler içerdiğini görürüz. Aynı zamanda, eserin bölümlerinin, içeriklerine uygun olan farklı kitaplardan hazırlandığını görürüz. Bu durumda eserin kısmen grup çalışması ile hazırlanan, aynı zamanda derleme hüviyetinde olan ve de müellif Cafer Şerafü'd-dîn'in yoğun çabası ile oluşan bir ansiklopedi olduğunu ileri sürebiliriz.

Eser sûre eksenlidir. Sûrelerin sistemli bir yapıya sahip birer birim olarak değerlendirildiği bir yaklaşımla oluşturulan ansiklopedi, doğal olarak anlaşılır bir konu sıralamasına sahiptir. Konu içi tasnif de epey düzenli ve açık olup her başlık yeni bir sayfada

[305] Şerafü'd-Dîn (haz.), *el-Mevsû'attü'l-Kur'âniyye/Hasâisu's-Suver*, c. I, s. ṭ-'a [Mukaddime ve İhdâ'].

başlamakta, karışıklık göze çarpmamaktadır. Sadece bazı sûrelerde sekiz başlığın hepsine girilmemektedir. Örneğin "Nâs Sûresi" kısmında sekiz değil altı başlık yer almaktadır.[306] Bu husus, eserin bir eksikliğinden ziyade, bazı sûrelerin kısa oluşundan kaynaklanabilir. Sonuç olarak eser sûre sıralamasını tercih etmesiyle ve başlıklandırmalardaki tertibi ile açık ve sistematik bir tasnife sahip gözükmektedir.

On iki ciltten oluşan eser, az önce ifade edildiği gibi, sûreleri; hedefleri, âyetler arası münasebet, diğer sûreler ile irtibat, müphem ifadeler, nazım ve lafız incelikleri, kelimelerin manaları, mecazî anlamlar ve okuyucun zihninde oluşabilecek meseleler şeklinde sekiz açıdan uzunca ele almaktadır. Eserin kapsamlı muhtevayı sistemli ve özlü şekilde okura sunmayı çabaladığını söyleyebiliriz. Çünkü eserdeki alıntılar daima motamot değildir.

Eser aynı zamanda akademik üslûba da sahiptir. Konu içi bölümlerde kullanılacak eserler her seferinde dipnotta tekrar edilmektedir. Ayrıca bilgiler için kaynaklar gösterilmekte, dipnotlarda kapalı yerler izah edilmekte ve bazı konular tartışılmaktadır.

Eserin derleme oluşu tekdüze bir dil üslûbu bulmaya imkân vermemektedir. Ahfeş'in tefsiri hariç, eserin kaynaklarının müteahhir ve çağdaş döneme ait olduğu göz önünde bulundurulduğunda, eserde dil konusunda genel olarak aşırı bir zorluk bulunmadığı söylenebilir.

Son olarak, eserin iyi bir başvuru kaynağı olduğunu ifade etmeliyiz. Eser sûreleri tanımak isteyen bir Kur'ân okuyucusunun, faydalanacağı konuları sekiz başlık altında sunmaktadır. Sekiz konuyu ayrı ayrı sunması, okurların istediği kısmı kolayca bulabilmelerine olanak sağlamaktadır.

Diyebiliriz ki *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye/Haşâişu's-suver*; bir kişinin yoğun emeği eşliğinde olmak üzere grup çalışması ve derleme hüviyetinde, kapsamlı muhtevayı özlü şekilde sunmaya çalışan, düzenli bir tasnife sahip olan, derleme olması hasebiyle insicamsız olmasına rağmen genel anlamda anlaşılır bir dil içeren, akademik yazım özelliklerini barındıran, başvuru kaynağı niteliğinde bir ansiklopedidir.

[306] Şerafü'd-Dîn (haz.), *el-Mevsû'attü'l-Kur'âniyye/Hasâisu's-suver*, c. XII, s. 343-352.

2.2.1.5. Arapça Diğer Kur'ân Ansiklopedileri

Tezimizde ele alacağımız bu dört ansiklopedinin dışında da Arapça Kur'ân ansiklopedileri bulunmaktadır. Şimdi, tespit ettiğimiz diğer Kur'ân ansiklopedilerinin isimlerini ve baskı bilgilerini zikredeceğiz.

el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyyeyü'l-Müyessera adlı bir çalışma Vehbe ez-Zuhaylî, Muhammed Adnan Sâlim, Muhammed Bessam Rüşdü ez-Zeyn ve Muhammed Vehbi Süleyman'ın işbirliği ile telif edilen derleme bir ansiklopedidir. Dârü'l-Fikr ve Dârü'l-Fikri'l-Muâsır yayınevleri tarafından basılmıştır. İlk baskısı Dârü'l-Fikr tarafından 2002 yılında gerçekleştirilen ansiklopedi yaklaşık bin sayfa olup tek cilttir.[307]

el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye adlı bir çalışma Dârü'l-Meḥacceti'l-Beyḍâ adlı yayınevi tarafından 2009 yılında Beyrut'ta basılmıştır. Eseri hazırlayan Salâh Kâẓımî'dir. Kitabın başlıca referansı, bir diğer ifadeyle ilham kaynağı, Seyyid Kaḥtânî'dir. Eser, sırasıyla "en-Naẓariyyâtü'l-Kur'âniyye", "et-Te'vîl" ve "el-'ulûmu'l-İlâhiyye" başlıklarını içeren üç cilt halindedir. Kâẓımî, girişte eseri yazış amacının, Kur'ân hakkında doğru bir tasavvura sahip olmak olduğunu belirtmektedir. Yine Kur'ân'a yönelik eleştiri, tahrif, bidat yaklaşımlar gibi istenmeyen durumları önlemeyi amaçladığını söylemektedir.[308]

el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyyetü'l-muâṣıra adlı bir çalışma Yusuf el-Ḥâcc Ahmed tarafından telif edilmiş, 2005 (H. 1425) yılında Merkezü'r-Râye tarafından basılmıştır. Eser yedi yüz yirmi sayfadan oluşmaktadır. Kapakta yer alan "Sahih rivayetleri ve açık reyleri toplamaktadır (*Tecmeu' beyne ṣahîhi'l-menkûl ve ṣarîhi'l-ma'kûl)"* şeklindeki ifadeden de anlaşılacağı üzere, eser muhtasar bir tefsir formundadır.

el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye/et-Tafṣîl fî i'râbi âyâti't-tenzîl adlı bir çalışma da Abdüllatif b. Muhammed el- Ḫatîb, Sa'd b. Abdilaziz el Meslûḫ ve Sa'd b. Hasen el-'Allûş tarafından kaleme alınmış, Mektebetü'l- Ḫatîb li'n-Neşr ve't-Tevzî' adlı kurum tarafından

[307] Ansiklopedi, yedi bölümden oluşmaktadır. Bölümler şunlardır: Kur'ân metni, özlü tefsir, Esbâb-ı Nüzûl, tecvit kuralları, Kur'ân konuları sözlüğü, Kur'ân kelimeleri fihristi ve Kur'ân ilimleri ile ilgili özet bilgiler ('Lemeḥât an 'ulûmi'l-Kur'ân'). Ortada Kur'ân metni, kenarda tefsir ve tefsir metni içinde kırmızı renkle nüzul sebepleri olmak üzere, ilk üç bölüm beraber sunulmaktadır.

[308] es-Seyyid el-Kaḥṭânî, *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye*, haz. Salâḥ el-Kâẓımî, (Beyrut: Dârü'l-Meḥacceti'l-Beyḍâ, 2009), c. I, s. 20-21.

2015 yılında Kuveyt'te basılmıştır. On altı ciltten oluşan eser, isminden de anlaşılacağı gibi, irap ve lafız eksenli geniş bir tefsirdir.

Âbid Tevfîk el-Hâşimî tarafından *Mevsû'atü'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı bir eser telif edilmiştir. Üç ciltten oluşan çalışma 2015 tarihinde Duba'da el-Ecved yayınevi tarafından basılmıştır.

el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye adlı bir çalışma Muhammed Kâmil Hasen el-Muḥâmî ve Hasan Temîm tarafından telif edilmiştir. İki ciltten oluşan çalışma, el-Mektebü'l-Âlemî tarafından 1996 yılında Beyrut'ta basılmıştır.[309]

Saydığımız eserler başlığı "Kur'ân ansiklopedisi" şeklindeki Arapça Kur'ân ansiklopedileridir.[310] "Kur'ân ansiklopedisi" ismine yakın eserler de bulunmaktadır. Bu eserler arasında, Abdurrahman bin Manṣûr Şâr'ın kalemiyle, Dâr Ṭuveyḳ adlı kurum tarafından Riyad'da basılan *Mevsû'atü Sîn ve Cîm fi'l-Kurâni'l-Kerîm* adlı çalışma ile Hayreddin Muhammed Abdullah'ın kalemiyle Dârü'd-Da've tarafından Mısır ve İskenderiye'de 2005 yılında basılan *Elf Süâl ve Süâl ani'l-Kur'âni'l-Kerîm/Mevsû'a Kur'âniyye şâmile* adlı eseri anabiliriz. el-'Atabe el-Hüseyniyye el-Mukaddese adlı kurumun 2011 yılından beri yürütmekte olduğu bir proje olan, *Mevsû'atü Ehl-i Beyt el-Kur'âniyye* adını taşıyan ve altmış cilt olması planlanan çalışmaya da işaret etmeliyiz.[311]

Kur'ân muhtevasına yönelik ansiklopedik birçok proje de vardır. Bunlardan Melik b. Abdülaziz Kur'ân Kürsüsü'nün Ümmü'l-Kura biriminin *el-Mevsû'atü'l-'âlemiyye li'l-hidâyâti'l-kur'âniyye* adlı projesini özellikle anmalıyız. Altmış civarında doktora tezinden

[309] Bu eserlerin yanı sıra, katalog taramalarında rastladığımız fakat bunun ötesinde bir bilgiye ulaşamadığımız ve ansiklopedi olup olmadığını kesin olarak tespit edemediğimiz bir eser, el-Mevsû'a fi'l-Kur'âni'l-Kerîm: Delîlü'l-Müslimîn ilâ mâ yecib ma'rifetuh 'an Kitâb Rabbi'l-Âlemîn başlığını taşımaktadır. Katalogdaki bilgilere göre, Abdulaziz Mecdi Seyyid'in hazırladığı eser Mektebetü'l-Âdâb adlı kurum tarafından Kahire'de 2012 yılında basılmıştır. Eserlerin ismi ve baskı bilgileri "el-Fihrisü'l-Arabiyyü'l-Muvahhad/Arabic Union Catalog" adlı online katalogda yer almaktadır. Bk. https://www.aruc.org/search (erişim: 03 Aralık 2018). Bu eserlerin yanı sıra, basım bilgileri hakkında detaylı bilgi edinemediğimiz el-Hâc eş-Şeyh Yahyâ Felsefî eş-Şîrâzî'nin Dâiratü'l-Meârifi'l-Kur'âniyye adlı bir eseri olduğu söylenmektedir. Bk. Aşfahânî, "Cevle", s. 201. Ayrıca Dâru'r-Riyâde li'n-Neşri ve't-Tevzî adlı kurum tarafından basıldığı belirtilen *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyyetü'l- ḳayyime* adlı bir eser, bazı online satış sitelerinde göze çarpmaktadır. Fakat bu sitelerden öte bir bilgiye ve eserin ismine kataloglarda rastlayamadık.

[310] Muhammed Ali Aşfahânî, Kur'ân ansiklopedileri ile ilgili makalesinde 1992 yılında Müeesesetü'l-Kuveyt li't-Tekaddümi'l-İlmî adlı kurum tarafından basılan *Kâmûsü'l-Kur'âni'l-Kerîm (el-Medḫal)* adlı çalışmayı Kur'ân ansiklopedileri arasında zikreder. Bk. Aşfahânî, "Cevle", s. 202. Fakat eser Kur'ân'daki botanik konulara tahsis edilmiştir ve Aşfehânî'nin kendisinin de belirttiği gibi sınırlı bir çalışmadır. Eserin Kur'ân ile ilgili belli konulara hasredilmiş konulu ansiklopedi olarak değerlendirilmesi mümkündür.

[311] Çalışmanın tanıtımı için bk. https://ktv.iq/view_news.php?p=584 (erişim: 04 Kasım 2018)

oluşması hedeflenen proje, Kur'ân sûrelerini tafsilatlı şekilde ele alıp günümüz ile bağlantı kurarak Kur'ân mesajını iletmeyi hedeflemektedir.[312] Arapça Kur'ân ansiklopedilerine son verirken ifade etmeliyiz ki, Kur'ân ile ilgili bir konuya yahut bir Kur'ân ilmine ait Arapça birçok ansiklopedi çalışması vardır.[313]

2.2.2. Türkçe Kur'ân Ansiklopedileri

Şu ana kadar üç adet tamamlanmış, bir adet de yarım kalmış olmak üzere Türkçe toplam dört Kur'ân ansiklopedisi yayımlanmıştır. Yarım kalan Kur'ân ansiklopedisi Turan Dursun'un *Kuran Ansiklopedisi* adlı çalışmasıdır.[314] Sekiz ciltlik eser 'M' maddesinde kalmıştır.

2.2.2.1. Kur'ân-ı Kerîm Ansiklopedisi

Türkçe ilk Kur'ân-ı Kerîm Ansiklopedisi, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi akademisyenlerinden Ali Bardakoğlu, Selahaddin Polat, Hasan Şahin, Celal Kırca, M. Kemal Atik ve Ali Toksarı tarafından hazırlanan *Kur'ân-ı Kerîm Ansiklopedisi* adlı

---

[312] Projenin tanıtım broşürüne ulaşmak için bkz: http://kachqu.org/encyclopedia-of-quranic/about-encyclopedia (04.11.2018). Bu eserin tanıtımında, daha önce yapılan benzer çalışmalar arasında şunlar zikredilmektedir: Şarika Üniversitesinin projesi olan *Mevsû'atü't-tefsîri'l-mevḍû'î* adlı çalışma, Fas'ta hazırlanan *el-Câmiu't-Târîḫî li tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerim*, Melik b. Abdülaziz Üniversitesi'nde hazırlanan *el-Câmi' li't-tefâsîr rivâyeten ve dirâyeten cem'an ve dirâseten* ve Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi'nin yürüttüğü *et-Tenâsuḳü'l-mevḍûî fî süveri'l-Kur'ân*.

[313] Belli bir Kur'ân ilmi ile alakalı, ansiklopedi ismini taşıyan Arapça eserlere örnek olarak şunları zikredebiliriz: Hikmet b. Beşîr b. Yâsîn, *et-Tefsîru'ṣ-ṣaḥîḥ: Mevsû'atü'ṣ-ṣaḥîḥi'l-meşbûr mine't-tefsîri bi'l-me'ŝûr*, (Medine: Dârü'l-Meâsir, 1999), I-III; Muhammed Ömer el-Ḥâcî, *Mevsû'atü't-tefsîr ḳable 'ahdi't-tedvîn*, (Dımeşk: Dârü'l-Mektebî, 2007); İslam b. Mahmud Derbâle, *Mevsû'atü 'ulûmi'l-Kur'ân ve âdâbü ḥameletih fî süâl ve cevâb*, (el-Mansura: Mektebetü'l-İman, 2007); Abdulkadir Mansur, *Mevsû'atü 'ulûmi'l-Kur'ân*, (Halep: Dârü'l-Kalem el-Arabî, 2002); Muhammed Abdulvehhab Abdullatif, *Mevsû'atü'l-emŝâli'l-Kur'âniyye*, (Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1995), I-II; Ahmed el-Kebîsî, *Mevsû'atü'l-kelime ve eḥavâtühâ fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Kahire: Dârü'l-Ma'rife, 2017), I-XII; Muhtar Fevzi en-Ne'âl, *Mevsû'atü'l-elfâẓi'l-Kur'âniyye*, (Haleb: Dârü't-Türâsi'l-İslâmi, 2002); Hâdî Hasen Ḥumeydî, *Mevsû'atü meâni'l-Kur'âni'l-Kerîm ḥasebe teselsüli'n-nüzûl*, (Beyrut: Dârü'l-Meḥaccetü'l-Beyżâ, 2012), I-VI; Süleyman b. Salih Abdurrahman el-Ka'râvî, *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye fi'l-vucûh ve'n-neẓâir*, (el-Ahsâ': Mektebetü'l-Cedîdî, 2014), I-II; Ahmed Muhammed el-Berîdî, *Mevsû'atü'l-vücûh ve'n-neẓâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Riyad: Dâru't-Tedmûriyye, 2013); Sultâne Muhammed 'Ukayl Arşî, *Mevsû'atü meḥârici'l-hurûf ve ṣıfâtühâ li miftâḥi'l-itḳān fî ta'lîmi'l-Kur'ân*, (Kahire: Daru's-Sahabe li't-Türâs, 2005); Nebîh el-Cendelî ve Heysem Rebâḥ, *Mevsû'atü hâẓâ Kur'ânî et-ta'lîmiyye*, (Dımeşk: Dârü'l-İrşâd, 2015); Nâdiye Ṭayyâra, *Mevsû'atü'l-'icâzi'l-Kur'ânî*, (Dımeşk: Dârü'l-Yemâme, 2007); Muhammed b. Rızk b. Tarhûnî es-Sülemî, *Mevsû'atü feżâili ṣüveri ve âyâti'l-Kur'ân: el-Ḳısmü'ṣ-ṣaḥîḥ*, (Cidde: Mektebetü'l-İlm, 1993); Abdullah bin Abdullah bin Selâme el-Edkâvî, *Mevsû'atü'l-esmâ' ve'l-a'lâm el-mübheme fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Mirvân el-Atiyye-Muhsin Harâbe, (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 2001); Şâhir Zeyb Ebu *Şureyḥ*, *Mevsû'atü kaṣaṣi'l-Kur'ân*, (Amman: Dâr-u Safâ, 2003); Akîl Hüseyn Akîl, *Mevsû'atü ṣıfâti'l-enbiyâ min kaṣaṣi'l-Kur'ân*, (Kahire: el-Mecmûatü'd-Düveliyyetü, 2011); Ahmed Abdulmaksûd el-Müzeyyen, *Mevsû'atü'l-câmi'i'l-mübîn li müteşâbihâti'l-Kur'âni'l-Ḳayyim*, (Dımeşk: Daru Nâsîf, 2011).

[314] Turan Dursun, *Kur'ân Ansiklopedisi*, (İstanbul: Kaynak Yay., 1996).

çalışmadır. Eserin sonunda yer alan "Başlangıçtan Günümüze Ünlü Müfessirler ve Tefsirleri" adlı bölüm de Ali Turgut tarafından hazırlanmıştır. Çalışma 1988 senesinde Tercüman Gazetesi Aile ve Kültür Kitaplığı Yayınları tarafından basılmış ve Ramazan ayında dağıtılmıştır. Ansiklopedi iki cilt hallinde toplam üç yüz elli iki sayfadır. Eserin iç kapağındaki başlıkta şu ifadeler yer almaktadır: "İlimler, Kavramlar, İsimler, Hükümler, Mekanlar".

Kemal Ilıcak, ansiklopedinin takdiminde, Türkiye'de bir ilkin yapıldığından ötürü duyulan memnuniyeti ve amaçlarını belirmektedir. İfadelerine göre, Kur'ân'ı anlamak için asgari düzeyde bir bilgi ihtiyacı vardır ve bu ansiklopedi Kur'ân'da geçen kavramları, isimleri, mekanları, olayları ve hükümleri tanıtmak için yazılmıştır. Eser atıflı olanlar ile beraber (altmış dört madde) beş yüz elli yedi madde içermektedir. Ayrıca eserin sonunda önemli müfessirler ile eserleri tanıtılmaktadır.

Eser bir grup çalışmasıdır. Konular genelde âyet ve hadislere referans yapılarak anlatılmaktadır. Bunun ötesinde kaynak belirtilmesi ise nadirdir. Çalışma anlaşılır bir dile sahiptir.

Eserin düzeni alfabetiktir. Ansiklopedi, madde sayıları itibariyle kapsamlı, madde içerikleri itibariyle özlü/muhtasardır. Madde isimleri, girişte ve iç kapakta belirtildiği gibi, çoğunlukla Kur'ân'da yer alan kavramlar, isimler ve konulardan oluşmaktadır. "Mükellefiyet" ve "Fen Bilimleri" örneklerinde olduğu gibi, Kur'ân'da doğrudan yer almayan maddeler de bulunmakta, yer yer Kur'ân ilimleri mevzuları da başlıklar arasında görülebilmektedir.[315]

Bazı başlıkların atfedildiği maddeler ansiklopedide yer almayabilmektedir. Söz gelimi, "Tefekkür" maddesi "Düşünme" maddesine atfedilmekte,[316] ne var ki düşünme maddesi çalışmada yer almamaktadır. Bu durumda, eserin atıf sisteminde kısmen düzensizlik olduğu şeklinde bir değerlendirmede bulunabiliriz.

[315] Bk. Ali Bardakoğlu v.dğr., *Kur'ân-ı Kerîm Ansiklopedisi: llimler, Kavramlar, Isimler, Hükümler, Mekanlar,* (İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1988), c. I, 100-103; c. II, 63-64. Ünlü müfessirler ve eserlerini ele alan son bölüm ayrı olarak işlenirken; Kur'ân ilimleri ve tefsir ile alakalı maddelerin Kur'ân kavramları ve konuları ile neden iç içe yerleştirildiği, üzerinde düşünülmesi gereken bir husus olarak zikredilebilir.
[316] Bardakoğlu v.dğr., *Kur'ân-ı Kerîm Ansiklopedisi,* c. II, 113.

Eser Kur'ân hakkında bilgi sahibi olmak isteyen başlangıç seviyesindeki Türk okuyucuların başvurabileceği bir kaynak olmayı hedeflemektedir. Girişte de açıkça belirtilen bu husus, eserde ansiklopedilerin özelliklerinden biri olan "başvuru kaynağı olma" özelliğinin gözetildiğini işaret etmektedir.

Sonuç olarak; Türkçe bir ilk olan *Kur'ân-ı Kerîm Ansiklopedisi*, alfabetik şekilde düzenlenmiş, madde sayısı itibariyle geniş, içerik itibariyle kısa/özlü, anlaşılır bir dile sahip, grup çalışması ürünü olan ve başvuru kaynağı sunma amacıyla hazırlanan bir eserdir. Eserde Kur'ân ve Hadis dışında referansların nadiren gösterilmesi ve atıf sistemindeki bazı aksaklıklar göze çarpan noktalardır.

2.2.2.2. Kur'ân Ansiklopedisi

Süleyman Ateş tarafından telif edilen *Kur'ân Ansiklopedisi*, Kur'ân Bilimleri Araştırmaları Vakfı (KUBA) tarafından, müellifin 1997 tarihli önsözü ile basılmaya başlamıştır. İlave ciltler ile çalışma otuz cilde ulaşmıştır.

Yazar girişte, uzun süreden beri Kur'ân'ın bütün konularını sunan ve başka bir esere müracaata ihtiyaç bırakmayan anlaşılır bir eser telif etmeyi arzuladığını belirtmekte ve böylece okurun İslam'ı sade bir şekilde kavrayacağını ileri sürmektedir. Ayrıca yazar, daha önce yazmış olduğu *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri* adlı eserini tarayarak konuları bir araya getirdiğini belirtmektedir. Ateş, Kur'ân'ın dünya ve ahireti buluşturan, farklı konuları iç içe ele alan kapsamlı bir kitap olduğuna, bu yüzden de konuları derli toplu bir araya getirmenin dikkat gerektireceğine, âyetleri ve konuları farklı bağlamlarda tekrar tekrar ele almanın kaçınılmaz olduğuna değinmektedir. Ayrıca, Kur'ân ile ilgili konulu tefsir çalışmaları oldukça çok olmasına rağmen, Kur'ân konularının hepsini içeren ansiklopedik bir tefsirin henüz yazılmadığına, bu yönüyle de eserinin bir ilk olacağına işaret etmektedir.[317]

Müellif birinci ciltte çalışmanın yirmi cilt olarak planlandığını dile getirmektedir.[318] Fakat yirmi cildi aşan ansiklopedi, alfabetik olarak bir dizi konuyu 23. cildin yarısında bitirmiş, daha sonra 23. cildin yarısı ve dört cilt daha alfabetik şekilde yazılmış, ayrıca "Ek Maddeler: 2" başlığı ile üç cilt daha eklenerek çalışma otuz cilde ulaşmıştır.

[317] Süleyman Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, (İstanbul: Kur'ân Bilimleri Araştırmaları Vakfı (KUBA), t.y.), c. I, s. 2-4.
[318] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. I, s. 4.

Ansiklopedide –tespit edebildiğimiz kadarıyla- 1916 üst başlık vardır.[319] Bunlar içerisinde yaklaşık 410'u atıflı maddelerdir. Bu durumda, 1506 makale/metin bulunmaktadır. Alt başlıkları da saydığımız takdirde toplam başlık sayısı 3000'i geçmektedir. Bir tanıtımda, maddelerin yaklaşık 1200 sayısını bulduğu, ayrıca tâlî maddelerle birlikte bu rakamın toplamda 2000'i geçeceği dile getirilmektedir.[320] Tespit ettiğimiz rakam ile tanıtımlardaki bu rakam arasında epey fark vardır. Muhtemel ki, tanıtımda verilen bu rakam atıfsız maddeleri veya ilave ciltlerden önceki ilk 23 (veya 20) ciltlik planı aksettirmektedir.

Yazar konulu tefsir metodunu gözetmektedir. Ele alacağı konuyla ilgili âyetlerin nüzûl sırasını önemsemektedir. Konu altındaki sûreleri, "Ahiret" örneğinde olduğu gibi,[321] bazen alt başlıklar halinde nüzul sırasına göre düzenler.

Uzunluk kısalık açısından maddeler arasında bir birlik yoktur. Yüzlerce sayfa tutan maddelere dahi rastlanabilmektedir.[322] "Nesh" örneğinde olduğu gibi bazı Kur'ân ilimleri de görülmektedir.[323] Bazen Kur'ân'da zikredilmeyen, "Deccal" ve "Mehdilik" gibi itikadî konulara, "Müdarebe Şirketi" gibi de fıkhî konulara girilmektedir.[324] Ayrıca "Dinler Arası Diyalog ve Tartışma" gibi, çağdaş dönemde tartışılan mevzular da bulunmaktadır.[325] Alt başlıklarda da âyetler ve konularla doğrudan alakasız mevzulara değinilebilmektedir. Mesela, "Namaz" maddesinin bir alt başlığı, "Namazda mushafa bakarak Kur'ân okunabilir mi"dir.[326] Aynı şekilde, Kur'ân'da zikredilen hayvanlar ile ilgili bölümde, bazı hayvanların rüyada ne manaya geldikleri "Tabir" başlıkları ile izah edilmektedir.[327] Yine, "Reşid

[319] Tespitimizi ana maddelere göre yaptık. Örneğin, "Hz. Muhammed" başlığı, yaklaşık bir buçuk ciltlik hacme sahiptir. Üç bölüme ayrılıp, bu üç bölüm de kendi içerisinde bölümlere ve alt başlıklara ayrılmaktadır. Bk. Ateş, Kur'ân Ansiklopedisi, c. XIII, s. 427-c. XIV, s. 532.
[320] http://www.suleyman-ates.com/index.php?option=com_content&view=article&id=6&Itemid=28 (erişim: 9 Aralık 2018) Ayrıca bk. Abay, "Kur'ân ve Tefsire Dair Başvuru Kaynakları", s. 426; Mustafa Öztürk, "Cumhuriyet Dönemindeki Telif Tefsirler", [*Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'ân Tefsirine Hizmetleri,* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012)] içinde, s. 370; Kaya, "Kur'an Ansiklopedileri", s. 411.
[321] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi,* c. I, s. 176-c. II, s.57.
[322] "Ahiret" maddesi yaklaşık 400 sayfadır. Bk. Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi,* c. I, s. 176-c. II, s.57.
[323] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi,* c. XVI, s. 82 vd.
[324] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi,* c. V, s. 36-51; c. XIII, s. 102-107.
[325] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi,* c. XXIV, s. 294 vd.
[326] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi,* c. XVI, s. 13.
[327] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi,* c. VIII, s. 44-132.

Rıza'nın Anısı" başlığının -âyetler ile alakalı noktalar içerse de- başlık olarak seçilmiş olması dikkat çekmektedir.[328]

Konular sadece Kur'ân açısından değil, İslam dünyası ve tarihi süreç açısından da incelenmektedir. "İslah" maddesi burada güzel bir örnektir. Bu konu, kelimenin tarihi, başlıca prensipleri, temel doktrinleri, çağdaş Arap ve İslam düşüncesi açısından incelenmekte, Kur'ân'daki kullanımından ziyade bir vakıa olarak ele alınmaktadır.[329] Bu noktada eserin güncel konuları da yansıttığını belirtmemiz gerekmektedir. Yazar bazı sayfalarda gazete kupürleri aktarıp belli başlı güncel konulara değinmektedir. Mesela, "Zelzele" maddesinde bunun örneklerini görürüz.[330] Ayrıca, yazara sorulan çeşitli soruların cevaplarını içeren maddeler de Kur'ân içeriğini aşan içeriklere örnektir.[331]

Eserde bir diğer önemli konu, tekrarlarının sık sık görülmesidir. Mesela, müstakil olarak işlenen "Bedir Savaşı" başlığı '"Muhammed'in Gazaları" başlığı altında aynen tekrar etmektedir.[332] Bazen art arda tekrarlar da okuyucunun karşısına çıkabilmektedir. "Duanın Önemi" bir alt başlık olarak, birbirine yakın sayfalarda yer alan "Hastalık ve Tedavi", "Hastaya Moral Vermek" ve "Hastaya Okumak" bölümlerinin her birinde –farklı uzunluklarla da olsa- aynı ifadelerle yer almaktadır.[333] Bu bağlamda, çalışmanın "müstedrekler" başlıklı ilave ciltlerinde de bazı başlıkların zaman zaman benzer[334] zaman zaman da farklı içerikler ile[335] tekrar ele alındığına değinelim. Ek ciltlerde bazı maddeler tekrar ele alınmış, ilave bilgiler içerdiği belirtilmiştir. Mesela, "Had" maddesi 28. ciltte yeniden ele alınmakta, başlığın devamında şöyle denmektedir: *"(Eksikliği dolayısıyla bu madde yeniden yazılmıştır)*"[336]

[328] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. XVII, s. 515-517.
[329] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. XXV, s. 382-c. XXVI, s. 24. 27. ciltteki "Tecdîd" başlıklı Arapça metin, yazarın daha önce yazdığı bir makalesidir. Yazar bu metnin "İslâh" maddesinde mündemiç olduğunu ve Arapça okuyucular için bu metni de çalışmaya aldığını belirtmektedir. Bk. a.e., c. XXVII, s. 463.
[330] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. XXIII, s. 214-250.
[331] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. XXX, s. 122-272.
[332] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. III, s. 467-485; c. XIV, s. 306-334.
[333] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. VII, s. 472-497.
[334] "Rükn" başlığını taşıyan iki maddede olduğu gibi. Bk. Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. XVIII, s. 126; c. XXVII, s. 90-92.
[335] Mesela "İsyan" maddesi 10. ciltte manen (Türkçe anlamıyla), müstedrekler kısmında ise daha çok '*a-ṣ-y* kökü ile bağlantılı olarak iki kez işlenmektedir. Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. X, s. 528-536; c.XXVI, s. 44-45.
[336] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. XXVIII, 297.

Eserde tekrarın varlığını bizzat yazar da kabul etmektedir.[337] Fakat tekrar miktarı azımsanmayacak kadar çoktur. Bu husus belki de çalışmanın *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri* adlı eseri kaynak almasından ileri gelmektedir.

Çalışmadaki bir diğer husus, atıflı maddelerdir. Bazı maddeler diğer maddelere atfedilmektedir. Atfedilen bazı maddeler, diğer maddelerde aynı isimle alt başlık olarak bulunabilmektedir. Mesela "Allah Küfre Razı Olmaz" maddesi "Rıza" maddesine atfedilmekte ve bu maddenin içinde aynı isimle alt başlık olarak yer almaktadır.[338] Eserin atıf sistemine dair şunu belirtmeliyiz ki, atıf yapılan bazı maddeler fihristte zikredilirken, bazıları zikredilmemektedir. Mesela, "Boşama" başlığı "Talâk" başlığına atfedilir, fakat fihristte yer almaz.[339] Bu açıdan, eserin atıf sistemindeki uğraşın, fihrist ikmali ile de tamamlaması gerekir, diyebiliriz.

Ferdi bir çaba ürünü olan eserin, ansiklopedi yazım teamülüne göre değerlendirilmesi genelde olumlu yöndedir, diyebiliriz. Eser alfabetik olarak tanzim edilmiştir. Eserde Türk okurların kolayca anlayabileceği kolay bir dil kullanılmaktadır. Öyle ki madde isimleri sadece Arapça ifadeler değil, Türkçe ifadeler üzerinden de seçilmektedir. Mesela ansiklopedinin ilk maddesi "Abartmak" başlığını taşımaktadır.[340]

Ansiklopedinin alfabetik şekilde düzenlenmesi sonucu, ilave ciltler ile üç ayrı alfabetik blok ile karşılaşma, okuru kısmî bir zorlukla baş başa bırakabilmektedir. Ne var ki bu durum, ansiklopedi yazım teamülüne yabancı olmak şöyle dursun, birçok ansiklopedi telifinde görülen bir husustur.

Yazar faydalandığı kaynakları, kişileri belirtir. Kaynaklar sayfa altlarında dipnot halinde verilir. Her ne kadar, ansiklopedilerde sıkça görülen, madde sonunda toplu liste verme şeklinde bir yol izlenmese de, eserin akademik vasıflara sahip olduğunu söyleyebiliriz. Ansiklopedinin kaynakları arasında hem klasik dönem müfessirler hem de çağdaş dönem yazarlar yer almaktadır. Son olarak, ansiklopedi Türk okurlar için bir başvuru kaynağı olma amacındadır. Nitekim yazar eserin başında bu amacı güttüğünü açıkça belirtmiştir.

---

[337] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. I, s. 3.
[338] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. I, s. 416; c. XVII, s. 528.
[339] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. IV, s. 129.
[340] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. I, s. 5.

Özetle, Süleyman Ateş'in telif ettiği *Kur'ân Ansiklopedisi* ferdi bir ürün olup alfabetik düzen ile akademik yazım unsurlarına sahiptir. Ayrıca kolay bir dile, kapsamlı bir içeriğe sahip olan eser, Türk okurlar için başvuru kaynağı olabilecek bir çalışmadır. Eserde zaman zaman farklı konuların bir arada ele alınması, konu başlıkları arasında yer yer düzensizlik bulunması ve sık tekrar gibi bazı noktalar da, gözden kaçmamaktadır. Kısaca eser, genel olarak başarılı bir ansiklopedi görünümündedir.

2.2.2.3. Kur'an-ı Kerim Ansiklopedisi

Bir diğer Türkçe Kur'ân ansiklopedisi Yaşar Nuri Öztürk tarafından hazırlanmıştır. *Kur'an-ı Kerim Ansiklopedisi* başlıklı çalışma Hürriyet Gazetecilik ve Matbaacılık tarafından basılmıştır. Eser müellifin daha önce hazırladığı *Kurân'ın Temel Kavramları* adlı çalışmasından seçtiği maddelerden oluşmaktadır.

Eser 352 sayfadan oluşmaktadır. Yazar önsözde, seçtiği maddelerin Kur'ân ile alakalı akla gelebilecek öncelikli maddeler olduğunu belirmektedir. Yazarın ifadesine göre, Kur'ân'ın temel kavramları sadece meal okuyarak anlaşılmaz, istenen madde Kur'ân bütünlüğü içerisinde ve diğer kavramlar ile ilişkisi gözetilerek ele alınmak durumundadır. Yazarın amacı, Kur'ân'ı tanımak isteyenlere özlü ve toplu bilgiler vermektir. Müellifin ifadesine göre, eserin kaynakları bizzat Kur'ân'ın kendisi ve Peygamber Efendimiz'in izahlarıdır. Dolayısıyla çalışma, Kur'ân'ın insan, kainat, hayat ve din hakkındaki temel verilerini özlü şekilde sunan bir kompozisyon olmayı hedeflemektedir.[341]

Ferdi bir ürün olan ve alfabetik olarak düzenlenen eserde, 217 madde yer almaktadır. Maddeler Kur'ân kavramları ve sûre isimlerinden oluşmaktadır. "Mirac" maddesi gibi, doğrudan Kur'ân'da geçmeyen konular da vardır.[342] Sûre isimleri dışındaki maddelerin seçiminde, girişte kullanılan "temel konular" şeklinde bir ölçü dışında, nasıl bir kıstasın gözetildiği sorusu gündeme gelebilmektedir.

Eserin hedefi Kur'ân ve Sünnet dışında kaynaklara değinmemek olsa da, yer yer tefsir kaynakları[343] kullanılmaktadır. Tefsirlerin kullanımı Kur'ân'a referans için bir zorunluluk olarak görülebilir. Fakat seyrek olarak, eserde diğer kaynaklar da

[341] Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Ansiklopedisi,* (İstanbul: Hürriyet, 1990), s. 3.
[342] Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Ansiklopedisi*, s. 200-208.
[343] Bk. Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Ansiklopedisi,* s. 103.

kullanılmaktadır.[344] Dolayısıyla, yazarın girişteki ifadelerine zaman zaman aykırı noktalar göze çarpmaktadır.

Eserde, okuru diğer kaynaklara yönlendirme özelliği bulunmamaktadır. Eser başlangıç seviyesindeki Kur'ân okurları için başvurulabilecek niteliktedir, diyebiliriz. Yine, eserin dilinin okurların anlayabileceği düzeyde olduğu yargısında bulunabiliriz.

Özetle, Yaşar Nuri Öztürk tarafından hazırlanan *Kur'an-ı Kerim Ansiklopedisi*, alfabetik olarak düzenlenen, başlık sayısı, içeriği ve hacmi açısından muhtasar, anlaşılır bir dile sahip, giriş seviyesindeki okurların başvuru kaynağı olarak kullanabileceği, ferdi ürün olan bir çalışmadır. Diğer taraftan eserin kaynak kullanımında ve okuru yönlendirme hususunda kısmî bir eksiklik içerdiği iddia edilebilir.

2.2.3. İngilizce Kur'ân Ansiklopedileri

Yakın dönemde birkaç tane İngilizce Kur'ân ansiklopedisi hazırlanmıştır. Hazırlanmakta olan çalışmalar da vardır. Şimdi üçüncü bölümde ele alınacak olan üç tane eseri tanıtıp değerlendirecek,[345] diğer ansiklopedileri de kısaca zikredeceğiz.

2.2.3.1. Encydopaedia of The Qur'ān

Brill yayınevi tarafından basılan *Encydopaedia of The Qur'ān*, son cildi indeks olmak üzere altı ciltlik kapsamlı bir çalışmadır. Eseri hazırlama düşüncesi 1993 yılında başlamış, tamamının basım süreci yaklaşık altı yıl kadar sürmüş ve altıncı cildin 2006'da basılmasıyla çalışma tamamlanmıştır.

Ansiklopedinin geniş bir editör kadrosu vardır. Baş editör Jane Dammen McAuliffe; ortak editörler Claude Gilliot, William A. Graham, Wadad Kadi ve Andrew Rippin; ve asistan editörler de Monique Bernards ve John Nawas'tır. Ayrıca çalışmanın danışma kurulu da Nasr Hamid Ebu Zeyd, Mohammad Arkoun, Gerhard Böwering, Gerald R. Hawting, Frederik Leemhuis, Angelika Neuwirth ve Uri Rubin'den oluşmaktadır.

Eserin yazar kadrosu da epey geniş olup, Batı ve İslam dünyasından birçok akademisyenin katkısı vardır. Madde yazarları arasında Roberto Tottoli, R.G. Khoury, G.D.

[344] Bk. Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Ansiklopedisi*, s. 292.
[345] İngilizce Kur'ân ansiklopedilerinin kolay bir dile sahip olup olmadıkları hakkında bir yargıda bulunmayacağız.

Newby, J,M. Kister, G.H.A. Juynboll ve Franz Roshental gibi oryantalistler; ayrıca Muhammed Arkoun, Mustansır Mir ve Nasr Hamid Ebu Zeyd gibi ünlü Müslüman düşünürler de vardır.[346]

Eserin önsözünü kaleme alan baş editör Jane Dammen McAuliffe, ansiklopedi yazım fikrinin doğuşuna değinerek, ansiklopedi ile hem son yüzyılın birikimini yansıtmak hem yakın gelecekteki Kur'ân araştırmalarına bir açılım sağlamak için madde yelpazesini oldukça geniş tuttuklarını belirtmektedir. Ayrıca, Kur'ân için referans eserlerin Kutsal Kitap'a kıyasla epey az olduğuna da değinmektedir. Editör madde isimleri için *İslam Ansiklopedisi*'ndeki (*The Encyclopaedia of Islam*) tercihin aksine, İngilizce kavramları merkeze alacaklarını söylemekte ve örnek olarak "salât" kelimesinin hem namaz hem dua manasına gelişine dikkat çekmektedir.[347]

Alfabetik olarak düzenlenen *Encydopaedia of The Qur'ān,* 694 maddeden oluşmaktadır. Ayrıca birçok başlık atıf ile diğer maddelere yönlendirilmektedir. Eser, Kur'ân'da geçen kavram, şahıs, yer, değer, davranış ve olayların yanı sıra, Kur'ân araştırmaları/ilimleri, tefsir çalışmaları ile ilgili konuları da ele almaktadır. Kur'ân ile ilgili dini, tarihi ve sosyal bahisler de ele alınmaktadır. Ayrıca "Textual Criticism of the Qur'an" (Kur'ân'ın Metin Tenkidi), "Manuscripts of the Our'an" (Kur'ân Yazmaları), "Myths and Legends in the Our'an" (Kur'ân'da Mitoloji ve Efsaneler), "Popular and Talismanic Uses of the Our'an" (Kur' an' ın Folklor ve Tılsım Amaçlı Kullanımları) gibi konular da maddeler arasında görülmektedir.[348] Mesut Kaya'nın da dikkat çektiği gibi, Kur'ân ile doğrudan alakalı olmayan "African Americans" (Zenci Amerikahlar), "Animal Life" (Hayvan Hayatı), "Anatomy", "Agriculture and Vegetation" (Tarımve Bitki Örtüsü) da bulunabilmektedir. [349]

Encydopaedia Of The Qur'ān ansiklopedi yazım teâmülü açısından değerlendirildiğinde, başarılı bir çizgi arz etmektedir. Öncelikle eser, günümüzde ansiklopedi yazımında revaçta olan alfabetik düzen ve kolektif çalışma hususlarına sahiptir.

---

[346] *"Bu yönüyle editör ansiklopediyi, Müslüman-Gayri Müslim ilim adamları arasında Kur'ân-ı Kerîm üzerine yapılmış "karşılıklı bir sohbet" olarak adlandırmaktadır. Ancak Müslüman yazarların yazdıkları madde sayısının genele göre oldukça sınırlı olduğu göz önünde bulundurulursa, onlara bu sohbette daha az söz düştüğü (veya daha az konuşma fırsatı verildiği) görülür"*. (Kaya, "Kur'an Ansiklopedileri", s. 148.)

[347] Jane Dammen McAuliffe (ed.), *Encyclopaedia of The Qur'ān*, (Leiden: Brill, 2001-2006), c. I, [Preface].

[348] McAuliffe (ed.), *Encyclopaedia of The Qur'ān*, c. III, s. 254-275; c. III, s. 477-479; c. IV, s. 163-182; c. V, 237-252.

[349] Kaya, "Kur'an Ansiklopedileri", s. 420.

Çalışma akademik/bilimsel formata da sahiptir, madde sonlarında kaynaklar zikredilmektedir. Ayrıca, eser akademisyenler ve öğrenciler için önemli bir başvuru kaynağı olmayı hedeflemektedir.

Oldukça geniş ve çeşitlilik araz eden maddeler içerisinde, Kur'ân ve tefsir ile doğrudan veya dolaylı yoldan alaka arz edenlerin yanında, güncel tartışmaların ve bilimsel konuların da bulunması, -hedef kitle akademi camiası ve öğrenciler olduğu için-[350] problem teşkil etmemektedir, diyebiliriz. Bu noktada eserin "Kur'ân Araştırmaları Ansiklopedisi" şeklinde bir başlığa da uygun olabileceği rahatlıkla söylenebilir. Madde isimleri İngilizce olduğu için, İslâmi ilimler terminolojisinin batı dillerindeki karşılıklarına aşina olmayanlar için kısmî bir yabancılık ve zorluk bulunabilir, fakat eserin hedef kitlesi için böyle bir zorluğun söz konusu olmayacağı da ileri sürülebilir. Nitekim eserin girişinde, madde isminde İngilizce seçimi kararının, daha geniş bir kitleye ulaşmaya vesile olabileceğine değinilmektedir.[351] Ayrıca, az önce değindiğimiz gibi, eserde diğer maddelere atıf ile yer alan birçok başlık bulunmaktadır ve bu başlıklardan Arapça olanlar da vardır. Mesela "Abd" kelimesi "Servant" ve "Slaves and Slavery" maddelerine atfedilmektedir. Böylece eserin Arapça ile olan bağı kısmen korunmaktadır.[352]

Çalışma madde sayısı ile hacimlidir ve içerik sunumu ile özlü/muhtasar bir anlatıma sahiptir. Maddeler içinde alt başlıkların bulunması konunun anlaşılması ve sistemli sunulmasını sağlayan bir diğer husustur.

Sonuç olarak, Brill Yayınevi tarafından yayımlanan *Encydopaedia of The Qur'ān* adlı çalışma; hacimli muhteva ve özlü anlatım içeren, bilimsel bir üslûba sahip olan; alfabetik olarak düzenlenen, grup çalışmasıyla hazırlanan, başvuru kaynağı olmayı amaçlayan bir ansiklopedidir.

[350] McAuliffe (ed.), *Encyclopaedia of The Qur'ān*, c. I, x [Preface].
[351] McAuliffe (ed.), *Encyclopaedia of The Qur'ān*, c. I, x [Preface].
[352] McAuliffe (ed.), *Encyclopaedia of The Qur'ān*, c. I, 2. Atıf yapılan başlıklar için ayrı indeksin olmamasını, konular arası bütünlük açısından zorluk oluşturacak bir husus olarak zikredebiliriz. Ayrıca "Jibt", "Jinn", "Jihat" ve "[al-]Ukhdùd" gibi başlıkların neden Arapça kalıplar ile ifade edildiği de üzerinde düşünülmesi gereken bir tercihtir. Bk. A.e., c. III, s. 34-50; c. V, s. 397-398.

2.2.3.2. The Qur'an: An Encyclopedia

İngilizce bir diğer Kur'ân ansiklopedisi Rotledge Yayınevi tarafından 2006 yılında basılan *The Qur'an: An Encyclopedia* başlıklı eserdir. Eser 771 sayfalık tek cilt halindedir.

Grup çalışması ürünü olan *The Qur'an: An Encyclopedia* Oliver Leaman'ın editörlüğünde hazırlanmıştır. Eserin yayın kurulu şu isimlerden oluşmaktadır: Asma Afsaruddin, Massimo Campanini, Bahar Davary, Nevad Kaḥteran, Arzina Lalani, Tamara Sonn, Brannon Wheeler ve Stefan Wild. Madde yazarları ise akademisyenlerden oluşmakta ve 43 isim içermektedir. Aralarında müslüman, hatta Ahmet Albayrak, Adnan Demircan, Bilal Gökkır, Necmettin Gökkır ve İbrahim Sümer gibi Türk akademisyenler de vardır.

Editör Oliver Leaman, eseri sunarken Kur'ân'ın ön dört asırdır incelenip farklı yorumlara konu olduğuna ve biriken bu geniş malumatın tek bir ciltte bir araya getirilmesine olan ihtiyaca değinmekte; hazırladıkları çalışmanın öğrenci ve araştırmacılar için Kur'ân ve Kur'ân algısına dair sağlam bir kaynak sunabileceğini ifade etmektedir. Eserin maddelerinin konuyu kapsayıcı olmasına dikkat edildiğine, maddeler arası bütünlüğün gözetildiğine ve çalışmanın faydalı bir referans listesi ile indeksler bulundurduğuna değinmektedir. Tanıtımda belirtildiğine göre, eser giriş mesabesindeki yüzeysel kitaplar ile ileri düzey akademik çalışmalar arasında orta bir seviyededir. Çoğu maddeler tatminkâr bilgiler içermekte olup, bazı maddeler de konuyla, kavramla ilgili özlü açıklamaları ihtiva etmektedir. Ansiklopedi Kur'ân'da geçen her kavramı değil, önem arz eden ve dikkat çeken kavramları ele almayı hedeflemektedir. Eser tüm müfessirleri ve düşünürleri değil, en öne çıkan ve tartışılır olanlarına yer vermektedir. Böylece, farklı görüş ve ekoller bir araya getirilmektedir. Ayrıca ansiklopedi, konular hakkında son söz söylemeyi değil, doyurucu bir tanıtım sunmayı hedeflemektedir.[353]

Editörün ifadeleri ve incelememiz ışığında eser hakkında şunları söyleyebiliriz: Ansiklopedi atıflı olanlar ile beraber –tespit edebildiğimiz kadarıyla- 468 madde içermektedir. 113 madde ise başka maddelere atfedilmektedir. Bu durumda ansiklopedi 355 maddeden oluşmaktadır. Maddeler Kur'ân kavramları ve konuları yanı sıra, Kur'ân ve

[353] Oliver Leaman (ed.), *The Qur'an: an Encyclopedia*, (London: Routledge, 2006), s. IX-X [Introduction].

tefsiri hakkındaki konuları, grupları, ayrıca müfessir ve düşünürleri ele almaktadır.[354] Madde başlıkları; Kur'ân'ın çeşitli figür ve konuları, Kur'ân araştırmaları meseleleri ve tefsir ekolleri gibi geniş bir alana uzanmaktadır. Referans ve kaynak listeleri birçok madde sonunda mevcuttur. Bazı maddeler alt başlıklar içermektedir.[355]

Ansiklopedinin maddeleri, genelde Arapça ifadelerin latinize edilmiş hali ile sunulmuş ("Ahl Al-Dhıkr" örneğinde olduğu gibi), kimi Arapça olmayan ifadeler de genelde Arapça formundaki bir diğer maddeye atfedilmiştir (Aaron maddesinin Harun maddesine atfı örneğinde olduğu gibi).[356] Bununla beraber bazı maddeler Arapçadan İngilizce başlıklara atfedilmektedir. Örneğin "İ'jaz" başlığı "İnimitability" başlığına, "İshaq" başlığı ise "İsaac" başlığına atfedilmektedir.[357] Dolayısıyla başlıkların hangi dilde ifade edileceği konusunda ansiklopedinin kısmen tutarsızlık içerdiğini söyleyebiliriz.

The Qur'an: An Encyclopedia, ansiklopedi yazım teâmülüne göre büyük oranda olumlu bir değerlendirme hak etmektedir. Bir grup çalışması ürünü olan ve alfabetik olarak düzenlenen ansiklopedi, madde sayısı itibariyle kapsamlı, izah itibariyle kısa/özlü ve akademik/bilimsel yazım unsurlarına sahip bir çalışma olup başvuru kaynağı hüviyetinde bir eserdir. Değinmemiz gereken bir husus şudur ki, Mesut Kaya'nın işaret ettiği gibi,[358] eserde çağdaş kaynaklardan oldukça istifade edilirken, Arapça aslî kaynaklardan daha az istifade edilmektedir.

2.2.3.3. Encyclopaedia of The Holy Qur'ân

Bir diğer İngilizce Kur'ân ansiklopedisi, Global Vision Publishing House tarafından 2000 yılında Delhi'de basılan *Encyclopaedia of The Holy Qur'ân*'dır. Çalışma beş cilt hacmindedir.

Grup çalışması ürünü olan ansiklopedinin editörlüğünü Dr. N. K. Singh ve Mr. A.R. Agwan üstlenmiştir. Yayın kurulu ise on akademisyenden oluşmaktadır. Önsözde Kur'ân'ın bizlere ne dediği ve bizlerden ne istediğinin öğrenilmesi arzusu dile getirilmekte; onun

---

[354] *"Bu çalışmanın maddelerine bakıldığında, Kur'ân ansiklopedisinden çok, bir tefsir ansiklopedisi görünümü vermektedir."* (Kaya, "Kur'an Ansiklopedileri", s. 421.)

[355] Örneğin Hz. Adem ile ilgili madde ("Adam") dört alt başlık içermektedir. Bk. Leaman (ed.), *The Qur'an: an Encyclopedia*, s. 11-12.

[356] Leaman (ed.), *The Qur'an: an Encyclopedia*, s. 17.

[357] Leaman (ed.), *The Qur'an: an Encyclopedia*, s. 289, 310.

[358] Kaya, "Kur'an Ansiklopedileri", s. 423.

hedef, ideal ve mesajlarını öğrenmenin gerekliliğinden bahsedilmekte, ansiklopedinin bu düşünceler ile Kur'ân'ın içerdiği ve Kur'ân ile alaka arz eden yaklaşık 300 önemli temayı detaylı şekilde ele aldığı ifade edilmektedir. Maddelerin kapsamlı araştırmaları gerektirecek önemli konular olduğuna ve amacın Kur'ân'ın en önemli konularına yönelik genel bilgi vermek olduğuna değinilmektedir. Dahası, editörler ansiklopedide yer alan maddelerin nihai bir tercih olmadığını, ansiklopediyi genişletme düşüncelerinin bulunduğunu, bu konudaki fikirlere açık olduklarını ifade etmektedirler. Ayrıca, ansiklopedinin müstakbel çalışmalara rehber olacağı umulmaktadır.[359]

Editör madde sayısı hakkında 300 civarı demektedir. Tespitimize göre eserde 263 madde bulunmaktadır. Ansiklopedinin madde içerikleri sadece Kur'ân kavramlarına ayrılmamaktadır. Kur'ân kavramları yası sıra, Kur'ân ilimleri ile alakalı meseleler, müfessirler ve düşünürler, "Humanism" örneğinde olduğu gibi felsefi konular, "Cosmology" ve "Psychology" örneklerinde olduğu gibi çeşitli bilimler bulunmaktadır.[360] Eserde, günümüzün popüler konularının ve bilimsel meselelerin Kur'ân ile irtibatlı olarak incelendiğini söyleyebiliriz.

Madde isimleri ağırlıklı olarak Arapça asıllarının Latin harfleri ile yazılmış halidir. Ayrıca parantez ile konuların İngilizce karşılıkları verilmektedir. Bilimsel ve çağdaş konular İngilizce ifade edilmektedir. Değinilmesi gereken bir diğer husus maddelerin hacimlerinde görülen farklılıktır. Birer sayfa ile ele alınan maddeler olduğu gibi, yaklaşık otuz sayfa hacminde oluşturulan konular da vardır.

Madde sonlarında referans ve kaynaklar sıralanır. Maddeler bazen alt başlıklar içermektedir. Ayrıca eserin sonunda indeks bulunmaktadır. Bu yönleriyle ansiklopedi bilimsel nitelikleri barındırmaktadır.

Encyclopaedia of The Holy Qur'ân'ın telifinde ansiklopedi yazım teâmülünün gözetildiği söylenebilir. Eserde ansiklopedi yazımında revaçta olan alfabetik düzen ve

[359] N. K. Singh-A. R. Agwan (ed.), *Encyclopaedia of The Holy Qur'ân*, (Delhi: Global Vision Publishing House, 2000), c. I, s. vii-ix [Preface].

[360] Singh-Agwan (ed.), *Encyclopaedia of The Holy Qur'ân*, c. I, s. 233 vd.; c. II, s. 553 vd.; c. IV, s. 1065 vd. Önsözde, eserin içeriğine dair şu başlıklar sayılmaktadır: Kur'ân'ın menşei, Tanrı ve sıfatları, Peygamber ve ashap, Kur'ân'daki kişilikler, grup, kabile ve toplumlar, önemli olaylar, erkek-kadın ve diğer canlılar, toplum, devlet ve politika, ekonomi ve eğitim, toprak kanunu (Law of land) ve evren, Felsefe ve etik, Psikoloji ve Coğrafya, bilimler ve maneviyatçılık (Spirituality), hayat ve ölüm, çevre ve çevrebilim, Kur'ân tefsiri, Kur'ân'a göre diğer dinler, müfessirler ve çağdaş dönemde Kur'ân. Bk. a.e., c. I, s. vii [Preface].

kolektif çalışma hususları görülmektedir. Alfabetik oluşu ile doğal olarak anlaşılır bir tasnife sahip olan eserin akademik vasıflara da sahip olduğunu görüyoruz. Eser Kur'ân hakkında akla gelebilecek önemli birtakım kavram ve konuları içeren faydalı bir başvuru kaynağı olmayı hedeflemektedir.

2.2.3.4. İngilizce Diğer Kur'ân Ansiklopedileri

Tamamlanmış İngilizce Kur'ân ansiklopedilerinden, tezde incelemeye alacağımız üç tanesini değerlendirdik. Bu üç eser dışında da -bir kısmı şu an hazırlanmakta- olan İngilizce Kur'ân ansiklopedileri bulunmaktadır. "Kur'ân ansiklopedisi" başlığına benzer çalışmalar da telif edilmiştir.

Muhammed Ali Asfahânî'nin verdiği bilgilere göre, Farsça-İngilizce bir çalışma bulunmaktadır. *Dâiretü'l-meârif-i bozorg-i vâjegân-i Kur'ânî* adını taşıyan ve bir grup akademisyen tarafından telif edilen bu çalışma, Defter-i Teblîgât-i İslâmî Meşhed adlı kurum tarafından basılmıştır. Yine Asfahâni'nin ifadelerine göre, Mevlana Vahidüddin Hân tarafından telif edilen *Dâiretü'l-Meârif-i Kur'ân-ı Kerîm* adlı İngilizce bir eser vardır. Eser Râbıtatü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye el-Hind adlı kurum tarafından Yeli Delhi'de basılmıştır.[361]

Başlığı Kur'ân ansiklopedisi ifadesine benzeyen çalışmalar da bulunmaktadır. Burada "Kur'ân araştırmaları ansiklopedisi" gibi bir başlık taşıyan "Encyclopaedia of Qur'ânic Studies" adlı çalışmaya işaret edebiliriz. Çalışma Maulana Mohammad Razi Khan Afridi ve Mohammad Ilyas Navaid editörlüğünde hazırlanmıştır. Yirmi altı ciltlik hacme sahip eser, 2006 yılında Anmol Publications adlı kurum tarafından Yeni Delhi'de basılmıştır.[362]

Henüz tamamlanmamış Kur'ân ansiklopedilerinden, İslam ve Bilim Merkezi (CIS-Kanada) projesi olan *Integrared Encyclopedia of the Qur'an (IEQ)* adlı çalışmayı anmalıyız.

[361] Aşfahânî, "Cevle", s. 200-201.

[362] Eserin her cildi belli bir konuya hasredilmiştir. Ciltlerin başlıkları şöyledir: 'Fundamentals under Qur'ân', 'Qur'ân: historical aspects', 'Islamic ideology under Holy Qur'ân', 'Qur'ânic perceptions', 'Qur'ânic wisdom', 'Qur'ânic commands', 'Reasoning and consensus under Qur'ân', 'Qur'ân and customs', 'Lawful and unlawful under Qur'ân', 'Qur'ân on science', 'Spirit of Qur'ân', 'Basics of faith under Qur'ân', 'Qur'ân: perfect code', 'Islamic philosophy under Qur'ân', 'Qur'ân and Bible', 'Society under Qur'ân', 'Family life under Qur'ân', 'Morality under Qur'ân', 'Polity under Qur'ân', 'Governance under Qur'ân', 'Economy under Qur'ân', 'Education under Qur'ân', 'Law under Qur'ân', 'Peace under Qur'ân', 'Dictionary of Holy Qur'ân', 'Dictionary of Holy Qur'ân'. Görüldüğü üzere, çalışma Kur'ân ve muhtevası ile alakalı meseleler, Kur'ân araştırmaları ile ilgili meseleler ve Kur'ân sözlüğü içermektedir.

Bu ansiklopedi Müslüman araştırmacılar tarafından hazırlanmaktadır. Eserin editörü Muzaffar Iqbal'dir. Yaklaşık 3500 sayfa içeren yedi cilt halinde olması hedeflenen ve birincil kaynaklara dayanmasıyla öne çıkacağı düşünülen çalışmanın birinci cildi tamamlanmıştır.[363]

Son olarak, İngilizce eserler arasında Kur'ân'ı belli açıdan ele alan konulu ve sınırlı ansiklopedilerin varlığına değinmeliyiz. Burada örnek olarak Md. Nurul Huda tarafından telif edilen *Encyclopaedia of Qur'ân and Future of Science* adlı eseri anabiliriz. Delhi'de 2011 yılında Anmol Publisher tarafından okurlara sunulan eserde, İslam öncesi Arap kültürü, Kur'ân ve Bilim ilişkisi, yaratılış, bağışıklık sistemi gibi konular ele alınmaktadır. Yine, Shahzad Ahmed Ansari'nin editörlüğünde, *Encyclopaedia of Educational Instructions in The Holy Qur'ân* adlı bir çalışma Koros Press tarafından 2012 yılında basılmıştır.[364]

2.2.4. Diğer Dillerde Kur'ân Ansiklopedileri

Arapça, Türkçe ve İngilizce dışında da Kur'ân ansiklopedileri bulunmaktadır. Değerlendirmeye alacağımız on ansiklopedi Arapça, Türkçe ve İngilizce dillerinde yazılan çalışmalardan oluştuğu için, burada diğer dillerdeki ansiklopedilerin detaylı tanıtımı yapılmayacaktır. Sadece tespit edilen ansiklopedilerin isimleri zikredilecektir.

Farsça telif edilmiş birçok Kur'ân ansiklopedisi bulunmaktadır. Muhammed Ali Asfehânî Farsça Kur'ân ansiklopedilerinden bazılarını tanıtmaktadır. Tanıttığı ansiklopediler şunlardır:

1. Celil Molla Cevâdî'nin *Dâiretü'l-Meârif-i Bozorg-i Kur'ânî*'si,
2. Seyyid Tahir Şah Çerâğî'nin *Dâiretü'l-Meârif-i Ferheng-i Kur'ân*'ı,
3. Mihrân Kenderî'nin *Dâiretü'l-Meârif-i Kur'ân*'ı,
4. Hasan Saîd ve diğerlerinin hazırladığı *Dâiretü'l-Me'ârif-i Kur'ân Kerîm*,
5. el-Hâc Yahyâ Felsefî eş-Şîrâzî'nin hazırladığı *Dâiretü'l-Meârifi'l-Kur'âniyye*'si,
6. Ali Haci Vend'in *Dâiretü'l-Me'ârif-i Kur'ân Şinâsî* adlı eseri,
7. Bahâüddîn Hürremşâhî'nin *Dânişnâme-i Kur'ân ve Kur'ân Pejôhî*'si,
8. Muhammed Bâkır Şerîat Sengelcî'nin *Ferheng-i Kur'ân*'ı,

[363] Muzaffar Iqbal (ed.), *Integrated Encyclopedia of the Qur'an (IEQ),* New York: Center for Islamic Sciences, 2013. Eserin tanıtımı için bk. http://www.ieQur'ân.com/project/intro.php (erişim: 12 Aralık 2018).

[364] İngilizce, *The Encyclopaedic Index of the Quran* adlı bir çalışma, Syed Muhammad Osama tarafından hazırlanmış, Goodword Books tarafından 2000 yılında basılmıştır.

9. Ebü'l-Hasen eş-Şa'rânî'nin *Nesr-i Tûbâ ev Dâiretü'l-Me'ârif-i Kur'ân-ı Mecîd*'i,
10. Ekber Hâşimî Rafsencânî ve diğerlerinin hazırladığı *Ferheng-i Kur'ân*,
11. Merkezü's-Sekâfe ve'l-Mearifi'l-Kur'âniyye tarafından hazırlanıp Müessesetü Bustân-ı Kitâb adlı kurum tarafından basılan *Dâiretü'l-Meârif-i Kur'ân-ı Kerîm*,
12. Mîr Seyyid Ebü'l-Feth-i Davetî'nin *Dâiretü'l-Meârif-i Kur'ân*'ı,
13. Muhammed Ali en-Necefî'nin tercüme ettiği *Dâiretü'l-Meârif-i Kurân-ı Kerîm* ve
14. Müessesetü's-Sekâfe ve'l-Fikrü'l-İslâmî adlı kurum tarafından hazırlanmakta olan *Dânişnâme-i Kur'ân-ı Şinâsî* adlı eser. [365]

Asfehânî bu ansiklopedileri saymakla beraber, içlerinden sadece Müessesetü Bustân Kitab adlı kurum tarafından basılan *Dâiretü'l-Meârif-i Kur'ân-ı Kerîm* ile *Dânişnâme-i Kur'ân-ı Şinâsî* adlı çalışmanın bilindik manada ansiklopedi olabileceğini, diğerlerinin ise ansiklopedi ismini taşımalarına rağmen ansiklopedi özelliklerini tam olarak taşımadığını belirtmektedir. es-Seyyid Mustafa Muhâmî'den de bu doğrultuda nakilde bulunmaktadır. Muhâmî'nin ifadelerine göre, bu ansiklopediler ya ansiklopedi hedefini tam gözetmemişler, ya da sadece kāmus ve sözlük olarak tasarlanmışlardır. Veya bu çalışmalarda ansiklopedi hedefi gözetilse de, bunun için gerekli ekip ve kurum olmaksızın yola çıkılmıştır. Bu çalışmalar, Kur'ân ile ilgili bazı konulara özel ansiklopedi şeklinde değerlendirilebilir.[366] Ayrıca bu çalışmalar farklı içeriklere sahiptirler. Seyyid Tahir Şah Çerâğî'nin 'Dâiretü'l-Meârif-i Ferheng-i Kur'ânî' adlı bir eseri, âyetler, rivâyetler ve menkıbeler içermektedir. Hasan Saîd ve diğerlerinin hazırladığı, Dâiretü'l-Me'ârif-i Kur'ân-ı Kerîm muhtelif makalelerden, hutbelerden ve risalelerden oluşmaktadır. Yine bazı çalışmalarda, Kur'ân kelimeleri, şahısları, coğrafi içerikleri ve çeşitli kavramları ele alınmaktadır. Ayrıca meşhur alimlerin tanıtıldığına da rastlanmaktadır.[367]

Bu eserlerin dışında da, Farsça Kur'ân ansiklopedileri bulunmaktadır.[368] Mesela, Dr. Seyyid Salman Safavi'nin başkanlığında, on yıllık bir emek sonucunda hazırlanan

[365] Bk. Aşfahânî, "Cevle", s. 200-202. Yukarıda *el-İtḳān*'ın Farsçaya *Dâiretü'l-Meârif-i Kur'ân* başlığı ile çevrildiğine değinilmişti. İngilizce Kur'ân ansiklopedilerinin tanıtımında da Defter Teblîgât İslâmî Meşhed adlı kurum tarafından basılan, *Dâiretü'l-Meârif-i Bozork-i ve Ezkân-ı Kur'ânî* adlı Farsça-İngilizce bir esere işaret edilmişti. Aşfahânî'nin tanıtımında bu iki eser de yer almaktadır.

[366] Aşfahânî, "Cevle", s. 203.

[367] Aşfahânî, "Cevle", s. 200-201.

[368] Oliver Leaman'ın editörlüğünde hazırlanan *The Qur'an: An Encyclopedia*, Muhammed Huseyin Vaġār tarafından Farsça'ya tercüme edilip, Dânişnâme-i Kur'ân-ı Kerîm adıyla Iṭṭılâ'ât Yayınevi tarafından 2014 yılında basılmıştır. Burada bir de, Brill yayınevi tarafından basılan *Encyclopaedia of The Qur'ân* adlı çalışmanın Farsçaya tercüme edilmekte olduğuna ve bir kısmının tamamlandığına değinmemiz gerekir. Bz. http://www.ibna.ir/en/doc/naghli/182112/Qur'ân-encyclopedia-in-persian-unveiled (erişim: 04 Kasım 2018).

Dânişnâme-i Muâsır-ı Kur'ân-ı Kerîm adlı bir çalışma vardır. Eser Hicri Şemşî takvimine göre 1396'da Londra İran Araştırma Akademisi tarafından Londra'da ve Kum'da eş zamanlı olarak yayımlanmıştır.[369]

Görüldüğü üzere, Farsça epey Kur'ân ansiklopedisi bulunmaktadır. Burada bir kısmını saymış bulunuyoruz. Detaylı bir araştırma ile bu listenin daha da fazla olması kuvvetle muhtemeldir.

Farsçadan başka dillerde de Kur'ân Ansiklopedisi çalışmaları mevcuttur. Urduca bunlardan biridir. Örneğin Urduca kaleme alınan bir çalışma *Qur'ân Hakim: Encyclopedia* başlığını taşımaktadır. Dr. Zulfiqar Kazım tarafından telif edilen eser 903 sayfa hacminde olup Bait-ul-Uloom adlı kurum tarafından Lahor'da basılmıştır. Çalışma on beş konu hakkında ve altmış sekiz alt başlık altında, soru-cevap şeklinde birçok mesele ele almaktadır. Ele alınan konular Kur'ân muhtevası, Kur'ân tanıtımı, Kur'ân ilimleri gibi muhtelif alanlarda seyretmektedir.

Urduca bir diğer Kur'ân ansiklopedisi Hace Gulam Ahmed'in hazırladığı *Maarif-i Qur'ân/Qur'ân Encyclopedia* adlı çalışmadır. Eser İblağ yayınevi tarafından Lahor'da basılmıştır.[370] Ayrıca, sekiz cilt olması planlanan ve Muhammad Tahir ul-Qadri'nin hazırlanan, el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye/Qur'âni Encyclopedia adlı çalışmanın birinci cildi çıkmış bulunmaktadır (Lahore: Minhaj-ul-Quran Publications 2018.).

Endonezya'da da Kur'ân ansiklopedisi çalışmaları vardır. Mesela, *Ensiklopedi al-Qur'an: Tafsir Sosial Berdasarkan Konsep-konsep Kunci* adlı bir çalışmanın müellifleri M. Dawam Rahardjo ve Budhy Munawar Rachman'dır. Eser Ulumul Qur'an dergisinin işbirliği ile Paramadina adlı kurum tarafından 1996 yılında basılmıştır.

Endonezya'daki bir diğer Kur'ân ansiklopedisi M. Quraish Shihab'ın baş editörlüğünü yaptığı *Ensiklopedi Al-Qur'an: Kajian Kosakata* başlıklı çalışmadır. Eser Pusat Studi Al-Qur'ân'ın (Kur'ân Araştırmaları Merkezi) projesi olarak Lentera Hati adlı yayınevi tarafından 2007 yılında Cakarta'da basılmıştır. Eserin adı Arapçaya "el-

[369] Farsça, çocuklara yönelik Kur'ân ansiklopedileri de vardır. Ġulâm Rıza Haydarî'nin hazırladığı, Mihrâb-ı Kalem adlı kurum tarafından 2009'da basılan *Dâiretü'l-Meârif-i Kur'ân* adlı çalışma böyledir.

[370] Urduca "Kur'ân Ansiklopedisi" ismine yakın eserler de bulunmaktadır. Mesela, Said el-Zafar Sıddîkî 'nin hazırladığı, *Mevḍûât-ı Qur'ân Encyclopedia* adlı eser gibi. Yedi ciltlik bu eser 1800'den fazla konu içermektedir. Eser hakkında bir haber için bk. http://www.urdunews.com/node/46411 (erişim: 05.11.2018).

Mevsû'atü'l-Kur'âniyye/Dirâsetü'l-Elfâẓ" şeklinde tercüme edilmiştir. Ansiklopedi üç ciltten oluşup Kur'ân lafızlarının izahı ile ilgilenmektedir.

Endonezya'daki bir diğer Kur'ân ansiklopedisi çalışması H. Fachruddin Hs. tarafından telif edilen *Ensiklopedia Al-Qur'an*'dır. İki cilt hacmindeki eser Rineka Cipta adlı yayınevi tarafından Cakarta'da 1992 yılında basılmıştır.[371]

Malayca Kur'ân ansiklopedisi çalışmaları da vardır. Syeikh Muhd Mujahid tarafından telif edilen bir çalışma *Ensiklopedia Al-Qur'ân* başlığını taşımaktadır. Eserin basımı Must Read Sdn Bhd tarafından 2013 yılında basılmıştır. Resimler de içeren çalışma 384 sayfadan oluşmakta, Kur'ân'ın tanıtımı, kıssaları, diğer kitaplarla kıyaslanması gibi konular içermektedir.

"Kur'ân ansiklopedisi" ifadesine benzer çalışmalar daha başka dillerde de mevcuttur. Örneğin, Boşnakça bir çalışma "Enciklopedija pitanja i odgovora o Kur'ânu" (Kur'ân Hakkında Soru-cevap Ansiklopedisi?) başlığına sahiptir. Eser, Mensur Zukorlić tarafından hazırlanmış, "Mešihat Islamske zajednice Sandžaka" adlı kurum tarafından basılmıştır.

Bazı sözlüklerin ansiklopedi görünümünü andırdığına değinmiştik. Mesela, yukarıda değindiğimiz, Mohammad Ali Amir-Moezzi'nin editörlüğünde hazırlanan *Dictionnaire Du Coran* adlı Fransızca sözlük ansiklopedi görünümüne benzemektedir.[372]

Toparlamak gerekirse, Kur'ân ansiklopedisi çalışmaları epey çoktur. Arapça, Türkçe, İngilizce dillerinin yanı sıra, Farsça, Endonezyaca, Urduca ve Malayca gibi daha başka

---

[371] Endonezya'da Kur'ân ansiklopedisi başlığına yakın çalışmalar da vardır. 'Tematik Kur'ân ansiklopedisi' şeklinde tercüme edebileceğimiz *Ensiklopedi Tematis Al-Qur'an* başlıklı bir çalışma bulunmaktadır. Çalışmanın editör kurulu Ahsin Sakho Muhammad, Sayuti Anshari Nazution ve Ahmad Munif Suratmaputra isimlerinden oluşmaktadır. Muhammad Kamil Hasan Al-Mahami tarafından telif edilen çalışma altı ciltlik bir hacme sahip olup, resimler de içermektedir. Eser Kharisma İlmu adlı yayınevi tarafından 2007 yılında Cakarta'da basılmıştır. Çalışmada Kur'ân'da geçen konular, İslam ve günümüz ile ilgili konular ele alınmaktadır. Ayrıca, Arapça eserleri tanıtırken değindiğimiz, Vehbe ez-Zuhayli ve diğerleri tarafından neşredilen 'el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyyetü'l-Müyessera' adlı ansiklopedi Endonezya diline çevrilmiştir, bk. Wahbah Zuhaili (and others), *Ensiklopedia Al-Qur'ân*, çev: Tim Kuwais, (Jakarta: Gema Insani, , 2007). Sadece 'Kur'ân ansiklopedileri'ni ele aldığımız için "Kur'ân ve Hadis Ansiklopedisi" vb. başlıklı eserlere değinmiyoruz. Endonezya dilinde böyle eserler bulunmaktadır. Örnek olarak, Widya Cahaya Yayınevi tarafından basılan, sekiz ciltlik *Ensiklopedi Tematis Ayat Al-Qur'ân dan Hadits* adlı çalışmayı anabiliriz.

[372] Mohammad Ali Amir-Moezzi (ed.), *Dictionnaire Du Coran*, (Paris: Robert Laffont, 2007). Fransızca, ansiklopedik sözlük tarzı bir çalışmaya da işaret etmeliyiz: Malek Chebel tarafından hazırlanıp Fayard yayınevi tarafından 2009 yılında Paris'te basılan *Dictionnaire Encyclopédique du Coran* (Ansiklopedik Kur'ân Sözlüğü).

dillerde ve coğrafyalarda Kur'ân ansiklopedisi çalışmaları vardır.[373] Tüm dillerde yapılan Kur'ân ansiklopedisi çalışmalarını ele alacak müstakil bir araştırma sonucunda daha birçok eserin listeye ilave edilmesi kuvvetle muhtemeldir.[374]

3. DEĞERLENDİRME

Bu bölümde ansiklopedi çalışmalarının tarihine ve tanıtımına kısaca değinip Kur'ân ansiklopedilerini tanıttık. Günümüzde görmeye başladığımız Kur'ân ansiklopedilerine geçmeden önce, "ansiklopedik" eserlerin ilkçağlardan beri mevcut olduğu düşüncesinden hareketle, klasik dönemde Kur'ân'a yönelik ansiklopedik çalışmaların olabileceği tezini öne sürüp, bu noktada 'hacimli tefsirler' ile 'kapsamlı Kur'ân ilimleri' çalışmalarının, Kur'ân ansiklopedilerinin klasik dönemdeki temsilcileri olabileceklerini iddia ettik. Ayrıca, Kur'ân'a yönelik sözlük çalışmalarının ansiklopedi(k) olup olamama ihtimalini sorgulayıp, gelişmiş hali ile "Ġarîbü'l-Kur'ân" eserlerinin lafız ağırlıklı ansiklopedi veya kāmus olabileceğine değindik. Daha sonra günümüz Kur'ân ansiklopedilerini araştırdık. Bunlardan tezimizde kullanacağımız on tanesini değerlendirip, diğerlerini ismen zikrettik.

Bazı araştırmacılar tarafından ansiklopedilerin başlangıcının XX. asrın sonu ile XXI. asrın başı olarak saptandığına değindik. Yukarıda tanıttığımız, İbrahim el-Ebyârî'nin hazırladığı el-*Mevsû'atü'l-Kur'âniyyeyü'l-müyessera*'nın basım tarihi 1974'tür. Bu durumda, Kur'ân ansiklopedisi başlığındaki çalışmaların yirminci yüzyılın son çeyreğinde başlayıp yirmi birinci yüzyılda artarak devam ettiğini ileri sürebiliriz.

Kur'ân ansiklopedileri yazımında farklı yollar izlenebilmektedir. Bazı çalışmalar ferdi olabilirken, grup yahut kurum çalışmalarına da rastlanabilmektedir. Ayrıca derleme hüviyetinde çalışmalar da bulunmaktadır. Diğer taraftan, Kur'ân ansiklopedilerinin hedef

[373] Kırk Çinli bilim adamının konularına göre Kur'ân ansiklopedisi hazırlama projelerine dair bir haber için bk. https://www.yenisafak.com/aktuel/kuran-ansiklopedisi-127827 (erişim: 04 Kasım 2018). Ayrıca, Rusça, çocuklar için hazırlanmış bir çalışma bulunmaktadır. Saniyasnain Khan tarafından hazırlanan "О людях Корана. Увлекательная энциклопедия" (Kur'ân şahısları hakkında büyük ansiklopedi?) başlıklı çalışma, Dilya adlı kurum tarafından 2012 yılında basılmıştır.

[374] Bu başlıktaki eserlerin seçiminde de çalışmaların isimleri göz önüne alındı ve yalnızca "Kur'ân ansiklopedisi" şeklindeki çalışmalar seçilmeye çalışıldı. Harici değerlendirmeler göz önünde bulundurulmadı. Bazı çalışmalar araştırmacılar nezdinde ansiklopedi olarak nitelenebilmektedir. Örneğin, el yazmalarına dayalı olarak Kur'ân ve mushaf tarihi araştırmasını hedefleyen "Corpus Coranicum" projesinin "ansiklopedi" olarak nitelendiği bir haber için bk. http://almultaka.org/site.php?id=946. (06 Kasım 2018).

kitlesi akademik camia yahut kitle olabilmekte, çocuklar için de Kur'ân ansiklopedileri hazırlanabilmektedir.

'Kur'ân ansiklopedisi' başlığını taşıyan eserlerde şekil itibariyle de bir birlik yoktur. Bir diğer ifadeyle, bu çalışmalar –özellikle Arapça hazırlananlar- farklı türdedirler. Eserlerin içerisinde rivâyetler, menkıbeler, çeşitli makaleler, hutbeler ve risaleler içerenler vardır. Bazı çalışmalarda, Kur'ân kelimeleri, şahısları, coğrafi içerikleri ve çeşitli kavramları ele alınmakta, ayrıca meşhur alimler de tanıtılmaktadır.[375] Kur'ân ansiklopedileri, tespitlerimize göre şu türlerde tezahür etmektedir:

1. Mushaf tertibince muhtasar veya geniş tefsir formunda olanlar,
2. Kapsamlı yahut kısmî[376] Kur'ân ilimleri şeklinde olanlar,
3. Soru-cevap içerenler,
4. Sûre eksenli oluşturulanlar,
5. Maddeler/makaleler halinde yazılanlar.[377]

Maddeler/makaleler halinde oluşturulan ansiklopediler de farklı hacim ve içeriklere sahiptirler. Madde halindeki bu çalışmalardan bazıları Kur'ân'ın başlıca kavramlarını, bazıları Kur'ân'ın bütün konularını, bazıları Kur'ân ve tefsir okumaları için gerekli olan konuları/terimleri ele almakta; bazıları da Kur'ân araştırmalarında başvuru rehberleri olma amacıyla hazırlanmaktadırlar.

Kur'ân ansiklopedileri belli/ortak bir format ve içeriğe sahip değildirler. Bu sebeple, Kur'ân ansiklopedisi başlığını taşımayan diğer birçok çalışmanın Kur'ân ansiklopedisi içeriği ve görünümüne sahip olabileceğini düşünebiliriz.[378] Kanaatimizce Kur'ân

---

[375] Leipzig'li Zedler'in Universol-Lexicon'undan bu yana, çoğu çağdaş ansiklopedi yaşam öykülerini de ele almaktadır. Bk. Kurul, *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, c. II, s. 127. Alimlerin ve müfessirlerin tanıtımının Kur'ân ansiklopedilerinde yer alması, ansiklopedilerde görülen bu yaygın teamülün bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

[376] "Kısmî Kur'ân ilimleri formunda olan çalışmalar" ifadesinden kastımız, Kur'ân ile ilgili birkaç konuyu ele alan çalışmalardır. Mesela, Salâḥ el-Kâẓımî'nin, sahih bir Kur'ân algısı oluşturmak amacıyla telif ettiği *el-Mevsû'attü'l-Kur'âniyye* adlı çalışma, Kur'ân ile alakalı bazı konulara, gizli ilimlere değinmesi hasebiyle kısmî/sınırlı Kur'ân ilimleri çalışması olarak nitelenebilir.

[377] Bazı Kur'ân ansiklopedileri, -ansiklopedilerin yaygın formatına uygun şekilde- özlü maddeler halinde iken, bazıları makalelerden oluşmaktadır ve bunlar adeta kitap bölümlerini andırmaktadır.

[378] Nitekim Abay, Kur'ân ansiklopedilerine benzer çalışmaların varlığına şu sözlerle işaret etmektedir: *"Türkçede, gerek içerdiği konu çeşitliliği, gerekse ele alınan konunun sunuluşu, yani içerik bakımından ansiklopedi tarzında olmayan ama şekil bakımından yan ansiklopedik bir görüntü arz eden pek çok kavram çalışması vardır. Bir müracaat kaynağı olmaktan ziyade belli bir ideolojik bakış açısını yansıtan bu tarz çalışmaların ilk örneğini Mevdudi'nin bir İslam ideolojisi oluşturmak maksadıyla İlah, Rab, Din ve İbadet*

ansiklopedisi başlığının zihne çağrıştırdığı ilk şekil ve literatürde yeni olarak nitelenebilecek olan tek tür, maddeler halinde telif edilen çalışmalardır. İçerikleri ve amaçları farklı olsa da, bu telifler -en azından görünüm olarak- yeni bir çalışma türüdür. Ansiklopedilerin başvuru kaynağı olma şeklindeki hususiyetlerine en uygun çalışmalar da bunlardır.

Sonuç olarak, 'Kur'ân ansiklopedisi' başlığını içeren çalışmalar birçok dilde telif edilmeye başlamıştır. Kur'ân ansiklopedi çalışmalarının ilerde artmaya devam etmesi muhtemeldir. Bu çalışmalar farklı şekil ve içeriklere sahiptirler. Maddeler halinde hazırlanan ansiklopediler ise, Kur'ân çalışmalarında, yeni bir tür teşkil edebilecek mahiyettedir.

kavramlarını ele aldığı Kur'ân'a Göre Dört Terim (çev. Osman Cilacı, İsmail Kaya, İstanbul: Düşünce, 1979) adlı çalışması oluşturmaktadır", Abay, "Kur'ân ve Tefsire Dair Başvuru Kaynakları", s. 425. Abay daha sonra ansiklopedi benzeri çalışmalardan şunları zikretmektedir: Ali Ünal'ın *Kur'ân'da Temel Kavramlar*'ı, Muhammed el-Behiy'in *İnanç ve Amelde Kur'âni Kavramlar*'ı, Yaşar Nuri Öztürk'ün *Kur'ân'ın Temel Kavramları* adlı eseri, Mustansır Mir'in *Kur'ânî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü* adlı eseri, Cavit Yalçın'ın *Kur'ân'da Temel Kavramlar*'ı, Ömer Dumlu'nun *Kur'ân'da Bazı Kavramlara Bakış*'ı, Abdurrahman Kasapoğlu'nun *Psikolojik Kur'ân Terimleri Atlası* adlı eseri, Fevzi Zülaloğlu'nun *Yolumuzu Aydınlatan Kur'ân Kavramlar*'ı ve Mustafa Aydın'ın *Kur'âni Kavramlar*'ı, Bk. a.m., s. 427-428.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUR'ÂN MUHTEVASI BAĞLAMINDA KUR'ÂN ANSİKLOPEDİLERİ

Bu bölümde çalışmanın asıl konusuna gelmiş bulunuyoruz. Burada öncelikle on Kur'ân ansiklopedisini, Kur'ân muhtevası açısından inceleceğiz. Bu ansiklopedilerde Kur'ân muhtevasının ne ölçüde ele alındığına ve Kur'ân'ın hangi konularla irtibatlandırıldığına dikkat çekmeye çalışacağız. Böylece, yakın dönemde oluşan Kur'ân muhtevası algısına, Kur'ân muhtevasının ansiklopedilerde nasıl işlendiğine işaret etmeye çalışacağız. Bu noktalarla ilgilenen ilk alt başlık "Kur'ân Ansiklopedileri çalışmalarında Kur'ân muhtevasının yeri" olacaktır. Daha sonra Kur'ân ansiklopedilerinin hangi açılardan klasik dönemden farklılık arz ettiği ele alınacaktır. Bu amaçla Kur'ân'a yönelik klasik dönemdeki ansiklopedik çalışmalar ile bir kıyaslama yapılacak, bunun için örnek olarak kapsamlı Kur'ân ilimleri eserlerinden Süyûtî'nin *el-İtḳān* adlı eseri incelenecektir. Hacimli tefsirlerden Râzî'nin *Mefâtîḥu'l- ġayb*'ına da örnekler üzerinden kısaca değinilecektir. Bu iki eser Kur'ân ansiklopedileri ile karşılaştırılacaktır. Son olarak, konuya yönelik genel bir gözlem yapılacaktır.

1. KUR'ÂN ANSİKLOPEDİLERİ ÇALIŞMALARINDA KUR'ÂN MUHTEVASININ YERİ

Çalışmada ele alacağımız on ansiklopediyi, biçimleri açısından beş gruba ayırmak mümkündür. Bunlardan bir kısmı "'ulûmu'l-Kur'ân" formatındadır. Arapça eserlerin ilk üçü böyledir. Farklılıklar görülse de, bu üç eser ağırlıklı olarak "*'ulûmu'l-Kur'ân*" eserlerine benzemektedirler.

Arapça son ansiklopedimiz olan Cafer Şerafü'd-Dîn ve diğerlerinin hazırladığı *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye/Haṣâiṣu's-suver* adlı çalışmayı sûre eksenli ansiklopedi olarak gruplandırabiliriz. Hatırlanacağı üzere bu çalışma sûreleri sekiz başlıkta ele almaktadır.

Diğer altı çalışma maddeler halinde düzenlenmiş olup, önceki bölümde dile getirdiğimiz gibi, ansiklopedi kelimesinin zihinlerdeki çağrışımına daha uygundurlar. Bu eserleri de kendi aralarında gruplara ayırabiliriz. Şöyle ki, bunlardan bazıları genel olsun veya başlıca temalara odaklı olsun Kur'ân muhtevasına yöneliktir. Süleyman Ateş'in telif

ettiği *Kur'ân Ansiklopedisi* ve Yaşar Nuri Öztürk'ün hazırladığı *Kur'an-ı Kerim Ansiklopedisi* böyledir.

Diğer dört eserden biri Kur'ân'ı tanıma, tefsir, meal ve Kur'ân okumalarına rehberlik için hazırlanmıştır. Bu eser Ali Bardakoğlu ve diğerlerinin hazırladığı *Kur'ân-ı Kerîm Ansiklopedisi*'dir. Dolayısıyla bu eseri "Kur'ân ve tefsir okumaları rehberi şeklindeki Kur'ân ansiklopedileri" adlı bir başlık içerisine konumlandırabiliriz.

Son üç eseri, yani İngilizce Kur'ân ansiklopedilerini, "Kur'ân ve tefsir araştırmaları rehberi" olarak nitelemek mümkündür. Nitekim hatırlanacağı üzere bu eserlerin muhatapları araştırmacılar ve öğrenciler idi.[379]

Sonuç olarak ele alacağımız ansiklopedileri gruplara ayırıp beş başlıkta inceleyeceğiz. Bu beş başlık şunlardır:

1. "'Ulûmu'l-Kur'ân" şeklindeki Kur'ân ansiklopedileri,
2. Sûre eksenli Kur'ân ansiklopedisileri,
3. Kur'ân muhtevasına yönelik Kur'ân ansiklopedileri,
4. Kur'ân ve tefsir okumaları rehberi şeklindeki Kur'ân ansiklopedileri ve
5. Kur'ân araştırmaları rehberi şeklindeki Kur'ân ansiklopedileri.

Birazdan değineceğimiz üzere, eserler doğrudan Kur'ân muhtevası ile alakalı olmayan maddeler içerebilmektedirler. Bu yüzden eserleri Kur'ân muhtevası açısından değerlendirirken, sadece âyetler ile irtibatlı olan maddeleri göz önünde bulunduracağız. Sadece, eserlerin Kur'ân'da doğrudan geçmeyen hususları da ele aldığına işaret edeceğiz.

1.1. "*'Ulûmu'l-Kur'ân*" Şeklindeki Kur'ân Ansiklopedileri

Bu grupta ele alacağımız ansiklopediler Arapça Kur'ân ansiklopedilerinden ilk üç çalışmadır. İlk olarak İbrahîm el-Ebyârî'nin *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye*'sini ele alacağız.

Eserin doğrudan Kur'ân muhtevası ile alakalı olabilecek tek bölümü "el-Mu'cem'l-Müfehres" adlı on birinci bölümün ikinci kısmı olan "Kāmûsu'l-A'lâm" başlığıdır. Burada

[379] *Encyclopaedia of The Holy Qur'ân*'ın yazılış amacı Kur'ân konularını tanıtmaktı. Belki bu not, eseri üst kısımda mütalaa etmemizi gerektirebilir. Ne var ki eserin madde başlıkları Kur'ân ve tefsir alanında okuma ve araştırma rehberi görünümünde olduğu için çalışmayı burada değerlendirebiliriz. Nitekim girişteki ifadelere göre, eserin ileriki araştırmalara rehber olabilmesi umulmaktadır. Bk. Singh-Agwan (ed.), *Encyclopaedia of The Holy Qur'ân*, c. I, s. ix [Preface].

şahıs, yer, kitap gibi isimlerden doksan yedi kelimenin Kur'ân'daki yerleri gösterilmektedir.[380] Bu başlıkla ilgili iki hususa değinmek istiyoruz. Listede "İlyâs" ve "İlyâsîn" kelimelerinde olduğu gibi, bir kaç kere tekrar görülmektedir. Ayrıca "Ṭâhâ" kelimesi bir özel isim olarak değerlendirilmekte ve listede yer almaktadır.[381]

İkinci ansiklopedimiz Mısır Din İşleri Yüksek Kurulu'nun projesi çerçevesinde hazırlanan *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyyetü'l-Mütehaṣṣiṣa*'dır. Tanıtımındaki ifadelerimizden de hatırlanacağı gibi, eser Kur'ân ilimleri formatına sahiptir. Eserin Kur'ân muhtevası ile doğrudan veya dolaylı olarak alaka arz eden başlıkları mevcuttur.[382]

Eserde Kur'ân muhtevası ile doğrudan alakalı olan birkaç başlık vardır. Bu başlıklar şunlardır: "Kur'ân'ın genel prensip ve değerleri (el-Mebâdiü'l-'Âmmetü ve'l-Ḳıyem)", "Özel isimlerin ve kavramların izahı (Müfredâtü'l-Kur'ân)", "Kur'ân'da İnsan" ve "Kur'ân'da İlahi Yasalar (es-Sünenü'l-İlâhiyye fi'l-Kur'ân)".[383]

"Kur'ân'ın genel prensip ve değerleri (el-Mebâdiü'l-'Âmmetü ve'l-Kıyem)" başlıklı bölümde, önce Kur'ân'ın genel prensiplerine değinilip, bu başlıktan kastın bazı gerçekler, fıkhî ve kelâmî hükümler olmayıp, doğrudan insan ile alakalı başlıca ve ayrılmaz hakikatler olduğu, geniş araştırmaları gerektirecek prensiplerden burada sadece örneklerin zikredileceği dile getiriliyor.[384] Akabinde on dokuz tane prensip zikrediliyor. Prensipler başlıklar halinde değil, âyetlerde birer kesit, iktibas olarak sıralanıyor. Mesela, ilk prensip şu başlığı taşıyor: "Dinde zorlama yoktur" (Bakara 2/256).[385] Bölümde daha sonra "Kur'ân'daki Değerler (el- Ḳıyem fi'l-Kur'âni'l-Kerîm)" başlığı ile şahsi, ailevi, sosyal ve

[380] el-Ebyârî, *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye*, c. VII, s. 499-510. Bk. Ek-1. Bölümün ilk kısmı, kelime fihristi olup konumuzu doğrudan ilgilendirmemektedir. Bk. a.e., c. VII, s. 11-498. Eserin "Ḥayâtü'r-Rasûl" başlıklı ilk bölümü siyerdir. Bu bölümde doğal olarak bazı Kur'ân âyetleri zikredilmektedir. Sîret eksenli Kur'ân okumalarının aksine, Kur'ân'ın bütününün siyerler irtibatlandırılmadığı, hatta Kur'ân'a başvurunun epey az olduğu görülür. Bu nedenle siyer başlığına değinmedik.

[381] el-Ebyârî, *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye*, c. VII, s. 499-510. Başlıktaki isimlerin listesi için bk. Ek-1.

[382] Kur'ân muhtevası ile dolaylı yoldan alaka kurulabileceklerden kastımız, "Vahy" ve "Kaṣaṣü'l-Kur'ân" gibi, Kur'ân ilimleri başlıklarından Kur'ân içeriğine dair malumat da barındıranlardır.

[383] Eserin i'câz kısmında Kur'ân muhtevası ile alakalı olabilecek mevzulara değinilmekte, bazı örnekler verilmektedir. Bk. Zaḳzûḳ (ed.), *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyyetü'l-Mütehaṣṣiṣa*, s. 692-723. Fakat hedefimiz doğrudan Kur'ân muhtevası olduğu için ve diğer eserlerde de benzer başlıklar ile karşılaşacağımız için bu bölüme girmeyeceğiz.

[384] Zaḳzûḳ (ed.), *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyyetü'l-Mütehaṣṣiṣa*, s. 83.

[385] Zaḳzûḳ (ed.), *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyyetü'l-Mütehaṣṣiṣa*, s. 84.

siyasi alanlardan oluşan dört başlık altında muhtelif konular kısaca zikredilmektedir. Bu dört başlık altında sırasıyla on iki, altı, yirmi bir ve sekiz alt bbaşlık zikredilmektedir.[386]

Kur'ân muhtevası ile alaka arz eden bir diğer başlık Kur'ân kelimeleri/kavramlarıdır (Müfredât'l-Kur'ân). Burada elli üç tane kavram âyetler eşliğinde kısaca tanıtılmaktadır. Ele alınan kelimeler; mekanlar, gaybî varlıklar, kavramlar, isimler gibi muhtelif alanlara uzanmaktadır.[387] Seçilen kelimelerin önemi hakkında bir itiraz ileri sürmek kolay olmasa da, maddelerin seçiminde nasıl bir kural gözetildiği ve neden sadece elli üç madde ile yetinildiği, şeklinde bir sorgulama yapılabilir.

Eserin çalışmamızı ilgilendiren bir diğer başlığı "Kur'ân'da İnsan" konusudur. Burada insanın tarifi, halifeliği, üstünlüğü, yaratılış amacı, özgürlüğü, türleri, erkek ve kadın arasında eşitlik, yaratılışı, fiziki yapısı, hususiyetleri, vasıfları, insan ve eğitim, insanın şeytan ile ilişkisi ve insanın sonu, âyetler ile irtibat kurularak anlatılmaktadır.[388]

Ele alacağımız son başlık "Kur'ân'da İlahi İlkeler (es-Sünenü'l-İlâhiyyetü fi'l-Kur'ân)"dir. Bölüm Kur'ân'ın mucize bir kelam oluşunun kısa izahı ve 'es-Sünenü'l-İlâhiyye' kavramının açıklaması ile başlamaktadır.[389] Akabinde yedi alt başlık ile konu ele alınmaktadır.[390]

Toparlamak gerekirse, *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyyetü'l-Mütehaṣṣiṣa*'da Kur'ân muhtevası tümüyle ele alınmamaktadır. Saydığımız dört bölümün başlığı ve içeriğinden hareketle, ansiklopedide Kur'ân'ın en önemli konularının hedef alındığı şeklinde bir düşünceye varılabilir. Bir okur için; Kur'ân'ın genel ilkeleri, içerdiği kavram ve kelimeler, insan ile alakalı yaklaşım ve Kur'ân'da ilahi yasalar önem arz eden bahisler olabilir. Bu durumda, *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyyetü'l-Mütehaṣṣiṣa*'da bazı önemli başlıklara değinildiği sonucunu çıkarabiliriz. Ansiklopedide dikkat çeken bir husus, Kur'ân ifadelerinin, "ilke", "yasa" "değer" vb. isimlerle anılmasıdır.

---

[386] Zaḳzûḳ (ed.), *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyyetü'l-Mütehaṣṣiṣa*, s. 87-94. Gerek buradaki gerek ele alacağımız diğer bölümlerdeki başlıklar için bk. Ek-2.
[387] Zaḳzûḳ (ed.), *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyyetü'l-Mütehaṣṣiṣa*, s. 724-769.
[388] Zaḳzûḳ (ed.), *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyyetü'l-Mütehaṣṣiṣa*, s. 770-807.
[389] Zaḳzûḳ (ed.), *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyyetü'l-Mütehaṣṣiṣa*, s. 808-816.
[390] Zaḳzûḳ (ed.), *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyyetü'l-Mütehaṣṣiṣa*, s. 808-858.

Kur'ân ilimleri tasnifine benzer görünüme sahip olan üçüncü ve son ansiklopedimiz Abdülmün'im eI-Ḥafnî'nin *Mevsû'atü'l-Kur'âni'l-'aẓîm*'idir. Tanıtırken değinildiği üzere çalışma küçük hacmine rağmen konu başlıkları ile oldukça kapsamlı bir muhtevaya sahiptir. Eserin Kur'ân muhtevasını ilgilendiren bölümleri de bulunmaktadır.

Eseri sırasıyla takip ettiğimizde Kur'ân muhtevası ile ilgili birçok bölüm görürüz. "Kur'ân" başlıklı birinci bölümde, tarifi, tarihi ve özellikleri ile Kur'ân ele alınmaktadır. Bu bölümde Kur'ân muhtevası ile doğrudan alakalı başlıklar yoktur.[391] Dolaylı olarak Kur'ân muhtevası ile alaka kurulabilecek olan başlıklar ise; Kur'ân isimlerinden bazıları, bazı özel Kur'ân âyetleri,[392] Kur'ân'ın bazı özellikleri[393] ve Kur'ân'daki bazı sorulardır.[394] Kur'ân'dan bazı bölümler de işlenmektedir. Mesela, Fatiha sûresi ve "el-Ḥamdü Lillâh" ifadesi, Kur'ân'a has olup olmama ve özgünlük açısından ele alınmaktadır. Yine "İstiâze''nin geçtiği âyetlerin ele alındığı başlık ve 'Kur'ân-ı Mübîn/Kitâb-ı Mübîn' başlıklarında görüldüğü gibi, Kur'ân'da geçen bazı kavramlar ve konular ele alınmaktadır. Ayrıca "Mâ edrâke ve mâ yüdrîke", "Mâ kâne" "Ḳutile" gibi bazı Kur'ân ifadeleri ele alınmaktadır. Bu ifadeleri "Külliyyâtü'l-Kur'ân", yani Kur'ân'da belli başlı kullanımlar, kalıplar şeklinde isimlendirebiliriz.[395] Kısaca Kur'ân'ı tanıtmayı amaçlayan bu bölüm; isimleri, özellikleri, bazı bölümleri, belli bir isim ile anılan özel âyetleri ve Kur'ân'daki kullanım özellikleri ile Kur'ân muhtevasına dolaylı olarak değinmektedir.

Peygamberlik ve Hz. Muhammed'in ele alındığı ikinci bölüm ise Kur'ân muhtevasından önemli bir konuyu ele almaktadır. Burada özetle; peygamberlik, diğer

---

[391] el-Ḥafnî, *Mevsû'attü'l-Kur'âni'l-'aẓîm,* c. I, s. 7-141.

[392] Burada zikredilen âyetlerin bazısı Kur'ân tarihine göre, bazısı uzunluk-kısalık gibi özelliklerine göre ve bazısı da içerdiği mesaj ile isimlendirilmektedir. İçeriğine göre isimlendirilen âyetler Kur'ân muhtevasına dair imalar içerebilmektedir. Mesela "Ercâ Âye (En çok umut veren âyet)" başlığı, Kur'ân'da insanlara ümit verme konusuyla, "el- Âyetü'l-Asl fi'ş-Şerike beyne'l-Mahlûkîn ve Nefyühâ anilllâh" başlığı ise insanların eşitliği konusuyla alaka arz etmektedir. Bu ve benzeri âyet isimleri için bk. el-Ḥafnî, *Mevsû'attü'l-Kur'âni'l-'aẓîm*, c. I, s. 45-61.

[393] Mesela, 106. alt başlık Kur'ân'ın dinler arası diyaloğa çağırdığını ele almaktadır. Ayrıca, "Kur'ân her şeyin izahıdır'" başlığında olduğu gibi, Kur'ân'ın içeriğine dair özlü ifadeler bulunan başlıklar da vardır. Yine "Kur'ân'ile alay etmek", "Kur'ân öğretimini para ile yapmak" gibi, Müslümanlar ve kafirlerin Kur'ân ile olan ilişkilerine dair bahisler de vardır. Bk. el-Ḥafnî, *Mevsû'attü'l-Kur'âni'l-'aẓîm,* c. I, s. 87-142.

[394] el-Ḥafnî, *Mevsû'attü'l-Kur'âni'l-'aẓîm,* c. I, s. 81-85.

[395] "Külliyyâtü'l-Kur'ân" terkibi, müfessirlerin Kur'ân'daki lafız ve ifade kalıplarının belli başlı ve standart kullanım şekillerine dair tespitleri olarak tanımlanabilir. Bu kullanımlar Kur'ân'dan tümevarım yolu ile temin edilir. Bk. Müsâid b. Süleyman et-Ṭayyâr, *Fuṣûl fî uṣûli't-tefsîr*, (Riyad: Dâru'n-Neşri'd-Düvelî, 1993), s. 122-125. Kur'ân'ın ifade özelliklerini, belli başlı terkiplerini ele alan bu tarz araştırmalar yeni olmayıp, klasik dönemden beri mevcuttur. Mesela Süyûtî bu tarz ifade ve kullanım kalıplarını "Vücûh ve Neẓâir" bahsinde bir fasıl olarak ele alır. Bk. es-Süyûṭî, el-İtḳān, s. 352-357.

peygamberler ile alakalı bazı konular, Hz. Muhammed, vasıfları, daveti, mücadelesi, evlilik hayatı, eşleri, hakkındaki iftiralara cevaplar, hadisleri ve O'na itaat ele alınmaktadır.[396] Bölümdeki birçok altbaşlıkta Kur'ân âyetleri kullanılmaktadır.

"İman ve İslam" başlıklı üçüncü bölümde İman ve İslam ile alakalı birtakım konular ele alınmaktadır. Burada hemen bütün konular Kur'ân âyetleri içerse de, 'İman amel midir?' örneğinde olduğu gibi, bazı başlıklar doğrudan Kur'ân ile irtibat arz etmeyip sonraki dönemlerde ortaya çıkan tartışma ve bahislerin yansıması şeklindedir. Burada dikkat çekmek istediğimiz bir husus, bölümün, "İslam'ın sadece Hz. Muhammed'in daveti olmayışı",[397] başlığı gibi bazı çağdaş meseleler içermesidir. Bir diğer husus ise, "Deccal Kur'ân'da neden zikredilmiyor" başlığı gibi,[398] bir konunun âyetlerde zımnen geçtiği şeklindeki görüşleri zikrederek izahta bulunulması ve Kur'ân ile alaka kurulmasıdır.

İsrailiyyat ve problemleri hakkındaki dördüncü bölümde Kur'ân muhtevası ile doğrudan alakalı başlıklar yoktur. Dolaylı olarak alaka kurulabilecek başlıklar ise Kur'ân'da çelişki olduğuna[399] ve kaynağının Ehl-i Kitab olduğuna dair ileri sürülen iddialar ile alakalı konulardır. Ayrıca oryantalistlerin bazı âyetlere, ifadelere dair iddiaları da ele alınmaktadır. Burada örnek olarak şu konuları anabiliriz: Muhkem-müteşâbih, "Taḥvîlü'l-mescid", fitne âyeti, istifzâz âyeti,[400] "eyyâmüllâh" tabiri, Allah'ın melekler ile yardımı, Allah katında günler, melekü'l-mevt, tahrif, nesh, garanik olayı. Ayrıca, "*Biz birtakım yüzleri silip dümdüz ederek arkalarına çevirmeden önce*" gibi Kur'ân ifadeleri de ele bu meyanda alınmaktadır.[401] Bu bölümde, oryantalistlerin iddiaları üzerine, bazı sûrelerin, âyetlerin, kelimelerin ve hatta –"ما" ve "مَن" örneğindeki gibi-[402] harflerin ele alınması dikkat çekmektedir.[403]

Kur'ân'da Yahudiler ve Hristiyanlar başlıklı beşinci bölüm Ehl-i Kitabı ele almaktadır. Burada dikkat çekmek istediğimiz bir husus, 'Sünnet olmak İbrahim'in

[396] el-Ḥafnî, *Mevsû'attü'l-Kur'âni'l-'aẓîm*, c. I, s. 143-266.
[397] el-Ḥafnî, *Mevsû'attü'l-Kur'âni'l-'aẓîm*, c. I, s. 364-366.
[398] el-Ḥafnî, *Mevsû'attü'l-Kur'âni'l-'aẓîm*, c. I, s. 348.
[399] Mesela, "Kalpleri mühürlendiği, kör ve sağır oldukları halde kafirlere nasıl 'ameliniz sebebiyle' denir?" başlığı, oryantalistlerin iddialına cevap olarak ele alınmaktadır. Bk. el-Ḥafnî, *Mevsû'attü'l-Kur'âni'l-'aẓîm*, c. I, s. 425.
[400] İsrâ 17/86.
[401] Nisâ 4/47.
[402] el-Ḥafnî, *Mevsû'attü'l-Kur'âni'l-'aẓîm*, c. I, s. 461-462.
[403] Bk. el-Ḥafnî, *Mevsû'attü'l-Kur'âni'l-'aẓîm*, c. I, s. 371-471.

dinindendir' başlığındaki gibi, Kur'ân'da doğrudan geçen konular yanı sıra, izahlar ve yorumlar üzerinden de başlık açılmasıdır.[404]

Mevsû'atü'l-Kur'âni'l-'aẓîm'de Kur'am muhtevası ile alakalı olan bir diğer bölüm, Kur'ân sûrelerinin özetlerinin verildiği "Mûcez-u Suveri'l-Kur'ân" başlıklı altıncı bölümdür. Burada sûreler kısaca tanıtılmakta, bazı bölümleri izah edilmekte ve muhtevasına dair özlü bilgiler verilmektedir. Mesela Fatiha sûresi'nin içeriği bu bölümde şöyle izah edilir: Allah 'a övgü, ahirete itikat, tevhit ve tenzih, salih amel için dua ve üç sınıf insan (nimete erenler, gazaba uğrayanlar ve dalalettekiler).[405]

Eserin sonraki başlığı Kur'ân kıssaları ile alakalıdır. Burada öncelikle kıssa konusu teorik olarak ele alınmakta, sonra da Kur'ân'da geçen kıssalara değinilmektedir. Bölümde toplam iki yüz elli alt başlık vardır. Kıssaların bazı bölümleri, müstakil kıssa gibi başlıklandırılmıştır. Mesela, Hz. Lût ile ilgili başlık yanı sıra, "Hz. Lut'un Karısının Kıssası" başlığı da bulunmaktadır.[406] Buradaki kıssalar merkez şahsiyet veya kavim dikkate alındığı takdirde, altmış beş rakamına ulaşmaktadır.[407] Bu başlıklara, nüzul dönemindeki kıssalar, olaylar dahil olduğu gibi; temsilî[408] yahut şahıs zikredilmeksizin anlatılan kıssalar, hatta ahiretteki tasvirler de dahil edilmiştir. Dahası, "Kullanılamaz hale gelmiş nice kuyular, (harap olmuş) nice görkemli köşk kıssası" örneğindeki gibi (Hac 22/45),[409] Kur'ân'da müphem olarak geçen ve bazı tefsirlerde kıssa formunda izah edilen başlıklar da vardır. "Anne babasına öf diyen kişinin kıssası" ve "Çocuk ve Rahip" başlıkları kıssa seçiminde Kur'ân ifadeleri ile yetinilmeyip, tefsir ve rivâyet kaynaklarından da faydalanıldığını göstermektedir. Son olarak, kıssalar ele alınırken, bazen Ehl-i Kitap kültüründeki bilgiler ile kıyaslamalar yapılmaktadır.[410]

---

[404] el-Ḥafnî, *Mevsû'attü'l-Kur'âni'l-'aẓîm*, c. I, s. 473-520.
[405] el-Ḥafnî, *Mevsû'attü'l-Kur'âni'l-'aẓîm*, c. I, s. 521-522.
[406] el-Ḥafnî, *Mevsû'attü'l-Kur'âni'l-'aẓîm*, c. I, s. 942-943.
[407] Bu bölümün ve diğer bölümlerin altbaşlıkları dahil toplu listesi için bk. Ek-3.
[408] "Temsilî Kıssa" ile tarihte bizzat meydana gelmemiş olsa bile, verilen insan örnekleri, tipleri itibariyle gerçekleşmesi mümkün, konusu itibariyle doğru olan kıssalar kastedilmektedir. Bk. Ömer Faruk Yavuz, *Kur'ân'da Sembolik Dil*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006), s. 361. Bu tanımdan hareketle, temsilî kıssaların, net bir şahıs, zaman ve mekan üzerinden aktarılmayıp, örnek olarak ileri sürülen kıssalar olduğunu iddia edebiliriz. Bk. Fethi Ahmet Polat, "Tarihî Olgularla İlişkili Kur'ân İlimleri", [*Tefsir Tarihi ve Usulü*, ed. Bahattin Dartma, (Eskişehir: AÜAÖF Yayınları, 2013)] içinde, s. 226.
[409] el-Ḥafnî, *Mevsû'attü'l-Kur'âni'l-'aẓîm*, c. I, s. 896.
[410] el-Ḥafnî, *Mevsû'attü'l-Kur'âni'l-'aẓîm*, c. I, s. 831-1176.

Eserin ‘Kur’ân’daki meseller ve hikmetler’ adlı sekizinci başlığına değinmeyeceğiz. Burada her ne kadar Kur’ân’daki mesel ve hikmetler sûre sırasına göre birer birer sayılıyorsa da, mesel ve hikmet müstakil birer konudan ziyade, birer üst başlık ve üslup türü oldukları için çalışmamızın ilgi alanına doğrudan girmemektedir. Burada sadece, Kur’ân’ın bazı pasajlarının “mesel” ve “hikmet” olarak isimlendirilmesini not etmek istiyoruz.

On birinci başlık Kur’ân terimleri (Muṣtalaḥâtü’l-Kur’ân) ismini taşımaktadır. Başlığın devamı “Kur’ân’daki İsimler, Kavramlar ve Terimler (Esmâ’ ve Mefâhîm ve Muṣtalaḥât mine’l-Kur’ân)” şeklindedir. Burada doksan başlıkta muhtelif isimler, konular ve terimler kısaca izah edilmektedir. Ne var ki Kaya’nın da belirttiği gibi,[411] bu maddelerin seçiminde nasıl bir kıstas ile tercih yapıldığını anlamak zordur. Ayrıca “İchâḍ” örneğinde olduğu gibi, fıkıh konusu olan kavramlar ve “et- Ṭayera ve’z-Zecr ve Eṣâratü’l-İlm ve’l-Ezlâm” örneğindeki gibi, yine Kur’ân’da doğrudan geçmeyen kavramlar ele alınabilmektedir. Yine, “eẕ-Ẕer (en-Naẓariyye)” başlığında olduğu gibi, bazı Kur’ân kelimeleri bilimsel açılardan ele alınabilmektedir. Son olarak, bazı başlıklar ikilemeler şeklinde oluşturulmakta, bazı başlıklar da üç hatta daha fazla konuları bir arada işlemektedir.[412]

Çalışmanın on ikinci başlığı “el-Mevt ve’s-Sâ’a ve’l-Ḳıyâme ve’l-Cenne ve’n-Nâr” şeklindedir. Burada eskatolojik temalardan çeşitli kavramlar, olaylar, durumlar işlenmektedir. Başlıklar arasında, “Ġaslü’l-Meyyit ve Vuḍûüh” ve “el-Cenâze” örneklerinde olduğu gibi, Kur’ân âyetlerine referans yapılmadan işlenen başlıklar vardır. Bölümde dikkat çekmek istediğimiz bir husus “Müşriklerin çocukları cennette midir cehennemde midir?” gibi doğrudan Kur’ân’da geçmeyen bazı konuların işlenmesidir.[413]

Eserin Kur’ân muhtevasıyla alakalı bir diğer kısmı “Kur’ân ve İlim” ismini taşıyan, “Kur’ân’da İlim” ve “Kur’ân’da Psikoloji” şeklinde iki alt başlık içeren on üçüncü baptır. İlk alt başlıkta Kur’ân’da ilmin değeri, Kur’ân ile bilim ilişkisi ve Kur’ân’da bilimsel mucizelerle ilgili muhtelif konular işlenmektedir. Maddeler arasında Kur’ân’da geçmeyen ve “İlim yolculuğuna çıkmak” gibi Kur’ân’a referans içermeyenler vardır.[414] “Vahiy

[411] Kaya, “Kur’an Ansiklopedileri” s. 416.
[412] el-Ḥafnî, *Mevsû’attü’l-Kur’âni’l-‘aẓîm*, c. II, s. 1537-1627.
[413] el-Ḥafnî, *Mevsû’attü’l-Kur’âni’l-‘aẓîm*, c. II, s. 1629-1678.
[414] el-Ḥafnî, *Mevsû’attü’l-Kur’âni’l-‘aẓîm*, c. II, s. 1679.

bilimsel bir olgu mudur?" örneğinde olduğu gibi, Kur'ân'da geçen bazı olgular bilimsel açıdan tartışılmakta, "Kur'ân ve bilime göre sema" başlığında olduğu gibi, bazı konular hakkında Kur'ân ve bilim verileri kıyaslanmaktadır.[415]

İkinci alt başlıkta bazı Kur'ân konuları/kavramları psikoloji ilmi açısından ele alınmaktadır. Bölümde dikkat çeken husus, birçok konuyu psikoloji ile bağdaştırmadaki çabadır. Mesela, Allah'tan ümit kesme anlamındaki "yeis" psikolojik açıdan ele alınmaktadır. Yine, homoseksüellik psişik bir rahatsızlık olarak incelenmektedir. Ayrıca, "Abdullah b. Übey b. Selûl" örneğinde olduğu gibi, bazı figürler psikolojik açıdan tahlil edilmektedir.[416]

Çalışmanın bir sonraki bölümü, yani on dördüncü babı "el-Kur'ân ve'l-Fünûn ve's-Ṣanâi' ve'l-Âdâb ve'l-Aḫlâḳ" ismini taşımakta olup, Kur'ân'da sanat, meslek, estetik ve ahlak ile alakalıdır. Bölüm iki kısma ayrılıp, ilk kısmı Kur'ân'da edepler, sanatlar ve mesleklerle; ikinci kısım da Kur'ân'da edep ve ahlak ile ilgilidir. Bölümde Kur'ân ile alakasız veya –daha ihtiyatlı bir ifade ile- Kur'ân'a referans içermeyen başlıklar vardır. Mesela, "Allah güzeldir, güzeli sever" başlığında olduğu gibi.[417] Burada dikkat çeken bir diğer husus, Kur'ân âyetlerinin estetik veya ahlak ekseninde yorumlanması ve buradan hareketle konu başlığı oluşturulmasıdır. Mesela, 'Allah'ın her şeyi güzel yaratması' estetik nazariyesine, 'Hz. Peygamber'e yüksek tonla seslenmeme' konusu, "Büyüklere saygılı şekilde seslenme" başlığına temel olmaktadır. Ayrıca, birtakım tartışmalar ele alınmaktadır. "Araplar yazıyı Ehl-i Kitap'tan önce biliyorlardı" alt başlığının yazı konusuna değinilirken ele alınması gibi.[418]

"el-İslâmü'l-Ḥarbî" adlı on beşinci başlık İslam ve savaş ilişkisini konu edinmektedir. Bölümde Kur'ân muhtevası ile alaka arz eden veya Kur'ân ile ilişkilendirilerek ele alınan yaklaşık yetmiş beş altbaşlık vardır. "Ḫarac" örneğinde olduğu gibi, Kur'ân'da doğrudan geçmeyen başlıklar da vardır. Savaş ile ilgili birçok konunun

[415] el-Ḥafnî, *Mevsû'attü'l-Kur'âni'l-'aẓîm*, c. II, s. 1693-1694.
[416] el-Ḥafnî, *Mevsû'attü'l-Kur'âni'l-'aẓîm*, c. II, s. 1755-1807.
[417] el-Ḥafnî, *Mevsû'attü'l-Kur'âni'l-'aẓîm*, c. II, s. 1808.
[418] el-Ḥafnî, *Mevsû'attü'l-Kur'âni'l-'aẓîm*, c. II, s. 1826-1827.

Kur'ân ışığında ele alınması dikkat çekmektedir. Mesela, Kehf 18/51 âyeti,[419] zımmilerden yardım alıp almama konusunda işlenmektedir.[420]

Mevsû'atü'l-Kur'âni'l-'aẓîm'in "el-İslâmü'l-İctimâî" başlıklı on altıncı bölümü yedi kısımdan oluşmaktadır. Bu kısımlar şunlardır:

1. "İslam'da Kadın",
2. "Kur'ân'da' Nikah ve Evlilik",
3. "Hamilelik, Doğum, Emzirme, Sütten Kesme ve Çocuk Bakımı",
4. "Çocuklar",
5. "Aile",
6. "Boşanma" ve
7. "İddet".[421]

"İslam'da Kadın" başlığının Kur'ân muhtevası ile ilgili başlıkları incelendiğinde, şu hususlar dikkat çeker: Bu bölümde de Kur'ân muhtevası ile doğrudan alaka arz etmeyen başlıklar vardır. Mesela "Cehennemin çoğu kadın mıdır" başlığında bir tartışma ele alınır. ''Kadınlara karşı dikkatli olun' hadisinden kasıt nedir" örneğindeki gibi, bazı hadisler âyetler ışığında tartışılır. Yine, "Kadının aklı eksik midir?" konusu âyetler eşliğinde ele alınır. "Kur'ân'da hitaplar niçin eril kipler ile kullanılır" örneğinde olduğu gibi, bazı başlıklarda, üslup ile ilgili konular kadın bağlamında ele alınır. "Kadınlar da erkekler gibi cihat eder" başlığı hitapların umumi oluşu noktasında işlenir. Ayrıca, "Aynı anda üç kez talak olur mu?" başlığı da, Kur'ân ifade kalıpları üzerinden yapılan incelemeler ile işlenmektedir.[422] Son olarak, bazı başlıklar Kur'ân ile diğer kutsal kitapları karşılaştırma içerir ki "Teberrüc sadece İslam'ın yasakladığı bir şey değildir" konusu buna bir örnektir.[423]

Bölümün diğer altı alt başlıklarında da aynı şekilde, gerek Kur'ân'ın doğrudan içerdiği, gerek Kur'ân âyetleri çerçevesinde tartışılan konular görülmektedir. Burada, "Pis şeyler pis olanlar içindir, pis olanlar da pis şeylere lâyıktır" (Nûr 24/21) ifadesinin başlık olduğunu ve "Halvet" gibi bazı fıkhi meselelerin âyetler ışığında tartışıldığını görüyoruz.[424]

---

[419] "*Ben onlara ne göklerin ve yerin yaratılışını ne de bizzat kendilerinin yaratılışını gösterdim. Ben yoldan çıkaranları yardımcı edinecek değilim"*.
[420] el-Ḥafnî, *Mevsû'attü'l-Kur'âni'l-'aẓîm*, c. II, s. 1904-1905.
[421] el-Ḥafnî, *Mevsû'attü'l-Kur'âni'l-'aẓîm*, c. II, s. 1919-2099.
[422] el-Ḥafnî, *Mevsû'attü'l-Kur'âni'l-'aẓîm*, c. II, s. 2075-2076.
[423] el-Ḥafnî, *Mevsû'attü'l-Kur'âni'l-'aẓîm*, c. II, s. 1939-1940.
[424] el-Ḥafnî, *Mevsû'attü'l-Kur'âni'l-'aẓîm*, c. II, s. 1919-2096.

Bölümün "İddet" alt başlığında geçen "Esmâ bint Yezîd hakkında ilk iddet hükmü inen kişidir" konusu,[425] Kur'ân ansiklopedilerinde tefsir verilerinin başlık olarak kullanılabildiğini göstermektedir.

Ansiklopedinin on yedinci bölümü "İbadetler" başlığını taşımaktadır. Bölüm kısa bir girişten sonra on beş kısımdan oluşmaktadır. Bu on beş kısım şöyledir:

1. "Abdest ve gusül",
2. "Taharet",
3. "Necasetler",
4. "Cünüplük",
5. "Hayız ve İstihâze",
6. "Teyemmüm",
7. "Ezan",
8. "Namaz",
9. "Cuma Namazı",
10. "Secde, mescit ve kıble",
11. "Zikir, Tesbih, Dua",
12. "Oruç ve Fıtır",
13. "Yiyecekler ve İçecekler",
14. "Hac ve Umre" ve
15. "Zekat".[426]

Son başlıkta yer alan "Zekat", muamelat konusuna atfedilmiştir. Bu kısımlarda Kur'ân muhtevası ile alakalı başlıklar yanı sıra, "Abdestin müstehap oluşu" örneğinde olduğu gibi[427] Kur'ân'da geçmeyip fıkıh ilmine ait olan konular da bulunmaktadır. Ayrıca birçok başlık Kur'ân'da ele alınış tarzından ziyade, diğer ilimlerde ve pratik hayatta tartışıldığı şekilde incelenip, Kur'ân âyetleri de kullanılarak oluşturulmuştur. Mesela, "Her namaz için ayrı ayrı abdest gerekir mi" şeklinde bir başlık açılıp Kur'ân ifadeleri de incelenerek tartışılmaktadır.[428]

Ansiklopedinin on sekizinci babı "Muâmelât" başlıklı olup üç bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler "İslam ve Siyaset (el-İslâmü's-Siyâsî)", "İslam ve Ekonomi (el-

[425] el-Ḥafnî, *Mevsû'attü'l-Kur'âni'l-'aẓîm*, c. II, s. 2092.
[426] el-Ḥafnî, *Mevsû'attü'l-Kur'âni'l-'aẓîm*, c. II, s. 2099-2296.
[427] el-Ḥafnî, *Mevsû'attü'l-Kur'âni'l-'aẓîm*, c. II, s. 2101.
[428] el-Ḥafnî, *Mevsû'attü'l-Kur'âni'l-'aẓîm*, c. II, s. 2098-2299.

İslâmü'l-İktisâdî)" ve "İslam ve Ceza Hukuku"dur (el-İslâmü'l-Cinâî'). "el-İslâmü'l-İktisâdî" başlıklı kısım da kendi içinde dört alt başlığa sahip olup bu başlıklar şöyledir: "Kenz, İnfak, Zekat, Sadaka, Harac ve Cizye", "Alışveriş ve Riba", "Miras", "Büyû, emanetler, borçlar ve davalar". Bu bölümde de Kur'ân'da doğrudan geçmeyen birçok konunun başlık olarak ele alınması dikkat çekicidir. "Hilafet" ve "Hz. Ebu Bekir'in hilafetine delil" örneklerinde görüldüğü gibi.[429] Ayrıca, Kur'ân âyetlerini yorumlama ile elde edilen sonuçların/düşüncelerin başlık olması dikkat çekmektedir. Mesela, Ra'd sûresinin on birinci âyeti bağlamında şöyle bir başlık açılmaktadır: "Toplumun kalkınma yoluna iyi bir şekilde girmesi komu oyunun oluşumu iledir (تغيير المجتمعات للأفضل بتحضير الرأي العام)".[430] Son olarak, "Bey", "Ḳaseme", "Ġasp", "Şerike" vb. maddelerde olduğu gibi, bazı ticari konular fıkıh merkezli ele alınmakta, Kur'ân'dan sadece deliller zikredilmekte veya sadece sözlük anlamlarını izah için Kur'ân âyetleri anılmaktadır.[431]

Özetle, *Mevsû'atü'l-Kur'âni'l-'aẓîm*'in içeriğinin önemli bir kısmı Kur'ân muhtevasına ayrılmıştır. Toplam on iki bölümde, Kur'ân içeriği merkezi konumdadır. Her ne kadar alt başlıklarda Kur'ân ile dolaylı alakalı kısımlar olsa da, ağırlık Kur'ân âyetlerinin işlendiği kısımlardır. Ayrıca, Kur'ân'ın tanıtıldığı birinci bölüm ile İsrailiyyat konusunun problemlerinin işlendiği bölümde de Kur'ân muhtevasından birçok husus ele alınmaktadır. *"Mûcezü Süveri'l-Kur'ân"* adlı başlıkta da Kur'ân sûreleri özetlenmektedir. Bu durumda toplam on beş başlık önemli ölçüde Kur'ân muhtevasına ayrılıp eserin çoğunluğunu oluşturmaktadır. Diğer türlere geçmeden, eserin alfabetik olmamasına ve ana başlıklar açıp alt başlıklarda konuyu detaylandırmasına dikkat çekmek istiyoruz. Diğer ansiklopedilerde bulamadığımız bu hususu değerlendirmede ele alacağız.

Böylece Kur'ân ilimleri formatındaki Kur'ân ansiklopedilerini ele aldık. Şimdi sûre eksenli Kur'ân ansiklopedilerine, daha doğrusu bu vasıftaki *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye, Haṣâiṣu's-Suver* adlı esere değineceğiz.

[429] el-Ḥafnî, *Mevsû'attü'l-Kur'âni'l-'aẓîm*, c. II, s. 2311, 2319.
[430] el-Ḥafnî, *Mevsû'attü'l-Kur'âni'l-'aẓîm*, c. II, s. 2326.
[431] el-Ḥafnî, *Mevsû'attü'l-Kur'âni'l-'aẓîm*, c. II, s. 2386-2443.

1.2. Sûre Eksenli Kur'ân ansiklopedisi olarak 'el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye/Haşâişu's-suver

Sûre eksenli Kur'ân ansiklopedimiz, Cafer Şerafü'd-Dîn'in hazırladığı derleme bir çalışma olan *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye/Haşâişu's-suver*'dir. Daha önce değinildiği gibi, bu eser her sûreyi sekiz açıdan, sekiz eserden iktibaslarla ele almayı hedefler.

Bu başlıkların dayandıkları eserlerİ ve ayrıca birinci bölümde zikredilen Kur'ân muhtevasına yönelik çalışma türlerini göz önünde bulundurduğumuz takdirde görülür ki, sekiz başlık içerisinden Kur'ân muhtevası ile doğrudan alaka arz edebilecek olanlar ilk üçüdür: Sûrelerin hedefleri (Abdullah Mahmud Şahhâte'nin *Ahdâf-ü külli sûra ve mekâşidühâ*'sı), âyetler arası bütünlük/bağ (Abdü'l-Müteâl es-Sa'îdî'nin *en-Naẓmü'l-Fennî fi'l-Kur'ân*'ı) ve süreler arası münasebet (Süyûtî'nin *Esrâru Tertîbi'l-Kur'ân*'ı). Eserdeki diğer başlıklardan müphem ifadeler, kelime manaları, ve okuyucun zihninde oluşabilecek meseleler de dolaylı şekilde Kur'ân muhtevası ile alakalı gözükmektedir.

Kur'ân muhtevasını ele alan bu üç bölüm sırasıyla: "sûrelerin mesajlarından, hedeflerinden", "sûrelerin ve âyet pasajlarının bütünlüğünden" ve '"Kur'ân sûreleri arasındaki münasebetten" bahseder. Bu üç bölümün hepsini değerlendirmeye tabi tutmayacağız. Sadece ikinci bölümü, yani âyetler ve sûreler arası bütünlük/bağ meselesini (Abdü'l-Müteâl es-Sa'îdî'nin *en-Naẓmü'l-Fennî fi'l-Kur'ân*'ını) ele alacağız. Çünkü bu bölüm/eser hem âyet gruplarını bölümlere ayırarak, tüm Kur'ân'ı sistemli şekilde tasnif etmeye imkan tanımakta hem de her sûrenin girişinde 'sûrenin amaç ve sırası' şeklinde bir giriş yapmaktadır. Bu durum bizi hem ilk eserden hem de üçüncü eserden önemli ölçüde müstağni kılmaktadır. Böyle yapmaktaki bir diğer amacımız, tekrara düşmemektir. Ayrıca Süyûtî'nin eseri klasik dönemi temsil eder. Biz tezin bu kısmında çağımız eserlerini inceleme amacındayız.

Üçüncü bölümlerde bölümde sûreler bölümlere ayrılmakta ve uygun başlıklar ile isimlendirilmektedir. Hacmi küçük sûrelere birer konu başlığı tahsis edilir ki Hucurât

sûresinden sonraki sûrelerin hepsine birer başlık verilir.[432] Burada Fâtiha sûresini ele alıp, diğer sûrelerin içeriklerine dair malumatı ekte liste halinde göstereceğiz.[433]

Eserin ilgili bölümünde belirtildiğine göre, Fatiha sûresi Kur'ân'ın mukaddimesi mevkiinde olup, bu mukaddimede bulunması gereken "Allah'a övgü", "tek mabut olan Allahâ boyun eğme ve yardım kaynağı oluşunu bildirme", son olarak da "yardım için ona sığınma" konularını içermektedir. Sûrenin ilk dört âyeti birinci konuyu, beşinci âyeti ikinci konuyu ve son iki âyet de üçüncü konuyu içermektedir. Ayrıca Fatiha sûresi "Berâat-i İstihlâl" sanatının bir örneği olup,[434] Kur'ân'ın insanlığı doğru yola sevk edecek yeni bir din bildirimi mesajını içermektedir.[435]

Ansiklopediden örnek olarak ele aldığımız bu bölümün başlıklarını ekte göstereceğiz. Bu ansiklopediden yola çıkarak değerlendirmemizde dikkate alacağımız önermeyi şu şekilde ifade etmek mümkündür: Bazı Kur'ân ansiklopedileri çalışmaları, sûre odaklı olup, Kur'ân muhtevasına dair verileri sûre bütünlüğü içerisinde yer alan mesajlar ile sunarlar. Ele almadığımız bölümleri de göz önüne alarak, notumuza, 'bazı ansiklopediler sûre hedefleri ve münasebetleri üzerinden Kur'ân muhtevasını ele alır' şeklinde bir not da ekleyebiliriz.

1.3. Kur'ân Muhtevasına Yönelik Kur'ân Ansiklopedileri

İncelediğimiz Kur'ân ansiklopedilerinden iki tanesi de Kur'ân muhtevasına yöneliktir. Bunlardan Süleyman Ateş'in telif ettiği *Kur'ân Ansiklopedisi* genel olarak Kur'ân muhtevasına, yani Kur'ân'ın tüm konularını ele almaya yönelmişken; Yaşar Nuri Öztürk'ün hazırladığı *Kur'an-ı Kerim Ansiklopedisi* Kur'ân'ın önemli kavram ve konularına tahsis edilmiştir.

Öncelikle Süleyman Ateş tarafından telif edilen *Kur'ân Ansiklopedisi*'ni ele alacağız. Eseri tanıtırken değindiğimiz gibi, Ateş, Kur'ân'ın bütün konularını sunan ve başka bir esere

---

[432] Hacmi büyük sûrelerin bazılarında "mukaddime" ve "bitiş (الخاتمة)" şeklinde başlıklar yer almaktadır. Dolayısıyla giriş ve kapanış/bitiş bölümlerinin içeriği, başlıkta net olarak gözükmemektedir.

[433] Bk. Ek-4. Listemizde sûreleri tanıtan giriş ifadelerine değinmeyecek, sadece sûre ve ayet pasajlarına verilen başlıkları zikredeceğiz.

[434] Bir müellifin eserine veya bir şairin şiirine başlarken kulağa tatlı gelen, dile ağır gelmeyen, kapalılıktan uzak, anlamı düzgün ve ortama uygun sözlerle güzel bir başlangıç yapmasına "hüsn-i ibtidâ" veya "berâat-i istihlâl" denir. Bk. Ali Bulut, *Belâgat/Meânî- Beyân-Bedî'*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), s. 392.

[435] Şerafü'd-Dîn (haz.), *el-Mevsû'attü'l-Kur'âniyye/Haşâişu's-suver*, c. I, s. 13-14.

müracaata ihtiyaç bırakmayan, anlaşılır bir eser telif etmeyi düşündüğünü belirtmektedir. Yine, Kur'ân ile ilgili konulu tefsir çalışmaları oldukça çok olmasına rağmen, Kur'ân konularının hepsini içeren ansiklopedik bir tefsirin henüz yazılmadığına, eserinin ilk olacağına işaret etmektedir. Eser, müellifin tabiriyle, "ansiklopedik bir tefsir"dir.[436]

Eserde madde tekrarlarının olduğuna ve başka maddelere atfedilen kimi maddelerin, diğer maddelerde alt başlık olarak yer alabildiğine daha önce değinmiştik. Bu sebeplerle, değerlendirmemize ve listemize alt başlıkları dahil etmeksizin madde başlıklarını, yani üst başlıkları göz önünde bulunduracağız.[437]

Eserin -atıflılar dahil- 1916 madde içerdiğine değinmiştik. Eserin üst başlıklarından, bizim tespitimize göre, Kur'ân muhtevası ile alakalı olanlar 1901'dir. Bu 1901 maddeden, 410 tanesi atıflı maddelerdir. Bu durumda, eser Kur'ân muhtevasına dair 1491 makale içermektedir.

Kur'ân muhtevasını doğrudan ilgilendirmeyen maddelerin sayısı (15), eserin bütününe oranla epey azdır. Çünkü yazar konuları bir şekilde âyetlerle irtibatlandırmakta, âyetleri zikretmektedir, Sözgelimi, "Kutub" maddesi ilk bakışta Kur'ân ile alakasız gözükse de, yazar Maide 5/12 ve Kaf 50/7. âyetlerin işarî yorumları ile konuyu işlemektedir.[438] Bir diğer örnek olarak "İstihâre" başlığını anabiliriz. Müellif bu başlıkta Kasas 28/68 âyetini zikredip bazı müfessirlerin âyetin yorumunda istihareyi de andıklarını belirtmektedir.[439] Konular bir şekilde âyetler ile irtibatlandırıldığı için, eserin hemen hemen tamamı Kur'ân içeriği ile ilgilidir.

Bu durumda, Ateş Kur'ân içeriği ile alakalı 1901 (1491) madde açarak okurlara geniş bir muhteva sunmaktadır. Bu maddelere göz attığımızda elde ettiğimiz tespitleri şöyle özetleyebiliriz:

Kur'ân içeriğine açık şekilde tahsis edilmiş maddeler vardır. "Kur'ân'ın Hedefleri" ve "Prensipler" başlıkları bu tespitimize birer örnektirler. Bu maddelerde Kur'ân içeriğinin hedefleri ve prensipleri alt başlıklar da açılarak geniş şekilde özetlenmeye çalışılmaktadır.[440]

---

[436] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. I, s. 3-5.

[437] Ateş'in eserindeki atıflı maddelerin çoğu, diğer maddelerde alt başlık olarak yer aldığı için, diğer ansiklopedilerin aksine, bu eserin fihristinde her maddeye yer vereceğiz.

[438] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. XII, s. 362-366.

[439] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. X, s. 509.

[440] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. XII, 170-193; c. XVII, s. 68-398. Eserin "Kur'ân" maddesinin "Kur'ân'ın Muhtevası (İçeriği)" isimli alt başlığı da doğrudan Kur'ân muhtevasını ele almaktadır. Bk. Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. XII, s. 128-130.

Sûreleri kısaca tanıtan maddeler de içeriklere dair atıflar barındırır. Sûrelere ait 112 madde vardır.[441]

Maddeler içerisinde Kur'ân'da geçen isim, varlık, olay vb. hususlar yer almaktadır. "Habil-Kabil" örneğinde olduğu gibi, Kur'ân'da geçen müphemler de, tayin edilmiş hali ile yer almaktadır.[442] Kur'ân'da vasıflarıyla geçen bazı grupların isimlendirildiğine şahit oluyoruz. Mesela "Çok Ağlayanlar (Bekkâûn)" başlığı, yazarın da belirttiği gibi, Tevbe 9/92. âyetinde bahsi geçen müminlere Siyer kitaplarında verilen isimdir.[443]

Bu şekilde açık yahut müphem olarak geçen konulara ilaveten, Kur'ân'dan anlaşılan mesajların başlık olarak kullanılmasına da sıkça şahit oluruz. Mesela, "Dikkatli Olmak" isimli başlık Mâide 5/105 âyetinden anlaşılanlar ışığında oluşturulmaktadır.[444] Âyetlerden anlaşılan mesajlar, bazen maddelendirme yoluyla da başlıklandırılır. Mesela, Nisâ 4/123-125 âyetlerinden anlaşılanlar, "Dinin Üç Temeli" şeklinde bir başlık ile sunulur.[445] Âyetlerden anlaşılan ve başlık olarak seçilen konular arasında, "Söz Değil İş Önemli" gibi didaktik bir üslupla ifade edilenler de vardır.[446]

Kur'ân'da geçen bazı ifadelerin de başlık olduğunu görüyoruz. Söz gelimi, "Allah'ın Yolları" başlığı, Ankebût 29/69 âyetindeki "yollarımız" ifadesinden ilham alınarak ve işârî yorumlar göz önünde bulundurularak oluşturulmuştur.[447]

Çalışma, Kur'ân içeriğini genel olarak konu bağlamında ele almaktadır. Ne var ki, zaman zaman kök, ya da harf ağırlıklı başlıklar da bulunmaktadır. Ek maddeleri içeren kısımda, yani 23. Ciltten itibaren, sözlük tarzında maddelerin sayısı artmaktadır. Mesela, "Fedâ-Efdâ" başlığı, "فضى" ve "أفضى" kelimelerinin izahı ile ilgilenmektedir.[448] Kelime eksenli bu yaklaşımla bazen zıt anlamlı kelimeler, ikileme şeklinde tek başlıkta işlenebilmektedir. Mesela, "Ḳısṭ-İḳsâṭ" başlığında, iki farklı anlama gelen kelimeleri bir

[441] Araştırmamızda şu dört sûreye rastlayamadık: Âl-i İmrân, Hac, Hâkka, İnfitâr. Ayrıca, "Şerh Sûresi" başlığı "İnşirâh Sûresi" başlığına, "Mü'min Sûresi" başlığı da "Ğâfir Sûresi" başlığına atfedilmektedir. Bk. Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. 15, s. 331; c. 19, s. 317. Bu durumda sûrelere ait rakam 112'dir. Eklerdeki listeye sûre başlıklarını dahil etmeyeceğiz.
[442] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi,* c. VII, s. 98-102.
[443] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi,* c. IV, s. 517.
[444] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi,* c. V, s. 72-73.
[445] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi,* c. V, s. 200-206.
[446] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi,* c. IXX, s. 125-131.
[447] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi,* c. II, s. 476.
[448] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi,* c. XXIV, s. 453.

arada görüyoruz.[449] Başlıklarda Kur'ân kelimeleri yahut edatlarını da görebiliyoruz. Mesela "Kâffe" başlığı bir konudan ziyade ifade/kelime etrafında odaklanır.[450]

Bu noktada, çalışmanın bazı maddelerinin kelime kökü itibariyle, bazılarının da mana açısından alt başlıklara ayrıldığını da belirtelim. Mesela, "Haml" başlığı, bu fiil merkezinde ele alınmakta, ح-م-ل kökünün geçtiği farklı farklı konuları içermektedir.[451] Örneğin, "Tevazu" maddesi ise konu eksenli işlenmekte, alt başlık olarak da "Tevâzû'", "İhbât" ve "Hudû" kavramları zikredilmektedir.[452]

Ansiklopedide kelime isimleriyle açılan maddelerin tamamen sözlük tarzında olduğunu söyleyemeyiz. Mesela, "İvec" (العوج) maddesinde, kelime kısaca açıklanıp, bulunduğu bağlamlarda ele alınan konulara (İslamın ve Kur'ân'ın tutarlılığı, sağlamlığı vb.) vurgu yapılmaktadır.[453]

Maddeler içerisinde, Tefsir dışındaki İslami ilimlerin de etkisini görüyoruz. Bu etki, bazen "İtikad İlimleri" ve "Fıkıh" örneğindeki gibi bizzat ilimlerin kendilerine değinilmesi şeklinde, bazen de "Kıyas" ve "Ortaklık" örneğinde olduğu gibi, gerek metodolojik gerek pratik olsun, farklı disiplinlerin konularını ele almak şeklinde tezahür etmektedir.[454] Kur'ân'da bahsi geçen bazı kavram ve konuların, Kur'ân'da geçiş şeklinden ziyade, diğer disiplinlerin ağırlığı altında işlendiğine de şahit olunur. Mesela, "Velâyet" ve "Vücûd" örneklerinde, konu Kur'ân'daki anlatımından ziyade, farklı disiplinlerin etkisi ile işlenir.[455] "Piyango" örneğinde olduğu gibi, günümüz fıkhî konularına ve tartışılan meselelere değinildiğine de rastlanır.[456] Son olarak "Toprak ve İslam" örneğindeki gibi, bazı başlıklar da Kur'ân'a değil, İslam'a göre izah edilmeye çalışılır.[457]

Başlıkların isimlendirilmesinde günümüz dili göz önünde bulundurulmaktadır, diyebiliriz. Mesela, "Cihad Finansı" başlığında, Allah yolunda mal ile cihada dair âyetlerden

[449] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. XI, 432-434.
[450] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. XXVI, 84-88. Ansiklopedinin sözlük metoduyla işlenen maddeleri, ansiklopediler ile sözlükler arasındaki benzerlik ve geçiş noktalarının yansımaları olarak değerlendirilebilir.
[451] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. XXV, s. 103-121.
[452] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. XX, s. 339-352.
[453] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. IXXX, s. 196-198.
[454] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. XI, s. 9-10, 493-495; c. XVI, s. 337-347; c. XXIV, s. 488-515,
[455] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. XXII, s. 190-228, 282-314.
[456] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. XVII, s. 64-68.
[457] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. XX, s. 333-373.

yola çıkılarak, günümüz terimleriyle bir başlık açılmaktadır.[458] Ahlaki bazı konuların "Görgü Kuralları" başlığında işlenmesi de günümüz dilinin etkisine örnek olabilir.[459]

Kur'ân ilimlerinden bazıları Kur'ân âyetlerine de değinilerek ele alınmaktadır. "Nesh" ve "Nüzul" örneğinde olduğu gibi.[460] Ayrıca, Kur'ân ilimleri eserlerinde teknik olarak ele alındığını gördüğümüz bazı başlıklar, burada konularına göre tasnif edilmektedir. Mesela "Meseller" maddesinde meseller konularına göre alt başlıklar halinde sayılmaktadır.[461] Ayrıca içeriği hem teknik/teorik hem de konu ağırlıklı olan maddeler de vardır. Örneğin, "İcâzü'l-Kur'ân" başlığı hem teorik olarak konuyu izah etmekte hem de Kur'ân'ın içeriğine değinerek, Kur'ân'ın mucizeliğini örneklendirmektedir.[462]

Atıflı maddelere baktığımız zaman, genelde Türkçe maddelerin Arapça maddelere atfedildiği görülür. "Nahl" maddesinin "Bal Arısı" maddesine ve "Mâide" maddesinin "Sofra" maddesine atfedilişindeki gibi, Türkçe başlıklara gönderme yapıldığı da zaman zaman görülmektedir.[463] Ayrıca, "Sadrın Şerhi" ve "Necmin Hevası" örneklerinde olduğu gibi, bazı maddeler Arapça terkiplerin Türkçe formu şeklinde oluşturulmaktadır.[464] Diğer taraftan, başlıklarda Türkçe kullanımı tercih etme, zaman zaman alışkın olunmadık başlıklar sunabilmektedir. Mesela, eserde, insanlar ve cinler anlamında kullanılan "sekaleyn" kelimesi yerine "İki Sekal" şeklinde bir başlıkla karşılaşıyoruz.[465]

Türkçe başlıklar ile birbirinden farklı bağlamların aynı madde altında bir araya geldiğine şahit olunur. Mesela, "Durumları Bilinmeyenler" başlığı hem cihattan geri kalan müminlere hem de müşriklere atıfta bulunur.[466] Dolayısıyla, Arapça dışında bir başlığın kullanılması, zaman zaman farklı bağlamları ilgilendiren bahisleri bir arada ele almaya sevk etmektedir, diyebiliriz.

"Şetet"in "Eştât"a atfında olduğu gibi, bazı maddeler Kur'ân'da geçen form üzerine atfedilir ve orada işlenir.[467] Diğer taraftan bazı başlıklar Kur'ân'da geçen formuna değil, müfret hallerine atfedilirler. "Aġlâl" maddesinin "Ġulûl" maddesine atfında olduğu gibi.[468]

---

[458] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. IV, s. 383-384.
[459] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. VI, s. 485-504.
[460] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. XVI, s. 82-192; c. XXVI, s. 483-487.
[461] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. XIII, s. 279-322.
[462] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. IX, s. 180-253.
[463] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. XIII, s. 30; c. XV, s. 482.
[464] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. XVI, s. 46-52; c. XVIII, s. 270-275.
[465] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. IX, s. 395-398.
[466] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. V, s. 340.
[467] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. IXX, s. 339.

Atıf konusuna devam ederek, bazı maddelerin atfedildiği maddelere ansiklopedide rastla(ya)madığımızı belirtelim. Mesela, "Hidâ'" maddesi "Aldatma" maddesine hamledilmekte,[469] ne var ki, "Aldatma" başlığı eserde bulunmamaktadır. Bazı maddelerin birkaç cümle ile kısaca açıklanıp başka maddelere atfedildiğine değinerek diğer hususlara geçiyoruz.[470]

Madde başlıklarında genel olarak mastarlar tercih edilmekle beraber, bazen sıfat tercih edilmektedir. "İyâb" örneğini (الإياب) mastarlar için, "Sağır-Dilsiz" örneğini de sıfatlar için hatırlatabiliriz.[471] Gerek Türkçe gerek Arapça bazı mastarlar zaman zaman tamlama ile anılır. "Allah'ın Mekri" ve "İnsanın Karakteri" maddelerinde olduğu gibi.[472]

"Kurbanlı Çocuk Kim?" maddesindeki gibi,[473] bazı başlıklar soru şeklinde olup, tartışmalı bir konunun ele alınacağını imlemektedir. Yine, bazı başlıkların güncel tartışmalar etrafında şekillendiğini söyleyebiliriz. "Kadın Hakları" ve "Tenâsuh" başlıklarını bu noktada anabiliriz.[474] Bazı başlıklar ise Kur'ân içeriğinde yer almalarından ziyade, hakkında çıkan tartışmalar etkeniyle ele alınmış gibidir. Mesela müellif tarafından reddedildiği halde, "On Dokuz Sayısı" şeklinde bahsin açılması bu tespitimize güzel bir örnektir.[475]

Yine "Kadın Hakları" maddesinin içeriğinde olduğu gibi, bazı madde içerikleri hem karşılaştırmalar hem de sonuç kısımları içermektedirler.[476] Bu tespit bizi, maddelerin yazımında konulu tefsir ilkelerinin göz önünde bulundurulduğu şeklinde bir değerlendirmeye yönlendirebilir.

Bilimsel konular da göze çarpan bir diğer noktadır. Mesela "Marh-Afar" (Sürtünme ile Elektriklenme) başlığında Yâsîn 36/79-81 âyetleri üzerinden bilimsel bir bahse değinilmektedir.[477] Kıssalarda geçen bazı konuların da bilimsel olarak işlendiği görülür. Mesela, "Serd, Serâbîl" başlığında petrole de değinilir.[478] Çalışma içerik olarak bilimsel yaklaşımlar içerse de, başlıklarda bilimsel isimlendirmeler daima baskın değildir. Öyle ki, "Astronomi" başlığı, "Gökler"e, "Evrim" başlığı da "İnsanın Yaratılışı"na

---

[468] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. I, s. 375.
[469] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. XXV, s. 231.
[470] "Katl" örneğinde olduğu gibi. Bk. Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. XI, s. 302.
[471] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. XI, s. 13; c. XVIII, s. 284-292.
[472] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. II, s. 417-423; c. X, s. 79-83.
[473] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. XII, s. 344-348.
[474] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. XI, s. 84-159; c. XX, s. 252-288.
[475] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. XVI, s. 321-324.
[476] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. XI, s. 84-159.
[477] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. XIII, s. 41-42.
[478] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. IXX, s. 23-25.

atfedilmektedir.[479] Görüldüğü üzere, bu iki başlık, yani "Gökler" ve "İnsanın Yaratılışı", Kur'ân metninde açıkça görülebilen konulardır. Buradan hareketle diyebiliriz ki, eserin başlıklarının seçiminde zaman zaman bilimsel ifadelerden ziyade, Kur'ân metni merkeze alınmıştır.

Çalışmanın maddeleri genelde spesifik konular olmakla beraber, üst başlık yahut genel görünümlü başlıklar da vardır. Örneğin, "Kanunlar, Kurallar" farklı konuları ele alan genel bir başlıktır.[480] Bazı başlıklar ise oldukça geneldir. Söz gelimi, "Sayı Boyutu" başlığında, Kur'ân'da sayıların kullanıldığı hemen hemen tüm bağlamlar gözden geçirilmektedir.[481] Bu örnekte, genel başlık seçimiyle, birçok bağlamın barındırıldığına şahit olmaktayız.

Ansiklopedi çalışmalarının alfabetik olarak düzenlenmesinin bazı soru işaretleri barındırdığına değinmiştik. Bu çalışmanın madde sıralamasında da, zihinlerde soru işareti oluşturacak hususlara rastlayabilmekteyiz. Mesela, 18. Ciltte, ruh ile alakalı konular başlamışken, araya "Ruhbân" ve "Rûhü'l-Kudüs" başlıkları girmekte, akabinde "Ruh gücü" ve "Ruhun yeri" başlıkları ile ruh konusu devam etmektedir.[482] Telif eserlerde bir kusur olarak değerlendirebileceğimiz bu husus, ansiklopediyi sadece başvuru kaynağı olarak gördüğümüzde çok da büyük bir soru işareti olarak görülmeyebilir.

Sonuç olarak, Süleyman Ateş'in telif ettiği "Kur'ân Ansiklopedisi", 1900 civarında üst başlık ile, büyük bir hacme sahiptir. Başlıkların seçiminde etkili olan faktörler arasında; Kur'ân'da açıkça geçen konular, müphem ifadeler, Kur'ân'dan anlaşılan hususlar, İslami ilimler, günümüzün popüler konuları, Kur'ân içeriği ile alakalı tartışmalı hususlar ve bilimsel yaklaşımlar sayılabilir. Son olarak, eserin içerik açısından geniş olduğunu, başlık sistemi açısından da farklı açılara sahip olduğunu ileri sürebiliriz.

Ateş'in eseri hakkındaki mütalaalarımızdan sonra, şimdi Yaşar Nuri Öztürk'ün hazırladığı *Kur'an-ı Kerim Ansiklopedisi*'ne geçebiliriz. Eseri tanıtırken değindiğimiz gibi, çalışma Kur'ân'ın; insan, kainat, hayat ve din hakkındaki temel verilerini özlü şekilde sunacak bir kompozisyon olmayı hedeflemektedir. Eserde, iki yüz madde yer almaktadır. Maddeler Kur'ân kavramları ve sûre isimlerinden oluşmaktadır. Ayrıca "Mirac" maddesi

[479] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. III, s. 208; c. VI, s. 96.
[480] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. XI, s. 219-273.
[481] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. XXVII, s. 112-331.
[482] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. XVIII, s. 540.

gibi, doğrudan Kur'ân'da geçmeyip kavramlaştırılan ve dolaylı olarak Kur'ân ile irtibatı kurulan konular da vardır.

Ansiklopedide sûrelerin ele alınması, daha önce birkaç kez belirttiğimiz gibi, sûrelerin bir bütün olarak belli bir amaç, muhteva, yaklaşım içermesi ve Kur'ân muhtevasının sûreler ile şekillenmesi açısından önemlidir. Nitekim sûre eksenli ansiklopedimizde de bu konuya değinmiştik. Biz burada sûre isimleri dışındaki maddeleri temel alacağız. Alfabetik olarak düzenlenen eserin sûre isimleri dışındaki madde sayısı doksan yedidir.

Bu maddelerin seçiminde, girişte kullanılan "temel konular" şeklinde bir ifade dışında, nasıl bir kıstasın gözetildiği belli değildir. Maddelerin çoğu Kur'ân kavramıdır. Çeşitli şahıs, varlık, kelime, ibadet ve konular da vardır. "Âyetül Kürsi" ve "sûre" örneklerinde olduğu gibi Kur'ân'ın bölümlerine özel maddeler ayrılmıştır. Yine, "mülheme" örneğinde olduğu gibi, bazı maddeler Kur'ân'da geçtiği şekilden öte, yorum sonucu terimleşmiş haliyle isimlendirilmiştir.[483]

1.4. Kur'ân ve Tefsir Okumaları Rehberi Şeklindeki Kur'ân Ansiklopedileri

Kur'ân ve tefsir okumaları rehberi tarzında olduğunu iddia ettiğimiz Kur'ân-ı Kerîm Ansiklopedisi, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi akademisyenleri tarafından hazırlanan 'Kur'ân-ı Kerîm Ansiklopedisi' adlı eserdir. Daha önce değindiğimiz gibi, eserde Kur'ân'ın içerdiği ilimler, kavramlar, isimler, hükümler, mekanlar ile alakalı maddeler ve sonunda da 'Başlangıçtan Günümüze Ünlü Müfessirler ve Tefsirleri' başlıklı bir bölüm vardır.

Eserin tanıtımında ileri sürülen 'İlimler, Kavramlar, İsimler, Hükümler, Mekanlar' şeklindeki başlık, müfessirlerin tanıtıldığı son kısım hariç, Kur'ân muhtevası ile ilgili olma iddiasındadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla eserde atıflılar hariç 493 madde vardır.

Sûrelere maddeler ayrılıp, sûrelerin kısaca tanıtıldığı görülmektedir. Ne var ki, seksen dokuz sûre tanıtılmakta, diğer sûrelerin neden yer almadığı sorusu cevapsız kalmaktadır. Kalan 404 madde içerisinde, bazı başlıklar Kur'ân ilimleri veya tarihi ile alakalı olup, bunlardan Kur'ân ayetlerine referans içermeyenler yedi tanedir. Bu durumda, Kur'ân içeriğine dair maddeler 397 tane olmaktadır.

[483] Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Ansiklopedisi*, s. 45, 227, 286.

Başlıklar içerisinde, Kur'ân'da doğrudan geçmeyen konular, şahıslar vardır. Bunlara örnek olarak "Bayram namazı", "Minâ", "Mirâc", "Mushaf" ve "Zeyd-Zeynep Olayı" başlıklarına işaret edebiliriz.[484] "Astronomi" ve "Fen Bilimleri" başlıkları gibi, bazen bilimsel konular ele alınmaktadır.[485] Kur'ân'da geçen ifade kalıpları madde olarak yer alabilmektedir ki bunun örnekleri arasında, "İnşaallah" ve "Ebâbîl" başlıklarını anabiliriz.[486] Ansiklopedi maddeleri arasında, "Malayani" örneğindeki gibi, Kur'ân'ın vahiy ediliş sürecini takip eden dönemlerde oluşan terimler de başlık olarak kullanılabilmektedir.[487]

Başlıklar içerisinde genel konu başlıkları, bir diğer ifadeyle üst başlıklar olarak nitelendirilebilecek olanlar vardır. "Ahkâm" ve "Ahlâk" başlıkları bu tespite örnek olabilirler.[488] Birbiri ile alakalı veya aynı branştaki konular bazen bir başlık altına toplanmaktadır. "Arş ve Kürsi" başlığında olduğu gibi.[489]

Maddeler içerisinde, "Ağaç" ve "Gemi" örneğinde olduğu gibi, Kur'ân'da geçen nesneler ele alınabilmektedir. Bu nesneler için neden madde tahsis edildiği sorusu akla gelebilir. Metinlere baktığımızda, Allah'ın kudreti ile alakalı olan ve kıssalarda yer alan nesnelerin seçilmiş olduğu görülmektedir.[490]

Ansiklopedide asıl dikkatleri çekmek istediğimiz husus, madde başlıklarının Türkçe yahut Arapça olması noktasında görülen uyumsuzluktur. Bazı maddelerin Türkçe ifade edildiğini görüyoruz. Ayrıca, "Adalet (Adl)" örneğinde olduğu gibi, bazı maddelerin hem Türkçe hem de parantez içinde Arapça olarak zikredildiği görülmektedir.[491] Bazı maddeler Türkçe hali ile de açılıp, Arapça ifadelere atfedilmektedir ("Doğru Yol" maddesinin "Sırat-ı Müstakim" maddesine atfında olduğu gibi).[492] Çalışmada birçok madde Türkçe ifade edilirken, "Abd" başlığı örneğindeki gibi, Arapça kullanımlar da vardır.[493] Başlıklarda dikkat çeken bir diğer husus, "Bir-Biricik-Yalnızca" başlığında olduğu gibi,[494] bir konu

[484] Bardakoğlu v.dğr., *Kur'ân-ı Kerîm Ansiklopedisi*, c. I, s. 49, 85, 86; c. II, s. 52, 60, 146.
[485] Bardakoğlu v.dğr., *Kur'ân-ı Kerîm Ansiklopedisi*, c. I, s. 39-42, 100-103.
[486] Bardakoğlu v.dğr., *Kur'ân-ı Kerîm Ansiklopedisi*, c. I, s. 85, 142-143,
[487] Bardakoğlu v.dğr., *Kur'ân-ı Kerîm Ansiklopedisi*, c. I, s. 45.
[488] Bardakoğlu v.dğr., *Kur'ân-ı Kerîm Ansiklopedisi*, c. I, c.1 s. 15-18,
[489] Bardakoğlu v.dğr., *Kur'ân-ı Kerîm Ansi*klopedisi, c. I, s. 32,
[490] Bardakoğlu v.dğr., *Kur'ân-ı Kerîm Ansiklopedisi*, c. I, s. 12, 109.
[491] "Adalet (Adl)" örneğinde olduğu gibi. Bk. Bardakoğlu v.dğr., *Kur'ân-ı Kerîm Ansiklopedisi*, c. I, s. 8-9.
[492] Bardakoğlu v.dğr., *Kur'ân-ı Kerîm Ansiklopedisi*, c. I, s. 80.
[493] Bardakoğlu v.dğr., *Kur'ân-ı Kerîm Ansiklopedisi*, c. I, s. 5.
[494] Bardakoğlu v.dğr., *Kur'ân-ı Kerîm Ansiklopedisi*, c. I, s. 55.

olmaktan ziyade, okuyucunun Kur'ân meallerinde karşılaşabileceği ifadelerin madde olarak işlenmesidir.

Görüldüğü üzere, *Kur'ân-ı Kerîm Ansiklopedisi* başlıklı çalışma birçok madde içermektedir. Ne var ki, madde seçiminde, başlıkların dili konusunda ve atıflarda kısmi uyumsuzluk görülmektedir.

1.5. Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları Rehberi Şeklindeki Kur'ân Ansiklopedileri

Burada ele alınacak üç eser şunlardır: Brill yayınevinin hazırladığı *Encydopaedia of The Qur'ān*, Oliver Leaman'ın editörlüğünde hazırlanan *The Qur'an: An Encyclopedia* ve Dr. N. K. Singh ve Mr. A.R. Agwan editörlüğünde hazırlanan *Encyclopaedia of The Holy Qur'ân*. Bu sırayı takip ederek, ansiklopedileri Kur'ân muhtevası açısından ele alacağız.

Tanıtırken değindiğimiz üzere, 694 maddeden oluşan *Encydopaedia of The Qur'ān*; Kur'ân'da geçen kavram, şahıs, mekan, davranış ve olayların yanı sıra, Kur'ân ilimleri, Tefsir ve Kur'ân literatürü ile ilgili konuları da ele almaktadır. Kur'ân ile ilgili; tarihsel, dini, doğal ve sosyal konular da maddeler içerisinde. Ayrıca "Textual Criticism of the Qur'an", "Manuscripts of the Our'an" başlıklarında olduğu gibi, Kur'ân araştırmaları ile ilgili maddeler de bulunmaktadır.[495]

Sunumda belirtilen hususlardan anlaşıldığı kadarıyla (figures, concepts, places, values, actions, events) eserin hedefinde Kur'ân muhtevası da bulunmaktadır. Eserin Kur'ân muhtevası ile alakalı madde sayısı –tespit edebildiğimiz kadarıyla- 622'dir.[496] Yani eserin tamamına yakın bir kısmının Kur'ân içeriğine dair bahislerle ilgili olduğu görülür. Bu maddelerden çoğu Kur'ân muhtevası ile doğrudan alakalıdır. Eserde başlıkların doğrudan veya dolaylı olarak Kur'ân'da geçip geçmediklerine hemen hemen her maddede işaret edilmektedir. Başlıkların bir kısmı ise, Kur'ân'ın üslûbu ile ilgili olup, Kur'ân muhtevasına temaslar içermektedir. Mesela Kur'ân'ın Simgesel imajı ("Symbolic İmagery"), Kur'ân ve siyer ilişkisi ("Sìra and the Qur"àn") ve Diyaloglar ("Dialogues") şeklindeki başlıklarda olduğu gibi.[497] Ayrıca, Kur'ân ilimlerinden bazıları Kur'ân'ın içeriğinde de mevcut olduğu için, Nesh ("Abrogation") ve Müteşabih ("Ambiguous") gibi bazı Kur'ân ilimleri de

[495] McAuliffe (ed.), *Encyclopaedia of The Qur'ān*, c. III, s. 254-275, 477-479; c. IV, s. 163-182; c. V, s. 237-252.
[496] Bu maddelerin isimleri için bk. EK-8.
[497] McAuliffe (ed.), *Encyclopaedia of The Qur'ān*, c. I, s. 531-535; c. V, s. 29-51, 180-184,

çalışmamızı ilgilendirmektedir.[498] Yine "Basmala", "Fàtiha" ve "Satanic Verses (Şeytan âyetleri)" gibi, Kur'ân'ın bazı bölümlerini ilgilendiren maddeler de vardır.[499]

Maddeler içerisinde Kur'ân'da doğrudan geçen şahıs, mekan vb. isimlere ilaveten, "Abù Bakr" örneğinde olduğu gibi müphem şekilde geçip tefsirler tarafından izah edilen bahisler bulunmaktadır. Yine, "Abyssinia" (Yemen) örneğinde olduğu gibi, Kur'ân'da geçmeyip tefsir faaliyetinde kendisiyle alaka kurulan isimler vardır. [500]

Maddeler içerisinde, "Creeds" (İtikad) ve ''Sufism and the Qur'ân" örneklerinde olduğu gibi, bazı İslami ilimler ve disiplinlere ayrılanlar vardır. Listede, ayrıca, ilerleyen dönemlerde gündeme gelen konular da vardır ki "Deferral" (İrcâ) ve "Shî'a" maddeleri bu açıdan öne sürülebilir.[501]

Bazı maddeler sadece Kur'ân'da geçtiği şekilde değil, ilerleyen dönemlerdeki kurumsal ve sosyal yönleri ile de ele alınmaktadır. Mesela "Caliph" (Halife), "Adultery and Fornication" (Zina) ve "Remembrance" (Zikir) maddeleri hem Kur'ân'daki kullanımları hem de ilerleyen dönemlerde Müslümanların uygulamaları ile ele alınmaktadır. Dahası, Kur'ân'ın yansımaları ve uygulamaları da, içeriğine yönelik bilgiler ihtiva etmektedir. "Everyday Life, Qur'àn In" (Kur'ân'da günlük hayat) maddesi bu meyanda anılabilir.[502]

"Philosophy and the Qur'àn" ve "Politics and the Qur"àn" örneklerinde olduğu gibi, bilimlere dair bazı maddeler vardır. Yine, "Feminism and the Qur"àn" gibi asrımızın akımları ile "Religious Pluralism and the Qur'àn" (Çoklu Din Anlayışı ve Kur'ân) gibi gündemde olan tartışmalarla/teorilerle ilgili maddeler vardır.[503]

Farklı alan ve şahıslarla ilgili konular aynı başlıkta ele alınabilmektedir. Mesela "İmpotence" (Kudret), "Forgiveness" (Affedicilik), "Decision" (Karar), "Life" (Hayat) vb.

---

[498] McAuliffe (ed.), *Encyclopaedia of The Qur'ān*, c. I, s. 11-19, 70-77.
[499] McAuliffe (ed.), *Encyclopaedia of The Qur'ān*, c. I, s. 207-212; c. II, s. 188-192; c. IV, s. 531-536.
[500] McAuliffe (ed.), *Encyclopaedia of The Qur'ān*, c. I, s. 20-21. Tefsirlerin alaka kurduğu isimlerin başlık olarak seçilmesi bazen düşündürücü olabilmektedir. Söz gelimi, "Alexander" maddesi, bazı görüşlere istinaden seçilmiştir. Bk. a.e., c. I, s. 61-62. Zayıf bir görüşü madde ismi olarak seçmek, okuyucuda bu içeriğin Kur'ân muhtevasına dahil olduğu şeklinde bir algı oluşturabilir mi, şeklinde bir sorunun akla gelmesi pek tabiidir. Diğer taraftan, ansiklopedilerin mevcut literatür içerisindeki tartışmaları içermesi de doğal karşılanabilir. Nitekim bu eserleri, "Kur'ân ve tefsir araştırmaları rehberi" olarak konumlandırmıştık.
[501] McAuliffe (ed.), *Encyclopaedia of The Qur'ān*, c. I, s. 480-486, 517-518; c. 4, s. 591-592; c. 5, s. 137-159.
[502] McAuliffe (ed.), *Encyclopaedia of The Qur'ān*, c. I, s. 28-30, 276-278; c. II, s. 80-98; c. IV, s. 419-424.
[503] McAuliffe (ed.), *Encyclopaedia of The Qur'ān*, c. II, 199-203; c.IV, s. 68-90, 125-151, 398-419.

maddeler, hem insanlar hem de Allah açısından ele alınmaktadır.[504] Maddelerin mastar şeklinde ifade edilişinin bu noktada etkili olabileceğini düşünüyoruz. Fakat maddelerin farklı perspektifler içermesi, düzensizlik içerdikleri manasına gelmemekte, konular –büyük oranda- düzenli şekilde ele alınmaktadır. Söz gelimi, Kur'ân'da farklı şekillerde kullanılan "Kitâp" kelimesinin ele alındığı "Book" maddesi alt başlıklar ile derli toplu ele alınmaktadır.[505] Bu durumda, alt başlıkların, her hangi bir konunun farklı yönlerine sistematik bir şekilde temas etmeye olanak tanıdığı ileri sürülebilir.

Bazı konular hem genel olarak ele alınmakta, hem de içerisinde yer alan bazı alt başlıklar ile özel maddeler halinde ayrıca ele alınmaktadır. Mesela "World" (Alem) maddesi altında ele alınan alt başlıklardan bazıları özel olarak da ele alınmaktadır.[506] Bazı maddeler ise karşıtları ("Belief and Unbelief" gibi) veya alakalı oldukları diğer maddeler ile ("Dreams and Sleep" gibi) ikilemeler halinde beraber ele alınmıştır.[507]

Maddeler arasında, Kur'ân'da zikredilen nesne, alet, yiyecek, hayvan, meslek vb. konular, Kur'ân'ın vahiy edildiği döneme ait sosyal, ekonomik ve tarihi bilgiler içermeleri açısından ele alınmaktadır. Mesela "Bread" (Ekmek), "Caravan" (Kervan), "Market" (Pazar), "Silk" (Gümüş) ve "Coral" (Mercan) gibi maddeler, dönemin şartlarını inceleme merkezinde ele alınmaktadırlar.[508] Ayrıca "Ashes" (Küller) örneğinde olduğu gibi, Kur'ân'ın mesel olarak kullandığı şeyler de, dönemin algısı açısından ele alınmaktadır.[509] Kur'ân'da geçen madde, hayvan vb. varlıklar "Animal Life" örneğindeki gibi, topluca bir başlık altında ele alınabilmekte; "Camel" ve "Dog" örneğindeki gibi, bazı varlıklar için özel olarak da başlık açılabilmektedir.[510]

Maddeler içerisinde tekrarlar veya benzer içeriklere sahip olanlar vardır. Mesela Ashâb-ı Kehf, hem "Men of the Cave" hem de "Cave" maddelerinde ele alınmaktadır.[511] Bir

[504] McAuliffe (ed.), *Encyclopaedia of The Qur'ān*, c. I, s. 515-517; c. II, 244-245, 507-508; c. III, s. 182-185.
[505] McAuliffe (ed.), *Encyclopaedia of The Qur'ān*, c. I, s. 242-251.
[506] McAuliffe (ed.), *Encyclopaedia of The Qur'ān*, c. V, s. 551-554.
[507] McAuliffe (ed.), *Encyclopaedia of The Qur'ān*, c. I, s. 218-226, 546-553.
[508] McAuliffe (ed.), *Encyclopaedia of The Qur'ān*, c. I, s. 255-256, 290-291, 438-439; c. III, s. 275-276; c. V, s. 11-13.
[509] McAuliffe (ed.), *Encyclopaedia of The Qur'ān*, c. I, s. 184-185.
[510] McAuliffe (ed.), *Encyclopaedia of The Qur'ān*, c. I, s. 93-102, 286-287, 545-546.
[511] McAuliffe (ed.), *Encyclopaedia of The Qur'ān*, c. I, s. 292-294; c. 3, s. 374-375.

diğer örnek olarak, hepsi de bir şekilde kibir ve gurur mefhumu ile alakalı olan şu maddeler ayrı ayrı başlıklarda ele alınmaktadır: "Arrogance", "Boast", "Conceit" ve "Pride".[512]

Ansiklopedideki kimi tekrarların İngilizce başlık seçiminden kaynaklandığını düşünüyoruz. Kanaatimizce, madde seçimlerinde, Kur'ân metni kadar İngilizce çalışma, tercüme ve literatürden de istifade edilmiş gibidir. Nitekim, eseri tanıtırken, önsözde bu hususa vurgu yapıldığını gördük. Madde seçiminde İngilizcenin hakimiyetine örnek olarak "İndifference" (Kayıtsızlık?) maddesini anabiliriz. Bu maddenin başında şöyle denilmektedir: "*A. Yūsuf Alī, Kur'ân tercümesinde, "kayıtsızlık" kelimesini sadece bir kez kullanır (80:37). Potansiyel olarak "kayıtsızlık" olarak tercüme edilebilen yedi Arapça kelimeden hiçbiri tam olarak "kayıtsızlık" anlamında Kur'ân'da geçmez*.".[513] Bu ifade, ansiklopedinin, madde seçiminde İngilizce literatürü ve çalışmaları önemli ölçüde göz önünde bulundurduğunu göstermektedir. İngilizce ifade hususunda ansiklopedinin ne kadar başarılı olduğu bir yana, İngilizce ifadelerin genel olarak Kur'ân kelimelerini ve kavramlarını ne ölçüde yansıtabileceği önemli bir konudur.

Encydopaedia of The Qur'ān'ın Kur'ân muhtevasını ilgilendiren maddeleri hakkında daha başka değerlendirmeler ileri sürmek mümkündür. Saymış olduğumuz hususlardan yola çıkarak şunları söyleyebiliriz: *Encydopaedia of The Qur'ān*'ın içeriğinin oldukça büyük bir kısmı Kur'ân muhtevası ile alakalıdır. Maddeler sadece Kur'ân'da doğrudan geçen isim ve konular ile alakalı olmayıp; müphem olarak zikredilenler, tefsirlerin göndermede bulundukları konular, İslami ilimler, dönemin sosyo-kültürel şartları, Kur'ân'ın Müslümanların hayatındaki yansımaları, asrımızın bilimleri, akımları, tartışmalı konuları ve Kur'ân'ın metin yapısı ve üslûbu gibi hususları da kapsamaktadır. Ansiklopedinin dikkat çeken bir diğer hususu ise, madde başlıklarındaki tekrarlar ve İngilizcenin belirleyici oluşudur.

Burada değerlendireceğimiz ikinci eser: Oliver Leaman'ın editörlüğünde hazırlanan *The Qur'an: An Encyclopedia*'dır. Ansiklopediyi tanıtırken, içerisinde Kur'ân ile doğrudan

[512] McAuliffe (ed.), *Encyclopaedia of The Qur'ān*, c. I, s. 158-161, 241-242, 395-396; c. IV, s. 263-264. Yine, anlaşma, sözleşme gibi anlamlara gelen "Contracts and Alliances" maddesi yanı sıra, benzer bir isim olan "Covenant" maddesi de yer almaktadır. Bk. a.e., c. I, s, 431-435, 464-467.

[513] "*In his translation of the Qurān, A. Yūsuf Alī uses the word "indifference" only once, in q 80:37. Of seven Arabic words potentially translatable as "indifference" (Badger, Lexicon), none occurs in the Qur'ān meaning precisely 'indifference'*." Bk. McAuliffe (ed.), *Encyclopaedia of The Qur'ān*, c. II, s. 509.

veya dolaylı olarak alaka arz eden konuların, tefsir tarihiyle ilgili şahıslar ve konuların ele alındığına değinmiştik. Yine, ansiklopedide toplam 468 madde bulunup bunlardan 113'ünün atıflı olduğuna, dolayısıyla 355 metin bulunduğuna işaret etmiştik.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, 355 maddeden 305'i doğrudan veya dolaylı olarak Kur'ân içeriği ile alaka arz etmektedir.[514] Bu demektir ki, ansiklopedinin çoğunluğu Kur'ân içeriği ile alakalıdır. Bu maddeler ile alakalı olarak şunlara dikkat çekmek istiyoruz:

Maddelerin önemli bir kısmı, Kur'ân'da geçen şahıs, grup, mekan, kelime ve kavramlar ile alakalıdır. Bazı maddeler kelime kökünü esas alıp sözlük tarzı bir yaklaşıma sahip görünmektedir. Mesela "Akhar" maddesi; bu kökten türeyen "âḫar", "âḫir" ve "âḫiret" konularını incelemektedir.[515] Dahası, bazı ifadeler/edatlar için de madde tahsis edilebilmektedir ki "La" maddesi bu noktada anılabilir.[516] "Basmala", "Fig" (Tin) ve "Ya sin" örneklerinde olduğu gibi, bazı maddeler Kur'ân'ın bir bölümü olarak ele alınmaktadır.[517] Kur'ân ilimlerinden bazılarının, Kur'ân içeriği ile de tartışılıp temellendirildiğine daha önce dikkat çekmiştik. "Abrogation (Nesh)" gibi konular bu ansiklopedide de bulunmaktadır.[518]

"Aqide" örneğinde olduğu gibi, İslami ilimler ve disiplinler de maddeler arasında yer almaktadır. Yine, bu disiplinler içerisindeki bazı konular da Kur'ân muhtevası ile irtibatlandırıldığı için, "Ta'til", "Hulûl" ve "Qada'/Qadar" maddeleri de konumuz ile alakalı olarak değerlendirilebilir.[519]

Maddeler içerisinde Kur'ân içeriğinden farklı bağlamların bir arada ele alınabildiğine şahit olunmaktadır. Mesela "Arguments and the Qur'ân" maddesi Kur'ân'ın içerdiği çeşitli iddialara ve mesajlara değinmektedir.[520]

Bazı maddeler hem Kur'ân'da nasıl yer aldığına hem de Müslümanların hayatına ne gibi algılar ve tartışmalar ile yansıdığına temas edilerek ele alınmaktadır. Mesela "Bereke" (برك) maddesi incelenirken teberrük tartışmaları da ele alınmaktadır. Ayrıca bazı maddeler

[514] Bk. EK-9.
[515] Leaman (ed.), *The Qur'an: an Encyclopedia*, s. 26-27.
[516] Leaman (ed.), *The Qur'an: an Encyclopedia*, s. 354.
[517] Leaman (ed.), *The Qur'an: an Encyclopedia*, s. 115-116, 207-209, 699-700.
[518] Leaman (ed.), *The Qur'an: an Encyclopedia*, s. 3-6.
[519] Leaman (ed.), *The Qur'an: an Encyclopedia*, s. 41-42, 276-277, 515-517, 644-649.
[520] Leaman (ed.), *The Qur'an: an Encyclopedia*, s. 55-66.

hem Kur'ân'daki kullanımı hem de Müslümanların hayatındaki yansıması ile adlandırır. Tıpkı "Calip/caliphate" örneğindeki gibi.[521]

Bazı sosyal konular, sanat ve zanaatlar, Kur'ân'da doğrudan geçmese de ele alınabilmektedir. Burada "Education and the Qur'ân" veya "Art and the Qur'ân" maddelerini anabiliriz. Ayrıca, "Philosophy and the Qur'ân" örneğinde olduğu gibi, bazı bilimlerin Kur'ân ile ilişkileri de incelenebilmektedir.[522]

Ansiklopedideki "Canon" maddesi dikkat çekmektedir.[523] Bu adlandırma, muhtemelen Kutsal kitapla ilgili araştırmalarda kullanılmaktadır. Kelimenin Kur'ân ile ilişkisi ise, *nüzul, tenzil* veya *vahy* gibi kelimeler ile ifade edilebilir. Bu ve benzeri adlandırmalardan yola çıkarak, Kur'ân'ı incelerken yeni isimlendirmelere ulaşılabileceği yahut çalışmanın yapıldığı yörenin, dilin etkileri ile başlıkların isimlendirilebileceği düşüncesine varabiliriz.

Son olarak şuna değinmeliyiz ki, bazı maddeler ele alınırken Kur'ân'da nasıl geçtiğine, nasıl ele alındığına değinilmemektedir. Mesela, "Kahybar" ve "Mi'raj" örnekleri her ne kadar Kur'ân'da geçmese de tefsirlerde kendilerine referans bulmaktadırlar. Ne var ki ilgili âyetlere eserin maddelerinde değinilmemektedir.[524]

Kısaca, *Qur'ân, an Encyclopedia* adlı eserin, içeriğinin çoğunluğunun Kur'ân muhtevası ile alakalı olduğunu görürüz. Çalışma; tüm şahıs ve varlıkları, tüm kelime köklerini, tüm kavramları ve konuları, ayrıca Kur'ân ile alakası araştırılabilecek tüm bilim yahut disiplinleri içermeyi hedeflememektedir. İçeriğinin kapsamı tartışmaya açık olsa da, eserin ansiklopedi formatındaki Kur'ân çalışmalarına güzel bir örnek olabileceğini ileri sürebiliriz.

'Kur'ân ve tefsir araştırmaları rehberi şeklindeki Kur'ân ansiklopedileri' başlığında değerlendireceğimiz son eser beş ciltlik *Encyclopaedia of The Holy Qur'ân*'dır. Tanıtırken değindiğimiz üzere, ansiklopedinin madde içerikleri Kur'ân kavramları ve şahısları yanı sıra, Kur'ân ilimleri ile alakalı meseleler, müfessirler ve düşünürler, felsefi konular, sosyal

[521] Leaman (ed.), *The Qur'an: an Encyclopedia*, s. 109-114, 130.
[522] Leaman (ed.), *The Qur'an: an Encyclopedia*, s. 71-81, 190-193, 496-503.
[523] Leaman (ed.), *The Qur'an: an Encyclopedia*, s. 136-139. 407.
[524] Leaman (ed.), *The Qur'an: an Encyclopedia*, s. 341-342

bilimler ve daha başka güncel konulara uzanmaktadır. Ansiklopedinin 263 madde içerdiğine değinmiştik. Maddelerden 201 tanesi bir şekilde Kur'ân içeriği ile irtibat arz etmektedir.[525]

Maddeler içerisinde, Kur'ân'da geçen bazı şahıslar, gruplar, mekanlar, zamanlar, kelimeler, kavramlar ve konular vardır. Ayrıca "Muqatta'ât" örneğinde olduğu gibi bazı kısımlar, bölümler de bulunmaktadır.[526] Daha önceki ansiklopedilerde olduğu gibi, burada da bazı Kur'ân ilimlerini, âyetlere referans içermeleri hasebiyle Kur'ân muhtevası ile alakalı olarak değerlendirebiliriz.[527]

Bazı başlıklar birden çok konu ve kavramları ele almaktadır. "Hanif", "millet" kavramlarının ele alındığı "Religio-Communal Terms and Concepts" (Dini-toplumsal terim ve kavramlar) başlığında olduğu gibi.[528] "Tauhid, Shirk and Hijrah" örneğinde olduğu gibi, birbiri ile alakalı bazı konular aynı başlıkta ele alınabilmektedir.[529]

Eserde Kur'ân'da geçen bazı kelimeler/kavramlar, Kur'ân'da nasıl ve ne açıdan ele aldığından ziyade, tarihte nasıl şekillendiği noktasında ele alınmaktadır. Mesela "Fatwâ" başlığında sadece kelimenin Kur'ân'da geçtiğine kısaca temas edilerek konu ağırlıklı olarak kurum ve olgu yaklaşımıyla fetvayı inceler.[530]

Diğer ansiklopedilerde olduğu gibi, burada da bazı İslami ilimler Kur'ân ile ilişkisi ve Kur'ân'ın bu ilimlere dair âyetleri hakkında ele alınır. Maddeler arasında "Fiqh" ve "Kalâm" bulunmaktadır. Ayrıca "Al-Qada W'al-Qadar" ve "Ahl-i İsmah" gibi, farklı disiplinler altında incelenen bazı konulara da rastlanır.[531]

Kur'ân'daki bazı âyetlerin referans verildiği tartışmalar da çalışmamızı ilgilendirmektedir. Mesela "Music in Qur'ânic recitation" (Kur'ân okurken nağme yapmak) başlığı, bazı âyetlere de değinerek konuyu tahlil etmektedir.[532]

---

[525] Bk. EK-10. Bu maddelere Kur'ân'ın nuzûl dönemindeki toplulukları ele alan "The Jurhamites", "The Lihyanites", "The Minaeans" ve "The Tasm and Jadis" maddelerini dahil etmedik. Çünkü bu maddeler Kur'ân âyetleri ile irtibatlı olarak ele alınmamaktadır. Bk. Singh-Agwan (ed.), *Encyclopaedia of The Holy Qur'ân*, c. II, s. 673; c. III, s. 713, 843; c. V, s. 1488.

[526] Singh-Agwan (ed.), *Encyclopaedia of The Holy Qur'ân*, c. III, s. 940.

[527] "Abrogations" örneğinde olduğu gibi. Bk. Singh-Agwan (ed.), *Encyclopaedia of The Holy Qur'ân*, c. I, s. 30-43.

[528] Singh-Agwan (ed.), *Encyclopaedia of The Holy Qur'ân*, c. IV, s. 1206-1229.

[529] Singh-Agwan (ed.), *Encyclopaedia of The Holy Qur'ân*, c. V, s. 1489-1491.

[530] Singh-Agwan (ed.), *Encyclopaedia of The Holy Qur'ân*, c. II, s. 367 vd.

[531] Singh-Agwan (ed.), *Encyclopaedia of The Holy Qur'ân*, c. 1, s. 80 vd.; c. II, s. 385 vd., 675 vd.; c. IV, s. 1073 vd.

[532] Singh-Agwan (ed.), *Encyclopaedia of The Holy Qur'ân*, c. III, s. 947-955.

Maddelerin önemli bir kısmı popüler konulardan ve sorunlardan oluşmaktadır. Bunlara örnek olarak "Non-Violence" (Şiddet karşıtlığı), "Living Together, the Qur'ânic View of" (Kur'ân'a göre bir arada yaşama), "State" (Devlet)" ve "Ecological Crisis and its solution" (Ekolojik kriz ve çözümü) başlıklarını sayabiliriz.[533] Eserin teaddüdü zevcât konusunu "Qur'ânic Puzzle and Its Solution" (Kur'ân'da bir mesele ve çözümü) başlığı ile ele alması da dikkat çekici bir diğer husustur.[534]

Güncel tartışmalar arasında, dinler arası ilişkiye de değinmek gerekir. "The Qur'ânic View of Other Religions" (Kur'ân'a göre diğer dinler) örneğinde olduğu gibi, bazı maddeler diğer dinler ile ilişkiyi ele almakta, "Muslim, Concept of a true" (Bir hakikat olarak 'Müslüman' konsepti) gibi bazı maddeler de, Müslümanların hakikatin tek temsilcisi olup olamayacaklarını tartışmaktadır.[535]

Eser bilimsel konular ile oldukça ilgilidir. Öyle ki, maddeler arasında birçok sosyal ve fen bilimleri mevcuttur. Buradan hareketle maddelerin seçiminde, bilimsel tefsir anlayışının etkin olduğunu ileri sürebiliriz. Söz gelimi, bazı maddeler Kur'ân'ın, ele alınan konu ile ilgili bir sisteme, bir izaha sahip olduğu düşüncesine dayanmaktadır. Mesela "Political Phillosophy" (Politik Felsefe) başlığı şu ifade ile başlar: *"Kuran'ın politik felsefesi, esas olarak Kur'ân'ın evren anlayışına dayanmaktadır."*.[536] Bu cümledeki 'Kur'ân'ın politik felsefesi' şeklindeki tamlama dikkat çekmektedir. Bilimlerin ele alındığı bazı başlıklar, Kur'ân'ın bu bilimlere işaret, hatta teşvik ettiğini ileri sürmektedir. Mesela "Psychiatry and Psycho-Analysis" başlığı şu cümle ile başlar: *"Kur'ân'da çeşitli bağlamlarda insan benliğinin analizine atıfta bulunan ve bu bilimlerin çalışmasına insanın dikkatini çeken çok sayıda pasaj vardır"*[537] "Psycho-Theraphy" başlığındaki şu ifadeleri de nakletmekte fayda görüyoruz: "*Kur'ân ayrıca zihinsel (ve fiziksel) sıkıntıların psikolojik yollarla tedavisinden bahseder"*.[538] Bu ve benzeri ifadelerden yola çıkarak diyebiliriz ki,

---

[533] Singh-Agwan (ed.), *Encyclopaedia of The Holy Qur'ân*, c. I, s. 303-314; c. III, s. 715-724, 971-975; c. IV, s. 1422-1433,

[534] Singh-Agwan (ed.), *Encyclopaedia of The Holy Qur'ân*, c. IV, s. 1164-1172.

[535] Singh-Agwan (ed.), *Encyclopaedia of The Holy Qur'ân*, c. III, s. 955 vd.; c. IV, s.1172-1177.

[536] "*The political philosophy of the Qur'ân is essentially based on its fundamental concept of the universe*." (Singh-Agwan (ed.), *Encyclopaedia of The Holy Qur'ân*, c. IV, s. 1039).

[537] *"There are numerous passages in the Qur'an which refer to the analysis of human self in various contexts and draw man's attention to the study of these sciences."* (Singh-Agwan (ed.), *Encyclopaedia of The Holy Qur'ân*, c. IV, s. 1063).

[538] *"The Qur'an also mentions treatment of mental (and phisical) distress by psychological means"*. (Singh-Agwan (ed.), *Encyclopaedia of The Holy Qur'ân*, c. IV, s. 1070).

eser Kur'ân'ın bilimsel gerçekleri içerdiği, metotlarını barındırdığı ve bu ilimlerin araştırılmasını teşvik ettiği şeklindeki düşüncelerden yola çıkarak madde başlıklarını oluşturmaktadır.

Ansiklopedinin bilimsel içerikli maddelerinden bir kısmı da, bir bilimi, disiplini değil, özel bir bilimsel konuyu ele almaktadır. Mesela "The Human Eye and Vision" (İnsan gözü ve görme olayı) adlı başlık, Bakara 2/17. âyetine de temas ederek spesifik bir mevzuya değinmektedir.[539] Bilimsel ve güncel meselelerin baskın olmasına dair değerlendirmemize bir örnek olarak "Human İntelligence and Artificial İntelligence" (İnsan zekası ve yapay zeka) maddesini de anmalıyız. Burada, insanın üstünlüğü ve akıl nimetine vurgu yapan âyetlere de gönderme yapılarak, yapay zekanın insan zekasına eş yahut baskın olup olamayacağı tartışılmaktadır.[540] Kısaca, ansiklopedi bilimsel tefsir anlayışına pozitif bakan bir yaklaşımla maddelerini şekillendirmektedir.

Ansiklopedi, Kur'ân ile diğer kutsal kitapları kullanarak, bazı figürler arasında karşılaştırma yapmaktadır. Mesela "Mary and A'isha", "Muhammad and Jesus" ve "Muhammad and Mary" maddeleri karşılaştırmalar içermektedir.[541] Ayrıca, bazı maddeler bizzat Kur'ân ile diğer kutsal kitapları yahut kutsal kitap bölümlerini kıyaslamaktadır. Mesela "Paul and the Qur'an", "The Qur'an and Hindu Revelation" ve "The Qur'an and the New Testament" maddeleri bu tarz kıyaslamalar içermektedirler.[542]

Ansiklopedide, batınî yaklaşım/tevil olarak niteleyebileceğimiz hususlar da vardır.[543] Mesela, "Symbols and Typology of Jesus Christ (İsa Mesih'in Sembolleri ve Tipolojisi)" maddesinde, bazı vav harfleri, incir, zeytin, Sina dağı ve Kadir sûresindeki bazı ifadeler gibi, birtakım Kur'ân kelimeleri ve pasajları, Hz. İsa hakkındaki semboller ile kıyaslanmakta, hatta aralarında benzerlik kurulmaya çalışılmaktadır.[544]

---

[539] Singh-Agwan (ed.), *Encyclopaedia of The Holy Qur'ân*, c. II, s. 513. Secde sûresinin 27. âyetine "The Qur'ân 32-27- a Comment" adıyla özel başlık açılması da dikkat çekmektedir. Bk. a.e., c. IV, s. 1099

[540] Singh-Agwan (ed.), *Encyclopaedia of The Holy Qur'ân*, c. II, s. 518 vd.

[541] Singh-Agwan (ed.), *Encyclopaedia of The Holy Qur'ân*, c. III, s. 753-756, 899-903, 903-905.

[542] Singh-Agwan (ed.), Encyclopaedia of The Holy Qur'ân, c. IV, s. 1001-1016, 1101-1107, 1128-1135.

[543] Batınî tevil, bakış açısına göre çerçevesi genişleyip daralabilen bir yöntem(sizlik) olarak tanımlanabilir. Batınî tevilin çerçevesi geniş bir tanımlaması için bk. Mustafa Öztürk, *Kur'ân ve Aşırı Yorum*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), s. 150-152. Çerçeveyi geniş tuttuğumuz takdirde, ele aldığımız hemen hemen bütün ansiklopediler, batınî tevil kuramını kullanmakla itham edilebilirler. Biz bu paragraftaki "batınî tevil" ifadesiyle, Kur'ân ibarelerini/kelimelerini dilsel bağlamdan, söz diziminden koparan bir yaklaşımı kastetmekteyiz.

[544] Singh-Agwan (ed.), *Encyclopaedia of The Holy Qur'ân*, c. V, s. 1457-1472.

Özetle, *Encyclopaedia of The Holy Qur'ân*'ın birçok maddesi bir şekilde Kur'ân ile irtibatlı, Kur'ân muhtevasını yansıtan içeriklere sahiptir. Maddeler; şahıs, mekan, zaman, konu, kelime, kavram gibi çeşitli (somut) hususları içerdiği gibi, güncel konular, bilimler ve bilimsel disiplinlere dair bahisleri de kapsamaktadır. Maddeler arasında, batınî yaklaşıma/tevile dayanan maddeler bile bulunabilmektedir. Ayrıca, gerek şahıslar arasında gerek Kur'ân ve diğer kutsal kitaplar arasında kıyaslamalar yapılmakta, bu amaçla Kur'ân muhtevasına da işaret edilmektedir. Maddeler bu kadar farklı alanlara uzanmakla beraber, 263 madde içeren çalışma her konuyu, şahsı ve bahsi ele almamaktadır. Ne var ki, eseri tanıtırken değindiğimiz üzere, bizzat editör, çalışmanın genişletilmesi ihtimaline ve beklentilerine değinmektedir.[545] Bu da bir nevi itiraf ve maddelerin sınırlı oluşunu mazur gösteren bir not olarak kaydedilebilir.

Böylelikle ansiklopedilerin Kur'ân muhtevasına yaklaşımlarını ve Kur'ân muhtevasına dair araştırmaların ansiklopedilerdeki yerini gözden geçirdik. Şimdi, klasik dönemin ansiklopedik eserlerine geçiyoruz.

2. KLASİK DÖNEMDEKİ ANSİKLOPEDİK ESERLERDE KUR'ÂN MUHTEVASI

Klasik dönemde de Kur'ân hakkında ansiklopedik eserlerin telif edilmiş olacağı düşüncesinden hareketle, bu eserleri hacimli tefsirler ve kapsamlı Kur'ân ilimleri eserleri olarak belirlemiştik. Bu eserler ile günümüz Kur'ân asniklopedilerini kıyaslama adına şimdi, el-İtḳān'ı gözden geçirecek ve Mefâtîḥu'l-ġayb'dan örnekler vereceğiz.

2.1. *el-İtḳān*'da Kur'ân Muhtevasının Yeri

el-İtḳān'ın konu başlıklarından bazıları, Kur'ân muhtevasını dolaylı yoldan ilgilendirmektedir. Nitekim bazı Kur'ân ilimlerinin "Kur'ân'ın anlamıyla ilgili ilimler" olarak gruplandırıldığına değinmiştik. *el-İtḳān*'daki Kur'ân ilimlerinden bazıları Kur'ân muhtevasına çeşitli vesilelerle değinmektedir. Diğer taraftan, eserin bazı başlıkları da doğrudan Kur'ân muhtevasını konu edinmektedir. Biz, klasik dönem ile günümüzü

[545] Singh-Agwan (ed.), *Encyclopaedia of The Holy Qur'ân*, c. I, s. ix [Preface].

kıyaslayabilme adına, gerek doğrudan gerek dolaylı olarak Kur'ân muhtevasına değinen yerleri gözden geçireceğiz.

Tertibe göre dikkatimizi çeken ilk yer, "Mekkî-Medenî" konusunun "Ḍavâbiṭ fi'l-Mekkî ve'l-Medenî" isimli alt başlığıdır. Burada mekkî ve medenî sûrelerin özellikleri incelenirken, muhtevaya dair kıstaslar da anılır. Mesela, Hişâm b. 'Urve'nin babasından nakledilen bir ifade şöyledir: "*İçinde geçmiş ümmetlerin ve kavimlerin bahsi geçen sûreler Mekke'de, farzları ve sünnetleri ihtiva eden sûreler de Medine'de nâzil olmuştur*". Söz konusu satırlarda bu ve benzeri ifadelerle Kur'ân muhtevasına yönelik göndermeler mevcuttur.[546]

Daha sonra, ilk inen âyetlerden bahsederken açılan 'Fî Evâil Mahṣûṣa' alt başlığı dikkat çekmektedir. Burada ḳıtâl, ḳatl, içki ve yiyecekler hakkında ilk inen âyetler zikredilmektedir.[547]

"Bazı peygamberlere inen âyetlerle sadece Hz. Muhammed'e inen âyetler" başlığı da Kur'ân muhtevası ile alakalı olarak değerlendirilebilir. Burada Kur'ân muhtevasına yönelik en azından ikili bir tasnif söz konusudur.[548]

Kur'ân ilimlerinden bazılarının, aynı zamanda Kur'ân içeriğinden bir kısmını da ele aldığına daha önce değinmiş ve buna Nesh ile Muhkem-Müteşabih konularını örnek olarak vermiştik. Bu noktada, *el-İtḳān*'ın "Keffiyyetü İnzâlih" ve "Keyfiyyetü'l-İnzâl ve'l-Vaḥy" bahislerinde Kur'ân'ın nüzulü ile ilgili bazı âyetleri ele aldığına değinmeliyiz.[549]

Vahiy ve nüzul ile ilgili bahsin devamında yer alan "Yedi harf" başlığındaki bazı görüşler de, Kur'ân muhtevasını yansıtır mahiyettedir. Yedi harfe dair bazı görüşler Kur'ân muhtevasını tasnif etmektedir ve yedi harfi "yedi sınıf (yedi tür konu)" olarak değerlendirmektedir. Bu görüşlerden biri şöyledir: "*Emir, nehiy, helâl, haram, muhkem, müteşabih, emsal"*. Bir görüşe göre de, yedi harf yedi tür muamele olup şunlardır:

> "Yakin ve cezmle birlikte zühd ve kanaat", "haya ve keremle birlikte hizmet", "fakirlik ve mücahede ile birlikte fütüvvet", "korku ve ümitle birlikte murakabe", "rıza ve şükür ile tazarru ve istiğfar", "muhasebe ve muhabbetle birlikte sabır", "müşahede ile birlikte şevk".

[546] es-Süyûṭî, *el-İtḳān*, s. 55-58
[547] es-Süyûṭî, *el-İtḳān*, s. 78-79
[548] es-Süyûṭî, *el-İtḳān*, s.107-110.
[549] es-Süyûṭî, *el-İtḳān*, s. 110-123.

Bir görüşe göre de, yedi harf, yedi ilim olup şunlardır: *"İlmü inşa ve icad", "ilmü tevhid" ve "tenzih", "ilmü sıfati'ẕ- ẕât", "ilmü ṣıfâti'l-fi'l", "ilmü afv ve aẕab", "ilmü ḥaşr ve ḥisab", "ilmü nübüvvet".* Bu bölümde yedi harfe dair daha başka görüşler de vardır. [550]

Dikkatleri çekeceğimiz bir diğer bölüm, "Kur'ân'ın ve sûrelerinin isimleri" başlığıdır. Burada Kur'ân'ın isimlerini izah ederken, içeriğine dair de söylemlerde bulunulmaktadır. Bazı sûrelerin isimlerine değinilirken de zaman zaman içeriklere imalar yapılmaktadır.[551]

Bu arada, yukarıda bahsi geçen, "Külliyyâtü'l-Kur'ân" hakkındaki izahları tekrar anabiliriz. Belli başlı kullanım ve manaların ele alındığı bu bölümde, dolaylı olarak da olsa, Kur'ân muhtevasını ilgilendiren ifadelere rastlayabiliriz. "Vücûh ve Neẓâir" başlığının bir faslında ("Külliyyâtü'l-Kur'ân" sayılırken) şu örnek verilmektedir: *"Artık yeryüzünde onlara ne bir dost ne bir yardımcı bulunur.' (Tevbe 9/74) vb. ifadeler, müşriklere yöneliktir, zira müminlerin dostları ve şefaatçileri çoktur.*"[552]

"el-Muḥkem ve'l-Müteşâbih" başlığında bizi ilgilendiren pasajlar buluyoruz. Burada muhkem ve müteşâbih âyetlerin izahına dair bazı yorumlar Kur'ân muhtevasına dair veri içermektedir. Mesela bir görüş şöyledir: *"Denildi ki, Muhkem, farzları, vaad ve vaîdi; müteşâbih ise kıssa ve darbı meselleri ihtiva eden âyetlerdir."*. Yine bir rivayete göre, muhkem âyetler nâsihi, helali, haramı belirten âyetlerdir; Müteşâbihler ise âyetlerin mensûhu, önce ve sonra nâzil olanları, darb-ı meselleri, yeminler gibi iman edilip ameli gerektirmeyen âyetlerdir.[553] Bölümün devamında, manen müteşâbihlerin neler olduğuna dair, "Allah'ın sıfatları" vb. izahlar da ilgili bahislerindendir. Yine, bölümün "Müteşâbih âyetlerden bir kısmı olan sıfatlar" şeklindeki alt başlığı da içerik ile ilgilenmektedir.[554]

el-İtḳān'ın Kur'ân muhtevası ile ilgili veri içeren bir diğer bölümü, "Nâsih-Mensûh" başlığında karşımıza çıkan, neshin vuku alanları ile ilgili, örneğin, şu sözlerdir: "*Nesih ancak; cümle haberî olsa bile, emir ve nehiylerde vaki olur. Talep ifade etmeyen cümlelere,*

[550] es-Süyûṭî, *el-İtḳān,* s.131-133. Yedi harfin daha fazla veçhi için bk. Abdurrahman Çetin, *Kur'ân-ı Kerîm'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar*, (İstanbul: Ensar, 2010), s. 112-115.
[551] es-Süyûṭî, *el-İtḳān*, s. 135-152
[552] es-Süyûṭî, *el-İtḳān*, s. 356.
[553] es-Süyûṭî, *el-İtḳān*, s. 476.
[554] es-Süyûṭî, *el-İtḳān*, s. 475-500. Bu bölümden daha önce, "Müfessirin bilmeye ihtiyaç duyacağı edatalrın manaları" başlığı da, Kur'ân içeriğinden bazı edatlara değinmektedir; bk. a.e., s. 357-433. Muhtevayı oldukça dolaylı şekilde ilgilendirmesi sebebiyle bu faslı metinde anmayıp burada işaret etmeyi tercih ettik.

nesih dahil olmaz. Vaad ve vaid ifade eden cümleler bu kabildendir". Bölümün ilerleyen bahislerindeki örneklerde de Kur'ân muhtevasına dair işaretler bulunmaktadır.[555]

Kırk üçüncü bölüm "Müşkilü'l-Kur'ân" başlığını taşır. Burada da Kur'ân'ın çelişkisiz olduğuna dair deliller getirilirken ve bu yöndeki iddialara cevap verirken bir takım konularla alakalı pasajlar zikredilir.[556]

"Fevâtiḥu's-Süver" isimli altmışıncı başlıkta, sûre başlarındaki bazı muhtevalara değinilmektedir. Yine, Fâtiha sûresinin vahyin öğrettiği ilimleri veciz olarak içermesine dair bahiste, bu ilimlerin şu dördü olduğu söylenir: Usûl, ibadetler, (Seyr-i) sülük ve kıssalar. İlerleyen satırlarda, Alak sûresinin kapsamlı içeriğine de değinilir.[557] Yine, "Ḫavâtimü's-Süver" başlıklı bir sonraki bölümde de, bazı sûre sonlarının muhtevasına değinilir.[558] Ayrıca, bu iki bölümün akabindeki, "Münâsebetü'l-Âyât ve's-Süver" başlığında da, münasebetlere dair verilen örneklerde Kur'ân muhtevasına işaret eden başlıklar bulunmaktadır.[559]

Bir sonraki durağımız, "İ'câzü'l-Kur'ân" başlığıdır. Burada i'câz vecihleri sayılırken, "Gelecekten haber verme" gibi Kur'ân içeriğine dair hususlar görülmektedir. Yine, Kādî İyâz'ın (ö. 544/1149) şu sözleri bizi ilgilendirmektedir:

> İ'câzın üçüncü yönü, vuku bulmayan, fakat vukuu daha sonra aynen gerçekleşen gaybi heberleri ihtiva etmesidir. Dördüncü yönü ise, geçmiş asır ve milletlerin, birbirine intikal eden şeriatlarına dair haberleri bildirmesidir… Bir diğer yönü de, hiçbir kitapta bulunmayan ilim ve bilgileri kendinde toplaması, az sayıdaki kelime ve harflerde mevcut olan ilim ve bilgileri kimsenin kavrayamamasıdır.[560]

Şimdi de el-İtḳān'ın, belki de konumuzu en çok ilgilendiren başlığına, yani "el-'ulûmu'l-müstenbeṭa mine'l-Kur'ân (Kur'ân'dan elde edilen ilimler)" başlığına geldik. Bölüm Kur'ân'ın kapsamlı bir içeriğe sahip olduğuna dair bazı görüşlerin aktarımından sonra, Ebü'l-Faḍl el-Mursî'nin (ö. 655/1257) sözlerini nakleder. el-Mursî, önce Kur'ân'ın her ilmi kapsadığına ve şu ilimlerin her birinin Kur'ân'a yönelik ilgiden kaynaklandığına değinir: Kıraat, Nahiv, Tefsir, Usûlü'd-Dîn, Usûlü'l-Fıkh, İlmü'l-Furû' (Fıkıh), Tarih ve Kıssalar, hatipler ve vaizler (Hitabet ve vaaz), rüya tabiri, Ferâiz, İlmü'l-Mevâkît, Meânî

[555] es-Süyûṭî, *el-İtḳān*, s. 519-533.
[556] es-Süyûṭî, *el-İtḳān*, s. 533-541.
[557] es-Süyûṭî, *el-İtḳān*, s. 689-671
[558] es-Süyûṭî, *el-İtḳān*, s. 691-692.
[559] es-Süyûṭî, *el-İtḳān*, s. 693-705.
[560] es-Süyûṭî, *el-İtḳān*, s. 719.

Beyân ve Bedî', işaret erbâbı. el-Mursî sözlerinin devamında, Kur'ân'ın şu kadim ilimleri de içerdiğine değinir: Tıp, Cedel, Hey'et, Hendese, Cebir, Mukabele, Nicâme (Yıldız falı). Kendisi devamla "Kur'ân'da, günlük hayatta zaruri olan bazı sanatların aslı ve aletlerin isimleri mevcuttur" diyerek şu sanatlara değinir: Terzicilik, demircilik, inşaatçılık, marangozluk, ipekçilik, dokumacılık, çiftçilik, avcılık, dalgıçlık, kuyumculuk, züccaciyecilik, çömlekçilik, denizcilik, kitabet, fırıncılık, aşçılık, temizleyicilik ve çamaşırcılık, kasaplık, alış-veriş, boyacılık, taşçılık, ölçü ve tartıcılık, atıcılık.[561]

el-Mursî'nin sözlerinden sonra diğer bazı alimlerden nakiller de yer alır. Örneğin, Taberî'nin *"Kur'ân üç ilmi ihtiva eder: Tevhid, Ahbar ve Diyânât."* sözü nakledilmektedir.[562] Ardından Süyûtî kendi görüşlerini uzunca aktarır ve adeta Kur'ân muhtevasını özetler. Süyûtî Kur'ân pasajlarını isimlendirmede rivâyetlerden istifade etmektedir. Zira "Kabir azabı" ve "Sırât" örneğinde olduğu gibi, birçok husus Kur'ân metninde açık şekilde mevcut değildir.[563]

Süyûti bölümün sonunda Kur'ân içeriğine dair telif edilen bazı eserlere değinmektedir. Bu meyanda, bazı *Ahkâmü'l-Kur'ân* teliflerini, bâtın ilmine dair eserleri ve hadisleri destekleyen âyetlere dair eserleri anar. Ardından kendisinin *el-İklîl* adında, Kur'ân'dan çıkarılan her hükmü içeren bir telif sahibi olduğunu belirtir.[564]

Bu bölümün sonunda ahkâm âyetlerine ve istinbât yollarına dair bir fasıl açılır. Ahkam âyetlerinin sayısı hakkında Gazzâlî'nin tespiti ve İzzüddin b. Abdüsselâm'ın (ö. 660/1262) bir çok âyetin edep ve güzel ahlaka dair hükümler içerdiğine yönelik sözleri nakledilir. Daha sonra Kur'ân'dan istinbat yolları çerçevesinde bazı görüşler aktarılır.[565] Burada dikkatimizi çeken bir husus, Kur'ân'dan elde edilen mesajlar için "'ulûm" ve "ahkâm" ifadelerinin kullanılmış olmasıdır.

Bir sonraki "Emṡâlü'l-Kur'ân" başlıklı bölümde, mesellerin Kur'ân içerisindeki konumunu izah için şu rivâyet nakledilir:

> Beyhaki, Ebu Hureyre'nin şöyle dediğini rivâyet eder: Resûlüllah (s.a.v.), "*Kur'ân şu beş vecih (esas) üzerine nâzil olmuştur; Helal Haram, muhkem müteşabih ve*

[561] es-Süyûṭî, *el-İtḳān*, s. 727-730.
[562] es-Süyûṭî, *el-İtḳān*, s. 731.
[563] es-Süyûṭî, *el-İtḳān*, s. 731-732.
[564] es-Süyûṭî, *el-İtḳān*, s. 725-732.
[565] es-Süyûṭî, *el-İtḳān*, s. 733-734.

Emsal. Helali işleyiniz, haramdan sakınınız, muhkeme uyunuz, müteşabihe inanıp emsal'den ibret alınız", buyurmuştur.[566]

Bölümde daha sonra, mesellerin amacı ve açık-gizli türlerine yer verilir. Burada Kur'ân'ın mesellerini ve günlük hayatta dillendirilen bazı mesellerin Kur'ân'daki karşılıklarını görüyoruz.[567] Bu durumda, Kur'ân'ın bazı bölümlerinin "mesel" olarak sınıflandırıldığını görüyoruz.

Bir sonraki bölümü oluşturan "Aksâmü'l-Kur'ân" başlığı da, Kur'ân içeriğinde yer alan yeminlerle ilgili olması açısından bizi ilgilendirebilir. Ne var ki bu başlıkta muhtevadan ziyade teknik ve teorik yaklaşımın ağır bastığını söyleyebiliriz.[568] Bu bölümün akabinde gelen "Cedelü'l-Kur'ân" başlığında da muhtevaya yönelik bazı pasajlar mevcuttur. Mesela, bu sayfalarda Kur'ân'da haşr-i cismânîyi delillendirme yollarından bahsedilir.[569]

Sıradaki bölümümüz konumuzu oldukça ilgilendirmektedir. "Kur'ân'daki İsimler, Künyeler ve Lakaplar" ismindeki bölümde; Kur'ân'da geçen şahıs, melek, put, kavim, mekan, vb. isimleri, künyeler ve lakaplar sıralanıp kısaca izah edilir. Burada dikkatimizi çeken husus, yorum yoluyla tasrih edilen bazı isimlerin de "bazılarının görüşüne göre", "kimine göre" vb. ifadelerle zikredilmesidir. Mesela, "es-Sicill" kelimesinin bir vahiy kâtibi sahabî olduğuna değinilir.[570]

Yetmişinci bölümü oluşturan "Mübhemât" kısmı da konumuzu ilgilendiren bir diğer başlıktır. Müellif, müphemler hakkında teorik bahislere değindikten sonra, müphemleri önce tekil sonra çoğulları olmak üzere teker teker -rivâyetlerdeki izahlara göre- sayar.[571] "Hakkında âyet inen isimler" başlıklı bir sonraki bölüm de, Kur'ân muhtevasını dolaylı yoldan ilgilendirebilir.[572]

Yetmiş üçüncü bölüm "Kur'ân'ın daha faziletli kısmı ve faziletli kısmı (أفضل القرآن وفاضله)"dır. Burada Kur'ân'ın bir kısmının bir kısmına üstünlüğünün olup olmayacağı tartışılmaktadır. Argümanlar serdedilirken bazı sûre ve bölümlerin muhtevasına değinilmektedir. Mesela, İhlâs sûresi ile Tebbet sûresi içerik olarak karşılaştırılmakta, niçin faziletli olabilecekleri sorgulanırken bazı bölümlerin de içerik tahlilleri yapılmaktadır.

[566] Bu rivâyeti birinci bölümde zikretmiştik.
[567] es-Süyûtî, *el-İtḳān*, s. 734-738.
[568] es-Süyûtî, *el-İtḳān*, s.738-742.
[569] es-Süyûtî, *el-İtḳān*, s.742-746.
[570] es-Süyûtî, *el-İtḳān*, s. 746-765.
[571] es-Süyûtî, *el-İtḳān*, s. 765-783.
[572] es-Süyûtî, *el-İtḳān*, s.784.

Müellif, Zemahşerî'nin Fâtiha hakkındaki izahını şöyle nakleder: "*Zemahşeri, Fatihanın Kur'âni ilimlere şâmil olmasını, Allah'a lâyikiyle senâyı, emir ve nehiylere uyarak kulluğu yerine getirmeyi, va'd ve vaîdi ihtiva etmesiyle açıklar. Kur'ân'ın diğer âyetleri, bu hususlardan biriyle ilgilidir"*. Bölümde buna benzer daha başka izahlar da dile getirilir.[573]

Yetmiş dördüncü başlıkta da konumuzu epey ilgilendiren bir mevzu ile karşılaşıyoruz: "Müfredâtü'l-Kur'ân".[574] Bu başlıkta, içerik, şekil ve harf gibi hususlar açısından özel/farklı olan sûre ve âyetler ele alınır. Meselâ, şekil açısından farklı olan bir âyet, içerisinde iki "ح" harfinin geçtiği tek yer olan Bakara 2/235. âyettir (وَلَا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ حَتَّى يَبْلُغَ الْكِتَابُ اَجَلَهٗ). Konumuzla ilgili olarak, içerik açısından özel âyet örneklerinden bazıları, en çok müjde verici ve en çok uyarıcı âyetlere dair ileri sürülenlerdir.[575] Bu pasajın benzerini, yukarıda el-Ḥafnî'nin ansiklopedisinin birinci kısmını tetkik ederken görmüştük. Demek ki özel âyet ve pasaj bahisleri klasik dönemden gelen bir araştırma konusudur.

Tefsir ilmi ile alakalı son bölümlerde Kur'ân muhtevasına değinilmese de, bazı tarif ve izahlarda ilgili atıflar bulunmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, Tefsir ilminin bazı tariflerinde ve bazı rivâyetlerdeki ifadelerin tahlilinde Kur'ân muhtevasına dair imalar vardır. Mesela, bazı âlimlere göre tefsir ilminin tarifi şöyledir:

> "Tefsir; âyetlerin nüzulü, bunların ihtiva ettiği çeşitli yönler ve olaylar, iniş sebeplerini bilmek, ayrıca; Mekki-Medeni, muhkem müteşâbih, nâsih-mensuh, hususi-umumi, mutlak-mukayyed, mücmel-müfesser, *helal ve haram, vaad ve vaid, emir ve nehiy, ibretli ifade ve emsal*i tespit etmektir".[576]

"Kur'ân, boyun eğen bir kitaptır, değişik mânaları vardır. Onu en güzel vechine hamlediniz" rivâyetindeki[577] "zû vücûh" ifadesinin izahına dair şu nakledilir: *"Hadisdeki zû vücûh da iki mânaya muhtemeldir. Birincisi; Kur'ân'ın âyetleri, birkaç şekilde tefsir edilebilir. İkincisi de; Kur'ân, emir, nehiy, tergib ve terhib, helal ve haram gibi çeşitli vecihleri cemeden mânasına gelebilir"*. Bu rivâyetin devamındaki "*Onu en güzel vechine hamlediniz*" ifadesinin izahı da şöyledir: *Burada iki mâna mümkündür. Birincisi; âyeti en*

---

[573] es-Süyûtî, *el-İtḳān*, s. 807-815.
[574] Ömer Nasûhî Bilmen bu ilmi şöyle tarif eder: *"Bu ilim Kur'ân-ı Azîm'deki âyetlerin mânâları ve hükümleri itibariyle hususî hallerinden bahseder. Binaenaleyh hangi âyetlerin en beliğ, en ziyade mânâları cami', hangi âyetlerin en ziyade beşaret verici veya korku arttırıcı bulunduğu bu ilim sayesinde malûm olur."*. (Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, s.118).
[575] es-Süyûtî, *el-İtḳān*, s. 815-820.
[576] es-Süyûtî, *el-İtḳān*, s .849.
[577] "القرآن ذلول ذو وجوه فاحْمِلُوهُ عَلَى أحسن وجوهه". Bk. Ebü'l-Hasen ed-Dârekutnî, *Kitâbü'n-Nevâdir*, thk. Şuayb Arnavut, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004), c. V, s. 255 [4276].

güzel mânaya hamlediniz. İkincisi de; azimete değil ruhsata, intikama değil affetmeye hamlediniz demektir.[578]

Bölümde ayrıca, Tefsir için gerekli ilimler ve tefsir akımlarına değinilir. Bu iki konu dolaylı yoldan Kur'ân muhtevası ile alakalı iki disiplin olarak değerlendirilebilir. Nitekim birinci bölümde bu iki disipline kısaca değinmiştik.

el-İtḳān'ı Kur'ân muhtevası bağlamında gözden geçirmiş bulunuyoruz. Görüldüğü gibi *el-İtḳān*'ın bazı bölümleri doğrudan Kur'ân muhtevası ile alakalı iken, bazı bölümlerin içeriğinde de Kur'ân muhtevası ile alakalı pasajlar bulunmaktadır. Tespitlerimize göre el-İtḳān'ın doğrudan Kur'ân muhtevası ile alakalı bölümleri şunlardır: "el-'ulûmu'l-Müstenbeṭa mine'l-Kur'ân (Kur'ân'dan elde edilen ilimler)", -bu bölümün bir alt başlığı olan- "Aḥkâmü'l-Kur'ân", "Kur'ân'daki İsimler, Künyeler ve Lakaplar" ve "Müfredâtü'l-Kur'ân". Yine tespitlerimize göre, dolaylı olarak Kur'ân muhtevası ile ilgili olan yahut içeriğinde Kur'ân muhtevasına atıf bulunduran bölümler şunlardır: "Ḍavâbiṭ fi'l-Mekkî ve'l-Medenî", "Fî Evâil Mahṣûṣa", "Keffiyyetü İnzâlih", "Keyfiyyetü'l-İnzâl ve'l-Vaḥy", "Yedi harf", "Kur'ân'ın ve sûrelerinin isimleri", "Vücûh ve Neẓâir (Külliyyâtü'l-Kur'ân)" "Muhkem ve Müteşâbih", "Nâsih-Mensûh", "Müşkilü'l-Kur'ân", "Fevâtiḥu's-Süver", "Ḫavâtimu's-Süver", "Münâsebetü'l-Âyât ve's-Süver", "İ'câzü'l-Kur'ân", "Emṡâlü'l-Kur'ân", "Aḳsâmü'l-Kur'ân", "Cedelü'l-Kur'ân", "Mübhemât", "Kur'ân'ın daha faziletli kısmı ve faziletli kısmı (أفضل القرآن وفاضله)" ve tefsir ilmi ile alakalı son bölümler.

Buradaki sunumumuzdan şu tespitlerde bulunulabilir: *el-İtḳān*'da doğrudan Kur'ân muhtevasına yönelik bölümler bulunmaktadır. Bu bölümler eserin hacmine oranla azınlıktadır. Kur'ân hakkında daha çok teknik yahut teorik bahisler ise eserin çoğunluğunu teşkil eder. Bu bahislerin bazı alt başlık ve satırlarında Kur'ân muhtevasına atıflar vardır. Kur'ân muhtevası hakkında bilgi veren pasajlar incelendiğinde, "Kur'ân'dan elde edilen bilgiler/ilimler" ve "Kur'ân'dan elde edilen hükümler" başlığının yaygın olarak kullanıldığını ileri sürebiliriz. Ayrıca, muhtevaları adlandırmada rivâyetlerin belirleyici olduğunu görmekteyiz. Yine, "Müphemât" başlığında olduğu gibi, Kur'ân'da açıkça zikredilmeyen kelime ve ifadelerin tayininin bu eserde önemsendiğini iddia edebiliriz. el-İtḳān'ın Kur'ân muhtevası ile alaka çağrıştıran birçok başlığının "Kur'ân neden bahsediyor" sorusuna cevap vermekten ziyade, "Kur'ân, mesajını nasıl veriyor", "Kur'ân ifade kalıpları

[578] es-Süyûṭî, *el-İtḳān*, s. 863. Bu bölümde, "Kur'ân'ın zahrı ve batnı vardır" sözünün izahlarında da Kur'ân muhtevası ele alınır. Bk. a.e., s. 872-873.

nasıldır", "Kur'ân'ın üslûbu nasıldır" gibi sorulara cevap verdiğini ileri sürebiliriz. *el-İtḳān*'da Kur'ân muhtevasının sadece çerçevesinin çizildiğini, kısaca başlıklar halinde özetlendiğini, bazı bölümlerde ise kısa izahlar ile temas edildiğini gözlemliyoruz. *el-İtḳān*'ın Kur'ân muhtevası açısından tetkiki hakkında daha başka şeyler de söylenebilir. Çalışmayı fazla uzatmama adına bu kadarı ile yetiniyoruz.

Klasik dönemde Kur'ân'a yönelik ansiklopedik eserlerden bir tür olan, 'kapsamlı 'ulûmu'l-Kur'ân eserleri'nden *el-İtḳān*'ı gözden geçirdik. Şimdi de, bir diğer ansiklopedik tür olan, hacimli tefsirlere eğilmek için Râzî'nin tefsirine kısaca değineceğiz.

2.2. Mefâtîḥu'l-ġayb'da Kur'ân Muhtevası İncelemelerine Örnekler

Klasik dönemde telif edilen, Kur'ân'a yönelik ansiklopedik eserlerden bir kısmının hacimli tefsirler olabileceğini ileri sürmüştük. Şimdi, Kur'ân ansiklopedilerinin geçmişteki izdüşümü olabilecek bu eserlerden, *Mefâtîḥu'l-ġayb*'ı Kur'ân muhtevası açısından örnekler üzerinden kısaca inceleyeceğiz.[579] Bilindiği üzere, *Mefâtîḥu'l-ġayb* oldukça kapsamlıdır. Öyle ki "tefsirden başka her şeyi barındırma" gibi ithamları üzerine çekmiştir.[580] Bu iddianın isabetli yahut isabetsiz olduğu tartışmaya açıksa da, *Mefâtîḥu'l-ġayb*'ın geniş çaplı bir eser olduğu her kesim tarafından müsellemdir.

Şunu belirtmeliyiz ki, *el-İtḳān'*da yaptığımız gibi, eseri tamamen gözden geçirmek hem çalışmamızın hacmini epey artıracak, hem de değerlendirmemizin çeperini oldukça genişletecek ve hatta zorlaştıracaktır. Bu sebeple *Mefâtîḥu'l-ġayb*'dan, Kur'ân muhtevasının işlendiği bazı pasajlara örnekler vererek yetinmek istiyoruz.

Tefsirlerin mukaddimelerinde verilen bilgilerde, Kur'ân muhtevasına işaret edildiğine zaman zaman şahit olunmaktadır. Nitekim yukarıda Muḳātil b. Süleyman'ın tefsirinin ve *et-Teshîl'*in mukaddimesinin bazı satırlarına işaret etmiştik. Râzî tefsirine doğrudan Fâtiha sûresi ile başladığı için,[581] mukaddimede Kur'ân muhtevasına işaret edip etmediği hakkında bir fikir ileri süremiyoruz. Fakat Tefsirde Fâtiha sûresi bir nevi müellifin metodunu ortaya koyduğu sayfalar olmuştur. Bu sûrenin tefsirindeki ifadeleri mukaddime

[579] Râzî'nin eserinin "ansiklopedik tefsir" olarak nitelendiren bir yaklaşım için bk. Mustafa Öztürk, "Klasik Sünnî Tefsir Literatürü Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, c. V, sa. 3 (2005), s. 100.
[580] Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 607.
[581] Râzî muhtemelen, önce bu sûrenin müstakil tefsirini yapmış, daha sonra diğer sûreleri ilave etmiştir. Bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 607.

farz edersek, bu sayfalarda da muhtevaya atıfta bulunulduğuna şahit oluruz. Fatiha sûresinin isimlendiriliş sebebine dair Râzî'nin şu ifadelerini burada tekrar anabiliriz:

> *"Dördüncü sebep: Bütün insanların ilimleri ya Allah'ın zâtını, sıfatlarını ve fiillerini bilmeye yöneliktir ki bu usûl ilmîdir; ya da Allah'ın hükümlerini ve yüklediği yükümlülükleri bilmeye yöneliktir ki bu da furû ilmidir; ve yahut insanın batınî temizlenmesine, ruhanî nurların ve ilâhî mükâşefelerin ortaya çıkmasına yönelik ilimdir. Kur'an'ın maksadı, bu üç çeşit ilmi açıklamaktır. Fatiha Sûresi de, bu üç gayeyi en mükemmel şekilde ihtiva etmektedir…".*[582]

Zaman zaman, Râzî'nin sûre başlarında, söz konusu sûrenin içeriğine dair bilgiler verdiğine şahit oluyoruz. Mesela, Nisâ sûresinin başında kendisi şöyle demektedir:

> Ey muhatap bilmiş ol ki, bu sûre, bir takım mükellefiyet çeşitlerini içermektedir. Çünkü Yüce Allah, bu sürenin baş kısmında insanlara; kadınlara, çocuklara ve yetimlere şefkatli davranmalarını, onlara merhamet etmelerini, haklarını kendilerine teslim etmelerini ve menfaatleri için mallarını muhafaza etmelerini emreder. İşte bu doğrultuda da sûre son bulur ki sûrenin şu ifadelerle bitmesi de bu sebeplerdir: *"Senden fetva isterler. De ki: 'Allah, babası ve çocuğu olmayan kimsenin mirası hakkındaki hükmü şöyle açıklıyor…* (Nisâ 4/176)". Yüce Allah sûrede, daha başka yükümlülüklerden de bahsetmektedir ki bu yükümlülükler; temizliğin, namaz kılmanın ve müşrikler ile savaşmanın emredilmesidir.[583]

Yine müellif Şems sûresinin başında şöyle der: *"Bu sûrenin maksadı, Cenâb-ı Hakk'a itaata teşvik, O'na isyan etmekten sakındırmaktır"*.[584] Görüldüğü üzere, Râzî'nin Kur'ân muhtevasına dair bilgi verdiği bölümlerden bazıları sûre başlarıdır.[585]

Mefâtîḥu'l-ġayb'ın Kur'ân muhtevasına atıf yapması muhtemel bölümlerden bir diğeri, müellifin meşhur olduğu bir alan olan, münâsebet konusudur. Bir çalışmada, müellifin münâsebet konusunu uyguladığı alanlar; âyet içi, peş peşe gelen âyetler arası, peş peşe olmayan âyetler arası, sûre içi, peş peşe sûreler arası ve peşpeşe olmayan sûreler arası

---

[582] Fahreddin er-Râzî, *Tefsîrü'l-Faḫri'r-Râzî*, (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1981), c. I, s. 180.
[583] er-Râzî, *Tefsîrü'l-Faḫri'r-Râzî*, c. IX, s. 163.
[584] er-Râzî, *Tefsîrü'l-Faḫri'r-Râzî*, c. XXXI, s. 189.
[585] Eser hakkında, sûrelerle ilgili bir hususa daha değinmek istiyoruz. Eserde sûreler baplara, baplar da meselelere, meseleler de zaman zaman; mukaddime, latîfe, hüccet, vecih ve hüküm gibi alt başlıklara ayrılmıştır. Dolayısıyla sûreler tek başlarına birer kitap vasfındadırlar, denebilir. Bk. Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, s. 608. Bu durumda *Mefâtihü'l-Gayb*'ın, günümüz sûre eksenli ansiklopedilerine içeri olarak benzemese de, sûre eksenli bir yaklaşıma kısmen sahip olduğunu söyleyebiliriz.

olmak üzere altı tür olarak belirlenmiştir.[586] Bu katmanlardan her birinde Kur'ân muhtevasına dair bilgi ile karşılaşabiliriz. Burada altı türden ikisine örnek vermek istiyoruz. Örnek vermek istediğimiz bu iki alanı sûre içi bütünlük ve peş peşe olmayan sûreler arası uyum olarak seçiyoruz. Zira çalışmamız daha çok Kur'ân'ın bütün muhtevasına yönelik bir ilgiye sahiptir.

Sûre içi bütünlük açısından, Râzî'nin muhtevaya değinmesine örnek olarak, Furkân sûresi hakkındaki şu sözlerini aktarabiliriz: *"Bilinmelidir ki, Allah bu sûrede; tevhitten, nübüvvetten ve kıyamet hallerinden bahsetmiştir. Sonra da sûreyi, samimi şekilde inanan kullarının niteliklerini belirterek sonlandırmıştır…"*.[587]

Râzî'nin peş peşe gelmeyen sûreler arası münasebete dair fikirlerine örnek olarak da, *"Ey insanlar! Rabbinize itaatsizlikten sakının* (يَا اَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمْ)" hitabıyla başlayan Nisâ ve Hacc sûreleri hakkındaki şu izahlarını zikredebiliriz:

> Yüce Allah Kur´ân'da iki sûreye, *"Ey insanlar, Rabbinize itaatsizlikten sakının"* hitabıyla başlamıştır. Bu iki sûreden biri Kur´ân'ı Kerîm'in ilk yarısının dördüncü sûresi olan bu sûredir. İkincisi ise Kur''an-ı Kerîm'in ikinci yarısının dördüncü sûresi olan Hac sûresidir. Yüce Allah, bu sûrede "itaatsizlikten sakınınız" emrini, yaratılışın başlangıcını (mebde´i) bilmeye yönlendiren bir hususa bağlar ki, o da kendisinin tüm insanları bir nefisten yaratmasıdır. Bu mesaj, yaratıcının kudretinin, ilminin, hikmetinin ve celâlinin tam olduğunu göstermektedir. Hac süresindeki "itaatsizlikten sakınınız" emrini de ahiret bilgisinin (meâd) kemâline işaret eden bir konuya bağlamıştır ki, o da Allah'ın *"Kıyamet sarsıntısı gerçekten büyük bir olaydır* (Hac 22/1)" kavlidir. Böylece Yüce Allah, bu iki sûrenin başlangıç kısmını mebde' ve meâd bilgileri için bir delil kılmıştır. Ayrıca, Yüce Allah, *mebde*'e işaret eden sûreyi *meâd*e delalet edenden önce getirmiştir. Bu nokta birçok sır barındırmaktadır.[588]

Mefâtîḥu'l-ġayb'ın münasebet hakkındaki bahisleri epey çoktur. Burada bizi ilgilendiren nokta, Râzî'nin münasebet konusunu işlerken Kur'ân muhtevasına sıkça değinmesidir. Daha başka örnek vermeyi gerekli bulmuyoruz.

Buraya kadar Râzî'nin sûre başlarında ve münasebet konusunu işlerken Kur'ân muhtevasına değindiğini gördük. Bu iki amaç dışında da, Râzî'nin Kur'ân muhtevasına

---

[586] Ali Yılmaz, "Fahruddin er-Razî'nin et-Tefsirü'l-Kebir (Mefatihu'l-Gayb) Adlı Eserinde Tenasüb ve İnsicam", (doktora tezi, Ankara Üniversitesi, SBE, 1996), s. 111-238. Münasebet hakkında birazdan zikredeceğimiz iki örneği bu çalışmadan istifade ederek belirledik.

[587] er-Râzî, *Tefsîrü'l-Faḫri'r-Râzî*, c. XXIV, s. 44.

[588] er-Râzî, *Tefsîrü'l-Faḫri'r-Râzî*, c. IV, s. 164.

değinebileceğini göstermek için bir örnek vereceğiz. Böylece, Râzî'nin tefsirinin satır aralarında, çeşitli vesilelerle Kur'ân muhtevasına değinebileceğine işaret edeceğiz. Örneğimiz için, Kur'ân muhtevasının tartışılabileceği muhtemel âyetlerden olan ve *"Sana bu kitabı, her şey için bir açıklama olarak indirdik"* ifadelerini içeren Nahl 16/89. âyetinin tefsirine baktığımızda, şu ifadeleri görüyoruz:

> İnsanlardan bazıları şöyle der: "Kur´ân herşey için bir *tibyan*dır; çünkü ilimler ya dinîdir ya da değildir. Dinî olmayan ilimlere gelince, bunların âyetle ilgisi yoktur. Çünkü kesin olarak bilinir ki, Yüce Allah Kur'ân'ı, dinî ilimleri içermiş olması açısından methetmiştir. Bu durumda, dinî olmayan ilimlerin konumuzla ilgisi yoktur. Dinî ilimler de ya usulle alakalıdır, yâ furû' ile alakalıdır. Usûl ilmi tamamıyla Kur´ân´da mevcuttur. Furû ilmine gelince, bu cümle, *"Asıl olan berâet-i zimmettir"* kaidesine binaen, Kur´an´da bulunup tafsilatlı şekilde anlatılanlar hariç, Allah tarafından başka bir mükellefiyet yüklenmediğine delalet eder. Bu durumda, kıyasın varlığını kabul etmek geçersiz olur ve Kur´ân tüm hükümlerin açıklamasını noksansız şekilde yapmış olur. Fukaha ise şöyle der: *"Kur´ân her şey için bir açıklamadır; çünkü Kur´ân; icmânın, haber-i vâhidin ve kıyasın delil olduğuna delalet eder. Buna binaen bu asıl delillerden herhangi biriyle sabit olan bir hüküm, Kur´ân'la sabit olmuş bir hüküm konumunda olur"*. Bu konunun açıklaması, A´râf Sûresi´nde tafsilatlı olarak geçmişti. Allah her şeyi en iyi bilendir.[589]

Görüldüğü üzere, Nahl sûresinin 89. âyetinde Kur'ân'ın dinî konularda her şeyi içerip içermediği tartışılmaktadır. Ayrıca bu konunun daha başka âyetlerde de işlendiğine temas edilmektedir. Böylece Mefâtîḥu'l-ġayb'te, Kur'ân muhtevasına dair izahların, sûre başları ve münasebet konusu dışında da çeşitli vesilelerle değinildiğini görüyoruz.

Bu örnekler üzerinden vurgulamak istediğimiz husus şudur: Hacimli tefsirler gerek mukaddimede, gerek sûre başlarında, gerek münasebet konusunu işlerken; hatta çeşitli âyetleri tefsir ederken Kur'ân muhtevasına değinirler. Çalışmamız için bu notu alıp bahsi kapatıyoruz.

[589] er-Râzî, *Tefsîrü'l-Fahri'r-Râzî*, c. XX, s.101-102.

3. KONUYA GENEL BİR BAKIŞ

Önceki bölümde, Kur'ân ansiklopedilerinin ortak bir format ve içeriğe sahip olmadığına değinmiştik. Bu bölümde ele aldığımız on Kur'ân ansiklopedisini, farklılıklar arz etmeleri sebebiyle, beş gruba ayırdık. Şekilleri ve hedeflerindeki farklılığa rağmen, Kur'ân ansiklopedilerinin çoğu, bir şekilde Kur'ân muhtevasını ele almaktadır.

Öncelikle, "'ulûmu'l-Kur'ân" şeklindeki Kur'ân ansiklopedilerinin, bazı bölümlerinin Kur'ân muhtevasından birtakım başlıklara ayrıldığını gördük. Bu eserlerden bazıları önemli konulara, bazıları da Kur'ân'ın hemen hemen tüm konularına değinmekte idi. Bu noktada, şöyle bir soru sorulabilir: Bazı çalışmalarca, "Tefsir usulü" olarak da algılanan[590] 'Kur'ân ilimleri' eserlerinde Kur'ân muhtevasının yer alması, Kur'ân içeriğine vakıf olmanın tefsir araştırmaları açısından önemli olabileceği şeklinde bir çıkarsamaya imkan verebilir mi? Bu eserlerin yanı sıra, günümüzde telif edilen bazı "Tefsir usulü" çalışmalarının da, Kur'ân muhtevasına bölüm ayırması,[591] böyle bir çıkarsamayı destekleyen bir husus olabilir mi? Bu sorulara cevap verebilmek, kanaatimizce, kapsamlı araştırmaları gerektirmektedir. Bu noktada çalışmamızın ileri sürebileceği önerme şu olabilir: "'Ulûmu'l-Kur'ân" şeklindeki Kur'ân ansiklopedilerinde, Kur'ân muhtevası da özel başlıklar açılarak incelenmektedir ve bu husus, Kur'ân muhtevasına vakıf olmanın, Kur'ân araştırmalarında önemli bir ön hazırlık olabileceğine işaret edebilir.

Sûre eksenli Kur'ân ansiklopedilerinin Kur'ân sûrelerini bir bütün olarak ve farklı açılardan ele aldığını gördük. Bu ansiklopediler sûrelerin muhtevalarına da değişik açılardan değinmektedirler. Ele aldığımız eserin çalışmamız için seçtiğimiz bölümünde, sûreler pasajlara bölünüp başlıklar altına alınmıştı. Eserde, sûrelerin; maksatları, hedefleri ve tertipleri açısından ele alındığına da değinmiştik. Yine, sûrelerin muhteva bütünlüğüne sahip oluşunun, klasik dönemden beri vurgu yapılan bir iddia olduğuna ve günümüzde sûre eksenli çalışmalardan müstakil olanların yanı sıra, ansiklopedik projelerin de hazırlandığına işaret etmiştik. Dolayısıyla, sûre eksenli bazı kapsamlı eserlerin bizzat "ansiklopedi" başlığını taşıdığını görmüş olduk.

Kur'ân muhtevasına yönelik Kur'ân ansiklopedilerinin ise, çalışmamızı en çok ilgilendiren örnekler olduğunu söyleyebiliriz. Ele aldığımız iki ansiklopediden biri

[590] Demirci, *Tefsir Usulü*, s. 17.
[591] Örnek için bk. Çalışkan, Tefsir Usûlü, s.111-119; Halis Albayrak, *Tefsir Usûlü*, (İstanbul: Şule Yayınları, 2016), s. 71-88.

Kur'ân'ın tüm konularına, diğeri ise başlıca kavramlarına ayrılmıştı. Kur'ân'ın başlıca kavramlarına tahsis edilen çalışmaların, birinci bölümde kısaca değindiğimiz, kavram çalışmalarına benzediğini ileri sürebiliriz.

Kur'ân'ın tüm konularını ele almayı hedefleyen Kur'ân ansiklopedilerinin ise, konulu tefsir yahut yeni bir tür olup olamayacakları, kanaatimizce, sorgulanmalıdır. Bilindiği üzere, konulu tefsir çalışmaları epey telif edilmekte ise de, Kur'ân'ın tüm konularını ele alan eserlerin telifi yeni yeni başlamıştır.[592] Kur'ân'ın tüm konularını birlikte ele almanın mümkün olup olmadığı problemini paranteze alarak, değerlendirmeye aldığımız, Kur'ân'ın tüm konularını ele almayı hedefleyen çalışmaların konulu tefsir veya yeni bir tür olup olamama ihtimallerine değinmek istiyoruz.

Bazı çalışmalar konulu tefsir türlerini incelerken, hacmine göre üç tür konulu tefsirin olduğunu iddia etmektedir. Bunlardan ilki "vecîz konulu tefsir" olup bir araştırmacının, makale, konferans, hutbe, radyo konuşması vb. amaçlar için, merkezi/başlıca âyetleri ele alarak bir konuyu incelemesidir. İkincisi ise "vasît konulu tefsir" olup bir araştırmacının bir konuyu, bir veya birkaç sûre yahut tüm Kur'ân çerçevesinde, konuyu tüm açılarıyla temsil edebilecek fonksiyona sahip âyetleri seçerek derli toplu şekilde ortaya koymasıdır. Üçüncüsü de "basît konulu tefsir" olup bir araştırmacının bir konu ile ilgili tüm âyetleri bütün detayları ile ortaya koymasıdır. Fethullah Said, üçüncü türün sadece, çerçevesi belli konular hakkındaki müstakil eserler ile yapılabileceğini belirtmektedir. Ayrıca, birinci ve üçüncü taraf arasında kalan ve âyetleri seçme hususunda çetin bir tercih ile baş başa kalan ikinci türün en zor çalışma olacağı kanaatindedir. Yine, Kur'ân'ın tüm konularını içeren "câmî" bir eserin üçüncü yaklaşım ile mümkün olamayacağını belirtir.[593] Bu izahları merkeze alarak, Kur'ân ansiklopedilerinin üçüncü kısma dahil olamayacağını söyleyebiliriz. Yukarıda, Kur'ân ansiklopedilerinin zaman zaman, tasnif, özet, karşılaştırma ve sonuç içerdiklerine değinmiştik. Ayrıca, ansiklopedilerdeki başlıkların farklı hacimlere sahip olduğuna, bazı maddelerin sayfalarca ele alındığına değinmiştik. Buradan hareketle,

[592] Said ve Demirci, Kur'ân'ın tüm konularını bir arada ele alan eserlerin henüz telif edilmediğini ileri sürmektedirler. Bk. Said, *el-Medḫal*, s. 21; Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 193. Birinci bölümde, "Kur'ân'ın konulu tefsiri" şeklinde bir ifadeyle, Kur'ân'ın tüm konularını ele alan çalışmalar bulunduğunu iddia etmiş, örnek olarak *Nefeḥâtü'l-Kur'ân* ve Diyanet İşleri Başkanlığının projesinin örnek fasikülünü anmıştık. Bu örneklerden yola çıkarak, Kur'ân'ın tüm konularını ele almayı hedefleyen çalışmaların yeni yeni ortaya çıktığını idda edebiliriz.

[593] Said, *el-Medḫal*, s. 26-27. Ayrıca bk. Muhsin Demirci, *Konulu Tefsire Giriş*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006), s. 98-99.

Kur'ân'ın tüm muhtevasını ele almayı hedefleyen ansiklopedilerin, genelde veciz/özlü, zaman zaman da vasît/orta hacimli konulu tefsir çalışmaları olabileceği ihtimal dahilinde görülebilir. [594]

Diğer taraftan, Ateş'in kendi eserini "ansiklopedik tefsir" olarak nitelediğine değinmiştik. Kur'ân ansiklopedilerinin yeni bir tefsir türü olup olamayacağı da, kanaatimizce, üzerinde durulması gereken bir husustur. Bu konu hakkında çalışmamız çerçevecinde kesin bir yargı ve hipotez ileri süremeyeceğiz. Burada sadece, Kur'ân'ın tüm konularını ele almayı hedefleyen çalışmaların bir tür "câmî'/kapsamlı konulu tefsir", yahut "ansiklopedik tefsir" olarak değerlendirilebileceği ihtimallerine vurgu yapmak istiyoruz. Ayrıca, birinci bölümde incelediğimiz "Kur'ân muhtevasına yönelik çalışmalar" içerisine bazı Kur'ân ansiklopedilerinin de dahil olabileceğine değinmek istiyoruz.

Bazı Kur'ân ansiklopedileri Kur'ân muhtevasını hedefleyen eserler iseler, Kur'ân muhtevasına dair diğer eser türleri içerisinde nasıl bir konuma sahip olabilirler? Bu sorgulamayı kısaca cevaplamaya çalışacağız. Kur'ân muhtevasına yönelik eserlerden bazılarının, Kur'ân'ın tüm muhtevasını hedeflediğine, bazılarının ise başlıca konuları hedeflediğine değinmiştik. Yine, Kur'ân muhtevasını sunma noktasında, hangi çalışma türlerinin öne çıktığının/çıkabileceğinin zor bir kıyaslama olacağına birinci bölümde işaret etmiştik. Kur'ân'ın başlıca konularına yönelik eserlerin, okuyuculara/araştırmacılara giriş niteliğinde olabileceği; Kur'ân'ın bütün muhtevasına yönelik eserlerin ise Kur'ân muhtevası adına önemli kaynaklar olabileceklerini ihtimal dahilinde gördüğümüzü de belirtmiştik. Bu durumda Kur'ân'ın başlıca konularına yönelik Kur'ân ansiklopedilerinin, ikinci grupta (Kur'ân'ın başlıca konularına yönelik eserler içerisinde) konumlandırılabileceğini, Kur'ân'ın bütün muhtevasına yönelik ansiklopedilerin ise birinci kısımda (Kur'ân'ın bütün muhtevasına yönelik eserler içerisinde) yer alabileceğini söyleyebiliriz.

Birinci bölümde bahsi geçen, Kur'ân'ın bütün muhtevasına yönelik eserler içerisinden, fihrist ve sözlüklerde "başvuru eseri olma" vasfının baskın olduğuna değinmiştik. Bu noktada, Kur'ân ansiklopedilerinin, "başvuru" özelliğine sahip olabileceklerini ileri sürebiliriz. Kur'ân ansiklopedileri Kur'ân muhtevasını farklı açılardan ele almaktadır. Bu meyanda, Kur'ân ansiklopedileri, bizzat "Kur'ân'ın Muhtevası" şeklinde

[594] Ateş'in Kur'ân ansiklopedisi, bazı çalışmalar tarafından "konulu tefsir" olarak nitelenmektedir. Bk. Hidayet Aydar, "Cumhuriyet Dönemi Türkçe Kur'ân Tefsirleri Üzerine İstatistiksel Bir Değerlendirme", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. II, sa. 2, (2015), s. 26.

başlıklar açmaktadırlar. Kur'ân içeriğinden birçok madde içermeleri yanı sıra, hem sûreleri tanıtmakta hem de "Kur'ân'ın prensipleri" vb. başlıklar açmaktadırlar. Buradan hareketle, Kur'ân ansiklopedileri Kur'ân muhtevasına farklı açılardan ulaşma imkanı sağlamakta, farklı eser türlerinin faydalarını aynı anda sunmaktadır, diyebiliriz.[595]

Ayrıca, Kur'ân ansiklopedileri, konulu tefsire benzemeleri açısından sadece başvuru metinleri olma ötesinde, Kur'ân muhtevasını derli toplu şekilde ele almayı hedefleyen eserler de olabilirler. Bu durumda, konulu tefsir çalışmaları ile konulu tefsir tarzındaki ansiklopediler arasında, amaç, arka plan, fayda ve gereksinim gibi açılardan irtibat kurulabilir.[596]

Bu ansiklopedilerde Kur'ân muhtevası ile doğrudan alakalı olmayan maddelerin varlığına, bu meyanda, bazı Kur'ân ilimleri meseleleri gibi, teknik konuların da ele alındığına değinmiştik. Kanaatimizce, bu eserlerin sistematik vasıf kazanabilmeleri adına, âyetlere referans vermeyen konulardan arındırılmaları ve Kur'ân ile alakalı teknik konuları da, örneğin, girişte vermeleri göz önünde bulundurulabilir. Nitekim Diyanet İşleri Başkanlığının yayınladığı konulu tefsir projesinin örnek fasikülünde, Kur'ân ile alakalı bilgiler girişte verilmektedir. [597] Ayrıca, sözlük tarzındaki maddelerin varlığı da, ansiklopedilerin "Kur'ân muhtevası"nı sunma işlevini kısmen aksatabilir yahut maddeler arasında tekdüzeliğin bulunmaması gibi neticeler getirebilir.

"Ansiklopedi", "konulu tefsir" ve "kavram" çalışmalarının birbirine benzeyebileceği, iç içe olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Yukarıda Abay'ın bazı kavram çalışmalarını ansiklopedilere benzettiğine değinmiştik. Söz konusu türler arası girişkenlik ve benzerliğe bir işaret olması açısından, *Ansiklopedik Kur'ân Kavramları ve Güncel Yansımaları* adlı çalışmanın müellifi Ahmed Kalkan'ın şu ifadelerini burada anmak istiyoruz:

> "Aslında konulu tefsir cinsinden bir çalışma idi bu kitabın başlangıcı ve devamı. Fâtiha'dan başlayıp Nâs sûresine kadar kavram niteliği taşyan tüm Kur'ân kelimelerinin açıklanması şeklinde ve adına 'Kavram Tefsiri' dediğim tarzda ders olarak işlenmişti.

[595] Başvuru kaynakları arasında yalnızca ansiklopedilerin kendi içinde bütünlük taşıyan yapıtlar olduğu söylenebilir. Yalnızca ansiklopedi, bilginin bütününü kapsamaya, ele aldığı her konunun kapsayıcı bir özetini vermeye çalışır. Ansiklopedi, diğer başvuru kaynaklarına da kendi bütünlüğü içinde yer verir. Bk. Kurul, *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, c. II, s. 127.

[596] Konulu tefsirin; önemi, faydaları, gerekliliği, popüler olmasının sebepler ve gelişiminde etkili olan amiller için bk. Güven, *Konulu Tefsir Metodu*, s. 131-156; Demirci, *Konulu Tefsire Giriş*, s. 88-94; Davut Aydüz, *Tefsir/ Tarihi, Çeşitleri ve Konulu Tefsir*, (İzmir: Işık Akademi Yayınları, 2012), s.172-175, 205-211.

[597] Bk. T.C. Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı, *Konulu Kur'ân-ı Kerîm Tefsiri (Örnek Fasikül)*, s. 9-27.

> Ama kitaplaşırken konuların bulunması çok zor olacağından, alfabetik olarak farklı şekilde düzenlenmesi gerekti. Artık konulu tefsir özelliğinden çıkıp Ansiklopedi özelliğine girdi".[598]

Dördüncü grup olarak belirlediğimiz Kur'ân ve tefsir okumaları rehberi şeklindeki, Ali Bardakoğlu ve diğerlerinin hazırladığı *Kur'ân-ı Kerîm Ansiklopedisi*'nin, büyük oranda Kur'ân içeriği ile irtibatlı olduğuna değindik. Bu eser Kur'ân ve tefsir okumaları rehberi olarak hazırlandığı için, Kur'ân muhtevasına vakıf olmanın Kur'ân ve tefsir okuma hazırlığı için önemli olabileceği sonucuna varılabilir.

Bu iki türün de, yani hem Kur'ân muhtevasına yönelik ansiklopedilerin hem de Kur'ân ve tefsir okuma rehberi şeklindeki ansiklopedilerin, halka yönelik çalışmalar oldukları ileri sürülebilir. Bu iddianın çok da uzak olmayacağı kanaatindeyiz. Zira ansiklopedilerin son yüzyıllarda halka yönelik olduğuna değinmiştik. Ayrıca bazı değerlendirmelere göre, günümüzde yazılan tefsirler ihtisas sahipleri yanı sıra, kitleye de hitap etmeyi amaçlamaktadırlar.[599] Bizzat tefsir faaliyetlerinde böyle bir dönüşümün yaşanmasından hareketle, Kur'ân ansiklopedilerinin bazılarının da halk için hazırlanmasını doğal ve hatta zorunlu bir durum olarak karşılayabiliriz.

Beşinci grubu teşkil eden, Kur'ân ve tefsir araştırmaları rehberi şeklindeki Kur'ân ansiklopedilerinin de önemli oranda Kur'ân muhtevası ile irtibatlı olduklarına değinmiştik. Bu noktada, tefsir araştırmalarında da Kur'ân içeriğinin öne çıktığını ileri sürebiliriz. Zira bu çalışmaların, akademik Kur'ân araştırmalarının özeti oldukları ileri sürülebilir.

Bu beş grubu ikiye indirerek, bazı Kur'ân ansiklopedilerinin Kur'ân ve tefsir okumaları/araştırmaları rehberleri şeklinde olduğunu, bazılarının ise Kur'ân muhtevasına yönelik olduğunu iddia edebiliriz. Her iki türde de Kur'ân muhtevası geniş olarak ele alınmaktadır.

Ansiklopedilerin yazıldıkları dönemlerde önemli ve öncelikli görülen bilgiler içerdiğine değinmiştik. Bu noktadan hareketle, Kur'ân ansiklopedilerinin Kur'ân muhtevasını hangi alanlarda ele aldıklarının tespitinin, günümüz Kur'ân algısını yansıtma potansiyeline sahip olduğunu iddia edebiliriz. Ele aldığımız ansiklopediler çerçevesinde şu tespitleri ileri sürebiliriz:

---

[598] Kalkan, *Ansiklopedik Kur'ân Kavramları,* c. 1, s. XII.
[599] Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri,* s. 227.

Öncelikle Kur'ân'da sarih olarak geçen; şahıs, varlık, nesne, olay, mekân, zaman vb. hususların ele alınması gâyet doğal olsa gerektir. Ele alınan ansiklopedilerde, bu tarz sarih maddelerin yer aldığına değinmiştik. Sarih konuların yanı sıra, Kur'ân'da müphem olarak geçen şahıs, varlık vb. konular da doğal olarak maddeler arasında –genelde isimleri ile zikredilerek- yer almıştır. Kur'ân'ın sûreleri, bölümleri, bazı ifadeleri, terkipleri, kelimeleri ve kavramları da maddelerde görülen diğer bir grup idi. Ansiklopedilerin bazı maddelerinin sözlük yaklaşımına benzer içeriğe sahip olduğuna dikkat çekmiştik. Yine, kelime eksenli bu maddelerin bazılarının, kelimenin manası üzerinden bazu konuları ele alabildiğini de örneklendirmiştik.

"Kur'ân kavramları" şeklinde başlıkların açıldığına da şahit olduk. Bazı Kur'ân ifadelerinin, ilerleyen dönemlerdeki terimleşmiş halleri ile bulunmaları da dikkat çekmekte idi. Yine, Kur'ân'da geçen, konu, kelime ve kavramların, zıtlarıyla veya ilişkili oldukları konular ile ikili, üçlü vb. gruplar içerisinde ele alındığını gördük. Ayrıca, bazı Kur'ân pasajlarının maddelendirilerek, "üç temel" vb. başlıklar halinde ele alındığını tespit ettik.

Kur'ân'da yer alan çeşitli madde, varlık, nesne, organ, hayvan vb. unsurların müstakil olarak başlıklandırıldığını gördük. Birinci bölümde, Kur'ân'daki her türlü nesnenin konu olarak sunulması şeklindeki yaklaşımı, konulu fihristler için muhtemel bir eksi olarak kaydetmiştik. Zaman zaman, tıpkı konulu fihristlerdeki gibi, müstakil konu olarak algılanması güç maddeler ansiklpedilerde de görülmektedir. Örneğin, Süleyman Ateş'in eserinde "Kapı" başlığı açılıp, maddenin alt başlıklarında, "kapı" kelimesinin geçtiği farklı farklı konular incelenmektedir ("Evlerin Kapıları", ""Cennetin Kapıları", "…Yusuf'un Kapıya Koşması" gibi).[600] Demek oluyor ki, ansiklopedilerde de dizin şeklinde bazı konular yer almakta ve sistemli yaklaşımlara ihtiyaç duyulmaktadır. Diğer taraftan, ansiklopedilerde bu tarz nesne ve canlaıların, ya bilimsel, ya mucizevi, ya da tarihi açılardan ele alınmakta olduğunu da gördük. Bu açıdan yaklaşınca, ansiklopedilerde "ekmek", "gümüş", "kül" vb. nesnelere madde tahsis edilmesi doğal karşılanabilir.

Bazı maddelerde Kur'ân muhtevasının Kur'ân üslûbu eşliğinde tartışıldığına değindik. "Hitaplar" örneğinde olduğu gibi, Kur'ân'ın üslubuna dair bahislerde, âyetlerin içeriklerine temas edildiği görüldü. Yine, Kur'ân âyetlerine referansları bulunan bazı Kur'ân ilimlerine de maddeler arasında rastladık. "İsrailiyyat" örneğinde olduğu gibi, tefsir ile ilgili

[600] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi,* c. 29, s. 235-247.

bazı meselelerin uzantıları ve örnekleri olarak da birçok konunun işlendiği görüldü. Ayrıca, Kur'ân hakkındaki tartışmalardan hareketle oluşturulan maddelere de rastladık.

Çeşitli kıyaslamalar yoluyla da Kur'ân içeriğinin ele alındığı görülmektedir. Kur'ân ile diğer kutsal kitaplar genel olarak karşılaştırılmakta idi. Ayrıca bu kıyaslamalar bazı figürler veya konular özelinde de yapılmakta idi.

Tefsir faaliyetinde âyetlerin medlullerine yönelik isimlendirmeler ve âyetlerin izahı esnasında ele alınan konular da maddeler arasında yer almaktadır. Bu noktada, Kur'ân etrafındaki yorumlamalarının Kuran muhtevasını şekillendirebileceğini söyleyebiliriz. Yine, bazı Kur'ân pasajlarının; tarih, rivâyet vb. kaynakların yapmış oldukları isimlendirmeler ile anılmakta olduğunu gördük.

Kur'ân âyetlerinin bir diğer kullanım sahasının, şeri ilimler olduğunu gördük. Fıkıh, Kelam gibi disiplinlerin bizzat kendileri hakkındaki maddelerin yanı sıra, bu ilimlerin gerek metodolojik gerek füru konuları da maddeler arasında yer almakta idi. Söz konusu ilimlerin konularının âyetler ile irtibatlandırıldığına şahit olduğumuz gibi, sadece sözlük anlamı için ve gerekçelendirme amacıyla da âyetlere referans yapıldığına, hatta bazen âyetlere temas edilmeksizin, bu ilimlere ait konuların işlendiğine şahit olduk. Dahası, bazı konuların Kur'ân çerçevesinde değil de, genel olarak İslam bazında, yani "İslam'a göre" vb. başlıklarla sunulduğunu gözlemledik. Bazı konular da İslam tarihi ve Müslümanların hayatı çerçevesinde geniş olarak şekillenmişti.

Kur'ân muhtevasının kullanıldığı bir diğer alanı, bilimsel konular olarak kodlayabiliriz. Gerek sosyal gerek fen bilimlerine ait çeşitli konular Kur'ân çerçevesinde işlendiği gibi, bizzat bilimlerin kendileri de -Kur'ân ile olan ilişkileri bağlamında- maddeler arasında yer almışlardır. Kur'ân'da açıkça geçen bazı konuların bilimsel bağlamda farklı perspektifler ile ele alındığına şahit olduk (Nifak konusunun psikoloji açısından incelenmesi gibi). Ayrıca, zanaat, sanat, meslek vb. aktivitelerin ve içerdikleri çeşitli konuların da Kur'ân ile irtibatlandırıldığını tespit etmiş bulunuyoruz.[601]

Diyebiliriz ki, başlıkların seçiminde günümüz sosyal kurumlarının etkisi de görülebilmektedir. "Sosyal kurum" kavramının çeşitli tanımları vardır. Bir izahı şu

[601] Yukarıda andığımız bazı tanımlarda, ansiklopedilerin bilim ve sanat dallarına yönelik ilgilerini görmüştük. Örneğin şu tanım gibi: *"Ansiklopediler, ilim ve sanat kollarını veya bir konuyu; ya sistematik ve sentetik makaleler yahut parçalanarak alfabe sırasına göre dizilmiş maddeler halinde ele alan eserlerdir".* Bk. MEB, *İnönü (Türk) Ansiklopedisi*, c. III, s. 88. Bu tanımlardan hareketle, Kur'ân ansiklopedilerinde çeşitli bilimsel ve sanatsal konuların ele alınması ile genel olarak ansiklopedilerin içeriklerindeki durum arasında bir ilişki olup olmadığı şeklinde bir sorgulamanın yapılabileceğine işaret etmeliyiz.

şekildedir: *"Örgütlenmiş somut kuruluşlar (okul, aile, cami, mahkeme, üniversite vb.) ve bunun yanında aynı özellikteki sosyal değer, sosyal hadise ve sosyal olguların oluşturduğu bir bütün (Örn.: Ahlak, din, hukuk, ekonomi, boş zaman)".*[602] Bu geniş tanımdan hareketle, incelemekte olduğumuz ansiklopedilerdeki birçok maddeyi, çeşitli bilimlerin altında konumlandırabileceğimiz gibi, sosyal kurumlar altında da değerlendirebiliriz. Mesela, Ateş'in ansiklopedisinin "Devlet Yönetimi" başlığında, birçok hukuki konu ele alınmaktadır.[603] Yine, sosyal kurumların etkisiyle oluşturulan konulara örnek olarak "Aile" ve "Ahlak" başlıklarını anabiliriz.[604] Ayrıca, "Fütüvvet" gibi maddeleri de, klasik dönemin sosyal kurumları olarak görebiliriz.[605] Bu durumda, "sosyal kurum" başlığı, ansiklopedilerdeki birçok maddeyi konumlandırmada yardımcı olabilecek bir tercih/üst başlık olabilir.

Kur'ân muhtevasının zaman zaman günümüz dili ile başlıklandırıldığını da görmüş olduk. Bu meyanda, âyetlerin içeriklerinin ve Kur'ân pasajlarının "ilke", "prensip, "yasa", "kanun", "değer" vb. başlıklarla adlandırıldığına dikkat çekmeliyiz.

Günümüzün popüler akımlarının, tartışmalı konularının da Kur'ân âyetleri ile irtibat kurularak işlendiğini tespit etmiş olduk. Bazı maddelerin tartışmalar bağlamında isimlendirildiğini gördük. Hatta bazı başlıklar soru formunda idi ve "Kur'ân'da bir sorun/mesele (puzzle)" gibi ifadelere rastladık. Ayrıca, "19 mucizesi" örneğinde olduğu gibi, Kur'ân'da yer alıp almama noktasından ziyade, ihtilaflı veya tartışmalı olan başlıklar da maddeler arasında yer almakta idi. Son olarak, batınî yaklaşım olarak niteleyebileceğimiz, daha doğrusu söz diziminden bağımsız olarak işlenen konuların ele alındığına da şahit olduk.

Kur'ân ansiklopedilerinde Kur'ân muhtevasının ele alınış yolları ve kullanıldığı alanları kısaca bu şekilde özetlemeye çalıştık. Görüldüğü gibi, Kur'ân metni ve pasajları farklı şekillerde incelenmektedir. Aynı zamanda âyetler şu alanlar ile irtibat içerisinde işlenmektedir: Tefsir faaliyeti, şer'î ilimler, bilimsel ve sanatsal konular, sosyal meseleler, sosyal kurumlar, çağdaş akımlar ve düşünceler, güncel sorunlar ve tartışmalar, Kur'ân etrafındaki tartışmalı meseleler ve diğer kutsal kitaplar ile kıyaslamalar. Kur'ân

[602] Ali Seyyar, *İnsan ve Toplum Bilimleri Terimleri/Ansiklopedik Sosyal Bilimler Sözlüğü*, (İstanbul: Değişim Yayınları, 2007), s. 597.
[603] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi,* c. 28, s. 178-243.
[604] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi,* c. 1, s. 66-81, 88-117.
[605] Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi,* c. 6, s. 320-328.

ansiklopedilerindeki bu etkenler ile konulu tefsir çalışmalarının ilgili olduğu alanlar bir nebze örtüşmektedir. Nitekim konulu tefsir çalışmaları, bilhassa "fıkhî", "bilimsel" ve "ictimaî" tefsir ekolleri ile yakından ilgilidir. Modern problemlerin ve modern insanın çözüm arayışlarının genelde bu tür meselelerin etrafında döndüğü söylenebilir.[606]

Kur'ân ansiklopedileri ile ilgili birkaç hususa daha değinmek istiyoruz. Yukarıda örneklerini verdiğimiz gibi, başlıklar Arapça dışındaki diller ile ifade edildiğinde, maddeler farklı kavramları ele alıyor, çeşitli bağlamlara uzanıyordu. Aynı zamanda, kullanılan dil ve ifadelere göre tekrarların arttığına da şahit olduk. Bu noktada Kur'ân muhtevasının şekillenmesinde, kullanılan dilin etkili olduğunu söyleyebiliriz. Arapça dışında bir dil kullanıldığında, madde ifadelerinde tekdüzeliğin bazen ihmal edildiğine değindik. Burada, tekdüzeliği sağlama ve zaman zaman diller arası görülen karışıklığı giderme noktasında, italik yazımdan ve transkripsiyondan faydalanılabileceğini iddia edebiliriz.

Eserlerin zaman zaman veya sık sık tekrar içerdiğine değinmiştik. Eserlerde görülen tekrarlar, çalışmayı hazırlayanlardan kaynaklanabileceği gibi, bizzat yapısı gereği Kur'ân'ın bunu zorunlu kılması sebebiyle de olabilir. Acaba Kur'ân'ın tekrarsız ve tamamen objektif bir konu atlasını, tasnifini ortaya koymak mümkün müdür? Kanaatimizce, bu sorunun cevabı ne olursa olsun, ansiklopedilerdeki tekrarların bir açıdan da Kur'ân'ın kendi yapısından kaynaklanmış olabileceği, göz önünde bulundurulmalıdır.

Tekrarların ve tali meselelerin tasnif edilmesindeki zorluğu gidermenin bir yolu, atıf sistemi ve alt başlıklar olabilir. Birçok ansiklopedide atıf sisteminin kullanıldığını ve alt başlıkların açıldığını gördük. Ne var ki, atıf ve alt başlık kullanımı, getirecekleri kolaylıkla beraber, atıflı maddeleri ve alt başlıkları da içeren sistematik fihristler hazırlama zorunluluğunu da beraberinde getirmektedir. Bazı ansiklopedilerin atıf ve alt başlıkları içeren fihrist ve indeks konusunda eksiklikler barındırdığına değinmiştik.

Kur'ân içeriğini yansıtmada, iki hareket noktası olduğunu ileri sürebiliriz: Mana odaklı yaklaşım ve lafız odaklı yaklaşım. Ele aldığımız eserlerin, Kur'ân'a büyük oranda mana odaklı yaklaştığını, zaman zaman da kelime yahut kök merkezli yaklaştığını ileri sürebiliriz. Yine, konu isimlerinin mastar veya sıfat formunda seçildiğine, ayrıca kelimelerin kökünüb yahut Kur'ân'da geçen halinin esas alındığına değinmiştik. Bu noktada, mastar tercihlerinin farklı bağlamları bir arada işleme durumuna sevk edebileceğini, bu durumdaki

[606] Gökkır, "Konulu Tefsir", s. 461-462.

muhtemel karışıklıkların, alt başlık ve tamlamalar ile giderilebileceğini iddia edebiliriz. Tamlama yapılması halinde, söz gelimi, farklı bağlamları içeren "Af" başlığı yerine, "Allah'ın affı" ve "İnsanlar arası af" gibi maddeler tercih edilerek, kanaatimizce, konular daha açık şekilde tasnif edilebilir.

Ele aldığımız ansiklopedilerin çoğu, alfabetik şekilde düzenlenmiş idi. Bazılarının tasnifi ise konulu/sistematik idi. Kur'ân muhtevasına kapsamlı şekilde temas eden el-Ḥafnî'nin eserini konulu/sistematik tasnife örnek olarak anabiliriz. Bazı değerlendirmelere göre, ansiklopedilerin alfabetik düzenlenmesi birtakım problemler içerebilir. Alfabetik olarak düzenlenen bazı eserler "bilimi alfabetik sıraya sokulmuş teknik terimler aracılığıyla iletme çabalarının çılgınlığı" şeklindeki ifadelerle eleştirilmiştir. Mesela, Harold Innis ansiklopedilerin bilgiyi parçalayıp alfabetik çekmecelere sokuşturmalarından yakınmaktadır. Bazı yaklaşımlara göre, başvuru amacından öteye geçen yoğun okuyucular, farklı disiplinler ve uzmanlıklar arasındaki bağları, onların gerisindeki sistemi fark edebilirler. Fakat günümüz ansiklopedileri bu özellikten kısmen yoksundur. Oysa Ortaçağ ve Rönesans ansiklopedileri başvuru değil okunma amacıyla tasarlanmıştır. Alfabetik düzenin muhtemel keyfiliğinin üstesinden maddelere çapraz göndermeler ile gelinebilir.[607]

Bu ifadelerden hareketle, alfabetik düzenin, bilgiyi donuklaştırma vb. problemler içerdiği ileri sürülebilir. Kur'ân ansiklopedileri için hangi sistemin daha isabetli olacağı şeklinde bir sorgulamaya girişemiyoruz. Sadece şunu ifade edebiliriz ki, başvuru kaynağı olma amacındaki ansiklopediler için alfabetik sistem, Kur'ân muhtevasını sunma amacıyla yazılan konulu tefsir veya ansiklopedik tefsir şeklindeki ansiklopediler için ise konulu tasnif işlevsel olabilir. Bu noktada Kur'ân'ın yapısı da, kanaatimizce, önemlidir. Kur'ân'ın yapısına konulu tasnifin daha uygun olup olamayacağı sorgulanması gerekn bir husustur. Ayrıca, konulu tasnifin tekrardan kısmen arınmış, daha sistematik bir sunuma imkân tanıyıp tanıyamayacağı değerlendirilebilir. Nitekim alfabetik düzenlenen ansiklopedilerde, tikel konuların yanı sıra, "Helaller" vb. başlıklar ile genel konulara girildiği ve tekrarlara gidildiğine değinmiştik.

Alfabetik sisteme yönelik söz konusu uyarıların yanı sıra, genel olarak ansiklopedilerin, hatta tüm başvuru kaynaklarının bir takım eksiklikler barındırdığı ileri sürülmektedir. Mesela, başvuru kaynaklarının yüzeysel okumaları teşvik ettiği ileri

[607] Peter Burke, *Bilginin Toplumsal Tarihi*, çev. Mete Tunçay, (İstanbul: Türk Vakfı Yurt Yayınları, 2001), s.184-187.

sürülmektedir.[608] Başvuru kaynaklarının ve özel olarak ansiklopedilerin olumsuz yönler içerdiğine dair bu değerlendirmeler ile konulu tefsire negatif yaklaşımlar arasında benzerlik bulunabilir. Nitekim az önce, ortaya çıkış faktörleri ve konumları açısından da ikisi arasında benzerlik olabileceğine değinmiştik. Örneğin, konulu tefsirin olumsuz görülen yönlerinden biri, tefsir faaliyetinin aktif bir parçası olan sibak-siyak mefhumunun ihmal edileceği şeklindedir. Bu değerlendirmeye göre, bazı âyetler birden fazla konu içermektedir ve birden fazla konuda kullanılabilmektedir. Böyle âyetleri bağlamından koparıp tek bir konuya odaklanmak, Kur'ân tetkiklerinin cazibesini azaltmaya yol açabilir.[609] Yine, bazı değerlendirmelere göre konulu tefsir, genel geçer ve herkese hitap eden gerçek tefsirin yerine; izafi yorumlara, zamana ve mekâna göre farklı yaklaşımlara kapı aralayabilir.[610]

Anlaşılıyor ki, genelde başvuru kaynakları özelde ansiklopediler, faydaları yanı sıra, bazı olumsuzluklar da getirebilmektedirler. Kur'ân ansiklopedilerinin muhtemel olumsuz yönleri ile konulu tefsir eleştirileri arasında bağlantı kurabiliriz. Bu noktada, şöyle bir tespit ile Kur'ân ansiklopedilerinin değerlendirmesini belli bir çerçeveye oturtup noktalayabiliriz: Konulu tefsire sıcak bakan yaklaşımlar, Kur'ân ansiklopedilerine de sıcak bakabilirler; diğer taraftan konulu tefsire olumsuz yaklaşanlar Kur'ân ansiklopedilerine karşı çekimser olabilirler.

Tarih boyunca "ansiklopedik" eserlerin telif edile geldiği söylenmektedir. Bu düşünceden hareketle klasik dönem eserlerinden hacimli tefsirlerin ve kapsamlı Kur'ân ilimleri eserlerinin, Kur'ân'a yönelik ansiklopedik eserler olduğu söylenebilir.

Râzî'nin tefsirine baktığımızda görüyoruz ki, tefsir eserleri çeşitli vesilelerle Kur'ân muhtevasına değinirler. Bu vesilelerden bazıları şunlardır: Mukaddimeler, sûre başları, münasebet çözümlemeleri ve çeşitli âyetler/pasajlar. Hacimli tefsirlerde, bu ve benzeri vesilelerle Kur'ân muhtevasına kısmen veya genel olarak değinilir. Tefsir eserlerinin Kur'ân muhtevasına yönelik tüm verilerini toparlayıp değerlendirmek uğraş isteyen bir süreç olabilir. Bu nedenle Râzî'nin tefsirinden örnekler vermekle yetindik.

el-İtḳān'da doğrudan Kur'ân muhtevasına yönelik bölümler bulunmaktadır. Bu bölümler eserin hacmine oranla azınlıktadır. Kur'ân hakkında daha çok teknik yahut teorik bahisler bulunmaktadır. Kur'ân'ın mahiyeti veya üslûbü ile ilgili bazı bahislerin alt başlık ve

[608] Burke, *Bilginin Toplumsal Tarihi*, s. 183.
[609] Abdulkerim Seber, "Konulu Tefsir Metodunun Teorik ve Pratik Problemlerine Dair Bazı Çözüm Önerileri", *DEÜİFD*, sa. 30 (2009), s. 162.
[610] Güven, *Konulu Tefsir Metodu*, s. 229.

satırlarında Kur'ân muhtevasına atıflar vardır. *el-İtḳān*'da, Kur'ân muhtevasını adlandırma konusunda rivâyetlerin belirleyici olduğunu görmekteyiz. "Müphemât" başlığında olduğu gibi, Kur'ân'da açıkça zikredilmeyen kelime ve ifadelerin tayininin bu eserde önemsendiğini iddia edebiliriz. Bir diğer husus, Kur'ân'dan elde edilen mesajlar için çoğunlukla "'ulûm" ve "ahkâm" ifadelerinin kullanılmış olmasıdır. Yine, "mesel" örneğinde olduğu gibi, hem teknik hem içerik ile alakalı olabilecek adlandırmalar da dikkat çekmektedir. el-İtḳān'da Kur'ân muhtevasının sadece çerçevesinin çizildiğini, kısaca başlıklar halinde özetlendiğini, bazı bölümlerde ise kısa izahlar ile temas edildiğini gözlemliyoruz.

Burada diğer Kur'ân ilimleri eserlerine kısaca göz atıp muhtemel bir hususa değinmek istiyoruz. *Fünûnü'l-Efnân, el-Burhân* ve *ez-Ziyâde ve'l-iḥsân* adlı eserleri kısaca incelemek istiyoruz.

Fünûnü'l-Efnân'a göz attığımızda, eserin büyük oranda Kur'ân muhtevasını ilgilendirmeyen başlıklar kapsadığını görüyoruz. Fakat eserin son bölümü, konumuzu ilgilendiren ve alışık olmadığız bir başlıktır. Bu başlık "Müslümanlar ve Peygamberlerin Müşterek Vasıfları (ذكر الأوصاف التي شاركت أمتنا فيها الأنبياء)" ismini taşımaktadır. İbnü'l-Cevzî bu başlıkta Allah'ın Hz. Muhammed'in (s.a.v.) ümmetini otuz vasıfla nitelediğini, bu vasıfların onunun Hz. İbrahim'in, onunun Hz. Mûsa'nın ve diğer onunun da Hz. Muhammed (s.a.v.)'in niteliklerinden olduğunu ifade eder. Akabinde bu peygamberlerin özelliklerini âyetler eşliğinde ayrı başlıklar ile sıralar. Bu âyetlerdeki özelliklerin Müslümanlarda da olduğunu gösteren diğer âyetleri anarak karşılaştırma yapar.[611] İbnü'l-Cevzî'nin bu başlığı neden açtığını tespit edemedik. Kendisini böyle bir başlık açmaya iten saik, konuyu önemsemesi, o dönemde öne çıkan bir husus olması vb. farklı noktalar olabilir. Başlığı açmasının amacı ne olursa olsun, bizi ilgilendiren nokta, klasik dönem ansiklopedik eserlerin ilki (ya da ilklerinden) olan bir "'ulûmu'l-Kur'ân" eserinde Kur'ân muhtevasından bir meselenin başlık olarak açılmasıdır.

el-Burhân'ın Kur'ân muhtevası açısından tetkiki de, başlık ve bölümler açısından *el-İtḳān*'a benzer sonuçlar vermektedir. *el-Burhân*'da da, birçok başlık doğrudan olmasa da dolaylı olarak Kur'ân muhtevasını ilgilendirmektedir. Burada iki bölümü özellikle anmak istiyoruz. Bunlardan ilki, "Sünnetin Kur'ân'ı desteklemesi" başlığı, bir diğeri de *el-İtḳān*'da

[611] Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Hasan Dıyaüddin Itır, (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1987), s. 481-486.

alt başlık olarak yer alan "Ahkâmü'l-Kur'ân" konusunun burada, -her ne kadar fıkıh usulü ağırlıklı olarak işlense de- üst başlık olmasıdır.[612]

el-İtḳân'ı esas alıp düzenleyen ve üzerine ilavelerde bulunan *ez-Ziyâde ve'l-iḥsân* adlı eser de, Kur'ân muhtevası açısından dikkat çekici başlıklara sahiptir. *el-İtḳān*'daki gibi, burada da Kur'ân muhtevasını doğrudan ve dolaylı olarak ilgilendiren başlıklar bulunmaktadır. Mesela, İbn Akīle de "el-'ulûmu'l-Müstenbaṭa mine'l-Kur'ân" adlı bir bölüm açar.[613] Burada *el-İtḳān'*dan farklı başlıklara değinmek istiyoruz. İbn Akīle, Süyûtî'nin değindiği bazı alt başlıkları esas başlık yapmakta, veya genişletip sistematik olarak sunabilmektedir. Örneğin, Süyûtî'nin alt başlık olarak işlediği Ahkâmü'l-Kur'ân konusu burada "İlmu Âyâti'l-Ahkâm" başlığı ile müstakil olarak ele alınmakta, hatta tüm sûrelerde geçen ahkam âyetleri tek tek sayılmaktadır.[614]

Süyûtî'nin, Kur'ân'da geçen isimlere, lakaplara ve künyelere dair başlık açtığına değinmiştik. İbn Akīle, Kur'ân'da geçen şahısları daha detaylı ve ayrı ayrı ele almaktadır. Öncelikle Kur'ân'da geçen peygamberler ve bu peygamberlerin kronolojik olarak tarihi ele alınır. Daha sonra diğer isim, lakap ve künyeler on dört alt başlığa ayrılarak ele alınmaktadır.[615] Akabinde, el-İtḳān'dakine benzer içerikler ile "Müphemâtü'l-Kur'ân" ve "Hakkında âyet İnen Kişilerin İsimleri" başlıkları açılır ve müphem kelimelerin hangi şahıslara ait olduğu izah edilmeye çalışılır.[616] Daha sonra ise, "Kur'ân'da Geçen Peygamberlerin Kıssaları" şeklinde bir başlık açılarak her kıssa özetlenmeye çalışılır.[617] Bir sonraki başlıkta ise, peygamberlerin dışındaki hükümdar ve ümmetlerin kıssaları özetlenir.[618] Görüldüğü üzere, Süyûtî kıssaları başlık halinde sayarken, İbn Akīle, kıssaları özetlemeye ve düzenlemeye çalışmaktadır.

İbn Akīle'nin dikkatimizi çeken bir başlığı, "Mevâ'iẓu'l-Kur'ân"dır. Burada önce "mev'iẓa" kelimesi açıklanmakta, sonra Kur'ân'dan bazı öğütler aktarılmaktadır. Bölümün bir alt başlığında, sufilerin sözleriyle bütünleşen Kur'ân öğütleri ele alınmakta, daha sonra ise bazı kıssalarda geçen öğütler aktarılmaktadır.[619]

---

[612] ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, s. 332-343, 404-414.
[613] İbn Akīle el-Mekkî, *ez-Ziyâde ve'l-iḥsân fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân*, thk. M. Safâ Hakkı v.dğr., (Şarika: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsât/Câmiatü'ş-Şârika, 2006), c. VI, s. 436-463.
[614] İbn Akīle, *ez-Ziyâde ve'l-iḥsân*, c. IV, s. 324-512.
[615] İbn Akīle, ez-*Ziyâde ve'l-iḥsân*, c. VI, s. 18-103.
[616] İbn Akīle, ez-*Ziyâde ve'l-iḥsân*, c. VI s. 104-163.
[617] İbn Akīle, *ez-Ziyâde ve'l-iḥsân*, c. VI, s. 164-285.
[618] İbn Akīle, *ez-Ziyâde ve'l-iḥsân*, c. VI, s. 286-319.
[619] İbn Akīle, *ez-Ziyâde ve'l-iḥsân*, c. VI, s. 336-353.

Bu bölümün ardından dikkat çekici bir diğer başlık ile karşılaşıyoruz: "Ḥikemü'l-Kur'ân". Bölüm "hikmet" kelimesinin izahı ile başlayıp, Kur'ân hikmetlerinden bazılarını saymaktadır.[620]

141. bölüm de dikkat çekici bir başlık taşımaktadır: "Ḥaḳaiḳu'l-Kur'ân". Burada, Kur'ân'ın lafzından anlaşılan manalardan ziyade, işaret ve rumuz yoluyla elde edilen manalar ele alınmaktadır. Kur'ân'ın gizli manalarına örnekler verilmekte, 'İsra' konusu üç başlık ile işari yaklaşımlar eşliğinde ele alınmaktadır.[621]

Görüldüğü üzere, *ez-Ziyâde ve'l-iḥsân*, Kur'ân muhtevasına *el-İtḳān*'a kıyasla daha çok değinmekte, daha sistematik olarak konuları işlemektedir. Eser, "Mevâ'iẓü'l-Kur'ân", "Ḥikemü'l-Kur'ân" ve "Ḥaḳaiḳü'l-Kur'ân" gibi yeni başlıklar açmakta, kıssaları ve müphem kelimeleri de daha detaylı olarak ele almaktadır.

Bu eserler ışığında, Kur'ân'a yönelik ansiklopedik eserlerin Kur'ân muhtevasına farklı oran ve üsluplar içerisinde değindiklerini görüyoruz. *Fünûnü'l-efnân*'da bir başlık, *el-Burhân* ve *el-İtḳān*'da birkaç başlık görüyor ve *ez-Ziyâde ve'l-iḥsân*'da öncekilere oranla daha fazla başlıkla karşılaşıyoruz. Bu noktada, acaba Kur'ân'a yönelik ansiklopedik çalışmalarda, Kur'ân muhtevasına yönelik git gide artan bir ilgi söz konusu olabilir mi? Acaba Kur'ân içeriğine yönelik ilgi zamanla artmış, günümüzdeki haline gelmiş olabilir mi?

Bu noktada iki yaklaşım söz konusu olabilir. Klasik dönemi ve günümüzü bir arada değerlendirebileceğimiz gibi, birbirinden ayrı da değerlendirebiliriz. Başlangıçtan günümüze Kur'ân'a yönelik çalışmalar lineer (çizgisel) bir okumaya tabi tutulduğu ve konulu tefsire olumlu bir yaklaşım sergilendiği takdirde, Kur'ân araştırmalarında Kur'ân muhtevasına yaklaşımın bir artış seyrettiği, genelde konulu tefsirlerin özelde de Kur'ân ansiklopedilerinin bir birikim sonucu üretildikleri ileri sürülebilir. Diğer taraftan, döngüsel bir okumayla, klasik dönem ile günümüzü ayrı değerlendirmek, böylece Kur'ân ansiklopedilerinin Kur'ân muhtevasına yaklaşımının arka planını sadece çağdaş dönem içerisinde aramak da mümkündür. Böyle bir durumda, Kur'ân muhtevasına yönelişin muhtemel sebepleri; muhatabın kitle oluşu ve yeni bir tür olarak ansiklopedilerin revaçta olması gibi farklı hususlar olabilir.

Kanaatimizce her iki yaklaşım da mümkündür. Tefsir tarihine bir birikim gözüyle bakıldığı takdirde, Kur'ân ansiklopedileri bir sonuç, yeni bir halka olarak değerlendirebilir;

[620] İbn Akīle, *ez-Ziyâde ve'l-iḥsân,* c. VI, s. 354-361.
[621] İbn Akīle, *ez-Ziyâde ve'l-iḥsân,* c. VI, s. 362-389.

tefsir tarihine keskin bir klasik-çağdaş ayrımı eşliğinde bakıldığında, Kur'ân ansiklopedilerinin Kur'ân muhtevasına ilgisini sadece çağımızın şartlarına bağlayabiliriz.[622] Bu noktada kesin bir taraf seçme külfetine girişmeksizin bahsi kapatıyoruz.

Günümüz Kur'ân ansiklopedileri ile klasik dönem ansiklopedik eserlerini format olarak kıyaslamış olduk. Diyebiliriz ki, klasik dönemde Kur'ân muhtevasına daha çok teknik olarak yaklaşılmış, Kur'ân içeriği "Kur'ân neden bahsediyor?" sorusuna cevap aranmaktan ziyade, "Kur'ân nasıl bir kitaptır?", "üslubu nedir?" gibi sorular çerçevesinde işlenmiştir. Klasik dönemde Kur'ân muhtevasını betimlerken; "ahkam", "ilimler", "meseller", "hikmetler", "öğütler", "hakikatler" gibi ifadeler kullanılmıştır. Ayrıca, klasik dönemde rivâyetlerin ve İslami ilimlerin baskın olduğu bir üslup kullanılmış, kıssalara ve müphem ifadelerin tayinine önem atfedilmiştir, denebilir. Klasik dönemde, Kur'ân muhtevasının sadece çerçevesinin çizildiğini, kısaca başlıklar halinde özetlendiğini, bazı bölümlerde ise veciz izahlar ile temas edildiğini gözlemliyoruz.

Günümüz Kur'ân ansiklopedilerinde ise, klasik dönemdeki isimlendirmeler yanı sıra, "ilke", "kanun", "yasa", "değer" vb. başlıklar Kur'ân içeriği için kullanılmaktadır. Ayrıca, Kur'ân yüzlerce ve binlerce başlık içerisinde ele alınmakta, başlıklar da ana hatlarıyla izah edilmeye ve özetlenmeye çalışılmaktadır. Kur'ân muhtevası bilimsel ve sanatsal bazı konularla, çeşitli meslek ve zanaatler ile ilişkilendirilmekte, bazı güncel sorunlar ve meseleler Kur'ân âyetleri ışığında tartışılmaktadır. Kur'ân'daki bazı nesneler de, bilimsel veya tarihi araştırmalar için konu başlığı olmaktadır. Ortaya koymaya çalıştığımız bu kıyaslama, klasik dönem ve günümüzün Kur'ân algısının benzer ve farklı yönlerine ışık tutabilir.

Birinci bölümde, Kur'ân muhtevası ile alakalı olabilen ve karşılıklı etkileşim içerisinde olabilen disiplinlere ve meselelere örnek olarak şunları vermiştik: Şer'î ilimler, tefsir ekolleri (konulu tefsir dahil), müfessirin donanımı, Kur'ân'ın mahiyeti, tefsir ilminin mahiyeti ve tevil türleri/kuramları. Bunlar içerisinde özellikle, şer'î ilimler ve te'vil türlerinin, Kur'ân muhtevası ile karşılıklı etkileşim içerisinde olabileceğine değinmiştik. Çalışmamız sonucu, Kur'ân muhtevası algısını etkileyebilecek hususlara şunları da eklememiz mümkün gözükmektedir: Bilimsel ve sanatsal konular, zanaatler, meslekler,

[622] Birinci ihtimal, tefsir ilmindeki ihtisaslaşmayı da gündeme getirebilir. Nitekim, konulu tefsirin ortaya çıkış sebepleri arasında 'ihtisaslaşma' da sayılmaktadır. Bk. Güven, *Konulu Tefsir Metodu*, s. 112-115. Bu mülahazlar eşliğinde, "tefsir ilminde, başlangıçtan günümüze git gide bir ihtisaslaşma söz konusu olabilir mi?" şeklinde bir sorgulama da gündeme gelebilir.

aktüel meseleler/tartışmalar ve sosyal kurumlar. Eklediğimiz bu hususların, farklı zamanlar ve ortamlara göre daha esnek olacağını söyleyebiliriz. Öyle ki, klasik dönemde ileri sürülen bazı konulara günümüz ansiklopedilerinde rastlayamadık. Mesela *el-İtḳān*'da "Kur'ân'da günlük hayatta zaruri olan bazı sanatların aslı ve aletlerin isimleri mevcuttur" denilerek sayılan sanatlardan bazıları şunlar idi: Terzilik, marangozluk, ipekçilik, dokumacılık, avcılık, dalgıçlık, kuyumculuk, züccaciyecilik, çömlekçilik, denizcilik, kitabet, fırıncılık, aşçılık, temizleyicilik ve çamaşırcılık, kasaplık, alış-veriş, boyacılık, taşçılık, ölçü-tartıcılık ve atıcılık. Günümüz Kur'ân ansiklopedilerinde bu sanatlara dair madde tahsis edilmediğini müşahede ettik. Bu farklılık, kanaatimizce, önemli bir hususa işaret edebilir. Bu sanatlar klasik dönemde önemli görüldükleri için söz konusu eserlerde zikredilmiş olabilirler ve günümüzde eskisi kadar ilgi çekmedikleri için Kur'ân ansiklopedilerinde ayrı başlıklarda işlenmemiş olabilirler. Buradan hareketle, Kur'ân muhtevası algısında genişleme yanı sıra, değişme ve farklılaşma ihtimali de söz konusudur. Ayrıca, her dönemin popüler ve önemli meseleleri, sanatları, bilimsel aktiviteleri ile farklı farklı Kur'ân muhtevası algılarının oluşması mümkündür. Nitekim ansiklopedilerin, yazıldıkları dönemde öne çıkan konuları ve birikimi yansıttığına değinmiştik.

Bir hususa daha değinerek kapatacağız. Birinci bölümde Kur'ân muhtevasının kapsamı hakkında farklı yaklaşımların olduğuna, bu yaklaşımların "Kur'ân her bilgiyi içerir" ve "Kur'ân sadece temel bazı konuları içerip diğer detayları enstrüman veya argüman olarak kullanır" şeklinde iki yaklaşım arasında gidip gelebileceğine işaret etmiştik. Bu noktada, Kur'ân ansiklopedilerinin "Kur'ân her bilgiyi içerir" şeklinde bir yaklaşım içerdiğini söylemek zordur; fakat –içlerinden bazılarının- birçok konu hakkında Kur'ân'ın ne dediğini araştırdıkları da aşikardır. Ayrıca, Kur'ân ansiklopedileri yapıları itibariyle, özel/konulu ansiklopedi konumundadırlar. Fakat Kur'ân'ın ilişkilendirildiği alanların çeşitliliği sebebiyle, Kur'ân ansiklopedilerinin içerikleri de genişlemektedir.

SONUÇ

Kur'ân; yapısı, kapsamı, ve üslûbu ile kendine özel bir yapıya sahiptir. Kur'ân'ın yapısı ve mahiyeti, muhtevasını da etkilemektedir. Öyle ki, Kur'ân muhtevasının net/objektif bir çerçevesi ve taksimini yapmak zordur. Bu sebeple, Kur'ân muhtevasına yönelik farklı yaklaşımlar, farklı değerlendirmeler mevcuttur.

Kur'ân muhtevası algısı birtakım disiplin ve meseleler ile karşılıklı etkileşim içindedir. Kur'ân muhtevası algısının etkileşim içinde olduğu disiplin ve meselelerden bazıları şunlardır: Şer'î hüküm türleri ve bu bağlamda oluşan Fıkıh, Kelam, Tasavvuf gibi İslami ilimler, tefsir ekolleri, müfessirin donanımı, Kur'ân tarifleri, Tefsir ilminin mahiyeti ve te'vîl türleri. Bunlardan özellikle; İslami ilimler ve te'vîl türleri, Kur'ân muhtevası algısı ile sıkı bir ilişkiye sahiptirler. Ayrıca, tefsir ekollerinden konulu tefsir akımı, Kur'ân muhtevasına yönelik bir takım çalışmaların dayanağı konumundadır.

Günümüzde Kur'ân muhtevasına yönelik çalışmalar özel bir ilgi alanı olmuştur. Başta Kur'ân muhtevasını tanıtmayı amaçlayan "betimleyici eserler" olmak üzere, gerek Kur'ân'ın tüm muhtevasına yönelik çalışmalar gerek Kur'ân'ın başlıca konularına yönelik çalışmalar telif edilmektedir.

"Ansiklopedi" başlığı yeni olsa da, "ansiklopedik" eserler ilkçağlardan beri mevcuttur. Tarih boyunca genel ansiklopedik eserler telif edildiği gibi, belli bir konuyu/ilmi ele alan özel ansiklopedik eserler de telif edilmiştir. Klasik dönemde Kur'ân'a yönelik ansiklopedik çalışmaların telif edildiği iddia edilebilir. Hacimli tefsirler ile kapsamlı Kur'ân ilimleri çalışmaları, klasik dönemin ansiklopedik eserleri konumunda değerlendirilebilirler.

"Kur'ân ansiklopedisi" başlıklı eserler XX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ortaya çıkmıştır ve sayıları günden güne artmaktadır. Kur'ân ansiklopedileri yazımında farklı yollar izlenebilmektedir. Bazı çalışmalar ferdi ürün olabilirken, grup yahut kurum çalışmalarına da rastlanabilmektedir. Ayrıca derleme hüviyetinde çalışmalar da bulunmaktadır. Bu çalışmaların muhatapları da, kitle, akademik camia veya çocuklar olabilmektedir.

Kur'ân ansiklopedileri içerisinde, mushaf tertibince -muhtasar veya geniş- tefsir formunda olanlar, Kur'ân ilimleri şeklinde olanlar, soru-cevap tarzında olanlar ve sûre eksenli

oluşturulanlar olduğu gibi, maddeler halinde yazılanlar da vardır. Maddeler halinde oluşturulan ansiklopediler de farklı hacim ve içeriklere sahiptirler.

Kur'ân ansiklopedilerinden bir kısmı Kur'ân muhtevasına tahsis edilmiştir. Bir kısmı ise, Kur'ân ve tefsir okumaları/araştırmaları rehberi şeklindedirler. Rehber konumundaki bu ansiklopedilerin büyük oranda Kur'ân muhtevasını içermesi, tefsir araştırmalarında Kur'ân içeriğinin ve konulu tefsir çalışmalarının öne çıktığını imleyebilir.

Kur'ân muhtevasına yönelik ansiklopediler ise kapsam itibariyle iki türlüdür. Bu ansiklopedilerin bir kısmı Kur'ân'ın tüm konularına, diğer kısmı ise başlıca konularına/kavramlarına ayrılmıştır. Kur'ân'ın başlıca konularına tahsis edilen çalışmalar, kavram çalışmalarına benzer bir görünüme sahiptir. Kur'ân'ın tüm muhtevasını ele almayı hedefleyen ansiklopedilerin ise, konulu tefsir çalışmaları olarak değerlendirilmesi imkan dahilindedir. Konulu tefsirin, "geniş", "orta", ve "veciz" şeklindeki taksimi göz önünde bulundurulduğunda, bu eserler, genelde veciz/özlü, zaman zaman da vasît/orta hacimli konulu tefsir çalışmaları konumunda değerlendirilebilirler. Diğer taraftan, bu eserlerin yeni bir tefsir türü olup olamayacağı da sorgulanabilir. Bu eserler Süleyman Ateş'in ifadesiyle "ansiklopedik tefsir" olarak da nitelenebilirler. Bu tarz ansiklopedilerin konumu ilerleyen çalışmalar ile daha da netleştirilebilir.

Kur'ân ansiklopedilerinde, Kur'ân'da sarih olarak geçen şahıs, varlık, nesne, olay, mekân, zaman vb. hususların ele alınması yanı sıra, Kur'ân'da müphem olarak geçen hususlar da yer almaktadır. Kur'ân'ın bölümleri, bazı ifadeleri ve terkipleri de maddelerde görülen diğer bir gruptur. Ansiklopedilerde ayetlerin içerikleri ve Kur'ân pasajları "ilke", "prensip", "yasa", "kanun", "değer" vb. başlıklarla adlandırılmaktadır. Ansiklopedilerin bazı maddeleri ise sözlük yaklaşımına benzer bir içeriğe sahip olup Kur'ân kelimelerini incelemektedir. Ayrıca bu eserler hem sûreleri tanıtmakta hem de "Kur'ân'ın prensipleri" vb. başlıklar açmaktadırlar. Hatta "Kur'ân'ın Muhtevası" gibi özel başlıklar da içermektedirler. Kısaca, Kur'ân ansiklopedileri Kur'ân muhtevasına farklı açılardan ulaşma imkanı sağlamakta, farklı eser türlerinin faydalarını aynı anda sunmaktadır. Bu yönüyle de, Kur'ân muhtevasını tanı(t)ma adına, diğer başvuru eserlerinden daha işlevsel olabilmektedirler.

Kur'ân ansiklopedilerindeki maddeler arasında, tefsir ilminin verileri, te'vîl türlerinin uzantıları ve şer'î ilimlerin konuları da yer almaktadır. Ayrıca, sosyal veya fen bilimleri ile

ilgili konular, sanatsal meseleler, çeşitli zanaat ve meslekler de Kur'ân ansiklopedilerinde bulunmaktadır. Maddelerin içerisinde sosyal kurumlara ait unsurlar da görülmektedir. Ansiklopedilerin bazı maddeleri ise; çağdaş akımlar ve düşünceler, güncel sorunlar ve tartışmalar, Kur'ân etrafındaki tartışmalı meseleler ve diğer kutsal kitaplar ile kıyaslamalara dairdir. Kur'ân ansiklopedileri hem Kur'ân'daki konuları hem de Kur'ân'ın ilişkilendirildiği alanları ele almaktadır. Bu durumda, şer'î ilimler, tefsir ekolleri ve te'vil disiplinlerinin yanı sıra, Kur'ân muhtevası algısı ile etkileşim içerisinde olabilecek daha başka hususlar da olabilir.

Ansiklopediler, telif edildikleri zaman dilimi için öne çıkan konuları yansıtmaktadırlar. Kur'ân ansiklopedilerinin Kur'ân içeriğini bu denli farklı alanlarda ve zengin şekilde ele alması, günümüzde Kur'ân'a yönelik ilgi ve alakanın boyutunu sergileyebilir.

Bazı değerlendirmelere göre, ansiklopedilerin alfabetik düzenlenmesi birtakım problemler içermektedir. Kur'ân ansiklopedileri için alfabetik sistemin mi, konulu/sistematik tasnifin mi daha işlevsel olacağı, üzerinde durulması gereken bir husustur.

Kur'ân ansiklopedilerine yönelik ihtiyaç ve hedefler ile konulu tefsirin arka planı ve geldiği nokta arasında irtibat kurmak mümkündür. Ayrıca, Kur'ân ansiklopedilerinin Kur'ân muhtevasını sunma noktasında muhtemel olumsuz yönleri ile konulu tefsir eleştirileri arasında da bağlantı kurulabilir. Konulu tefsire sıcak bakan yaklaşımların, Kur'ân ansiklopedilerine de sıcak bakabileceği; diğer taraftan konulu tefsire olumsuz yaklaşanların, Kur'ân ansiklopedilerine karşı çekimser olabilecekleri söylenebilir.

Hacimli tefsirler ve kapsamlı Kur'ân ilimleri eserleri, klasik dönemin ansiklopedik telifleri olarak değerlendirilebilirler. Tefsir eserleri Kur'ân muhtevasına çeşitli vesilelerle değinirler. Bu vesilelerden bazıları şunlardır: Mukaddimeler, sure başları, münasebet çözümlemeleri ve çeşitli pasajlar. Kapsamlı Kur'ân ilimleri eserlerinde ise doğrudan Kur'ân muhtevasına yönelik bölümler bulunmaktadır. Bu bölümler, eserlerin tüm içeriklerine oranla azınlıktadır. Söz konusu eserlerde Kur'ân muhtevası betimlenirken; "ahkâm", "ilimler", "meseller", "hikmetler", "öğütler", "hakikatler" gibi ifadeler kullanılmıştır. Ayrıca, klasik dönemde rivayetlerin ve İslami ilimlerin baskın olduğu bir üslup kullanılmış, kıssalara ve müphem ifadelerin tayinine önem atfedilmiştir.

Klasik dönem kapsamlı Kur'ân ilimleri eserlerinde Kur'ân muhtevası farklı oranlarda ele alınmıştır. Bu eserlerde Kur'ân muhtevasına yönelik gitgide artan bir ilgi gözlemlenmektedir. Günümüz Kur'ân ansiklopedilerinin içerikleri ise önemli oranda Kur'ân muhtevasına tahsis edilmektedir. Tefsir tarihine lineer (çizgisel) bir yaklaşımla ve bir birikim gözüyle bakıldığı takdirde, Kur'ân muhtevasına yönelik git gide bir artışın gerçekleştiği ileri sürülebilir. Klasik dönem ile günümüz ayrı ayrı değerlendirdiği takdirde ise, Kur'ân muhtevasına ilgideki güncel artış, sadece çağımızın şartlarına ve ansiklopedilerin yapısına bağlanabilir.

Kur'ân muhtevasına yaklaşım açısından klasik dönem ve günümüz arasındaki farklılık sadece ilgi oranı ile sınırlı değildir. Klasik dönemde ileri sürülen bazı konulara ve yaklaşımlara günümüz ansiklopedilerinde rastlanmamaktadır. Geçmişte ilgi çeken ve Kur'ân'ın mucize oluşunun delileri arasında gösterilen bazı konulara bugün özel olarak yer verilmemektedir. Bu durum, Kur'ân muhtevası algısında değişme ve farklılaşmanın olabileceğini akla getirmektedir. Farklı zamanlarda farklı konular öne çıkabilmekte ve farklı Kur'ân muhtevası algıları oluşabilmektedir.

Kur'ân ansiklopedilerinin Kur'ân muhtevası çerçevesindeki değerlendirmeleri daha farklı boyutlara ulaşabilir. Ayrıca, sayıları git gide artan Kur'ân ansiklopedileri, bir tür olarak genel anlamda incelenebilir. Özellikle, dinî konular ve kutsal kitaplar hakkında ansiklopedi hazırlanırken, bilimsel metotların noksansız uygulanıp uygulanamayacağı önemli bir sorundur. Diğer taraftan, bu çalışmanın merkezinde yer alan Kur'ân muhtevası ve Kur'ân muhtevasına yönelik çalışmaların farklı açılardan incelenmesi ile hem Kur'ân ve Tefsir ilminin mahiyeti hem de diğer İslami ilimler hakkında farklı tespitler elde edilebilir. Sonuç olarak, Kur'ân muhtevasına yönelik ilgi ve Kur'ân ansiklopedisi çalışmaları, ileride daha farklı açılardan ele alınabilir.

EKLER

Ekler kısmında, ele aldığımız ansiklopedilerin, Kur'ân muhtevası ile ilgili maddelerini ve kısımlarını listeleyeceğimizi belirtmiştik. Ansiklopedilerin atıflı maddelerini anmayacağız. Ateş'in eserinin atıflı maddelerinin çoğunun diğer maddelerde alt başlık olarak yer aldığını belirtmiştik. Eeerdeki alt başlıkların önemli bir kısmını anmak için, Ateş'in listesini –sûre isimleri hariç- tamamen aktaracağız. Böyle yaprak, aynı zamanda Kur'ân ansiklopedilerindeki atıf ve tekrar hususuna bir örnek sunacağız. Ateş'in eserindeki atıflı maddelerin yanına köşeli parantez ile ("[]") atfedildiği maddeleri de yazacağız. Söz konusu eserdeki, ilave amaçlı tekrar eden maddeleri de parantez ile ifade edeceğiz veya "(2)" şeklinde bir not kaydedeceğiz.

Saygı ifadelerini ekleme ve düşüklükleri giderme adına, başlıklara zaman zaman parantez ve köşeli parantezler ("[]") ile ilavede bulunacağız. Ansiklopedilerin başlıklarını olduğu gibi aktaracağız. Arapça ansiklopedilerdeki başlıkların aktarımında kısmen tasarrufta bulunacağız. Arapça eserlerdeki "kavramlar" kısımlarını ise transkripsiyon kullanarak aktaracağız. İngilizce maddelerin Türkçelerini parantez içinde vereceğiz.

EK-1. *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye*'nin (İbrahîm el-Ebyârî) "Kâmûsü'l-A'lâm" Kısmında Geçen Özel İsimler:

1. Allah [C.C.]
2. Âdem [a.s.]
3. İbrahim [a.s.]
4. İblîs
5. İdrîs [a.s.]
6. İrem
7. İshâk [a.s.]
8. İsrâil
9. İsmail [a.s.]
10. İlyas [a.s.]
11. Elyesa' [a.s.]
12. İncil
13. Eyyûb [a.s.]
14. Bâbil
15. Bekke
16. Tübba'
17. Tevrat
18. Semûd
19. Câlût
20. Cibt
21. Cibrîl
22. Cennet
23. Cehennem
24. Ahmed/Muhammed [a.s.]
25. Davud [a.s.]
26. Ress
27. Ramazan
28. Zebûr
29. Zekeriya [a.s.]
30. Zeyd
31. Sâmirî
32. Süleyman [a.s.]
33. Süvâ'
34. Sînâ'
35. Sînîn
36. Şi'râ
37. Şuayb [a.s.]
38. Şeytan
39. Ṣâbiûn
40. Salih [a.s.]
41. Safâ
42. Tâğût
43. Tâlût
44. Ṭâhâ
45. 'Âd
46. 'Adn
47. Arafât
48. 'Uzzâ
49. 'Uzeyr
50. el-'Azîz
51. 'İmrân
52. İsâ [a.s.]
53. Firdevs
54. Fir'avn
55. Furkân
56. Kârûn
57. Kur'ân
58. [Ẕü'l-]Karneyn
59. Kureyş
60. [Zü'l-]Kifl [a.s.]
61. Kevser
62. Lât
63. Lokmân
64. [Ebû] Leheb
65. Lut [a.s.]
66. Me'cûc
67. Mârût
68. Mâlik
69. Medyen
70. el-Medîne
71. Merve
72. Meryem
73. Mesîh
74. Mısır
75. Mekke
76. Menât
77. Musa [a.s.]
78. Mîkâl
79. Nesr
80. Naṣârâ
81. Nuh [a.s.]
82. [Zü'n-]Nûn
83. Hârût
84. Harun [a.s.]
85. Hâmân
86. Hûd [a.s.]
87. Vedd
88. Ye'cûc
89. [İl]Yâsîn
90. Yeṯrib
91. Yahya [a.s.]
92. Yakup [a.s.]
93. Ye'ûḳ
94. Yeûs
95. Yehûd
96. Yusuf [a.s.]
97. Yûnus [a.s.]

EK-2. *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyyetü'l-mütehaşşişa'*nın Kur'ân Muhtevası ile Alakalı Başlıkları

1. KUR'ÂN'IN GENEL PRENSİP VE DEĞERLERİ:

1.1. Kur'ân'ın Genel Prensipleri:

1. *"Dinde zorlama yoktur"* (Bakara 2/256)
2. *"Biz insanoğluna şan, şeref ve nimetler verdik"* (İsrâ 17/70)
3. *"Bilinmeli ki halis dindarlık yalnız Allah için olanıdır"(*Zümer 39/3)
4. "*Kısasta sizin için hayat vardır"* (Bakara 2/179)
5. "*Hiçbir günahkâr başkasının günahını yüklenmez"* (Necm 53/38)
6. *"İnsan ancak çabasının sonucunu elde eder*" (Necm 53/39)
7. *"Allah geçmişi affetmiştir"* (Mâide 5/95)
8. "*Allah size herhangi bir güçlük çıkarmak istemez"* (Hac 22/78)
9. *Diğer prensipler* (Bakara 2/191, 216, 286, Nisâ 4/34, 123, 128, A'râf 7/157, Nahl 16/126, İsrâ 17/34, Taha 18/47).

1.2. Kur'ân'daki Değerler (el-Kıyem fi'l-Kur'âni'l-Kerîm):

1.2.1. Ferdi değerler:

1. Sûi zandan kaçınma
2. Gönül temizliği
3. İstikamet
4. İtidal
5. Hayırda yarışma
6. Sebat ve sabır
7. Nezaket
8. Doğruluk (Sıdk)
9. İç temizlik (Tahâratü'n-Nefs)
10. Salih amel
11. İffet ve gözü haramlardan koruma
12. Öfkeyi yenme

1.2.2. Ailevi değerler:

1. Eşler arasını bulma (İslâh)
2. Ebeveyne iyilik
3. Çocuk terbiyesi
4. Eşler arası huzur
5. Eşler arası hak eşitliği
6. Eşler arası güzel muamele

1.2.3. Sosyal değerler:

1. Başkalarına iyilik
2. Kardeşlik
3. Emanete riayet,
4. Doğru şahitlik
5. Giriş-çıkış adabı, izin alma
6. Toplumda tartışmaları çözme, ara bulma
7. Fedakarlık/el-Îsâr
8. Selamlaşma
9. Merhamet[i tavsiye etme]
10. İyilik ve takvada yardımlaşma
11. Empati kurma
12. Haklara riayet
13. Ses yükseltmeme, düzgün konuşma
14. Emr-i bi'l-Maruf Nehy-i ani'l-Münker
15. İyi çığır açma
16. Adalet ve İnsaf
17. Affetmek
18. Cömertlik
19. Kötülüğe iyilikle mukabele
20. İlim yayma
21. Ahde vefa

1.2.4. Siyasi değerler:

1. Nizam tesis etme
2. Cihada hazırlık
3. Diktatörlük ve ifsattan kaçınma
4. Düşmanla işbirliğinden kaçınma
5. Şûrâ

6. Kamu malını koruma
7. Adalet
8. Anlaşmalara, sözleşmelere riayet

2. MÜFREDÂT (KUR'ÂN KAVRAMLARI):

1. el-Erḍu'l-Muḳaddes
2. Âzife
3. Esâṭîru'l-Evvelîn
4. Esbâṭ
5. İfk
6. Ekinne
7. Aṣhâbü'l-Eyke
8. Aṣhâbü'l-Kehf
9. İnâbe
10. Enṣâb ve Ezlâm
11. el-Bâḳıyâtü'ṣ-Ṣâliḥât
12. Beḥîra
13. Birr
14. Takva
15. et-Tenâbüz bi'l-Elḳâb
16. Tevbe
17. Cibt ve Tağut
18. Cevâbî
19. Ḥâḳḳa
20. Ḥudûdullâh
21. Ḥarṣ
22. Ḥunefâ
23. Ḥamûle
24. Ḥamîm
25. Ḥavâriyyûn
26. el-Ḥûru'l-'În
27. Ḫulûd
28. Ḫayr
29. ed-Dînü'l-Ḳayyim,
30. Rûḥu'l-Ḳuds,
31. Zaḳḳûm
32. Sâibe
33. es-Seb'u't-Ṭarâiḳ
34. Sekîne
35. Şeâirullâh
36. eṣ-Şehrü'l-Harâm
37. eṣ-Ṣâḫḫa
38. eṣ-Ṣâika
39. Ṣıbġatullâh
40. Ṣayḥa
41. Ġayb
42. el-Feṭḥ
43. Fitne
44. Fıṭratullâh
45. el-Ḳāri'a
46. el-Ḳarârü'l-Mekîn
47. el-Mâü'l-Mehîn
48. Mecme'u'l-Baḥrayn
49. Meâric
50. el-Mev'ûde
51. el-Mevvede fi'l-Ḳurbâ
52. el-Hidâye
53. el-Vâdi'l-Muḳaddes

3. KUR'ÂN'DA İNSAN:

1. İnsanın tarifi
2. Halifeliği
3. Üstünlüğü,
4. Yaratılış amacı
5. Özgürlüğü/ din seçme özgürlüğü bağlamında
6. Türleri (Mümin ve kafir oluşu)
7. Erkek ve kadın arasındaki adalet ve eşitlik
8. Yaratılışı
9. Fiziki yapısı
10. Hususiyetleri
11. Vasıfları
12. İnsan ve eğitim
13. Şeytan ile ilişkisi
14. Akıbeti/sonu

4. KUR'ÂN'DA İLAHİ İLKELER (ES-SÜNENÜ'L-İLÂHİYYE Fİ'L-KUR'ÂN):

1. Allah'ın birliğine iman ve tenzihine dair ilkeler
2. Allah'a imanın karşılığı ve mükâfatı
3. Allah'ın küfür ve kafirlere yönelik yasaları
4. Kur'ân'ın kafir gruplar hakkındaki nitelemeleri
5. Ayet(ler) içerisinde iman ve isyan yasalarının beraber zikredilişi
6. Yaratılış yasaları
7. Yeryüzünün yaratılışına dair ilahi yasalar

EK-3. *Mevsû'atü'l-Kur'âni'l-'azîm'*in Kur'ân Muhtevası ile İlgili Başlıkları

1. KUR'ÂN

(Tarihi, isimleri, özellikleri, bazı özel ayetleri, bazı bölümleri vb.)

2. PEYGAMBERLİK

(Peygamberlik, Peygamberler, Mücadeleleri, Hz. Muhammed, Hz. Muhammed'in mucizesi, Hz. Muhammed'in mücadelesi, Hz. Muhammed'in aile hayatı)

3. İMAN VE İSLAM

İman ile Alakalı Başlıklar:

1. İman nedir
2. İman engelleri
3. İmanda zorlama yoktur
4. Gayba iman
5. Önceki kitaplara iman
6. Şirk
7. Küfür
8. Kaza ve Kader'e iman
9. "Mufliḥûn"
10. Nefs ve ruh
11. Allah'ın varlığının delilleri
12. Yeniden dirilme delilleri
13. İnanmayanların iddiaları
14. Şirkin karşısındaki deliller
15. Şi'râ
16. Tevhidin delilleri olarak semadaki burçlar
17. "Allah", "Rab", "İlah" isimleri
18. Tevhid
19. Allah'ın sıfatları
20. Allah'ın isimleri
21. Allah'ın görülmesi
22. Melekler
23. Gayb ve Şehadet
24. Kader'e iman
25. Fitne ve toplu azaplar
26. Kıyamet alametleri.

İslam ile İlgili Başlıklar:

1. Kur'ân'da İslam
2. Dinin birliği ve grupların farklılığı
3. "Haniflik"
4. "Ṣıbġatullah"
5. Müslümanların isimlendirilişi
6. İslam'ın evrenselliği
7. İslam'ın beş rüknü
8. Müslüman kimdir
9. İslam'ın hakimiyeti
10. Müslüman sadece şirk ile tekfir edilir
11. "Mürted"
12. İslam'ın geçmişi silmesi.

4. İSRAİLİYYAT VE PROBLEMLERİ İLE ALAKALI KONULAR

1) Kur'ân'da çelişki var mı?
2) Kur'ân'ın kaynağı Ehl-i Kitab mı?
3) Muhkem-müteşâbih
4) Kıble değişikliği
5) Fitne ayeti
6) İstifzâz ayeti
7) "Eyyâmüllâh" tabiri
8) Allah'ın melekler ile yardımı
9) Allah katında günler
10) Melekü'l-Mevt
11) Tahrif
12) Nesh
13) Garanik
14) Vb.

5. KUR'ÂN'DA YAHUDİLER VE HRİSTİYANLAR

1. İslam'ın Yahudileri eleştiri sebepleri
2. Ehl-i Kitap ile mücadele
3. Tahrif
4. Uzeyr
5. İbnullâh
6. Yahudiler ile Hristiyanların İslam'a razı olmayacakları
7. İslam ile diğer dinler arasındaki benzerlik

8. Yahudilerin kendilerini temize çıkarmaları
9. Cibt ile Tağut
10. Ehl-i Kitab'ın 'söz ile' inanışları
11. Müslümanlarla Ehl-i Kitab'ın ilişkileri
12. Tevrat
13. es-Sebt
14. Cebrail
15. Mikail
16. Mesih
17. Teslis
18. Aḥbâr
19. Ruhbân
20. Rabbâbiyyûn
21. Ruhbanlık
22. Mîsâk ve Havariler
23. Sünnet olmak Hz. İbrahim'in dinindendir

6. SÛRELERİN ÖZETLERİ

7. KUR'ÂN KISSALARI

1. Yaratılış
2. Hz. Adem ve Havva'nın yaratılışı
3. İblis
4. Habil, Kabil
5. Nuh (a.s.)
6. Âd kavmi
7. İdris peygamber
8. Semûd kavmi
9. Hûd peygamber
10. Aṣḥâbü'l-Eyke
11. Şuayb (Ashâbü Medyen)
12. Zalim karye halkı
13. Tübba' kavmi
14. Bahçe sahipleri
15. Ress kavmi
16. Kullanılamaz hale gelmiş kuyu ve görkemli köşk olayı.
17. Hz. İbrahim
18. Issız bir kasabaya uğrayan kimse,
19. İshak (a.s.)
20. Hacer ve İsmail,
21. Lut (a.s.)
22. "Mü'tefikât"
23. On iki Esbâṭ
24. Yakup (a.s.)
25. Hz. Yusuf
26. Hz. Eyyûb
27. Ölüm korkusuyla yurtlarından çıkan ve sayıca binleri bulan halk
28. İlyas
29. Elyesa'
30. Hz. Musa ve Firavun
31. Hz. Harun
32. İmanını gizleyen mümin
33. Musa ve Hızır
34. Aṣḥâb-ı Kehf (Yunan efsanesi mi? mağarada kalış süreleri duaları,)
35. İki bahçe sahibi adamın kıssası
36. Bahçe sahipleri
37. Pişmanlığı fayda vermeyen adam kıssası
38. Aṣḥâbü'l-Karye
39. Talut
40. Calut
41. Davud
42. Süleyman
43. Harut Marut
44. Yecüc- mecüc
45. Aṣḥâb-ı Sebt
46. Zülkifl
47. Yunus
48. Lokman
49. Bakara olayı.
50. Zekeriyya
51. Yahya
52. İmran'ın eşi
53. Meryem
54. İsa
55. Ashâb-ı Uhdûd [Çocuk ve Rahip]
56. Fil olayı
57. İsra ve Mirac
58. Aḥzab, Hendek savaşı ve Kurayza oğulları
59. Zeyd b. Harise ve Zeynep
60. İfk olayı
61. İbn Ümmi Mektum ve a'ma kişi.
62. Abdullah b. Selam
63. Anne babasına öf diyen
64. Kur'ân dinleyen Cinler
65. Tebuk

8. KAVRAMLAR

1. el-Âl ve ve'l-Ehl
2. el-İctihad
3. el-Ecel
4. el-İchâḍ
5. Aḥkâf/Kavmü 'Âd
6. el-İhlâṣ
7. İrem Ẕâtü'l-'İmâd/Kavm min 'Âd

8. el-İstiḫlâf (Halkın hayrına dönük olarak yönetim devralma)
9. el-İstidrâc ve'l-İmlâ'
10. İstiftâḥu'r-Rusül ve-stiftâḥü'l-Cebbârîn,
11. el-İsrâf
12. el-Esmâ' ve-l-Esmâiyye fi'l-Kur'ân ve'l-Felsefe (Kur'ân ve Felsefeye göre Adlar ve Adcılık)
13. el-Üsvetü'l-Ḥasene
14. Aṣḥâbü Rasûlillâh
15. Aṣḥâbü'l-Meymene ve Aṣḥâbü'l-Yemîn
16. el-Iṣṭifâ' fi'l-Kur'ân ve't-Tevrât ve'l-İncîl
17. el-A'râbü ve'l-'Arab
18. el-A'râf ve Ashâbü'l-A'râf
19. el-İ'ṣâr ve'r-Rîḥ ve'z-Zevbe'â
20. el-Emr bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy 'ani'l-Münker
21. el-Enṣâr
22. el-En'âm ve Behîmetü'l-En'âm
23. el-Evvâbûn
24. el-Evvâh ve'l-Evvâhe
25. el-Îlâ'
26. el-Buḫl ve'ş-Şuḥḥ,
27. el-Bid'â ve'l-Mübtedi'a,
28. el-Berr ve'l-Birr ve'l-Ebrâr,
29. el-Beşâra ve'Neẕâre
30. et-Tevekkül ve'l-Mütevekkilûn
31. et-Teyemmüm
32. el-Cedel ve'l-Cidâl
33. el-Ḥurriyye
34. el-Ḥased
35. el-Ḥakk,
36. el-Ḥikme ve'l- Ḥakîm
37. Ḥums
38. el-Ḫulle ve'l-Ḫalîl,
39. Dârü'l-Müttekîn,
40. ez-Zer (en-Nazariyye),
41. Salâtü'l-Münâfikīn
42. Ẕü'l-Ḥicr
43. el-Ḥûrü'l-'În
44. ez-Zûr
45. es-Sâbikūn
46. es-Sâbikūne'l-Evvelûn
47. es-Sâbikūne's-Sâbikūn
48. es-Sem' ve'l-Ebṣâr ve'l-Efide
49. es-Siḥr
50. eş-Şefâa'
51. eṣ-Ṣâibe (Firka Naṣrâniyye/Yehûdiyye)
52. eṣ-Ṣâffûn
53. eṣ-Ṣıdk ve's-Sâdikûn ve's-Sıddîkûn
54. eṣ-Ṣalâḥ
55. et-Tâğūt ve't-Tâğiye
56. Ṭûru Sînâ
57. eṭ-Ṭayera ve'z-Zecr ve Eṣâratü'l-İlm ve'l-Ezlâm
58. eẓ-Ẓulm ve'ẓ-Ẓâlimûn
59. el-'Atîḳ ve'l-Mükâteb ve'l-Müdebber,
60. el-'Aḳl ve't-Te'aḳḳul ve'l-Müte'aḳḳilûn,
61. el-'Avra,
62. el-Fâsikūn,
63. el-Ferâiż,
64. el-Ḳader ve'l-Ḳaderiyye,
65. el-Ḳar'ü ve'l-Aḳrâ',
66. Ḳureyş ve'l-Ḳureyşiyyûn,
67. el-Ḳaḍâ',
68. el-Ḳıyâs,
69. el-Küfr ve'l-Kâfirûn,
70. el-Levḥu'l-Maḥfûẓ
71. el-Müttekūn
72. el-Mütevessimûn
73. el-Mecûs
74. el-Muḥḍarûn
75. el-Muhkemât ve'l-Müteşâbihât
76. el-Muḫbitûn
77. el-Mirâ ve'l-Mümterûn
78. el-Müstehziûn
79. el-Mufliḥûn
80. el-Muḳtesimûn
81. el-Muḳmeḥûn
82. el-Menn
83. el-Münîbûn
84. en-Nâs/ Müminûn ve Kâfirûn ve Münâfikûn
85. en-Nesî'
86. en-Nusḫ
87. el-Hüdâ Hüdeyân (iki tür hidayet)
88. el-Hevâ
89. el-Vakt ve'Sâ'a ve'l-Yevm ve'ş-Şehr, ve's-Sene,
90. Yeṯrib.

9. ÖLÜM, KIYAMET, CENNET ve CEHENNEM

1. Melekü'l-Mevt
2. "el-Mevtetü'l-Ûlâ"
3. İki ölüm ve iki hayat
4. Üç kez ölüm
5. Ölüm kesin bir olgudur.
6. Ölüm eceli
7. Ölen kişiye sabır
8. "el-Meyyit"

9. Kabir Azabı
10. Ölüleri defnetmek
11. Kabir ziyareti ve Hz. Peygamberin kabrini ziyaret
12. Kıyamet gününün isimleri
13. "Yevmü't-Tenâd"
14. "et-Ṭâmmetü'l-Kübrâ"
15. "el-Kāri'a"
16. "el-Ġāşiye"
17. Kıyamet günü evrenin hali
18. Kıyamet günü sahneleri
19. Sur ve sura üfürülüş
20. [Kıyamet] çığlığı (Ṣayha)
21. Tekvir sûresi
22. Kıyamet gününün sarsıntısı
23. "es-Sâa"
24. Kıyamet vaktini sadece Allah bilir ve O aniden gelir
25. Kıyametin on alameti
26. "Yevmü't-Teğābün"
27. İnsanların üç sınıf olarak dirilişi
28. İnsanlar ahirette ya Şaḳī ya Saîddir
29. Nefislerin bir araya getirilmesi (Tezevvücü'n-Nüfûs)
30. Ahiret hayatı asıl hayattır
31. Cennet
32. Kur'ân'ın cennet ve cehennemi bir arada anlatımı
33. "el-Hüsnâ"
34. Güvenilir bir makam (Makam Emîn)
35. Kur'ân ve Tevrat'a göre "Cennâtü 'Adn"
36. Firdevs cennetleri
37. Müttakîlerin cenneti
38. Cennetlikler ("Aṣḥâbü'l-Cenne")
39. Cennet ehlinin vasıfları/Cennete kimler girer
40. Nimete eren cennet ehli
41. Müşriklerin çocukları cennette midir cehennemde midir?
42. Cehennem ve vasıfları
43. Aṣḥâbü'n-Nâr (Melekler)
44. Cehmiyye'nin cennet ve cehennem görüşü
45. Cehenneme girecek on dokuz kesim
46. "Ḥ icran Maḥcûrâ" (Meleklerin cehennemliklere sözü)
47. Cehennem ve Bekçileri
48. Cehennem ehlinin halleri
49. Ashâbü'Meş'eme ve Ashâbü'ş-Şimâl
50. Zakkum ağacı
51. "eḍ-Ḍarî'"
52. "Ğıslīn"
53. Cehennemliklerin içeceği,
54. Cehennemliklerin tartışması
55. "el-Kiber"
56. "Saḳar",
57. "el-Hâviye"
58. "el-Ḥutame"
59. Herkes cehenneme uğrayacak mı?
60. "Sevâü'l-Caḥîm"
61. "el-Mevbıḳ"

10. KUR'ÂN VE İLİM

Kur'ân'da İlim

1. İlim ehlinin fazileti
2. Söz ve amelden önce ilmin gerekliliği
3. Hazırda bulunanlar bulunmayanlara ilmi ulaştırmalıdır
4. Kendisine ilim ulaştırılan ulaştırandan daha iyi kavrayabilir
5. Allah'ın insana bilmediklerini öğretmesi
6. Kibirli ve utangaç kişi ilim elde edemez
7. Öğrenmek için sormak/bilene müracaat etmek
8. İlmin başı önce dinlemek sonra sessizliktir
9. İlmin gizlenmemesi gerekliliği
10. Allah hayır dilediği kimseyi dinde anlayış sahibi kılar
11. İlmin yazılması
12. İlimden faydalanmanın gerekliliği
13. Vahiy bilimsel bir olgu mudur?
14. Allah her şeyi yarattığı için ona kulluk edilir
15. Kur'ân'da neden bilimsel konular çok geçiyor?
16. Kur'ân bilimsel bir kitap mıdır?
17. Kevnî ayetlerin bilimsel mesajı
18. Allah'ın varlığını gösteren kevnî ayetlerden bazıları
19. Kur'ân ve Bilime göre sema
20. Yedi gök ve yedi yer
21. Bilimsel mucize olan bazı ayetler:

- ❖ Semâ'nın sağlam yapısı ve süslenmesi
- ❖ Semâvâttaki mevcûdâtın insanların hizmetine verilmesi
- ❖ Göklerin direksiz yükselmesi
- ❖ Semanın yollara sahip oluşu
- ❖ Semanın burçları
- ❖ Nücûmün insanlara amade kılınması, "Mevâḳıu'n-Nücûm"

- “en-Necmü’ṯ-Ṭârık”
- “en-Nücûmü’l-Ḫunnes”
- Göğün dönüşlü olması
- Kainatın genişlemesi
- “Şühub”
- Demirin büyük bir güç içermesi
- Yer ve göğün Allah’ın emri üzere gelişi
- Hilallerin Hac vakti olması
- Güneş, gece ve gündüz
- Yaratılışın başlangıcında ve şuan gece ve gündüz
- Dağların kök ve çadır direği oluşu
- Yeryüzünün ayetler barındırması
- Yerin yuvarlak ve kendi ekseninde dönüyor oluşu
- Yerin epilepsi oluş
- Yerin yarık olması
- Yerin ve göğün altı günde yaratılışı
- Kaynatılmış deniz
- Denizler arası engeller
- Allah’ın gününün bin yıl miktarınca oluşu
- Rüzgarlar yağmur ve bulutlar
- Her şeyin sudan yaratılması
- Havaya yemindeki sır
- Yer ve gökte insanların rızıkları
- Kur’ân’da kuşlar mucizesi
- İnsanların ten renklerinin farklı oluşu
- Kuş ve hayvan dili
- Gök gürültüsü ve dağların tesbihi
- Hased bağlamında ‘Iyâfe, Ṭîra, Ṭark ve yıldız falı,
- Develer
- Hayvanların derileri ve yünleri
- Hastalık
- İnsanın son yaratılan mahluk olması
- Ölülerin kemiklerden yeniden diriltilmesi
- Üç karanlıkta yaratılma
- İnsanın karmaşık bir damla sudan yaratılması
- İnsanın yaratılış evreleri
- Parmak ucu mucizesi
- Bulûğ
- Mahlukatın hareketlerine göre tasnifi
- En değerli zanaatlerden biri olan ziraat
- İki mucize: İncir ve zeytin
- Çocuk sahibi olma
- Mucizevi bir besin: Süt
- Yaratmanın suretten önce olması
- Tabiatın insanın hizmetine verilmesi

Kur’ân’da Psikoloji

1. Terbiye ve yetişmedeki önemi
2. İslam psikolojisinde ana babaya itaatsizlik
3. İslam ve cinsel eğitim
4. İslam Psikolojisinde evlilik
5. Rüşd ve’r-Reşâd ve’r-Râşidûn
6. “Fıtrat Kur’ân felsefesindendir”
7. İslam psikolojisinde Ḥulm
8. Reml Falı
9. Nifak psikolojik bir hastalıktır
10. Nifak ve münafıklar
11. Nifak alametleri
12. Münafığın sıfatları
13. Bakara 2/206 [bağlamında münafıklar hakkında bir analiz]
14. Bir münafık kişiliği olarak Abdullah b. Übey b. Selûl
15. en-Nifâḳ ve’l-İdhân
16. Psikolojik sağırlık, dilsizlik ve körlük
17. İlmü’s-Sîmâ’,
18. Toplumlar arası mücadele gibi şahıslar arası mücadelenin varlığı
19. Allah’ın rahmet ettiği kimseler hariç çatışmadan kurtuluş yoktur
20. Ye’sin büyük günahlardan oluşu
21. Bir kişilik türü olarak müstekbirler ve müsteḍ’aflar
22. Hilekar kişi (“el-Muḫâdi’”) kendini aldatır
23. “el-Hümeze ve’l-Lümeze”
24. “Ḳarîn” ve Psikoloji
25. İnsanın psikolojik olarak Helû’, Cezû’ ve Menû’ oluşu
26. el-Buġż ve’l-Kerah ve’l-Makt
27. Müminin alametlerinden biri olan güzel söz söyleme
28. Kalp körlüğü
29. Kafirin özellikleri
30. Kafirlerin kalplerinin on alameti
31. Kalp rahatsızlığı olarak “Şekk”
32. Kalp ve diğer uzuvlara önceliği
33. Kur’ân ve Livata (Homoselsüellik),
34. Kur’ân ve sevicilik (Lezbiyencilik),
35. Anal ilişki bir tür livatadır
36. Kur’ân karşı cince benzemeye çalışanları (el-Müteşebbih ve’l-Müteḫanniṣ) sürgün ve nefy ile cezalandırır
37. Hayvanlara yaklaşmak zina değildir
38. Levm ve Nefs-i Levvâme
39. Nezġu’ş-Şeyṭân
40. Şeytandan nefse gelen dürtü (“eṭ-Ṭâif”)
41. Şeytan çarpması
42. Şeytanın kardeşleri/yandaşları

11. KUR'ÂN'DA SANAT, MESLEK, ESTETİK VE AHLAK

Kur'ân'da Edepler, Sanatlar ve Meslekler

1. Kuran'da estetik nazariyesi
2. İsraf ve gösterişin yasak olması
3. Süs ve süslenme estetiği
4. Saç tıraşı, yolunması ve bağlanması
5. Ziynet süstür ve yapılması gereken bir şeydir
6. Müslümanın günlük hayatta ve namazda elbisesi
7. İnsan en güzel şekilde yaratılmıştır
8. Kur'ân'da renk anlayışı
9. İslam ve Şiir/İslam ve edebi sanat
10. İslam'da Musiki ve teğanni
11. Kur'ân'da kıssa anlatım sanatı
12. Kur'ân kıssalarının ahlaki yönü
13. Yazı ve yazma
14. Araplar yazıyı Ehl-i Kitaptan önce biliyorlardı
15. İlmi yazı ile muhafazanın teşvik edilmesi
16. Kalem ve kitap
17. Yazı ile tespit güvenilir bir yoldur

Kur'ân'da Edep ve Ahlak

1. Kur'ân'da ahlak nazariyesi
2. Allah'ın ebeveyne iyilik emri
3. Anneye daima hürmet gösterilmesi gerekliliği
4. Aileye, komşulara, arkadaşlara, yakın arkadaşlara ve köleye iyilikte bulunma
5. Yetimlerle ilişkiler
6. Müslümanların birbirlerine karşı ahlaki davranışları
7. Müslüman müslümanın kardeşidir
8. "Ma'rûf" güzel ahlak unsurudur
9. En iyi şekilde karşılık vermek
10. İyi çığır ve kötü çığır açmak
11. Önce selam vermek sünnettir
12. Evlerden girerken izin isteme ve selam verme
13. Evlere girerken selam verme
14. Gayri müslimlere de selam verme
15. Akrabaların evinde yemek yenebilir
16. Engellilere, özürlülere zorluk yoktur
17. Büyüklere saygılı şekilde seslenme
18. Laf taşıma
19. Müslüman hased etmez
20. Yalan sözden/şahitlikten kaçınmak gerekir
21. İkiyüzlülük bağımlılığı/saplantısı
22. Adalet ve ihsan en önemli ahlak ilkelerindendir
23. Bağy'in zararı kişinin kendisinedir
24. Kibir müslümanın huyu değildir
25. Hatasını açığa vuranlar dışında herkes affedilir ("كل أمتي معافى إلا المجاهرين")
26. Mümin yalan söylemez
27. İslam haya merkezlidir
28. Müslüman misafirperverdir
29. Müslüman israf etmez
30. Müslüman hayret anında tekbir getirir
31. Tevekkül
32. Gözü ve sesi korumak gerekir
33. Rahman'ın kullarının vasıfları
34. Hayır olsun şer olun daima yemin etmemek gerekir/yemini ağıza sakız yapmamak gerekir
35. Yemin türleri
36. Necvâ
37. Buğz düşmanlık sebebi olmamalıdır
38. İyilik ve takvada yarışmak
39. Müslüman insanların arasını bulmakla (Sulh) yükümlüdür.

12. EL-İSLÂMÜ'L-HARBÎ (KUR'ÂN VE SAVAŞ)

1. Top yekûn barış içerisinde olma
2. Zorbalıkla mücadele edenlere verilecek cevap
3. İslam'da harp ve barış anlayışı
4. Cihat sadece Allah yolunda olmalıdır
5. Savaş Müslümanlar için bir imtihandır
6. Savaş her toplum için denge unsurudur
7. Seferberlik (en-Nefer)
8. Müslümanların savaşı ve kafirlerin savaşının farklılığı
9. Hristiyan ve Yahudiler İslam'a rıza göstermezler
10. Sözde kılıç ayeti
11. Savaşmaya izin
12. Savaşma izni kimleredir?
13. Haram aylar
14. Müslüman müslümanla savaşmaz
15. İslam devleti kuvvetli olmalıdır
16. Sınır boylarında nöbet tutmak
17. Cihat, cihada teşvik

18. Hakkıyla cihat
19. Cihadın fazileti
20. Cihadın yeri ve zamanı
21. Mücahitlerin mertebeleri
22. Savaş hakim duruma gelmeyi gerektirir
23. Savaş sadece gerektiği oranda meşrudur
24. Savaşta kaçmamak üzere biat etmek
25. Mağlubiyet ve zafer Allah'tandır
26. Allah yolunda şehadet
27. Bağy
28. Dârü'l-İslam ve Dârü'l-Harb
29. Savaşta namaz nasıl kılınır
30. Liderden izinsiz savaştan kaçma
31. Casusluk hükümleri
32. Hainlik etmesi umulanlara yönelik tavır
33. Düşmanla kavuşma istememek gerekir
34. Yahudiler anlaşmalara hiç sadık kalmazlar
35. Yahudilerle savaşırken diğer insanlar için caydırıcı örnek oluşturmak
36. Yahudilerin sürülmesi (el-Haşr)
37. Karşıdakilere savaşma veya İslam'a girme seçeneği
38. İçlerinde gizli müminlerin bulunduğu kafir gruplarla savaşmama gerekliliği
39. es-Sâiḥûn ve's-Sâiḥât
40. Mücahitlerin vasıfları
41. Savaşan ve savaşmayan müminler eşit olmazlar
42. Çocuk ve kadınlar öldürülmez
43. Müslümanlar savaşta aşırı gitmezler
44. Tek başına bile olsa Müslümanlar cihat etmelidir
45. Savaş fitneyi önlemek içindir
46. Gerektiğinde düşmanla barış yapma
47. Savaş ilanı için iyi araştırma yapmanın gerekliliği
48. Savaş için zimmilerden destek alma
49. Savaş anında çekişme ve bölünme olmamalıdır
50. Bir kişinin suçu ile toplumun hepsine savaş açılmaz
51. Bir yere hakim olunca Müslümanlardan beklenenler
52. Yol kesenlik (el-Muḥârib)
53. Esirler
54. Şehitler
55. Şehitler ölmez
56. İslam'da ilk şehit: Mehca'
57. Ganimet
58. Hicret cihat gibidir
59. İlk hicret edenler: Hz. İbrahim, Hz. Lut ve Sâre
60. Muhacir ve Murâgam
61. Hicrete teşvik
62. Cizye ve cizye verecekler
63. Fey'
64. Harac

13. EL-İSLÂMÜ'L-İCTİMÂÎ (İSLAM VE TOPLUM)

1. İslam'da Kadın

- "İslam kadının değerini düşürür" yalanı
- İslam kadına iyiliği emreder
- Kur'ân kadının değerini düşürmez
- Kur'ân'da hitaplar niçin erkek kipleri ile kullanılır
- "Kadınlara karşı dikkatli olun" hadisinden kasıt nedir?
- Kadın'ın miras payı oranının mutlak oluşu yalanı
- "Evlerinizde oturun" (Ahzâb 33/33) ne demek?
- Kadın evden ihtiyacı için çıkabilir mi?
- "Kadınlar için en hayırlısı erkekleri görmemeleridir" hadisinin manası
- Gözü haramdan korumak
- Kadının avretine bakmak
- Süs hem erkek hem kadın içindir.
- Kadın avret yerinden sadece zorunlu olarak görünen kısımları açabilir
- Teberrüc sadece İslam'ın yasakladığı bir şey değildir
- Kadınlar da erkekler gibi cihat eder
- İslam'a göre, kadın uğursuzluk kaynağı değildir
- Kadının şahitliği
- Kadının aklı eksik midir
- Kadın kaburgadan mı yaratılmıştır

2. Kur'ân'da Nikah ve Evlilik

- Evlilik peygamberlerin sünnetidir
- Evlilikten kaçınmak (Tebettül) İslam'da mekruhtur
- Evlilik huzurdur
- Evlilik sevgi ve muhabbet kaynağıdır
- Hangi kadınlarla evlenmek önceliklidir

- “Kötü kadınlar kötü erkeklere kötü erkekler ise kötü kadınlara yaraşır”
- Evlilik engelleri
- Evlilikte denklik
- Hangi erkekler evlilik için daha uygundur
- Bazı kadınlar ve çocuklar düşman mıdır?
- Gerek Müslüman gerek ehl-i kitap olsun evlenilecek kadınlarda iffet (İhsân) aranmalıdır
- Evlenemeyenlerin sabretmesi gerekir
- Zina eden erkeğin zina eden bir kadın ile ve zina eden kadınla da ancak zina eden erkeğin evlenmesi
- Kadının bakire olmasının erkek üzerindeki tesiri
- Küçük kız ile evlenilir mi?
- Düğünü kutlama
- Halvet
- Velîme
- Evlilik için kadınların şahitliği
- Mehir
- Mehri abartmak
- Mehirsiz evlenme
- Kadınlar mehir talebinde bulunmaksızın evlenebilirler mi?
- İddet döneminde nişan yasaktır
- İslam’da, Yahudilik ve Hristiyanlıkta evlilik mahremleri
- Erkek ve kadının avreti
- Hz. Peygamberin Hz. Fatıma için kumaya razı olmaması
- Babaların eşi ile evlenilmez
- Evli kadınlarla evlenilmez
- Muta nikahı
- Müşrik kadınlar ile evlenilmez
- Müslüman kadınlar müşrik ve Ehl-i kitaplar ile evlendirilmez
- Müslüman erkekler Ehl-i kitap ile evlenebilirler
- Evlenilecek kadınlar iffetli ve mümin olmalıdır
- Nikaḥta velayet
- Kadın kendi kendisinin velisi olabilir mi?
- Yetimlerle izinleri dahilinde evlenme
- Kaç kadınla evlenilebilir?
- “İkişer, üçer, dörder” ifadesinin umumi oluşu
- Eşler arası adalet
- Eşler arası tam adaletin imkanı
- Kasm (eşler arası eşitlik ölçüsü)
- Erkeklerin kadınların reisi oluşu
- Kadınların da erkekler gibi salih sıfatına sahip oluşu
- Kadınların da erkeklerin sahip olduğu haklara da sahip oluşu
- “Nüşûz” ve çözümü
- Eşlerin dövülmesinin ölçüleri
- Eşler arası yatak ve ev ayrılığı
- Uzlaşma mümkün olmazsa ayrılmak gerekir
- Kadın erkeğe masiyet hususlarında itaat etmez
- Cinsel ilişkinin mübah yolları
- Kadının erkek üzerinde hakkı var mıdır, kadına bakmak (İnfâk)
- Nafaka
- Kadın oruç için izin almalı mıdır?
- Eşler arası iyi geçim (‘işret),
- “Ailene karşı sopan hep elinde dursun” hadisinin anlamı
- “En azılı düşmanın eşindir’ hadisinin anlamı

3. Hamilelik, Doğum, Emzirme, Sütten Kesme ve Çocuk Bakımı

- Hamilelik ve süreçleri
- Süt kardeşliğinin nikahı engellemesi
- Evli iken ve boşandıktan sonra çocuğun emzirilmesi
- Sütten ayırma, ücretle çocuğu emzirtme
- Doğum, emzirme ve sütten ayırma süresi otuz aydır
- İki yıldan sonra süt emmek yasak mıdır?
- Büyükler için emmenin fıkhi hükmü var mıdır?

4. Çocuklar

- Üvey evlat edinme.

5. Aile

- Anne, Baba, erkek çocuk, kız çocuk, erkek kardeş, kız kardeş (ilişkileri)
- Müslüman aile, Müslüman toplum ve Müslüman devlet
- Çocuk ana baba ve akrabaların nafakası.

6. Boşanma

- Boşanma adedi
- İslam boşanmayı değil sabrı önerir
- Eşler arasında sorun çıktığında hakem tayini
- "Muḫâlea' fidye ve "mübâree"
- Müslüman kadının boşanma hakkı vardır
- Boşanma yolları
- Sünnî ve bid'î talak
- Açık ve kinaye ile boşanma
- Kadın zorla tutulamaz
- Boşama temizlik dönemlerinde yapılmalıdır
- Boşanma ayrı ayrı üç kez olmalıdır
- Üç talak tek sayılır
- Evlilikte kandırma (الخدن)
- Eşlere boşanma seçeceği verme ("Tahyîr")
- Sinirli, sarhoş, deli ve zorlanan kimselerin boşaması
- Boşanma nikaḥtan sonra olur
- Erkeğin eşini kendine haram kılması hükümsüzdür
- Boşanma kadı önünde olmalıdır
- Koca eşine dönebilir
- Kadın eski eşine dönmeye zorlanabilir mi?
- Eşler arasını bulma (Sulh)
- Ölen kimselerin karısına bir yıl nafaka
- bağlama
- Mehri belirlenip boşananlara yarı mehir hakkı
- "Müt'atü't-talâk"
- "Müt'atü't-talâk" sadece İslam'da vardır
- Hulle

7. İddet

- Esmâ bint Yezîd hakkında ilk iddet hükmü inen kişidir
- Boşama iddeti
- Ölüm iddeti
- Hayız göremeyenlerin iddeti
- Cariyelerin iddeti hürler gibidir
- Boşanan kadın hamile ise bunu gizleyemez
- İddet süresinde nişan ve evliliğe anlaşma
- İddet döneminde nikah olmaz
- Hamile kadının nafakası.

14. İBADETLER

1. Abdest ve Gusül

- Abdest ayeti
- Her namaz için ayrı ayrı abdest gerekir mi?
- Gusül

2. Taharet

- Namaz için temizlik şarttır
- Küçük taharet-büyük taharet

3. Necasetler

- Necaset türleri

4.Cünüplük

- Cünüplük ve cünüp kimseler
- Guslün müstehap oluşu

5 Hayız ve İstihâze

- Hayız ve hayızlı kimseler
- İslam'a göre hayızlı kadının durumu/Yahudiliğe muhalefet
- Hayızlı kadın ile ilişkide neler helaldir
- Hayızlı kadına neler haramdır

6. Teyemmüm

- Teyemmüm ayeti.

7. Ezan

- Ezanın başlangıcı
- Ezan anında Hz. Peygamber'e dua
- Ezanın Medine'de başladığının delilleri

8. Namaz

- Kur'ân ve namaz
- Namaz nasıl farz kılındı?
- Namaz vakitleri
- Namaz vakitlerini içeren ayetler
- Namazın vakitlere ayrılmış olması
- Namaz imandandır

- Namazın kazası
- Teheccüt
- Fecr namazı
- Duhâ ve işrak namazları
- Gündüzün güneşin gün ortasını aşması namazı
- Gece karanlığı namazı ve sabah namazı
- Gündüzün iki tarafında, gecenin de gündüze yakın saatlerinde namaz
- Öğle namazı zeval vaktidir
- "eṣ-Ṣalâtü'l-Vüsṭâ"
- Namazın fazileti
- Namaz keffarettir
- Namaz kötülükten alıkor
- Namaz için yataktan kalkmak
- Namaz için rükû kelimesinin kullanımı (İslam'a özel oluşu)
- Namazın sesli veya sessiz okunması
- Cahiliyye döneminde namaz nasıldı?
- Namaz esnasında neler yapılabilir (Huşû')
- Namaz esnasında tefekkür
- Hızlıca namaza yönelmek
- Sabr ve namaz ilişkisi
- "eş-Şef' ve'l-Vetr"
- Cemaatle namaz
- Namazda saf düzeni
- Namazı kısaltmak (Kasr)
- Küsuf namazı
- Yağmur duası namazı
- Tevbe namazı
- Korku namazı
- Korku namazı nasıl kılınır
- Kunût
- Bayram namazları
- Yürürken veya binek üzerinde iken namaz
- Namazda kıyâm, münafıkların namazı
- Normal zamanlarda yahut fitne demlerinde namazda imamlık

9. Cuma Namazı

- Cuma günü "mezîd"dir
- Cuma namazının farz oluşu
- Cuma günü abdest ve gusül
- Cuma namazı
- Cuma namazı sonrası

10. Secde, Mescit ve Kıble

- Namaz secdesi-tazim secdesi
- Her mahluk Allah'a secde eder
- Yer ve gökteki her şey ister istemez Allah'a boyun eğer
- Ot ve ağaçların secdesi
- Tilavet secdeleri
- Mescid yapımına izin verilmesi
- Dırar mescidi ve Takva mescidi
- Peygamberlerin inşa ettiği dört mescit
- Mescitler Allah'ındır (Falancanın mescidi demek caiz midir?)
- Yeryüzü tamamen mescittir
- Kabe insanlar için güvenlik ve huzur kaynağıdır
- Mescitlerin hükmü de kabe gibidir
- Mescitlerde namaz için süslenmek
- Her ümmet için bir kıble vardır
- Mescid-i haram
- Müslümanların kıblesi Arabistan'dadır
- Kıble değişiminin etkileri
- Beytü'l-Makdis'in kıble oluşu
- Yahudilerin Müslümanların kıblelerinin Beytü'l-Makdis olmasına yönelik istekleri
- Yahudilerin çocuklarının bildikleri hakikat: Kabe'ye yönelme
- Yahudilerin kıble konusundaki hasedi
- Herhangi bir yöne namaz meselesi
- Yolculukta kıbleye yönelmek
- Kıbleyi bilme yolu
- Makâm-ı İbrahim

11. Zikir, Tesbih ve Dua

- Zikir nedir?
- Zikir nasıl ve ne zaman yapılır
- Namaz zikirdir
- Zikir itaattir
- Tesbih Allah'adır
- Dua
- Nida duadır
- Müminlerin cennetteki duası
- Dua ibadettir
- Dua imandır
- Her dua edene icabet edilir
- Allah dua etmeyene buğz eder
- Allah'a veya Rahmân'a dua etmek
- Dualarımız neden kabul olmaz?
- Müstecab dua,
- Dua her derde fayda verir (الدعاء ينفع مما نزل ومما لم ينزل)
- Duaya amin demek
- Her peygamberin kabul olunmuş duası vardır
- Hz. Peygamber'in bazı duaları

- İstiğfar ve tevbe duadır
- Kapsamlı bir dua (Bakara 2/201)
- Hamele-i Arş'ın duaları,
- Hz. İbrahim'in kendine, müminlere ve ebeveynine duası
- Hz. İbrahim'in kabedeki duası
- Talut ordusunun duası
- İlimde derinleşenlerin duası
- Müminlerin duası
- Asr-ı Saadet'ten sonra gelen müminlerin duası
- Ashâb-ı Kehf'in duası
- Akıl sahiplerinin duası,
- Eyyüb'ün (a.s.) duası,
- Nuh (a.s.)'ın duası
- Çocuk sahibi olmak için dua
- Sıkıntı anında dua
- Zekeriya (a.s.)'ın duası
- Zü'n-Nûn'un duası

12. Oruç ve Fıtır

- İslam'a oruç Yahudilerden mi gelmiştir?
- Ramazan ayı
- Oruç Müslümanlara ve diğer ümmetlere farzdır
- Oruç ve Sıhhat
- Ramazan gecelerinde yeme içme ve ilişkiye girme
- Orucun fecr ile başlaması
- Oruç sayılı günlerdir
- Hastalık ve yolculuk halinde oruç
- Visal orucunun haram oluşu
- Oruçta fidye
- Oruç gecesi ilişkinin eskiden haram oluşu
- Kadir gecesi
- Keffaret
- Zıhar keffareti
- Hata ile adam öldürme keffareti
- Yemin keffareti
- İhramlı iken avlanma keffareti
- İtikaf
- Mescidde itikaf,
- Fıtır sadakası
- Teşrik günlerinde oruç.

13. Yiyecek-İçecek

- Kurban
- Tezkiye (التذكية)
- Helal av
- Kara avının ihramlıya haram oluşu
- Deniz avı
- İhramlı iken ve Harem'de avlanma
- Temiz yiyecekler helaldir
- "Helal ve temiz olanı yiyin" (Bakara 2/168)
- Bazı istisnaları hariç en'âm (deve, sığır, koyun ve keçi) müslümanlara helaldir
- Bahire, sâibe, vasile ve hâm'
- el-Münhanika, el-Mevkûze, el-Müteraddiye, en-Natîha ve yırtıcı hayvanlar tarafından yenenler
- Ölmüş hayvan
- Domuz eti
- Kan yemek
- Kan yemek haramdır
- Haram kılınan yiyecekler
- Zor durumda kalan kişiler haram yiyecekleri yiyebilir
- Yiyecek için besmele çekme
- Ekinler ve yeşillikler (ez-Zurû' ve'l-Haḍrâ')
- Ekin yemişlerine örnekler
- Yemişler ve meyveler
- Gıda olarak hurma
- Ehl-i Kitabın yemeği Müslümanlara helaldir
- Akika gerekli midir (Sâffât 37/107)
- Bir kişinin yemeği iki kişiye yeter mi?
- Âmâlar da yemek konusunda eşittir
- Müslüman obur mudur?

14. Hac ve Umre

- Umre nedir, farz mıdır?
- Hac ve vacip oluşu
- Hacc'ı Hz. İbrahim mi Hz. Muhammed mi insanlara duyurdu?
- Haz belirli aylardadır
- İhram yasakları
- Hacca niyet
- Hac ve Umre Allah içindir
- Haccın faydaları
- Hacda iken takva en hayırlı azıktır
- Hac'da ilişki kötü söz ve tartışma yasaktır
- Şeâirullâh dinin tamamıdır
- Her topluluğun hac merasimi
- İhlal ve telbiye
- İfrad
- Temettû' ve Kırân haccı
- Umre ile haccı birleştiren kişiler

- Kıran haccı
- Kurbanı gerdanlamak ve ihrama niyet etmek
- İhramda av yapılmaz
- el-Beytü'l-Harâm Kabe'dir
- Kabe insanlar için Kıyâm'dır
- "el-Beytü'l-Atîk"
- İnsanlar için ilk mescid Kabe'dedir
- Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'in Kabe'nin temellerini yükseltmeleri
- Makam-ı İbrahim (Kabe'ye dahil mi?)
- Tavaf
- Safa ve Merve Allah'ın nişanelerindendir
- Arafat hac demektir
- Eyyâm't-Teşrîk
- Eyyâm-ı Ma'dûdât ve cemreler
- Eyyâm-ı Ma'lûmât
- On gece
- el-Haccü'l-Ekber el-Hacc'l-Asar
- (Hac'da) fidye
- Hacda hayvan boğazlama
- Hac'da kurban ve dağıtılması
- "el-Büdün" Allah'ın nişanelerindendir
- Hedy kurbanı
- İḥṣâr
- Saçı kesme ve kısaltma
- Tıraş kurbandan sonradır
- İhramlı iken zaruret halinde tıraş olma
- Kadınların haccı
- Hac mevsiminde ticaret

15. Zekat

15. MUÂMELÂT

1. İslam ve Siyaset (el-İslâmü's-Siyâsî)

- İslam devletinin esası olan ayet (Nisâ 4/58)
- İslam aşırı lüksün ve kibrin karşısındadır (Teraf, Mütref)
- Sınıflar arası dayanışma
- Bir işçi sınıfı terimi olarak "Mâ meleket eymânüküm"
- Kölelik değil de karşılıklı yardımlaşma olarak "es-Süḫra"
- Fakirlerin zenginler üzerinde hakkı vardır
- İnsanlar farklı farklıdır
- Allah bizleri gruplar halinde yaratmıştır
- Yönetim her topluluk için zorunludur
- Toplumlar ve yöneticilerin zulmü kendileri için helak sebebidir
- Kur'ân kavmiyetçiliğin karşısındadır
- Hilafet
- Şura
- Biat ve hür seçim
- Hz. Ebu Bekir'in hilafetine işaret ve delil
- Hz. Ebu Bekir Allah'ın değil Rasülün halifesidir
- Hilafet ayeti yöneticiler hakkında değil toplumlar hakkındadır
- Rıdvan biatı tarihteki ilk seçimdir
- Riddet irtidat edenler ve mürtedin hükmü
- Toplumun kalkınma yoluna iyi bir şekilde girmesi kamu oyunun oluşumu iledir (تغيير المجتمعات للأفضل بتحضير الرأي العا)
- Toplumların da fertler gibi ecelleri vardır
- Monarşi ve saltanat
- Yöneticilere hediye verme
- Kendisinden sonra halifelerin gelmesi Hz. Muhammed'in delillerindendir
- "Lâ Hükme lillah" sözünün yanlış anlaşılması
- "el-Erâzil ve'l-Erzelûn"
- Ulü'l-Emre itaat
- Yöneticiye sadece doğru yolda itaat edilir
- Yönetime talip olma
- Cahiliye hükümeti
- Yöneticilerin yakın çevresi ve istişare grubu
- Yönetici ve toplum eşitliği
- İnsanlar için derece üstünlüğü amel iledir
- Kur'ân ve yönetim, otorite sahipleri
- İnsanlar eşittir
- Aman dileme
- Zimmet, taahhüd ve emandır
- Cizye zekat ve savunma vergisidir

2. İslam ve Ekonomi (el-İslâmü'l-İktisâdî)

- Kenz, İnfak, Zekat, Sadaka, Harac ve Cizye
- Alışveriş ve Riba
- Miras
- Büyû, Emanetler, Borçlar ve Davalar

3. İslam ve Ceza Hukuku (el-İslâmü'l-Cinâî')

- Mükafat ve ceza İslam'ın bir unsurudur
- Kur'ân'da hadler nazariyesi
- Hırsızlık ayeti
- Hırsızlık ayetinde neden önce erkek, zina ayetinde neden önce bayan zikredildi
- "Hürmetler kısas kuralına tabidir" (Bakara 2:194)
- Kısasta denklik
- Suçun cezası misli iledir
- "Kim kötü bir iş yaparsa onunla cezalandırılır" (Bakara 2:123)
- Ceza kesp ile sabit olur
- Kan davalarında Müslüman ve kafir ayrımı yoktur
- Dokunulmazlık hakkı olan insanların öldürülmesi yasaktır
- "Kısasta hayat vardır" (Bakara 2:179)
- Fakirlik korkusuyla çocukları öldürmek
- Bir yakını öldürülen kişi kısas, affetmek veya fidye almak hakkına sahiptir
- Hata ile öldürme ve diyet
- Diyetin gerekliliği ve miktarı
- Uzuvlarda ve yaralamalarda diyet
- Diyet İslam'a hastır
- Himâle (الحمالة)
- Öldürme ve cezası
- Delilik ve ehliyet
- Kısas ve kaved
- Göz burun kulak ve dişte kısas
- Yaralamalarda kısas
- Vurmanın kısası
- Hapsetmek
- "Bana dokunmak yok!" (Tâhâ 20:97) bidat çıkarmanın cezasıdır
- Yol kesenler ayeti (Mâide 5/33)
- 'Ccelde, hapis ve eziyet ayetleri (Nisâ 4:15-16, Nûr 24:2)
- Livata
- Namuslu kadınlara iftira cezası
- Li'ân
- Zina hem İslam toplumunda hem de Dârü'l-Harb'de suçtur
- Zina işlememe üzerine Müslüman kadınların biatı
- Zina ve keffareti
- Recm Kur'ân hükmü müdür?
- 'Hırsız erkek ile hırsız kadın' ve 'Zina eden kadın ve zina eden erkek' ifadeleri
- Zinakar kadınla evlenen zinakardır
- el-Kavâde (Zinaya zorlama)
- Kazf
- Masum kimseleri suçlamak iftiradır
- İçki ve kumarda büyük günah vardır
- Beş günah (A'râf 7:33)
- Ceza açısından hür ve köleler
- Gabp/iğtisâb
- Anal ilişki

EK-4. *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye/Haşâişü's-suve*r'in Üçüncü Bölümüne Göre (en-Naẓmü'l-fennî fi'l-Kur'ân) Sûrelerin ve Âyet Gruplarının Başlıkları

❖ FATİHA:

- Allah'a övgü (1-4)
- Tek mabut olan Allah'a boyun eğme ve yardım kaynağı oluşunu bildirme (5)
- Yardım için Allah'a sığınma (6-7)

❖ BAKARA:

- Kur'ân vahyinin daveti (1-22),
- Kur'ân'ın vahiy mahsulü oluşunun temellendirilmesi (23-25),
- Yahudilerin ilk söylemlerine reddiye: Kur'ân sivrisinek örümcek gibi hayvanları darbı mesel olarak getirmesi (26-90),
- Yahudilerin ikinci söylemlerine reddiye: Sadece kendilerine vahiy edilene uymaları gerektiğine dair inançları (91-96),
- Yahudilerin üçüncü söylemlerine reddiye: Cebrail ve vahiy hakkındaki söylemleri (97-105),
- Yahudilerin dördüncü söylemlerine reddiye: Hz. Peygamber'in mucizesine yönelik karalamaları, mucize istekleri ve nesh (106-110),
- Yahudilerin beşinci söylemlerine reddiye: Yahudilerin ve Hristiyanların cennet ve kurtuluş hakkındaki iddiaları (111-117),
- Yahudilerin altıncı söylemlerine reddiye: Allah'ı görme ve onunla konuşma istekleri (118-134),
- Yahudilerin yedinci söylemlerine reddiye: Yahudi ve Hristiyanların sadece kendilerinin hak yolda oldukları ve kendilerine tabi olunması gerekliliği ile ilgili iddiaları (135-141),
- Yahudilerin sekizinci söylemlerine reddiye: Kıble değişikliği ile ilgili tartışmalar (142-177),
- Kısasın hükmü (178-179),
- Vasiyetin hükmü (180-182),
- Oruç (183-187)
- Haksız kazancın haram olması (188),
- Hilallerin durumu (189),
- Savaşmanın (Kitâl) hükmü (190-195),
- Hac ve Umrenin hükmü (196-214),
- Çeşitli ahkâm/hükümler (215-225),
- İlâ, İddet ve Talâk (226-237),
- Korku ve emniyet anında namazın hükmü (238-239),
- Eşlere vasiyetin hükmü (240),
- Boşanmış kadınların nafakası (241-242),
- Can ve mal ile cihada teşvik (infâk, ribâ, müdâyene, şahitlik vb.) (243-284),
- Sonuç/Kapanış: Müminlerin imanı, ihlasları ve güçlerinden fazlası ile sorumlu olmamaları. (285-286)

❖ ÂLİ İMRÂN:

- Allah hakkında gerekli sıfatlar (1-6),
- Hristiyanların birinci söylemlerine reddiye: Hz. İsa hakkındaki ifadeler ve Müteşabih ayetler (7-18),
- Hristiyanların ikinci söylemlerine reddiye: Hz. İsa'nın ilahlığı konusu ve İslam'a davet (19-64),
- Hristiyanların üçüncü söylemlerine reddiye: Hz. İbrahim'in onların dini üzere oluşu iddiası (65-78),
- Hristiyanların dördüncü söylemlerine reddiye: Hz. İsa'nın kendi ilahlığını emrettiği iddiası (79-92),
- Hristiyanların beşinci söylemlerine reddiye: Deve eti yemenin haramlığı iddiası (93-99),
- Hristiyanların iddiaları sonrası, dikkatli olmaları için Müslümanları motive (100-120),
- Uhud sonrası Müslümanları motive (121-189),
- Sonuç/Kapanış: Müminlere övgü, (190-200).

❖ NİSÂ:

- Başlangıç/Berâatü'l-Matla' (1)
- Yetim ve mâlî işlerden anlamayanlar hakkında hükümler (2-6),

- Miras hükümleri (7-14),
- Zina ve homoseksüelliğin hükmü (15-18),
- Kadınlar hakkında çeşitli hükümler (19-28),
- Mal ve can dokunulmazlığını ihlalin haram olması (29-33),
- Erkeklerin kadınlar üzerine kavvâm oluşu (34-35),
- Allah ve bazı kullara karşı yapılması gerekenler (tevhit ve iyilik), (36-42),
- Sarhoş ve cünüplerin namaza yaklaşmaları yasağı (43),
- Ehl-i Kitaba karşı dikkatli olma uyarısı (44-57),
- Çeşitli ahkâma devam (58-70),
- Savaş hükümleri (71-104),
- Yargıda taraf tutmanın yasak olması (105-126),
- Kadınlar hakkında diğer bazı hükümler (127-134),
- Şahitlikte taraf tutmanın yasak olması (135),
- Münafıklar ve Ehli kitab'ın durumlarını izaha devam (136-175),
- Kelâle (176).

❖ MÂİDE:

- Akitler ve menâsik (Hac ve umre sırasında yerine getirilen belirli davranışlar) hükümleri (1-5),
- Abdest ve teyemmüm (6),
- Antlaşmaları bozmama gerekliliği (7-11),
- Önceki topluluklardan Allah'a verilen sözlerini yerine getirmeyenler (12-40),
- Yahudi ve münafıkların anlaşmalara bağlı kalmamaları (41-86),
- Çeşitli hükümler (87-108),
- Sonuç/Kapanış: Ahirette, peygamberlere tabi olanların verdikleri karşılığın sorgulanması (109-120)

❖ EN'ÂM:

- Tevhit ve nübüvvetin ispatı (1-7),
- Müşriklerin tevhit ve nübüvvet hakkındaki ilk şüpheleri: Peygamberin melek olmasının gerekliliği ve şirk içeren düşünceleri (8-36),
- Müşriklerin tevhit ve nübüvvet hakkındaki ikinci şüpheleri: Hz. Muhammed bir gerçek peygamber ise üzerlerine azap gelmesinin gerektiği (37-90),
- Müşriklerin tevhit ve nübüvvet hakkındaki üçüncü şüpheleri: Hiçbir insana vahiy gelmediği (91-108),
- Müşriklerin tevhit ve nübüvvet hakkındaki dördüncü şüpheleri: Mucize istekleri (109-117)
- Müşriklerin helal ve haram konusundaki bir bidatlerinin iptali: (118-123),
- Müşriklerin tevhit ve nübüvvet hakkındaki beşinci şüpheleri: Peygamberin eşraftan biri olması gereği (124-135),
- Müşriklerin helal ve haram konusundaki bidatlerinin eleştirisi: (136-147),
- Müşriklerin tevhit ve nübüvvet hakkındaki altıncı şüpheleri: Şirk koşmalarına kaderi bahane göstermeleri (148-158),
- Sonuç/Kapanış: Hz. Peygamberin onlardan beri oluşu, müşriklerin tevhitten, Hz. İbrahim'in yolundan uzaklaşmaları (159-165).

❖ A'RÂF:

- Giriş: Sûre, vahyin önemini ve ona uymanın gereğini, önceki inkarcıların başlarına geleni ve âhiret gününde amellerin tartılacağı ifadeleri ile başlar. (1-9),
- Hz. Adem ve İblis kıssası (10-58),
- Hz. Nuh ve kavmi kıssası (59-64),
- Hz. Hud ve kavmi kıssası (65-72),
- Hz. Salih ve kavmi kıssası (73-79),
- Hz. Lut ve kavmi kıssası (80-84),
- Hz. Şuayb ve kavmi kıssası (85-102),
- Hz. Musa, Firavun ve İsrail oğulları kıssası (103-173),
- İlmiyle amel etmeyen alim kıssası (175-177),
- Sonuç/Kapanış: Hidayet ve dalalet Allah'ın elindedir, insanların ve cinlerin çoğu cehennemi hak eder, kıyametin vaktini Allah bilir, şirkin asılsızdır (178-206).

❖ ENFÂL:

- Ganimetlerin taksiminin Allah ve Rasûlüne bırakılması: (1-40),
- Ganimetlerin sarf yeri (41-75).

❖ TEVBE:

- Müşrikler ve Ehli Kitaptan bahis: (1-37),
- Münafıklar hakkında bazı meseleler (38-129).

❖ YÛNUS:

- Müşriklerin Kur'ân hakkındaki şüphelerinin çürütülmesi (1-36),
- Kur'ân'ın benzerini getirmeleri hususunda onlara meydan okuması/Tehaddî (37-56),
- Terğîb ve terhîb yoluyla onları Kur'ân'ı tasdik etmeye davet (57-98),
- Sonuç/Kapanış: Allah istese herkesin iman edeceği gerçeği, delillerin anlayışsızlara fayda vermemesi, rasül ve inananlar zafer müjdesi, şirkin asılsızlığı vb. (99-109)

❖ HÛD:

- Kur'ân'ın vahiy mahsulü oluşunu ispat: (1-24),
- Kıssalar ile Hz. Peygamberi motive etme: (25-99),
- Sonuç/Kapanış: Ahiret azabını hatırlatma, Hz. Peygamberin şüpheye düşmemesi ve yoluna devam etmesi gerektiği, O'nun ve müminlerin zalimlere meyil etmemeleri gerektiği, geçmiş milletlere tekrar kısa bir temas vb. (100-123).

❖ YÛSUF:

- Mukaddime (Kur'ân hakkında) (1-3),
- Yusuf kıssası (4-101),
- Sonuç/Kapanış (102-101).

❖ RA'D:

- Mukaddime (1-6),
- İnkarcıların Kur'ân hakkındaki ilk şüphelerinin reddi: Kur'ân dışında bir mucize istemeleri (7-26),
- İnkarcıların Kur'ân hakkındaki ikinci şüphelerinin reddi: Yine Kur'ân dışında bir mucize istemeleri (27-43)

❖ İBRÂHÎM:

- Kur'ân'ın nüzulünün imana teşvik ve küfürden sakındırma için oluşu: (1-3),
- Allah katından inen kitapların amaçlarının aynı olması (4-18),
- Müşrikleri korkutma ve özendirme (19-52).

❖ HİCR:

- Kur'ân'ın vahiy mahsulü oluşunu ispat: (1-27),
- Önceki inkarcıların haberleriyle müşriklerin korkutulması (28-84),
- Sonuç/Kapanış: Cezanın hatırlatılması, Hz. peygamberin teselli edilmesi vb. (85-99).

❖ NAHL:

- Şirk inancının iptali (1-23),
- Müşriklerin Kur'ân hakkındaki bir şüphelerinin reddi (24-34),
- Şirk inancının iptali hakkındaki bahse devam (35-37),
- Müşriklerin yeniden dirilme hakkındaki şüphelerinin reddi (38-42),
- Müşriklerin nübüvvet hakkındaki şüphelerinin reddi (43-50),
- Şirk türlerinin iptali konusuna devam: (51-100),
- Müşriklerin Kur'ân hakkındaki şüphelerine devam (101-111),
- Sonuç/Kapanış (112-128).

❖ İSRÂ:

- Mescidi Haram'dan Mescidi Aksâ'ya gece yürüyüşünün (İsrâ) ispatı: (1-8),
- İki mescidin kitapları (Tevrat ve Kur'ân) arasında mukayese (9-59),
- İsra olayının hikmetini izah (60-81),
- Kur'ân'ın faziletinin izahına devam (82-111)

❖ KEHF:

- Giriş: (1-8),

- Ashâb-ı Kehf kıssası (9-82)
- (Bu kıssaya bazı konular ve şu dört mesel ilave edilir: bahçe sahipleri, Dünya hayatı, Âdem ile İblis ve Hz. Musa ile döneminin âlimleri)
- Zülkarneyn kıssası (83-108),
- Sonuç/Kapanış (109-110).

❖ MERYEM:

- Bazı peygamberlerin kıssalarından iktibaslar (1-58),
- Peygamberlerin haleflerinin onların sünnetlerinden uzaklaşmaları (59-98),

❖ TÂHÂ:

- Sabra teşvik: (1-8),
- Hz. Musa kıssası (9-114),
- Hz. Adem kıssası (115-127),
- Sonuç/Kapanış: Müşrikleri uyarı ve Müminlere sabır tavsiyesi (128-135)

❖ ENBİYÂ:

- Hesaplarının yaklaşması ile inkarcıların korkutulmaları (1-47),
- Peygamberlerin kıssaları (48-91),
- Sonuç/Kapanış (92-112).

❖ HAC:

- Kıyamet gününün dehşetleri: (1-24),
- Savaş izni (25-78)

❖ MÜ'MİNÛN:

- Müminlerin kurtuluş şartlarının beyanı (1-22),
- Bazı peygamberlerin kıssaları (23-118).

❖ NÛR:

- Zinanın hükmü (1-3),
- İftiranın hükmü (4-26),
- Evlere girmenin hükmü/adabı (27-29),
- Yabancı kadın ve erkeklere bakmanın hükmü (30-31),
- Diğer çeşitli hükümler (İmkanı olmayanları evlendirmek, Kur'ân, nifak vb.) (32-57),
- Hizmetçiler vb. kimselerin evlere girmesinin hükmü (58-61),
- Toplantı meclislerinde toplanmanın hükmü (62-64)

❖ FURKÂN:

- Kur'ân'ın uyarı için indirilişi (1-40),
- Kafirlerin uyarıdan pay almayışı (41-77).

❖ ŞU'ARÂ:

- Kur'ân'ın şanına dikkat çekilmesi (1-191),
- Kur'ân'ın vahiy mahsulü oluşunun ispat edilmesi (192-227)

❖ NEML:

- Kur'ân'ın şanına dikkat çekilmesi (1-6),
- Peygamberler ve Salihlerin kıssaları ile müjde ve uyarı (5-58),
- Bu kıssaların ve kahramanlarının övülmesi (59-93)

❖ KASAS:

- Kur'ân'ın şanına dikkat çekilmesi (1-42),
- Kur'ân'ın vahiy mahsulü oluşunun ispatı (43-88),

❖ ANKEBÛT:

- Müminlerin dinleri uğruna imtihana tabi tutulmalarının hikmeti (1-44),
- Müminlerim imtihan esnasında yapmaları gerekenler (45-69)

❖ RÛM:

- Müminlere teselli (1-16),
- Müminlerin teselli olma yolları (Teşbih, zikr, İslam dininin fıtrat dini oluşu, yardımlaşma, kafirlerin dünyada bazı cezalara uğratılması vb. konular) (17-60)

❖ LOKMÂN:

- Kur'ân'ın hikmetli öğretilerini övme (1-11),
- Lokman'ın hikmetli öğretileri (12-19),
- İki hikmetin ortak hakikatlerine davet (20-34).

❖ SECDE:

- Kur'ân'ın vahiy mahsulü oluşu (1-17),
- Teşvik ve uyarı ile imana davet (18-30)

❖ AHZÂB:

- Zeyd b. Hârise'nin evlatlık olmasının iptali (1-27),
- Hz. Peygamber'in eşlerine tercih hakkı vermesi (28-36),
- Hz. Peygamber'in Zeyd b. Harise'nin boşadığı hanım ile evlendirilmesi (37-44),
- Hz. Peygamber'e bazı genel prensiplerin bildirilmesi (45-49),
- Eşleri ile ilişkisi konusunda Hz. Peygamber'in özel durumları (50-58),
- Eşlerinin ve diğer hanımlarının örtünmeleri konusundaki gerekliliklerin Hz. Peygambere bildirilmesi (59-73)

❖ SEBE':

- Müşriklerin Kıyamet gününe dair ilk itirazları (1-6),
- Müşriklerin Kıyamet gününe dair ikinci itirazları: yeniden dirilmeyi uzak görmeleri : (7-28),
- Müşriklerin Kıyamet gününe dair üçüncü ve dördüncü itirazları: kıyamet ne zaman diye sormaları ve Kur'ân'ın bildirdiklerine inanmamaları (29-42),
- Sonuç/Kapanış (43-54)

❖ FÂTIR:

- Sadece Allah'ın Hamd'e layık oluşu (1-8),
- Sadece Allah'ın Hamd'e layık oluşunun delilleri (9-45)

❖ YÂSÎN:

- Arapların uyarı için bir elçiye olan ihtiyaçları (1-12),
- Kafirlere azap etmeye Allah'ın kadir oluşunun ispatı (13-83)

❖ SÂFFÂT:

- Şirk inancının iptali (1-10),
- Müşriklerin uyarı ve teşvik edilmesi (11-148),
- Melekler ve cinlerin evlatlığının iptali (149-182)

❖ SÂD:

- Kafirlerin dünya ve ahiret azabıyla tehdidi (1-70),
- İnkar edenlerin cezalandırılacağı konusunda kadim söz. (71-88)

❖ ZÜMER:

- Veliler ve evlat gibi aracılar edinmenin yasaklanması.

❖ MÜ'MİN:

- Uyarı (terhîb) ve teşvike (terğîb) hazırlık (1-12)
- İbadeti Allah'a has kılma emri (13-54),
- Sûrenin uyarı ve teşvik ile kapanışı (55-85)

❖ FUSSİLET:

- Kur'ân'ın vahiy ediliş amacı (1-32),
- Kur'ân'ın kendisine çağırdığı amacın yüceliği (33-54).

❖ ŞÛRÂ:

- Bütün peygamberlerin İslam dini üzerinde ittifak etmeleri

❖ ZUHRUF:

- Allah'ın çocuk sahibi olmaktan beri oluşu konusuna hazırlık (1-14),
- Meleklerin Allah'ın çocukları oluşunun iptali (15-56),
- Hz. İsa'nın Allah'ın çacuğu oluşunun iptali (57-89).

❖ DUHÂN:

- Azap gününün gelişi

❖ CÂSİYE:

- Allah'ın varlığının ispatı (1-23),
- Dehriyye inancına reddiye (24-37)

❖ AHKÂF:

- Kafirlerin azap ile korkutulması

❖ MUHAMMED:

- Savaşa teşvik

❖ FETH:
- Hudeybiye barışının öneminin vurgulanması

❖ HUCURÂT:
- Müminlerin Allah'a ve peygambere karşı tavırları (1-5),
- Müminlerin kendilerine ulaşan haberler konusunda takınmaları gerekenler (6-8),
- Müminlerin toplum içi barışa teşvik edilmesi (9-18).

❖ KÂF:
- Azap ile uyarının pekiştirilmesi

❖ ZÂRİYÂT:
- Azap ile uyarının pekiştirilmesi

❖ TÛR:
- Azap ile uyarının pekiştirilmesi

❖ NECM:
- Cebrail'in vahiy getirmesi

❖ KAMER:
- Azap saatinin yaklaşması

❖ RAHMÂN:
- Allah'ın kullarına bahşettiği nimetlerin sayılması

❖ VÂKI'A:
- Uhrevi karşılıkların/durumların tafsilatı

❖ HADÎD:
- İmana ve Allah yolunda infaka davet

❖ MÜCÂDELE:
- Zıhar hühmü

❖ HAŞR:
- Nadîr oğulları savaşından bahis

❖ MÜMTEHİNE:
- Müşriklerle dostluğun yasaklanması

❖ SAF:
- Cihada teşvik

❖ CUM'A:
- İlim ile amel etmeye teşvik

❖ MÜNÂFİKÛN:
- Münafıkların muhacirler aleyhine komploları

❖ TEĞÂBUN:
- Dünya ve ahiret azabıyla uyarı

❖ TALAK:
- Talak ve iddet hükümleri

❖ TAHRÎM:
- Tahrim kıssası

❖ MÜLK:
- Allah'a imana davet

❖ KALEM:
- Hz. Peygamberi motive etme

❖ HÂKKA:
- Kıyamet gününün ispatı

❖ ME'ÂRİC:
- Azabın yaklaşması

❖ NÛH:
❖ Nûh kıssası

❖ CİN:
- Bazı cinlerin iman etmesi

❖ MÜZZEMMİL:
- Hz. Peygamberin davete hazırlanması

❖ MÜDDESSİR:
- Hz. Peygamberin davet görevine çağrılması

❖ KIYÂMET:
- Yeniden dirilmenin ispatı

❖ İNSÂN:
- Şeriatların insanoğlunun yücelmesindeki etkisi

❖ MÜRSELÂT:
- Azabın gerçekleşmesinin ispatı

❖ NEBE':
- Yeniden dirilmenin ispatı

❖ NÂZİ'ÂT:
- Yeniden dirilmenin ispatı

❖ ABESE:
- Davette insanlar arasında eşitlik

❖ TEKVÎR:
- Amellerden dolayı hesaba çekilmenin ispatı

❖ İNFİTÂR:
- Amellerden dolayı hesaba çekilmenin ispatı

❖ MUTAFFİFÎN:
- Ölçü ve tartıda hile yapmanın yasaklanması

❖ İNŞİKÂK:
- Ahiretin ispatı

❖ BURÛC:
- Müminlerin müşriklerin eziyetlerine karşı desteklenmesi

❖ TÂRIK:
- Amellerin kaydedildiğinin ispatı

❖ A'LÂ:
- Davet metodu

❖ ĞÂŞİYE:
- Sevap ve cezanın ayrıntıları

❖ FECR:
- Azabın ispatı

❖ BELED:
- Dünya'ya yönelik hırsın yerilmesi

❖ ŞEMS:
- İyiliklere özendirme isyanlardan sakındırma

❖ LEYL:
- [Allah yolunda] harcamaya teşvik ve cimrilikten sakındırma

❖ DUHÂ:
- Hz. Peygamberin desteklenmesi

❖ İNŞİRÂH:
- Hz. Peygamberin desteklenmesi

❖ TÎN:
- İslam'ın fıtrat dini oluşu

❖ ALAK:
- Hz. Peygambere davetin bildirilmesi

❖ KADR:
- Kur'ân'ın indiği gecenin fazileti

❖ BEYYİNE:

- Kur’ân’ın fazileti

❖ ZİLZÂL:
- İyilik yapmaya teşvik ve kötülük yapmaya karşı uyarı

❖ ÂDİYÂT:
- İnsanoğlunun şerre meyilli oluşu

❖ KÂRİ’A:
- Kıyamet günü amellerin tartılması

❖ TEKÂSÜR:
- Övünmenin yasaklanması

❖ ASR:
- Salih amel işlemeye teşvik

❖ HÜMEZE:
- Mal ile övünmenin yasaklanması

❖ FÎL:
- Ashâb-ı Fîl kıssası

❖ KUREYŞ:
- Yaz ve kış ticaret seyahati nimetini Kureyş’e hatırlatma

❖ MÂ’UN
- Mal konusunda cimriliğin yerilmesi

❖ KEVSER:
- Dinin mal ve evlattan daha önemli oluşu

❖ KÂFİRÛN:
- Kafirleri kendi hallerine bırakma

❖ NASR:
- Zafer ve dinin yayılması müjdesi

❖ MESED:
- Kafir kimseyi helak ile uyarma

❖ İHLÂS:
- Dinin sadece Allah’a has kılınması isteği

❖ FELAK:
- Yaratıkların şerrinden yalnızca Allah’a sığınılması

❖ NÂS:
- (Vesvese ile) ayartılmanın şerrinden yalnızca Allah’a sığınılması

EK-5. *Kur'ân Ansiklopedisi*'nin Kur'ân Muhtevası ile İlgili Maddeleri

1. Abartma
2. Abdest
3. Acbu'z-Zeneb [Ruh]
4. Acelecilik
5. Acem
6. Acıma, Şefkat ve Nezâket
7. Açık Kanıt [Beyyine]
8. Adak [Nezr]
9. Adâlet
10. Adam öldürme
11. 'Âd Kavmi
12. Âdem
13. Âdem oğulları
14. Adet ve adetli kadınla ilişki [Hayd]
15. Âfâk ve Enfüs ayetleri
16. Af ve Hoşgörü
17. Allah'ın Af ve Mağfireti
18. Ağlâl [Gulûl]
19. Âhiret
20. Ahiret Azabının Mahiyeti
21. Ahiret Terazisi [Mîzân]
22. Ahiretle ilgili Kur'an prensipleri [Kur'an prensipleri]
23. Ahlak
24. Ahsen-i Takvîm
25. Ahzâb Savaşı [Hendek Savaşı]
26. Aile
27. Akıl (عقل)
28. Akid (عقد)
29. Akraba (أقرباء)
30. Alak
31. Alay etmek (استهزاء)
32. Âlem (عالم)
33. Alışkanlık (اعتياد)
34. Allah
35. Allah'a bağlılık
36. Allah'a çocuk isnadı
37. Allah'a dayanma
38. Allah'a iftira
39. Allah'a sığınma [E'ûzu- İsti'âze]
40. Allah'a ve elçisine itaat
41. Allah'a yardım
42. Allah'ı görme
43. Allah'ın yasalarına uyma [Değişim değişimi gerektirir]
44. Allah'ın Şaşırtması [Hidâyet]
45. Allah'ın dilemesi (Meşîetullah)
46. Allah'ın düşmanlarına sır vermemek [Dostluk]
47. Allah'ın emri
48. Allah'ın fırsat vermesi
49. Allah'ın gelmesi
50. Allah'ın gücü (Mahv ve ispatı)
51. Allah'ın inananları savunması
52. Allah'ın indirdiği ile hüküm
53. Allah'ın kelamını tahrif [Tahrîf]
54. Allah'ın kelimeleri
55. Allah küfre razı olmaz [Rıza]
56. Allah'ın mekri
57. Allah'ın nimetleri [Nimet]
58. Allah'ın seçkin kulları
59. Allah'ın sınaması [Sınama]
60. Allah'ın yakınlığı
61. Allah'ın yaratışını değiştirme
62. Allah'ın yaratması
63. Allah'ı unutma
64. Allah'ın yardımı
65. Allah'ın yolları
66. Allah için borç verme
67. Allah Küfre razı olmaz [Küfür ve İsyan]
68. Allah sevgisi (Mahabbetullah) [Mahabbet]
69. Allah'tan korkma [Takva]
70. Allah'tan başke her şey fani [Allah]
71. Allah'tan başkası adına kesilen hayvan
72. Allah yolunda cihad
73. Allah yolunda Kıtâl (Savaş)
74. Allah yolunda infak
75. Allah yolunda öldürülenler
76. Altı gün
77. Altun buzağıya tapma
78. Amel defteri
79. Amellerin nura dönüşmesi [Eylemlerin tespiti ve izi]
80. Amellerin şekle bürünmesi [Eylemlerin tespiti ve izi]
81. Ana-babaya iyilik [Aile]

82. And içilenler
83. Andlaşmanın yerine getirilmesi [Ahd]
84. Arab-Arabî
85. Arabuluculuk
86. A'râf
87. Arafât
88. Arim
89. Arş
90. Arz-ı Mukaddes
91. Ashâb-ı Kehf,
92. Ashâbu'l-Yemîn
93. Ashâbu'ş-Şimâl
94. Astronomi [Gökler]
95. Aşağılık müşrikin vasfı [Müşrikler]
96. Aşırılık [Dinde aşırılık, İfrât]
97. Aşiyy
98. Âşûrâ günü
99. At
100. Av
101. Avret
102. Avukatlık
103. Ay [Güneş Ay]
104. Ayet
105. Âfâk ve Enfüs ayetleri
106. Ayın yarılması sorunu
107. Ayne'l-Yakîn
108. Ayrı kaplarda yeme
109. Ayrıntı ile uğraşma dine zarar verir
110. Azâb
111. Âzer
112. Azl
113. Azim
114. Ba's (Yeniden diriltme)
115. Bâbil
116. Bacaktan açılma
117. Bağy
118. Bahçe sahipleri
119. Bahîre
120. Bahse girme (Rihân, Murâhene)
121. Bal arısı ve bal
122. Barış
123. Bark
124. Basiret
125. Bast
126. Baş örtüsü [Örtünme]
127. Başa Kakma [Menn]
128. Başak rüyası ve yorumu
129. Başak temsili
130. Başkalarına saygı
131. Başkasının gizlisini araştırma
132. Başkasının nimetine göz dikme
133. Bâtıl
134. Bâtıl ile mal yemek
135. Bedene
136. Bedensel canlıların ölümlülüğü [Ölüm Ruh]
137. Bedeviler
138. Bedî' [Bid'at]
139. Bedir savaşı
140. Behîme
141. Bekarlık
142. Beled-i Emîn
143. Be'sâ'
144. Besmele
145. Bey'-Bey'ât
146. Beyân
147. Beyt
148. Beyyine
149. Bi'r-i Muattale
150. Bid'at, Bedî'
151. Biğâ
152. Bilene sorma
153. Bilmeyenler
154. Binitlere binerken okunacak dua [Dua, Vasıtaya binerken okunacak dua]
155. Bir milletin hepsi kötü olmaz
156. Birlik
157. Birr
158. Bitkiler-Ağaçlar
159. Borç [Deyn]
160. Boş söz
161. Boşama [Talâk]
162. Boşanan kadının i'âşe ve ibâtesi [Boşama]
163. Boşanan kadına müt'â [Boşama]
164. Bozgunculuk [Fesad]
165. Bölücülük ['Idîn, Birlik]
166. Bulut (Sehâb)
167. Burç
168. Bühtân
169. Büyü
170. Büyücüler [Musa]
171. Büyük günahlar [Günah]
172. Büyük peygamberler bölgesi

173. Büyüklere saygı
174. Cahiliyye gelenekleri [Dinleştirilen gelenekler]
175. Cahiliyyede Ahiret
176. Câlût
177. Can sağlığı [Sağlık]
178. Can Alma (Teveffî)
179. Canavarın Parçaladığı
180. Canların korunması
181. Canlı türleri birer ümmet
182. Câriyât
183. Câriye
184. Câsiye
185. Cebrail
186. Cehl
187. Cenaze ile ilgili hükümler
188. Cennet-Cehennem
189. Cesaret ve kahramanlık
190. Ceyb
191. Cezâ
192. Cibrîl [Cebrâîl]
193. Cibt
194. Cihâd [Allah yolunda cihâd]
195. Cihad finansı
196. Cilbâb
197. Cildin tazelenmesi
198. Cimrilik
199. Cin
200. Cin insan dostluğu [Cin]
201. Cinnet
202. Cinsel ilişki
203. Cinsel sapıklık [Lûtçuluk]
204. Cizye
205. Cûd (Cömertlik)
206. Cuded
207. Cûdî
208. Cuma namazı
209. Cumartesi
210. Cünüplük
211. Cüz-î İrade [İrâde]
212. Çalışma
213. Çevre kirliliği
214. Çıplak tavaf
215. Çiftlilik
216. Çocuk öldürme
217. Çok Ağlayanlar (Bekkâûn)
218. Çok evlenme sorunu
219. Çoklukla övünme
220. Dâbbe
221. Dağlar
222. Ḍalâlet
223. Danışma[İstişâre]
224. Darrâ'
225. Da'vet etmek
226. Davranışların sonucu [Eylemlerin sonucu]
227. Dâvûd (Aleyhisselâm)
228. Deccâl
229. Değişim için değişim gerekir
230. Dehr
231. Denizin açılması [Musa]
232. Denizlerin kaynatılması
233. Derilerin piştikçe tazelenmesi [Cild]
234. Devenin iğne ipliğinden geçmesi
235. Deyn (Borç)
236. Dikkatli olma
237. Dikmeler
238. Dilenme
239. Dil ile inkâr [İnkâr]
240. Dinâr-Kıntâr
241. Dîn
242. Din birliği
243. Dinde aşırılık
244. Dinde ayrılıkçılık, bölünmeler
245. Dinden dönme [İrtidad]
246. Dinde zorlama yoktur
247. Dine ve din kurallarına saygı
248. Din ve vicdan özgürlüğü
249. Dini hükümler
250. Dini keyfi yorumlama
251. Dini yozlaştırma [Dini keyfi yorumlama, Taklîd]
252. Dinin ruhu
253. Dinin tamamlanması
254. Dinin üç temeli
255. Dinle Alay Edenler
256. Dinlerin birbirini etkilemesi
257. Dinleştirilen gelenekler
258. Diri diri toprağa gömülen kız [Çocuk, Kız çocuğu]
259. Diyet
260. Doğa tasviri [Tabiat Tasviri]
261. Doğruluk
262. Doğru yol

263. Domuz eti
264. Dostluk, Kardeşlik
265. Dövmek (Kadını)
266. Du'â
267. Duhân
268. Durumları bilinmeyenler
269. Düğümlere üfleyenler
270. Dünyanın geçiciliği
271. Dünya'nın biçimi
272. Düşmana karşı da adil davranma
273. Düşmana sır vermeme
274. Düşünce özgürlüğü [Din ve vicdan özgürlüğü, İrâde]
275. Düşünceden sorumluluk [Sorumluluk]
276. Düşüncelerin açığa çıkma zamanı
277. Düşüncenin değeri [Akıl]
278. Düşünce birliği ve meslektaşlık dostluğu
279. Ebâbîl
280. Ebeveyne iyilik [Ana-babaya iyilik]
281. Ebrâr [Birr]
282. Ebrehe
283. Ebter
284. Ebu Leheb ve karısı
285. Ecel
286. Effâk [İfk]
287. Ehl-i Beyt
288. Ekonomi
289. Eksik ölçüp tartma [Ticarette doğruluk]
290. Elçilik (Risalet) [Peygamberlik]
291. Elest
292. El kesme [Hırsız eli kesme]
293. Elyesa'
294. Emanet
295. Emâniyy
296. Emir
297. Emr-i bi'l-Ma'rûf
298. En'âm
299. Enfâl
300. Enfüs ve âfak [Âfâk ve Enfüs]
301. En güzel ile savunma
302. Ergen çocuklar
303. Erhâm (Rahim)
304. Erkeğin yöneticiliği
305. Erzelu'l-Ömür
306. Esirler
307. el-Esmâu'l-Husnâ
308. Eşitlik
309. Eştât
310. E'ûzu-İsti'âze
311. Evlâd
312. Evladlığın kaldırılması
313. Evlenme
314. Evlere girmenin adabı
315. Evliyâ
316. Evren
317. Evrim [İnsanın yaratılışı]
318. Evs ve Hazreç
319. Eykeliler
320. Eylemlerin sonucu
321. Eylemlerin tespiti
322. Eyyüb
323. Ezân
324. Ezlâm
325. Fadl (Fazîlet)
326. Faiz [Riba]
327. Fakr
328. Fal [İstihare]
329. Fasl
330. Fatk
331. Fatr, Futûr [Fıtrat]
332. Fecr
333. Fedek [Ganimet, Hayber]
334. Felâh
335. Felak
336. Ferâiz ilmi
337. Ferâş
338. Ferc (فرج)
339. Fesâd
340. Feth
341. Fetret devri
342. Fetvâ
343. Fey'
344. Fırkacılık
345. Fısk (الفسق)
346. Fıtrat
347. Fil olayı
348. Fidye
349. Firavun
350. Firdevs
351. Fitne
352. Fuhuş
353. Furkan

354. Fütüvvet
355. Gaflet
356. Ganîmet
357. Garânîk olayı
358. Gayb
359. Gaybet (Gıybet)
360. Gayri Müslimlerle ilişki
361. Gazâ
362. Gazab (الغضب)
363. Gebelik
364. Gece ibadeti
365. Gece-gündüz ayetleri
366. Gece karanlığı
367. Gelenekçilik [Dinleştirilen gelenekler]
368. Gerçeği gizleme
369. Gerçek din
370. Gıdalar
371. Gizlice Kur'an dinleyenler
372. Gizli perde
373. Gökler
374. Gönül temizliği
375. Görgü kuralları
376. Göz değmesi [Nazar değmesi]
377. Gurûr
378. Gusül [Cünüp]
379. Güçlü olma
380. Günâh
381. Güneş, ay
382. Gün kavramı
383. Güvence verme
384. Güzel Ahlak [Ahlâk]
385. Güzel Eylemler Ömrü değerlendirir [Sâlih amel]
386. Güzel Şeyler [Tayyibât]
387. Güzel giyinme
388. Güzel söz
389. Ğâfir, Ğafûr
390. Ğamre
391. Ğasak
392. Ğavl
393. Ğays
394. Ğayy
395. Ğıslîn
396. Guduvv
397. Ğusâ
398. Ğulûl
399. Ğuluvv
400. Haberler
401. Hâbil- Ḳābil
402. Habis-Tayyib
403. Hac
404. Hacr (Kısıtlama)
405. Had
406. Hadîd
407. Hadîs
408. Hak
409. Hakkı ve sabrı tavsiye
410. Halef-Halife
411. Halk egemenliği
412. Halîl
413. Halk ve İhtiyar (Yaratma ve seçme) [Rabbin seçimi]
414. Hâm
415. Hâmân
416. Hamd
417. Hame-i Mesnûn
418. Hamiyyet
419. Hamr
420. Hanîf
421. Hannâs
422. Harâm ve Helâl
423. Haram olan kadınlar
424. Harama bakmama
425. Haram ayları
426. Haram olan etler
427. Haram olan eylemler
428. Harb
429. Hars
430. Hased
431. Hastalık ve tedavi
432. Hastalık hükümleri
433. Hastaya moral vermek
434. Hastaya okumak
435. Hasta yürekliler
436. Haşr
437. Haşyet
438. Hata ile adam öldürme [Adam Öldürme]
439. Hâteme'n-Nebiyyîn
440. Hava basıncı
441. Havariler
442. Haviye
443. Hayallerle avunanlar
444. Hayber savaşı

445. Hayd
446. Hayr
447. Hayırsız çocuklar
448. Hayırlı ümmet
449. Hayvanlar
450. Hayvanlara merhamet
451. Hayvanların haşri
452. Hayy
453. Hedy
454. Helâl yiyecekler [Gıdâlar]
455. Helali Haram etme
456. Hendek seferi
457. Her millete bir din verilmiştir.
458. Her ulusun belli bir ömrü vardır.
459. Her kente uyarıcı
460. Herkes yaptığının karşılığını görür [Sorumluluk]
461. Herkes yaptığından sorumlu [Sorumluluk]
462. Her peygambere inanma
463. Her şeyin kaderle yaratılması [Kader]
464. Her toplumda iyiler-Kötüler vardır
465. Hesâb
466. Hevâ
467. Hezimet
468. Hınzîr [Domuz eti]
469. Hristiyanlar
470. Hırs
471. Hırsızın elini kesme
472. Hîle-i Şer'iyye [Şer'î hîle]
473. Hicret
474. Hicrliler
475. Hidâd (Yas tutmak)
476. Hidayet
477. Hidn
478. Hikmet
479. Hilaller
480. Hilm
481. Hıyânet
482. Hizipleşmeler
483. Hizmetçiler
484. Hoşgörü
485. Hubuk
486. Hucurât
487. Hûd
488. Hudeybiye barışı
489. Hudû' ve Huşû'
490. Hul'
491. Hulûd
492. Humur
493. Huneyn savaşı
494. Hûrîler
495. Hurûf-i Mukattaa'
496. Husbân-Hisâb [Hesâb]
497. Husrân
498. Husûmet
499. Huşû'
500. Hutame
501. Hüdhüd
502. Hükm
503. Hümeze
504. Hürriyet
505. Hüsn-i Zan
506. İbadet
507. İblis
508. İbrahim
509. İbret-İtibar
510. İcâz-ı Kur'ân
511. İcmâ'
512. İctihad
513. İçgüdü
514. İçki yasağı [Hamr]
515. 'Îd
516. İddet
517. Idîn
518. İdris
519. İffet ve namusu koruma
520. İfk
521. İfk olayı
522. İftirâ
523. İftitah tekbiri
524. İhlas
525. İhrâm
526. İhsân
527. İhsâr
528. İhtilaf
529. İhtiyarlık
530. İki adem oğlu [Âdem]
531. İki cennet
532. İki meşrik-iki mağrib
533. İki mü'min grubu uzlaştırma [Barış]
534. İki ölme-iki dirilme
535. İki sekal
536. İkrâh

537. İktisâd
538. Îlâ
539. Îlâf
540. İlahi rahmet kimsenin tek elinde değildir [Tekelcilik]
541. İlhâd
542. İlhâm
543. İlk Muhacirler ve Ensar [Sahâbîler]
544. ‘İlm
545. İlimde râsih kitap ehli [Râsih alimler]
546. İlim verilenler
547. İlyâs
548. ‘İmâd
549. Îmân
550. Îmân gücü
551. İmanın artıp azalması
552. İmlâ
553. İmrân âilesi
554. İnce deriye yazılmış kitap
555. İncîl
556. İnfak [Allah yolunda infak, nafaka, sadaka]
557. İnsanın yaratılışı
558. İnsanın tek nefisten yaratılması
559. İnsanın eşinin kendisinden yaratılması
560. İnsana beyanın öğretilmesi
561. İnsanın cimriliği
562. İnsanın karakteri
563. İnsan istediğine ulaşır
564. İnsanın aceleciliği
565. İnsan ve cin şeytanları
566. İnsan ettiğini bulur
567. İnsanın sınanması
568. İnsanın zorluktan yaratılması
569. İnsanı izleyip koruyanlar
570. İnsanları çekiştirme [Ğaybet]
571. İnsanları küçümseme [Yoksulları küçümseme]
572. İnsanları rahatsız etme
573. İntihar
574. İrade
575. İrem
576. İrtidâd
577. Îsâ (A.)
578. Îsâr
579. İshāḳ
580. İslam
581. İsm [Günah ve Zenb]
582. İsmâ’îl
583. İsrâ ve Mi’râc
584. İsrâf
585. İsrailoğulları
586. İstebrak
587. İstıfâ [Seçkinler]
588. İsti’âze [E’ûzu-İsti’âze]
589. İstidrâc
590. İstiğfâr
591. İstihâre
592. İstihzâ [Alay etmek]
593. İstinbât
594. İstinkâf
595. İstircâ’
596. İstişâre
597. İstivâ
598. İsyân
599. İşçiye, hizmetçiye iyilik
600. İşkenceye uğrayanlar [Uhdûd]
601. İtâ’at
602. İtikad İlimleri
603. İ’tikâf
604. İyâb
605. İyiliği Emir, Kötülükten Men’ [Emr-i Bi’l-Ma’rûf…]
606. İyilik [Birr]
607. Ka’be [Beyt]
608. Kaba konuşmama
609. Kabir Hali
610. Kabir Ziyareti
611. Kader
612. Kadın Hakları
613. Kadın Erkek Eşitliği
614. Kadir Gecesi
615. Kâffe
616. Kainatın altı günde yaratılması [Evren]
617. Kahin
618. Kalâid
619. Kalb temizliği
620. Kan
621. Kanıta dayanma
622. Kâni’
623. Kanunlar, Kurallar
624. Görgü Kuralları
625. Kardeşlik

626. Karı-Koca ilişkisi [Kadın hakları, Kadın-erkek eşitliği]
627. Kari'a
628. Karn
629. Kârûn
630. Karye
631. Karz [Allah için borç verme]
632. Kasâme
633. Kasem
634. Katl
635. Katrân
636. Kavm
637. Kaynatılmış Deniz [Denizlerin kaynatılması]
638. Kaynuka
639. Kaypaklık
640. Kayyum
641. Kazâ
642. Kaza Umresi ('Umretu'l-Kaḍâ')
643. Kazf haddi
644. Keffâret
645. Kelâle
646. Kelime
647. Kendini düzeltmeyen düzeltilmez [Değişim için değişim gerekir]
648. Kendini savunma
649. Kendilerini sorumsuz sananlar [Yahudiler]
650. "Kendinizi öldürün" emri [Yahûdîler, İsrâiloğulları]
651. Kendini üstün görenler
652. Kenz
653. Kevser
654. Keyfine uyma [Aşırılık ve keyfî düşünceyi putlaştırma]
655. Kıble
656. Ḳışâş
657. Kıskançlık [Hased]
658. Ḳışşa
659. Ḳıssîs
660. Ḳıst-İḳsâṭ
661. Ḳıṭmîr
662. Ḳıyâdet [Mescidleri i'mar, Cahiliyye döneminde yönetim şekli]
663. Ḳıyamet
664. Kıyamet alametleri [Kıyamet]
665. Kıyamet depremi [Kıyamet]
666. Kıyamet duruşması [Âhiret, Kıyâmet]
667. Kıyamet saati [Kıyâmet]
668. Kıyamet sahnesi [Âhiret, Kıyâmet]
669. Kıyamet terazisi [Âhiret, Mîzân, Kıyâmet]
670. Kıyâs
671. Kızamık ve çiçek hastalığı [Fîl sûresi]
672. Kız çocuğu hakkında yanlış tutum
673. Kibir
674. Kitâb
675. Kitâb ehli [Kitâb]
676. Kitap ehline sorma [Kitâb]
677. Kitab'a varis olanlar [Kitâb, İsrailoğulları]
678. Kitab'ın sağdan verilmesi [Kitâb]
679. Kitap ehline yasal özerklik [Kitâb]
680. Kitab'dan bir pay verilenler [İsrâiloğulları]
681. Kizb [Doğruluk, Sıdk]
682. Komşu Hakkı
683. Konukseverlik
684. Korkaklık
685. Korku Namazı
686. Korunma, korunanlar [Takva]
687. Koşan savaş atları [At]
688. Kölelik sorunu
689. Kömür
690. Kötü ahlak [Ahlak]
691. Kötü arkadaş
692. Kötü lakap takma
693. Kötü zan besleme
694. Kötülük isteme
695. Kötülükten men' [Emri bi'l-Ma'rûf…]
696. Kralın rüyası ve yorumu [Yûsuf ve Ru'yâ]
697. Krallara mektuplar sorunu
698. Kulluk
699. Kul gözetim altında
700. Kumar [Meysir]
701. Kur'ân
702. Kur'an'ın Hedefleri
703. Kur'an'ı Kerimin evrensel mesajı
704. Kurayza oğulları
705. Kurb
706. Kurbâ
707. Kurban
708. Kurbanlık çocuk kim?

709. Kureyş
710. Kuruntuların dinleştirilmesi [Din haline getirilen gelenekler]
711. Kusursuz evren [Evren]
712. Kutub
713. Kuvvet hazırlama
714. Kuyruk sokumu
715. Küçümseme
716. Küfür ve isyan
717. Kürsî
718. Kürtaj [Azl, Çocuk öldürme, Haram olan eylemler]
719. Lanetli ağaç
720. Lağv
721. Lağv yemini
722. Lât
723. Lehv
724. Lemem
725. Lemh-i Basar
726. Lemz [“Hümeze” ve “Kötü Ahlâk”]
727. Lems (Kadınlara dokunma)
728. Levh-i Mahfuz
729. Leyâlî Zevâti’l-‘Aded [Hanîf, Kadir gecesi ve Vahy]
730. Leyletü’l-Kadr [Kadir Gecesi]
731. Li’ân
732. Lİbâsu’t-Takvâ
733. Livâta [Lûtçuluk]
734. Lokman
735. Lût
736. Lut kavmi [Lût]
737. Lutçuluk
738. Lüğûb
739. Lütuf, Latîf
740. Lümeze [Hümeze]
741. Ma’bedler [Mescid]
742. Ma’în
743. Manevi değer verasetle olmaz
744. Mağfiret
745. Mahabbetullah (Allah Sevgisi)
746. Mahşer [Haşr]
747. Mahv ve İsbât
748. Mâide [Sofra ve Îsâ]
749. Makām-ı Mahmûd
750. Mal yığma
751. Mala değil insana değer [Mal yığma]
752. Malın etkisi [Mal yığma]
753. Mâlî Konular [Ekonomi]
754. Mâlik
755. Marh-Afar (Sürtünme ile elektriklenme)
756. Maslahat
757. Maymun kılığına sokma (Mesh)
758. Mecliste yer açma
759. Mecnûn
760. Mecûs
761. Meğâfir meselesi
762. Mehdîlik
763. Mehr
764. Mekke
765. Mekke’nin fethi [Mekke ve Muhammed’in Gazaları]
766. Mekkelilerin korkusu [Mekke]
767. Mekr’
768. Mele’i A’lâ
769. Melek
770. Menât
771. Menn
772. Mer’â [Kömür]
773. Me’reb seddi [Arim]
774. Meryem
775. Mesâkîn [Miskîn]
776. Mescid
777. Mescid-i Haram ve Mescid-i Aksâ
778. Meseller
779. Mesh (مسح) [Abdest]
780. Mesh (مسخ)
781. Mesîh [Îsâ]
782. Meslektaşlık dostluğu [Düşünce ve meslektaşlık]
783. Meş’ar-i Harâm
784. Meş’eme Ashâb-ı [Ashâbu’ş-Şimâl]
785. Meveddet
786. Mevlâ
787. Mev’ûde [Kız Çocuğu ve Diri diri toprağa gömme]
788. Meymene [Ashâbu’l-Yemîn]
789. Meysir
790. Meyte [Haram etler]
791. Mısır
792. Mısır’dan ayrılan İsrailoğulları [İsrailoğulları]
793. Mîkâl

794. Mîḳât
795. Millet
796. Mi’râc [İsrâ]
797. Mirâs
798. Mîrâs engeli
799. Misafir-Ev sahibi ilişkisi [Konukseverlik]
800. Mîsâḳ
801. Miskîn
802. Misliyle Cezâ
803. Mizâh
804. Mizân
805. Mucize istekleri [Muhammed (s.a.v.)]
806. Muğîrât
807. Muhâddeh
808. Kur’an’a göre Hz. Muhammed (Hayatı ve Mücadelesi, Ahlakı, İbadet ve duaları, Gazaları/Hicret sonrası dönem)
809. Muhdes Zikir
810. Muhkem-Müteşabih
811. Muhsanât
812. Mukâ’
813. Muktesid
814. Muktesimler
815. Mukvîn
816. Munhanika [Haram etler]
817. Muntazar İmam [Mehdilik ve On iki İmam]
818. Murâbata
819. Murcifûn
820. Mûrisi Öldürme
821. Musâ (A.)
822. Musîbet
823. Mustalik oğulları savaşı [Muhammed]
824. Mutlular
825. Mübâhele
826. Mücâhidler [Cihâd]
827. Müellefe-i Kulûb
828. Mühlet verme
829. Mülkiyet Allah’ındır
830. Mü’minler
831. Münafıklar
832. Müslim [İslâm]
833. Müslümanların başkalarıyla ilişkileri
834. Müslüman toplumun vasıfları [İslâm]
835. Müşrikler [Şirk]
836. Müt’a
837. Müt’a nikahı
838. Müteredditye
839. Müteşabih
840. Müttakî
841. Müzik [Semâ’]
842. Nâdî
843. Nâdir oğulları yurdunun fethi
844. Nafaka
845. Nahl [Bal arısı]
846. Nahr
847. Nâka
848. Nakd [Ahde]
849. Nakîb
850. Namaz (Salât: الصلاة)
851. Namazda Fatiha okumak
852. Nankörlük [Küfür]
853. Nâs
854. Nasab
855. Nasârâ [Nasr, Hristiyanlık]
856. Nâsiye
857. Nasr
858. Nasûh Tevbe
859. Natîha
860. Nazar değmesi
861. Nebî [Peygamberler]
862. Necm’in Hevası
863. Necran Heyeti
864. Necvâ
865. Neffâsâti fi’l-‘Ukad [Düğümlere üfleyenler]
866. Nefr-Nüfûr
867. Nefs
868. Neml
869. Nesh
870. Nesî’
871. Neş’e-i Uhrâ
872. Nevm
873. Nezr (Adak)
874. Ni’met
875. Nifak [Münâfıklar]
876. Nikâh [Evlenme]
877. Nikâh bağıyla bağlanma [Mevlâ’l-muvâlât]
878. Nikah ile haram olan kadınlar [Evlenme, Haram olan kadınlar]
879. Nil
880. Niyyet

881. Nûh
882. Nûh tufanı [Nûh]
883. Nûr
884. Nüsük
885. Nutfe [İnsanın yaratılışı]
886. Nüşûz
887. "Oku!" emri
888. On emir
889. On dokuz sayısı
890. On iki Yahudi boyu yöneticisi
891. Organların tanıklığı
892. Orta namaz [Orta namaz]
893. Ortaklık
894. Oruç (صيام)
895. Öfkeyi yenme
896. Ölçü ve tartıda dürüstlük
897. Öldükten sonra dirilenler
898. Öldürme [Adam öldürme, Çocuk öldürme, Katl]
899. Ölüm
900. Ömür
901. Önyargı
902. Örf
903. Örtünme
904. Övme, Övünme
905. Özgürlük
906. Özü sözüne uymayanlar
907. Özürlülerin savaştan affı
908. Peygamberin yazması [Muhammed]
909. Peygamberlik (Nübüvvet, Risâlet)
910. Peygamberlik iddiası
911. Piyango
912. Prensipler
913. Rab
914. Rabbin emrinin gelmesi
915. Rabbin seçimi
916. Ra'd
917. Radâ' [Süt emzirme]
918. Rağbet ve Rehbet
919. Rahbanlık
920. Rahim sahipleri
921. Rahmân'ın kulları
922. Rahmet
923. Rakk [Rikk]
924. Ramazan
925. Rasad
926. Rasih alimler
927. Ratk [Gökler]
928. Ravâsiy [Dağlar]
929. Ravḍa
930. Recâ ve Havf
931. Recfe
932. Recm
933. Refâdet [Mescidleri İ'mâr, Cahiliyye döneminde yönetim şekli]
934. Refahın yayılması [Ekonomi]
935. Refref
936. Rehn
937. Resul [Peygamberler]
938. Ress (Aras)
939. Reyb
940. Reyn
941. Rezil Ömür
942. Rızâ
943. Rızık
944. Ribâ
945. Rîbât
946. Rics
947. Rikk
948. Rîş
949. Riyâ-Kendini beğenme
950. Ru'b
951. Rûh
952. Ruh gücü [Ruh]
953. Ruhbân [Rahbanlık]
954. Rûhu'l-Kudüs [Ruh]
955. Ruhun yeri [Ahiret, Vâkıa sûresi]
956. Rukye
957. Rûm
958. Rükn
959. Rükû'
960. Rüşd
961. Rüşvet
962. Rü'yâ'
963. Rü'yet
964. Rüzgarlar
965. Sa'âdet ve Şekâvet
966. Sâ'at
967. Sâbıklar
968. Sabır
969. Ṣabî
970. Ṣâbiîler
971. Saç-Sakal boyama [Süslenme]
972. Sadaka

973. Sadrın Şerhi
974. Safâ-Merve
975. Safh
976. Sâfinât
977. Sağduyu sahibi müminlerin vasıfları [Mü'minler]
978. Sağır-Dilsiz
979. Sağlık büyük ni'met
980. Sahâbîler
981. Sahife
982. Sâibe
983. Sâ'ika
984. Salât [Namaz]
985. Salât-ü Selâm
986. Saldırı [Dinde zorlama yok, Din ve Vicdan özgürlüğü]
987. Saldırganlara karşı savaş [Dinde zorlama yok, Din ve Vicdan özgürlüğü, Allah yolunda Kıtâl]
988. Sâlih-Semûd
989. Salih amel
990. Salsâl
991. Sâmirî
992. San'at (İslam'da ilim, düşünce ve sanat)
993. Sapık liderlere uyma
994. Sarf
995. Sarhoş iken namaz kılınmaz
996. Savaş [Harb]
997. Savm
998. Savma'a
999. Sa'y [Çalışma]
1000. Sayd [Av]
1001. Saygı [Tevâzû', Kibir, ve Yasak eylemler]
1002. Sebh [Tesbih]
1003. Seb-i Mesânî
1004. Sebâ
1005. Sebâ melikesi Belkîs
1006. Secde
1007. Seçkinler (Seleksiyon)
1008. Sefâhet
1009. Sefer
1010. Sekar [Sekar, Âhiret]
1011. Sekîne
1012. Sekr
1013. Sekretu'l-Mevt
1014. Selâm
1015. Semâ
1016. Semûd [Semûd]
1017. Serâb
1018. Serd-Serâbîl
1019. Sevgi [Mahabbet]
1020. Sıdk
1021. Sıddîk [Sıdk]
1022. Sıfatlar [Allah]
1023. Sınav
1024. Sırât
1025. Sırr
1026. Sırrı İfşâ
1027. Sidânet [Mekke]
1028. Sidre-i Müntehâ [Ru'yet]
1029. Sihir [Büyü]
1030. Sikayet [Mekke]
1031. Sifâret
1032. Silk
1033. Silm [Selâm]
1034. Sofra
1035. Sorgu
1036. Sorumluluk
1037. Sosyal farklılaşma
1038. Söz değil, iş önemli
1039. Sözde durma [Ahde Vefâ]
1040. Sû, Seyyie
1041. Suçu başkasına yıkma
1042. Suhriyyet [Teshîr, Alay etmek]
1043. Suhuf-i Muhahhere
1044. Sulb Terâib [İnsan]
1045. Sulh [Barış, Ulusal ve Uluslararası İlişkiler]
1046. Sûr
1047. Sûre
1048. Süleyman
1049. Sünnet-Sünnetullah
1050. Sürgün
1051. Sürtünme ile Elektriklenme [Marh-Afar]
1052. Süslenme
1053. Süt emzirme (Radâ')
1054. Sütün haram kılması
1055. Şa'b (Seçkinlik Sorunu)
1056. Şafak
1057. Şâhidlik
1058. Şaka [Mizah]

1059. Şarkı türkü
1060. Şaşkın kafirin durumu [Küfür]
1061. Şatr
1062. Şe'âirullah
1063. Şedîdu'l-Kuvâ
1064. Şefa'ât
1065. Şehîdlik
1066. Şehvetler
1067. Şeḳāvet [Saâdet ve Şekavet]
1068. Şekl
1069. Şekk
1070. Şems [Güneş-Ay]
1071. Şene'ân
1072. Şer
1073. Şer'î hîle
1074. Şerh-i Sadr [Sadrın Şerhi]
1075. Şeri'ât
1076. Şetet [Eştât]
1077. Şeytan
1078. Şımarma [Teref]
1079. Şî'a
1080. Şiir
1081. Şikâyet
1082. Şirâ
1083. Şi'râ Yıldızı
1084. Şihâb
1085. Şirk
1086. Şuayb
1087. Şûrâ [İstişâre]
1088. Şükür
1089. Şüphelerden sakınma
1090. Tab'
1091. Ta'bîr [Rü'yâ]
1092. Tahâret [Temizlik]
1093. Tafvîd
1094. Tâğût
1095. Tahrîf
1096. Tahrîm
1097. Tahyîr (Seçim, Tercîh)
1098. Tâibûn
1099. Taklîd
1100. Taksitle satış [Ribâ]
1101. Takvâ
1102. Takvîm
1103. Talâk
1104. Tâliyâti Zikran (Zikir okuyanlar)
1105. Tâlût
1106. Tams
1107. Târık
1108. Tarihi olaylardan ibret
1109. Tartışma
1110. Tatlı söz [Kaba konuşmama, En güzel ile savunma, Güzel söz]
1111. Tatlı ve tuzlu iki deniz
1112. Tavâf
1113. Tayr
1114. Tayyibât
1115. Ta'zîr
1116. Te'avvuz [İsti'âze]
1117. Tebâb [Ebu Leheb]
1118. Tebennî [Evlatlık]
1119. Tebettül
1120. Teblîğ
1121. Tebsıra [Basîret]
1122. Tebûk seferi
1123. Tecessüs
1124. Tedbîr
1125. Tedebbür
1126. Tedsiye (Kendini Aşağılatma)
1127. Tefekkür
1128. Tefrika [Birlik, Kardeşlik]
1129. Tefsir
1130. Teğâbün günü
1131. Teheccüd
1132. Tehlikeden sakınma
1133. Tek nefisten yaratma
1134. Tekbîr
1135. Tekelcilik
1136. Tekellüf-Teklîf
1137. Tekvîr
1138. Temettu' [Hac, Müt'a]
1139. Temizlik
1140. Temsîl [Misliyle mukabele)]
1141. Tenâdî günü
1142. Tenâsüh
1143. Terâvîh Namazı [Namaz]
1144. Tereddüd
1145. Teref (Şımarıklık)
1146. Terörizmin Cezası
1147. Tesbîh
1148. Teselli
1149. Teshîr
1150. Teslîmiyet ve İhlâs
1151. Teslis

1152. Tevazu’
1153. Tevbe
1154. Tevbe sadakası [Sadaka]
1155. Teveffî
1156. Tevekkül
1157. Tevellî [Velî]
1158. Tevhîd
1159. Te’vîl
1160. Tevkîr [Vekar]
1161. Tevrat
1162. Teyemmüm
1163. Tezkîr
1164. Tezkiye
1165. Tıraş
1166. Tırnaklı hayvanlar
1167. Ticaret
1168. Tîn
1169. Tirb
1170. Toplantı adabı [Görgü Kuralları]
1171. Toprak ve İslam
1172. Tubba’ kavmi
1173. Tûfân [Nuh Tufanı]
1174. Tuma’nînet-İtmi’nân
1175. Tûr
1176. Tuzak kurma [Mekr]
1177. Ubudiyyet (العبودية)
1178. Udhiye [Kurban]
1179. Ufuk
1180. Ufuklar ve nefisler âyetleri
1181. Uhdûd
1182. Uhud savaşı
1183. Ulusal ve uluslararası ilişkiler
1184. Uluvv (العلوّ)
1185. Ummu’l-Kurâ [Mekke]
1186. Umre
1187. Umut
1188. Unutma
1189. Urcûn [Güneş-Ay]
1190. Urve
1191. Uslandırmak için uyarı ve sıkıştırma
1192. Uslanmayanlar düzeltilmez
1193. Uyarma
1194. Uydurmacının karakteri
1195. Uydurmaların dinleştirilmesi
1196. Uyku [Nevm]
1197. ‘Uẕr
1198. ‘Uzzâ
1199. Ücret
1200. Üç aylar ve kandiller
1201. Üç grup insan
1202. Üç karanlık
1203. Ültimatom
1204. Ülü’l-Emre itaat
1205. Ümmet
1206. Ümmî
1207. Ümmü Cemîl [Ebuleheb]
1208. Ümniye [Emâniyy]
1209. Üreme
1210. Üreme organları
1211. Üstüne and içilenler [And içilenler]
1212. Üsve
1213. Va’d
1214. Vâdî
1215. Vahşi hayvanların haşri
1216. Vahy
1217. Vakar
1218. Vakı’a
1219. Vakıf
1220. Vakit
1221. Vakud
1222. Vasıtaya binerken du’â
1223. Vasîle
1224. Vasiyy [Vasiyyet]
1225. Vasiyyet
1226. Va’z
1227. Vech
1228. Vedd [Vedd]
1229. Veda’ haccı [Hac]
1230. Vafâ [Ahd, Teveffî]
1231. Vehb (Hibe)
1232. Vehn
1233. Vehy-Vâhiye
1234. Vekîl [Tevekkül]
1235. Velâyet
1236. Vergi
1237. Vesîle
1238. Vesm
1239. Vesvese
1240. Veted
1241. Vetr
1242. Veyl
1243. Vezn [Mîzân]
1244. Vicdan özgürlüğü [Dinde Zorlama yoktur, Din ve Vicdan özgürlüğü]

1245. Vikaye [Muttaki ve Takva]
1246. Virâset [Mîrâs]
1247. Vizr
1248. Vücûb
1249. Vücûd
1250. Vüdd [Meveddet]
1251. Vüld [Vüld]
1252. Vürûd
1253. Vüs'
1254. Yabancı sözleri kitabın sözlerine benzetme
1255. Yabancılarla ilişki [Dostluk, Uluslararası ilişki]
1256. Yağmur
1257. Yağmur duası
1258. Yahudiler [İsrâîloğulları]
1259. Yahudi kalelerinin fethi [Hayber Fethi]
1260. Yahudilik
1261. Yahyâ
1262. Yakîn
1263. Yakma (إحراق)
1264. Ya'kûb
1265. Yakın yerden çağırma
1266. Yaklaşan azab zamanı
1267. Yalan yemîn ve şâhitlik
1268. Yalanlayıcıların durumu
1269. Yaratma
1270. Yaratılışın amacı
1271. Yaratıp yol gösterme
1272. Yardımlaşma
1273. Yardıma öncülük
1274. Yardımda ihlas şarttır [Yardım]
1275. Yarışma Ödül [Piyango]
1276. Yasak Meyva
1277. Yaşama hırsı
1278. Yaşlı kadınların kıyafeti [Örtünme]
1279. Ye'cûc-Me'cûc
1280. Yedi Arz [Gökler]
1281. YediGök [Gökler]
1282. Yekaza (اليقظة)
1283. Yemen'de inananlara işkence [Uhdûd]
1284. Yemîn
1285. Yemin edilenler [And İçilenler]
1286. Yemin kardeşliği
1287. Yeminin sorumluluğu
1288. Yeniden diriltme (Ba's) [Ba's ve Ahiret]
1289. Yerin ağırlıklarını çıkarması [Kıyâmet]
1290. Yerin-göğün yaratılması [Gökler]
1291. Yetîm
1292. Yıkanma [Cünüp]
1293. Yıldızlar
1294. Yoksul ve yetimleri kırmama
1295. Yoksulları küçümseme
1296. Yumuşak huyluluk [Acıma, Şefkat ve Nezâket]
1297. Yûnus
1298. Yûsuf
1299. Yüce Dîvân Duruşması
1300. Yüsr
1301. Zâd
1302. Zafer
1303. Zafer va'di
1304. Zâhir ve Bâtın ilmi
1305. Zahr [Zâhir-Zıhâr]
1306. Zakkum ağacı
1307. Zaman
1308. Zamanın izafiliği [Gün Kavramı]
1309. Zann
1310. Zan ile din olmaz
1311. Zarar
1312. Zayıflık
1313. Zayıf karakterliler
1314. Zayıfları koruma
1315. Zebâniyeh
1316. Zebûr
1317. Zeheb
1318. Zekât
1319. Zekeriyyâ
1320. Zelle
1321. Zelzele
1322. Zenb
1323. Zenginlik-Dünya malı
1324. Zevc
1325. Ẕevḳ
1326. Zeyd-Zeyneb olayı [Evlatlığın kaldırılması]
1327. Zeytun [Tîn, Tûr]
1328. Zeyn [Zînet]
1329. Zıhâr
1330. Zıll

1331. Zikir
1332. Zimmet
1333. Zinâ
1334. Zinâ iftirası [Kazf]
1335. Zinet ve güzel rızıklar [Süslenme, Rızık]
1336. Zinet yerleri [Örtünme]
1337. Ziraat
1338. Zorlama ile din olmaz
1339. Zorbaların sonu [Küfür ve İsyân]
1340. Zuhruf
1341. Zulüm
1342. Zûr
1343. Zühd
1344. Ẕü'l- Ḳarneyn
1345. Zü'l-Kifl
1346. Züll
1347. Zü'n-Nûn [Yûnus]
1348. Zürriyyet
1349. 'Acuz
1350. Adâlet (2)
1351. Adâvet
1352. Aded [Sayı boyutu]
1353. Âdet-avdet
1354. Ahlâk
1355. 'Akıb (عقب)
1356. Akîm
1357. 'Akr-'Ukr
1358. Âl (Ehl-i Beyt'e ek)
1359. Amd
1360. Amel
1361. Arḍ (الأرض)
1362. 'Arz
1363. 'Ârî
1364. Aṣb
1365. Aṣr
1366. 'Aşâ ['Aşiyy]
1367. Aşer
1368. 'Avl
1369. 'Avn
1370. Avz [E'ûzu-İsti'âze]
1371. 'Ayş-Maîşet
1372. 'Ayn
1373. Bahr [Deniz]
1374. Batn
1375. Bedl-Tebdîl
1376. Bedr
1377. Beka
1378. Belâ
1379. Berâet
1380. Bereket
1381. Berzah
1382. Beşer
1383. Betk
1384. Binâ-Mesken
1385. Buğz
1386. Burhân
1387. Câr, Civâr
1388. Cedel
1389. Cem'
1390. Cemel [Hayvanlar]
1391. Cenh-Cünâh
1392. Cesed
1393. Cild
1394. Cühûd
1395. Cürm
1396. Dahik
1397. Dahv [Arz, Dünyanın biçimi]
1398. Dâr
1399. Dayf
1400. Deniz
1401. Derece
1402. Derk-İdrak
1403. Ders
1404. Devlet
1405. Dinler arası diyalog ve Tartışma
1406. Dirayet
1407. Dübür
1408. Düğün [Nikâh, Evlenme]
1409. Dühn-Müdâhene
1410. Dülûk
1411. Ebak
1412. Ebed
1413. Ecc-Ücâc
1414. Ecr
1415. Edeb
1416. Elem
1417. Ereb
1418. Eser
1419. Eym
1420. Ezâ-Eziyet
1421. Fadd-Fıdda
1422. Fazîlet
1423. Fark

1424. Favd
1425. Feḍâ-Efḍâ
1426. Fenâ-Bekâ [Vücûd]
1427. Ferah
1428. Fevk
1429. Fevz
1430. Fey’
1431. Feyz (الفيض)
1432. Fıkıh
1433. Fie
1434. Fikir ve Tebeddür
1435. Firâset
1436. Fuâd
1437. Fülk
1438. Fütüvvet ahlakı [Fütüvvet]
1439. Ğabn[Teğâbün Günü]
1440. Ğadr
1441. Gaflet (maddesine ek)
1442. Ğafr-Mağfiret [Ğâfir-Ğafûr]
1443. Ğanem [Hayvanlar]
1444. Ğark (İstiğrâk)
1445. Ğaşy-Ğaşiye
1446. Gaybet ve huzur
1447. Ğavr
1448. Ğayd
1449. Ğayz
1450. Ğill-Ağlâl
1451. Ğinâ [Zenginlik]
1452. Ğurbet
1453. Ğurm
1454. Haber
1455. Ḥabr
1456. Hades [Hâdis, Vücûd]
1457. Hak ve Hakîkat
1458. Halk
1459. Hall-Helâl
1460. Haml
1461. Harec
1462. Harf
1463. Hasâd
1464. Hasım
1465. Hasr [İhsâr]
1466. Hatâ
1467. Havd
1468. Havf
1469. Havl
1470. Havr [Havârîler]
1471. Hayâ
1472. Hayat
1473. Hayl [At]
1474. Helâk-Tehlüke
1475. Heybet ve Üns
1476. Hıfz
1477. Hısn
1478. Hicâb
1479. Hidâ [Aldatma]
1480. Hikmet ve mafiret
1481. Hilf
1482. Hitabet-Güzel konuşma
1483. Hizb [Hizipleşmeler]
1484. Hubb [Muhabbet]
1485. Huluk [Ahlak]
1486. Husn
1487. Hüz’ (الهزء)
1488. Hüzn
1489. İbrâm
1490. İfrit
1491. İhtiyac
1492. İlahi dinlerdeki ruh birliği
1493. İlim
1494. İmsâk
1495. İnâbe
1496. İnsâ [Nesh]
1497. İrfân
1498. İslâh
1499. İsmet
1500. İstikamet
1501. İsyan
1502. İşâ
1503. İ’tisâm [İsmet]
1504. İtmi’nân [Tume’nînet]
1505. İzn
1506. İzzet
1507. Kabir ziyareti
1508. Kabl-Kabul
1509. Kabz ve Bast
1510. Kadın hakları (maddesine ilave)
1511. Kâffe (2)
1512. Kalb
1513. Kalb kasveti [Kalb temizliği]
1514. Kald-Kılâde
1515. Kamer [Ay]
1516. Kanâ’at [Kâni’]
1517. Kandiller [Üç ay]

1518. Karâr
1519. Karn-Karîn
1520. Kary [Karye]
1521. Kasas (Kıssa maddesine ilave)
1522. Kasd
1523. Kasm
1524. Kasr
1525. Kasvere [Hayvanlar]
1526. Kavl
1527. Kazâ
1528. Kelb [Hayvanlar]
1529. Kemal
1530. Kerâmet
1531. Kerem
1532. Kesb
1533. Keyd
1534. Keyl (Ölçü) Birimleri [Sayı Boyutu]
1535. Kıssîs
1536. Kifl-Kefalet
1537. Kinn
1538. Kitâb (Önceki maddeye ilave)
1539. Kuds
1540. Kunût
1541. Kurb ve Bu'd
1542. Kût
1543. Ku'ûd
1544. Kuvvet
1545. Külfet [Tekellüf-Teklif]
1546. Küsuf-Husûf
1547. Lahn
1548. Lakab [Alay etmek]
1549. Ledün
1550. Levm
1551. Libâs
1552. Likâ-Mülâkat
1553. Lütuf
1554. Mahv ve İsbât
1555. Maraḍ
1556. Medîne
1557. Mekan
1558. Menî [İnsanın yaratılışı]
1559. Metâ'
1560. Mevt [Ölüm]
1561. Meyl
1562. Mizâh
1563. Mu'cize
1564. Murâkabe ve Muhâsebe
1565. Muvâfakat
1566. Mülk
1567. Münker
1568. Nahr [Kurban]
1569. Nakîb
1570. Nasr (Allah'ın yardımı maddesine ek)
1571. Nazar
1572. Nazar değmesi [Göz değmesi]
1573. Nebe'
1574. Necm
1575. Necs
1576. Nefel-Nâfile
1577. Nefes
1578. Nefha
1579. Nefḫa
1580. Nehir
1581. Nehy
1582. Nekr-İnkâr
1583. Neseb-Nisbet
1584. Nesf
1585. Nesil
1586. Neşr
1587. Nezf
1588. Nısf-İnsâf
1589. Nidâ
1590. Nisyân
1591. Nush
1592. Nutk
1593. Nüks
1594. Nüzûl
1595. Oruca ek
1596. Öğretim-Eğitim
1597. Rahm [Rahmet, Rahim Sahipleri]
1598. Rakb [Murâkabe-Muhâsebe]
1599. Rağbet ve Rehbet
1600. Rahbanlık (2)
1601. Recfe
1602. Redf
1603. Ref'
1604. Remy
1605. Resh-Rüsûh [Râsih alimler]
1606. Ri'âyet
1607. Rihlet
1608. Rizâ
1609. Rizk [Süslenme ve Güzel rızıklar]
1610. Rukâd-Merkad

1611. Rücû’
1612. Rükn
1613. Sadr
1614. Safv [Istıfâ]
1615. Sahb (الصحب)
1616. Sanem
1617. Sayı boyutu
1618. Sebeb
1619. Sebh [Tesbih]
1620. Sefr [Sifâret]
1621. Sefine
1622. Sehâ, Cûd, İsâr, Tama’ -ve karşıtları:- Hırs, Mal ve Mevki sevgisi
1623. Sekr ve Sahv
1624. Semâ’ [Gök]
1625. Setr ve tecelli
1626. Seyahat
1627. Seyr [Seyahat]
1628. Silm [Barış, İslam]
1629. Sirkat [Hırsızlık]
1630. Spor
1631. Suâl [Dilenme]
1632. Suhuf
1633. Sulh [İslâh]
1634. Sultân
1635. Süfl-Süflâ
1636. Şer
1637. Şifa
1638. Şuhh [Cimrilik]
1639. Tazarru’
1640. Ta’zîr
1641. Teba’-İttibâ
1642. Tecdîd
1643. Tecrîd ve Tefrîd
1644. Tedâvî
1645. Telvîn ve Temkîn
1646. Tereddüd
1647. Tevfîk
1648. Tezkire ve İnabe
1649. Tilavet
1650. Ubudiyyet
1651. Ucub
1652. Üç aylar
1653. Uryân [‘Ary]
1654. Yeme-Yedirme [Yoksullara Yardım]
1655. Add (عضّ: Pişmanlıktan veya öfkeden Parmak ısırmak)
1656. Aded [Sayı boyutu]
1657. Ağaç [Tabiat tasvirleri]
1658. Amâ (العمى)
1659. Amd [İmâd]
1660. ‘Amm, ‘Amme
1661. Anâ
1662. Antropoloji
1663. Antropomorfizm
1664. Arkeoloji
1665. Asâ
1666. Ashâb-ı Ress [Ress]
1667. Ayb
1668. Âyet
1669. ‘Ayl [‘Avl]
1670. ‘Azib [Âzib]
1671. Cû’ (Açlık)
1672. Çağdaşlık
1673. Deprem [Zelzele]
1674. Devlet Yönetimi
1675. Dilin Adabı [Lisanın Adabı ve Afetleri, Hitâbet]
1676. Eğitim [Öğretim ve Eğitim]
1677. Esatir [Satır]
1678. Estetik
1679. Evrensel Mesaj [Kur’ân’ın Evrensel Mesajı]
1680. Fahr-İftihar
1681. Firar
1682. Ğabr
1683. Ğarâm
1684. Ğıybet [Gaybet]
1685. Ğurfe
1686. Ğurûb
1687. Had (2)
1688. Harûn
1689. Hayvanlar (maddesine ilave)
1690. Hızır [Musa]
1691. Hurâfe
1692. Işık [Nur]
1693. İhtiras [Hırs]
1694. İllıyyîn
1695. İmâret [Ömür]
1696. İmtiyâz
1697. İslam Davet (Misyonerlik) Örgütü
1698. İsrailiyyat (ile ilgili bazı meseleler)
1699. İvec
1700. Kadem

1701. Kadr [Kader]
1702. Kalem
1703. Kapı (Bâb)
1704. Karanlık [Zulüm]
1705. Kavl
1706. Kazâ (2, maddesine ek)
1707. Kelâm [Allah'ın kelimeleri, Kur'ân]
1708. Ketm [Gerçeği gizleme]
1709. Koku
1710. Komünikasyon (İletişim)
1711. Kummel [Hayvanlar]
1712. Kur'
1713. Kur'an'da Diyalog ve Örnekleri
1714. Kur'an'daki Yeminler
1715. Kürh [İkrâh]
1716. Lahd [İlhad]
1717. Lecc-Licâc
1718. Lehy [Lehv]
1719. Levn
1720. Leyn
1721. Lisân
1722. Lisânın Âdâbı ve Âfetleri
1723. Lu'b [Lehv]
1724. Lübb
1725. Matar [Yağmur]
1726. Meded
1727. Misl [Mesel]
1728. Mu'tarr
1729. Nâr
1730. Nekâl
1731. Okuma [Oku Emri, İlm, İmlâ]
1732. Renk [Levn]
1733. Sabah
1734. Sahk (سحق)
1735. Satır
1736. Savâb (صواب)
1737. Savt-Sayha
1738. Sebt [Cumartesi Yasağı]
1739. Sefere
1740. Seher
1741. Seka
1742. Selem
1743. Selm
1744. Semen
1745. Semin, Siman
1746. Seny, Tesniye
1747. Sevâb
1748. Sevk
1749. Sırat Köprüsü [Sırât, Hurâfe]
1750. Siccîl
1751. Sihir [Büyü]
1752. Sosyal Dayanışma [Yardım, Yoksullara Yardım]
1753. Sözlü Konuşma [Komünikasyon]
1754. Suâl
1755. Sûre (2)
1756. Sürâ (السُرى)
1757. Şark
1758. Şart
1759. Şedd-Şedîd
1760. Şetet
1761. Şey'
1762. Şibh
1763. Şikak
1764. Şürb
1765. Ta'âm
1766. Tabak
1767. Tabî'at Tasvîri
1768. Tahrif (Çarpıtma)
1769. Tâkat
1770. Takvîm
1771. Tama'
1772. Taraf
1773. Tarih
1774. Tarîk, Tarîkat
1775. Tav' [İtaat]
1776. Tecdîde ek
1777. Tıb [Tedavi, Düşünce ve İlim]
1778. Toplum [Kavim]
1779. Tûbâ [Tayyibât]
1780. Tuğyân
1781. Tulû'
1782. Türâb
1783. Unuk
1784. Urûc
1785. Uzeyr
1786. Hâtemü'l-Evliyâ Meselesi ("Velâyet"e ek)
1787. Vicdan Özgürlüğü [Din ve Vicdan Özgürlüğü]
1788. Yazma [Kalem, Satır, İmlâ]
1789. Yed (El)

EK-6. *Kur'an-ı Kerim Ansiklopedisi*'nin Kur'ân Muhtevası ile İlgili Maddeleri

1. Adem
2. Adl
3. Ahd
4. Ahiret
5. Ahmed
6. Ahzâb savaşı
7. Âlemin
8. Amel
9. Amel-i salih
10. Âyet
11. Âyetül Kürsi
12. Bağy
13. Basiret
14. Bedir
15. Berzah
16. Besmele
17. Bey'at
18. Beyyine
19. Cibrîl
20. Cihad
21. Din
22. Dua,
23. Dünya
24. Ebeveyn
25. Ehli beyt
26. Emanet
27. Emmâre
28. Evvâh
29. Fesad
30. Fıtrat
31. Ğâr
32. Hac
33. Hamd
34. Hamr
35. Hanîf
36. Haşr
37. Hevâ
38. Hicret
39. Hidâyet
40. Huşû
41. İbadet
42. İkrâh
43. Îsâr
44. İslam
45. İstikbar
46. İsra
47. İsraf
48. İstiâze
49. İstiz'af
50. Kasvet
51. Kesret
52. Kıyamet
53. Kitab
54. Kur'ân
55. Kurbâ
56. Lağv
57. Levvâme
58. Leyl
59. Makam-ı mahmûd
60. Marziye
61. Miraç
62. Misak
63. Muhammed
64. Muhkem
65. Mutmainne
66. Mübâhele
67. Mülheme
68. Müteşabih
69. Müstez'afûn
70. Nebî
71. Nefs
72. Rabb
73. Raziye
74. Riba
75. Salât
76. Sıbğatullah
77. Sırat-ı müstakim
78. Sidre-i münteha
79. Sûre
80. Sünnetullah
81. Şehvet
82. Şiir
83. Şuhh
84. Tahrîm
85. Tasliye
86. Tearuf
87. Teâvün
88. Teheccüd
89. Tekâsür
90. Teref
91. Teshîr
92. Tevbe
93. Ulül azm
94. Vesile
95. Zeyd
96. Zina
97. Zulüm

EK-7. *Kur'ân-ı Kerîm Ansiklopedisi*'nin (Bardakoğlu v.dğr.) Kur'ân Muhtevasına Dair Maddeleri

1. Abd
2. Abdest
3. Âdâb
4. Âd kavmi
5. Ad takma
6. Adak
7. Adalet (adl)
8. Adam öldürmek
9. Âdem,
10. Af
11. Ağaç
12. Ahd
13. el-Âhir
14. Ahiret
15. Ahkâm
16. Ahlâk
17. Ahmed
18. Âişe
19. Akabe
20. Akıl
21. Akid
22. Akraba
23. Âlem
24. Alîm
25. Allah
26. Amel
27. Anne
28. A'râbî
29. Arafat
30. Arı
31. Arim seli
32. Arş ve kürsü
33. Arz
34. Asa
35. Ashâb-ı A'râf
36. Ashâb-ı Eyke
37. Ashâb-ı Fîl
38. Ashâb-ı Hicr
39. Ashâb-ı Karye
40. Ashâb-ı Kehf
41. Ashâb-ı Medyen
42. Ashâb-ı Ress
43. Ashâb-ı Sebt
44. Ashâb-ı Sefine
45. Ashâb-ı Şimâl
46. Ashâb-ı Uhdûd
47. Ashâb-ı Yemîn
48. Astronomi
49. Av/avlanma
50. Ay
51. Âyât-ı Beyyinât
52. Ayet
53. Aylar
54. Baba
55. Babil
56. Barış
57. Barışma (Barıştırma)
58. Ba's
59. Bâtıl
60. Bayram namazı
61. Bedir savaşı
62. Beledü'l-Emin
63. Belkıs
64. Benû Kureyza
65. Besmele
66. Beşer
67. Beytü'l-Atîk
68. Beyyine
69. Bilgisizlik
70. Bir-biricik-yalnızca
71. Birlik ve beraberlik
72. Birr
73. Borçlanma
74. Boşanma (Talâk)
75. Boşboğazlık
76. Bozgunculuk
77. Böbürlenme
78. Burhân
79. Câhiliyye
80. Câlût
81. el-Cebbâr
82. Cebrâil
83. Cehennem
84. Celde
85. Cennet
86. Ceza
87. Cihat
88. Cimrilik
89. Cin
90. Cizye,
91. Cûdî
92. Cuma
93. Çalışma-emek
94. Çocuk
95. Dâbbetü'l-Arz
96. Dalalet
97. Davud (a.s.)
98. Dehr
99. Demir
100. Deve
101. Din
102. Diyet
103. Doğruluk
104. Domuz
105. Dost-dostluk
106. Dua
107. Düşmanlık
108. Ebâbîl
109. Ebu Bekir
110. Ebu Leheb
111. Ebu Talib
112. Ehl-i Beyt
113. Emanet
114. Elyesâ

115. Emr bi'l-Ma'ruf Nehy ani'l-Münker (İyiliği emretme, kötüyü yasaklanma)
116. Enfâl
117. Ensâr
118. Esir
119. el-Esmâü'l-Hüsnâ
120. Eşitlik
121. Evlat edinme
122. Evlenme (Nikah)
123. Eyyûb peygamber
124. Ezan
125. Faiz (Riba)
126. Fakir-fakr
127. Fâsık-fısk
128. Falcılık
129. Farz
130. Fazl (Fadl)
131. Felâh
132. Felek
133. Fen bilimleri
134. Fıtrat
135. Fidye
136. Firavun
137. el-Gafûr
138. el-Ganiy
139. Gayb
140. Gebelik
141. Gemi
142. Gusül
143. Güneş
144. Hac
145. Had (Hudûd)
146. el-Hâfız
147. el-Hafîz
148. Hainlik
149. Hak,
150. el-Hak
151. Halife
152. el-Hâlik
153. el-Halîm
154. Hamd
155. el-Hamîd
156. Harac
157. Haram
158. Harun
159. Harut ve Mârut
160. Haset
161. Hastalık
162. Haşr
163. Havariler
164. Hayır
165. Hayız
166. Hevâ-heves
167. Hırsızlık
168. Hicret
169. Hidayet
170. Hikmet
171. Hilâl
172. Huneyn
173. Hûrî
174. Hurûf-u Mukattaa
175. Huşû
176. Hüdhüd
177. Itk (Köle azadı)
178. İbadet
179. İbrahim peygamber
180. İçki
181. İddet
182. İdris peygamber
183. İfrit
184. İftira
185. İhram
186. İhsan
187. İlim
188. İlyas peygamber
189. İman
190. İncil
191. İnfak
192. İnsan
193. İnsanın yaratılışı
194. İnşâallah
195. İntikam almak
196. İrem
197. İsa peygamber
198. İshak peygamber
199. İslâm
200. İsmail peygamber
201. İsraf
202. İstidraç
203. İstiğfar
204. İtikaf
205. Kabe
206. Kabile
207. Kabir
208. Kader
209. Kadın
210. el-Kadîr
211. Kadir gecesi
212. Kâfir
213. el-Kahhâr
214. Kalp
215. Kardeşlik
216. Kârûn
217. Karz-ı Hasen
218. Kasas
219. Kefalet
220. Kefaret
221. Kelime-i tayyibe, Kelime-i habise,
222. Kelime-i Şehadet
223. Kendini beğenme
224. el-Kerîm
225. Keşiş
226. Kıble
227. Kısas
228. Kıtmîr
229. Kibir
230. Kolaylık
231. Komşu
232. Kovculuk
233. Köle-cariye

234. Kuba mescidi
235. Kudret helvası
236. Kul hakkı
237. Kumar
238. Kunut
239. Kur'ân
240. Kurban
241. Lanet,
242. el-Latîf
243. Levh-i Mahfûz
244. Lût
245. Mâlâyani
246. Marifet
247. Masal
248. el-Mecîd
249. Medine
250. Mehir
251. Melek
252. Menasik
253. Mescidü'l-Aksâ,
254. Mescid-i Dırâr
255. Mescidü'l-Haram
256. Mesih
257. Mihrap
258. Mikail (a.s.),
259. Mina
260. Miraç
261. Miras
262. Mucize
263. Hz. Muhammed
264. Musa Peygamber
265. Musibet (Bela)
266. Mut'a
267. Müellefe-i Kulûb,
268. Müjdeleme
269. Mükellefiyet
270. Mümin
271. Münafık
272. Mürted
273. Müşavere
274. Müşrik
275. Müzdelife
276. Nafaka
277. Namaz (Salat),
278. Nefs
279. Nemrut
280. Niyet
281. Nuh peygamber
282. Oruç (Savm)
283. Öfke ve öfkeyi yenme
284. Ölçü-Tartı,
285. Ölüm
286. Örf
287. Parmak izi
288. Peygamberler
289. Put
290. Rab
291. er-Rahîm
292. er-Rahmân
293. Rahmet (Merhamet)
294. Ramazan
295. Rehin
296. Reyhan
297. er-Rezzâk
298. Riyâ
299. Ruh
300. Rüşd,
301. Sabır,
302. Safâ ve Merve
303. Sağlık
304. Sâlih peygamber
305. Sarhoşluk
306. Secde
307. Sefahet (Sefeh)
308. Selâm
309. es-Semî
310. Sevgi
311. Seyahat,
312. Sıbgatullah
313. Sırât-ı Müstakîm
314. Sidre-i Müntehâ
315. Su
316. Sûre
317. Süleyman (a.s.)
318. Sünnet
319. Süt akrabalığı
320. Şah damarı
321. Şahit
322. Şair
323. Şefaat
324. Şehit
325. eş-Şekûr
326. Şer
327. Şeytan
328. Şifa,
329. Şuayb peygamber
330. Taat
331. Tâbiûn
332. Tağut
333. Taharet (temizlik)
334. Takva
335. Tebliğ-İrşat
336. Tebük seferi
337. Teheccüd
338. Tennûr
339. Tertîl
340. Tesettür
341. Tevazu
342. Tövbe
343. Tevekkül
344. Tevrat
345. Teyemmüm
346. Ticaret
347. Tubba' kavmi
348. Tufan
349. Tuva
350. Uhud
351. Umre
352. Urvetü'l-Vüskâ,
353. Uyku
354. Ülü'l-Azm,

355. Ülü’l-Elbâb-Ülü’n-Nühâ,
356. Ülü’l-Emr
357. Ümit-ümitsizlik
358. Ümmet
359. Ümmî
360. Üzeyr
361. Vaat
362. Vahiy
363. Vasiyet
364. el-Vehhâb
365. el-Vekîl
366. el-Velî
367. Veli-Evliya
368. Vesile
369. Vesvese
370. Yahya peygamber
371. Yakup peygamber
372. Yalan söylemek
373. Yaratma-Yaratıcı
374. Yardımlaşma (Teavün)
375. Yecüc-Mecüc
376. Yemin
377. Yetim
378. Yevm
379. Yıldırım
380. Yıldız
381. Yolculuk
382. Yûnus peygamber
383. Yurt-Diyar
384. Zakkum
385. Zan
386. Zekat
387. Zekeriya peygamber
388. Zencefil
389. Zengin-Ganî
390. Zeyd-Zeyneb olayı,
391. Zıhar
392. Zikr
393. Zina
394. Ziraat
395. Zulüm
396. Zülkifl Peygamber
397. Zünnûn

EK-8. *Encyclopaedia of The Qur'ān*'da Kur'ân Muhtevası ile İlgili Maddeler

1. Aaron (Hz. Harun)
2. Abortion (Kürtaj)
3. Abraha (Ebrehe)
4. Abraham
5. Abrogation (Nesh)
6. Abstinence (İffet, haramlardan kaçınma vb.)
7. Abū Bakr
8. Abū Lahab
9. Abyssinia (Yemen)
10. 'Ād
11. Adam and Eve (Adem ve Havva)
12. Adoration (Tapınma, yüceltme)
13. Adultery and Fornication (Zina)
14. Afternoon
15. Age of Ignorance (Cahiliye)
16. Agriculture and Vegetation (Tarım ve Bitki örtüsü)
17. Air and Wind (Hava ve Rüzgar)
18. 'Ā'isha bint Abī Bakr
19. Al-'Arim
20. Alexander
21. 'Alī b. Abī Tālib
22. Almsgiving
23. Ambiguous (Müteşabih)
24. Anatomy
25. Angel (Melek)
26. Anger (Gazap)
27. Animal Life (Hayvanlar)
28. Anointing (Kutsama, sıvazlama, Mesih, dühn, vb.)
29. Antichrist (Deccal)
30. Apocalypse (Kıyamet)
31. Apologetics (Apoloji)
32. Apostasy (İrtidad)
33. Apostle (Peygamber)
34. Apparition (Hayalet görme, garip varlıklar görme)
35. Aqsā Mosque
36. Arabic Language
37. Arabs
38. 'Arafāt
39. Ararat
40. Arbitration (Tahkim, Allah'ın hakemliği)
41. Archaeology and the Qur'ān
42. Ark (Gemi, Fülk)
43. Arrogance (Kibir)
44. Artery and Vein (Atardamar ve toplardamar)
45. Ascension (Mirac)
46. Asceticism (Zühd, ruhbanlık)
47. Ashes (Kül)
48. Astray (Dalalet)
49. Atonement (Keffaret)
50. Authority [al-Qādī]
51. Avarice (Cimrilik, açgözlülük)
52. Āzar
53. Baal
54. Babylon (Babil)
55. Badr
56. Baptism (Vaftiz, Sıbğa)
57. Barrier (Hicab, berzah)
58. Barzakh
59. Basmala
60. Beauty (Güzellik)
61. Bedouin (Bedeviler)
62. Belief and Unbelief (İman ve İnkar)
63. Benjamin
64. Bible (Kutsal Kitap)
65. Bilqīs
66. Biology as the Creation and Stages of Life (Yaratılış evresi olarak Biyoloji)
67. Birth
68. Birth Control (Doğum kontrolü)
69. Blasphemy (Kutsal şeylere hakaret)
70. Blessing (Kutsama, bereket, nimet)
71. Blood and Blood Clot (Kan ve kan pıhtısı)
72. Blood Money (Diyet)
73. Bloodshed (Kan dökme)
74. Boast (Böbürlenmek)
75. Book (Kitab)
76. Booty (ganimet)
77. Boundaries and Precepts (Hududullah ve kurallar)

78. Bowing and Prostration (Rukû ve secde)
79. Bread (Ekmek)
80. Breaking Trusts and Contracts (Ahdi bozmak)
81. Bridewealth (Mehir)
82. Brother and Brotherhood (Kardeş ve kardeşlik)
83. Burial (Cenaze)
84. Byzantines (Bizanslılar, Rumlar)
85. Cain and Abel (Kabil ve Habil)
86. Calendar (Takvim)
87. Calf of Gold (Altın Buzağı)
88. Caliph (Halife)
89. Camel (Deve)
90. Camphor (Kâfûr)
91. Captives (Esirler)
92. Caravan (Kervan, yolculuk)
93. Carrion (Leş)
94. Cave (Mağara, Kehf, vb.)
95. Chastisement and Punishment (Ceza ve azap)
96. Chastity (İffet, İhsân)
97. Cheating (Hilekarlık, dolandırıcılık)
98. Children
99. Children of Israel
100. Christians and Christianity (Hristiyanlar ve Hristiyanlık)
101. Church (Kilise)
102. Circumcision (Sünnet olma)
103. City (Şehir)
104. Clay (Balçık)
105. Cleanliness and Ablution (Temizlik ve abdest)
106. Clients and Clientage (Yardımlaşma, velayet, Mevla)
107. Clothing (Elbise)
108. Colors (Renkler)
109. Commandments (On Emir)
110. Community and Society in the Qur'ān (Kur'ân'da halk ve toplum)
111. Companions of the Prophet (Ashab)
112. Conceit (Kibir)
113. Concubines (Cariye)
114. Conquest (Fetih)
115. Consecration of Animals (Hayvanların kutsanması/Hac kurbanı vb.)
116. Consolation (İlahi lütuf, huzur, sekine, göz nuru vb.)
117. Consultation (Şura)
118. Contamination (Kirlilik)
119. Contracts and Alliances (Sözleşmeler ve İttifaklar)
120. Conversion (Yolu bulma, hidayete erme, din değiştirme)
121. Coral (Mercan)
122. Corruption (Fesad)
123. Cosmology
124. Courage (Cesaret)
125. Court (yüce topluluk/mele-i a'lâ)
126. Covenant (Misak, ahd)
127. Createdness of the Qur'ān (Halkü'l-Kur'ân)
128. Creation (Yaratılış)
129. Creeds (Akide)
130. Criterion (Furkan)
131. Crucifixion (Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesi)
132. Cups and Vessels (Kaplar ve bardaklar)
133. Curse (Lanet, Gazap)
134. Darkness (Karanlık, zulmet)
135. Date Palm (Hurma ağacı)
136. David
137. Day and Night (Gece ve gündüz)
138. Day, Times of (Gün ve bazı saatleri)
139. Days of God (Eyyamullah)
140. Death and the Dead (Ölüm ve ölüler)
141. Debate and Disputation (Tartışma ve İtiraz)
142. Debt (Deyn)
143. Decision (Karar, hüküm, fasıl)
144. Deferral (İrcâ)
145. Deliverance (Kurtarma)
146. Despair (Yeis, ümitsizlik)
147. Destiny (Kader)
148. Devil (Şeytan/İblis)

149. Dhū l-Kifl (Zülkifl)
150. Dialogues
151. Disobedience (İsyan)
152. Dissension (İhtilaf, tefrika)
153. Dissimulation (Takiyye)
154. Divination (Kehanet)
155. Dog
156. Dreams and Sleep (Rüya ve uyku)
157. Drowning (Boğmak, İğrak)
158. Ears (Kulaklar)
159. Earth (Dünya/Arz)
160. Economics
161. Egypt (Mısır)
162. Election (Seçme, seçkin kılma/Istıfâ, ihtiyâr vb.)
163. Elijah (İlyas)
164. Elisha (Elyesea')
165. Emigrants and Helpers (Ensar ve Muhacirûn)
166. Emigration (Hicret)
167. Enemies (Düşmanlar)
168. Envy (Haset)
169. Error (Hata, dalalet)
170. Eschatology (Eskataloji)
171. Eternity (Ebediyet)
172. Ethics and the Qur'ān (Kur'ân ve ahlak)
173. Ethiopia
174. Evening (Akşam)
175. Everyday Life, Qur'ān In (Günlük Hayatta Kur'ân)
176. Evil Deeds (Kötü davranışlar)
177. Exhortations (Vaaz, teşvik, meviza)
178. Expeditions and Battles (Seferler va savaşlar)
179. Eyes (Gözler)
180. Ezekiel (Zülkifl)
181. Ezra (Uzeyr)
182. Face (Yüz)
183. Face of God (Vechullah)
184. Failure (Mağlubiyet, başarısızlık)
185. Faith (İman)
186. Fall of Man (İnsanoğlunun cennetten düşüşü)
187. Family (Aile)
188. Family of the Prophet (Ehli Beyt)
189. Famine (Kıtlık)
190. Fasting (Oruç)
191. Fate (Kader, alın yazısı)
192. Fātiha
193. Fātima
194. Fear (Korku)
195. Feet (Ayaklar)
196. Feminism and the Qur'ān
197. Festivals and Commemorative Days (Bayramlar ve hatıralar)
198. Fighting (Savaş)
199. Fire (Ateş)
200. Flogging (Celde)
201. Flying (Uçuş)
202. Food and Drink (Yiyecek ve içecekler)
203. Forbidden (Yasaklar)
204. Foretelling in the Qur'ān (Kehanette bulunmak, gaipten haber vermek)
205. Forgery (Tahrif)
206. Forgiveness (Affedicilik, merhamet)
207. Fosterage (Evlat edinme)
208. Freedom and Predestination (Özgürlük ve kader)
209. Friday Prayer (Cuma namazı)
210. Friends and Friendship (Dost ve dostluk)
211. Furniture and Furnishings (İhtiyaç, meta, eşya)
212. Gabriel (Cebrail)
213. Gambling (Kumar)
214. Garden (Bahçe, cennet)
215. Gender (Cinsiyet ve cinsel yaşam)
216. Generations (Nesil, kuşak)
217. Geography (Coğrafya)
218. Gift-Giving (Hediye verme)
219. Glorification of God (Allah'ın yüceltilmesi, tesbih)
220. Glory (Celal)
221. God and his Attributes (Allah ve sıfatları)
222. Gog and Magog (Yecüc Mecüc)
223. Gold
224. Goliath (Câlût)

225. Good and Evil (İyi ve kötü)
226. Good Deeds (İyi davranışlar)
227. Good News (Büşrâ)
228. Gospel (İncil)
229. Gossip (Dedikodu)
230. Grace (Fazl)
231. Grasses (Otlar)
232. Gratitude and Ingratitude (Şükür ve nankörlük)
233. Guardianship (Himaye)
234. Hafsa
235. Hāmān
236. Hamza b. 'Abd al-Muttalib
237. Hand(s) (El-ler)
238. Hanīf
239. Hārūt and Mārūt
240. Hearing and Deafness (İşitme ve sağırlık)
241. Heart (Kalp)
242. Heaven and Sky (Gökyüzü ve yeryüzü)
243. Heavenly Book (Ümmü'l-Kitap)
244. Hell and Hellfire (Cehennem ve Cehennem Ateşi)
245. Heresy (Sapıklık, aykırı düşünce, ilhad)
246. Hidden and the Hidden (Gizli şeyler ve gayb)
247. Hides and Fleece (Post ve yün)
248. Hijr
249. History and the Qur'ān (Kur'ân ve tarih)
250. Holy Spirit (Ruhü'l-Kuds)
251. Homosexuality
252. Honey (Bal)
253. Honor (Onur, şeref)
254. Hope (Umut, istek)
255. Hospitality and Courtesy (Misafirperverlik ve nezaket)
256. Hostages (Rehinler)
257. Hot and Cold (Sıcak ve soğuk)
258. Houris (Huriler)
259. House, Domestic and Divine (- Dünyevi yahut kutsal- Ev)
260. Hūd
261. Hudaybiya
262. Humor (Mizah, Espri)
263. Hunayn
264. Hunting and Fishing (Avcılık ve Balıkçılık)
265. Hypocrites and Hypocrisy (Nifak ve münafıklar)
266. Iblīs
267. Iconoclasm (İkonoklazm)
268. Idolatry and Idolaters (Putperestlik ve putperestler)
269. Idols and Images (Putlar ve heykeller)
270. Idrīs
271. 'Ifrīt
272. Ignorance (Cehalet)
273. Ilāf
274. Illegitimacy (Gayr-ı meşruluk)
275. Illiteracy (Ümmilik)
276. 'Illiyyūn
277. Illness and Health (Hastalık ve sağlık)
278. Imām
279. Immunity (Beraet, Muafiyet)
280. Impeccability (İsmet)
281. Impotence (Acz, muhtaç olma)
282. 'Imrān
283. Indifference (İlgisizlik, kayıtsızlık)
284. Infanticide (Bebek öldürme, 've'd')
285. Informants (Hz. Muhammed'e- bilgi veren kimseler)
286. Inheritance (Miras)
287. Inimitability (İcâzü'l-Kur'ân)
288. Innovation (Bidat)
289. Inquisition (Soruşturma-mihne)
290. Insanity (Mecnunluk, delilik)
291. Insolence and Obstinacy (Küstahlık ve inat)
292. Instruments (Aletler)
293. Intellect (Akıl)
294. Intention (Niyet, ihlas)
295. Intercession (Şefaat)
296. Intoxicants (Sarhoş edici maddeler)
297. Invitation (Davet, çağrı)
298. Iram
299. Iraq
300. Isaac (İshak)
301. Isaiah (Yeşu)
302. Ishmael

303. Islam
304. Israel
305. Jacob
306. Jerusalem (Beytü'l-makdis)
307. Jesus
308. Jews and Judaism (Yahudiler ve Yahudilik)
309. Jibt
310. Jihād
311. Jinn
312. Job (Eyyüb)
313. John the Baptist (Yahya)
314. Jonah (Yunus)
315. Joseph (Yusuf)
316. Journey (Yoculuk)
317. Joy and Misery (Sevinç ve Sefalet)
318. Judgment (Yargı, hüküm)
319. Jūdī
320. Justice and Injustice (Adalet ve zulüm)
321. Ka'ba
322. Khadīja (Hatice R.A.)
323. Khadir/Khidr (Hızır)
324. Kings and Rulers (Krallar ve yöneticiler)
325. Kinship (Akrabalık)
326. Knowledge and Learning
327. Korah (Karun)
328. Lactation (Emzirme)
329. Lamp (Lamba)
330. Language, Concept of (Dil tasavvuru)
331. Last Judgment (Son hüküm, karar)
332. Laudation (Hamd)
333. Laughter (Gülme, kahkaha)
334. Law and the Qur'ān (Kur'ân ve hukuk)
335. Lawful and Unlawful (Helal-haram)
336. Left Hand and Right Hand (Sağ el ve sol el)
337. Lie (Yalan)
338. Life (Hayat)
339. Light (Işık)
340. Literacy (Okuma yazma/yazın yeteneği)
341. Load or Burden (Yük)
342. Lord
343. Lot
344. Love and Affection (Aşk ve tutku)
345. Loyalty (Bağlılık, vefa)
346. Luqmān
347. Magians (Mecus)
348. Magic (Sihir)
349. Maintenance and Upkeep (Bakım sürdürme ve bakımsızlık)
350. Manual Labor (Amelelik, işçilik)
351. Markets (Piyasa, Pazarlama, Çarşı)
352. Marriage and Divorce (Evlilik ve boşanma)
353. Martyrs (Şehitler)
354. Marvels (Mucizeler, olağanüstü şeyler)
355. Mary (Meryem)
356. Maturity (Olgunluk, rüşd)
357. Measurement (Ölçü)
358. Mecca
359. Medicine and the Qur'ān (Kur'ân ve tıp)
360. Medina
361. Memory
362. Men of the Cave (Ashâb-ı Kehf)
363. Menstruation (Regl)
364. Mercy (Merhamet)
365. Messenger (Elçi)
366. Metals and Minerals (Metaller ve Mineraller)
367. Michael
368. Midian (Medyen)
369. Milk
370. Miracles (Mucizeler)
371. Mockery (Alay, istihzâ)
372. Moderation (İtidal)
373. Modesty (Haya)
374. Monasticism and Monks (Manastır ve keşişler)
375. Money (Para)
376. Months (Aylar)
377. Moon (Ay)
378. Morning (Sabah)
379. Moses (Musa)
380. Mosque (Mescid)
381. Mosque of the Dissension (Mescidi-Dırâr)
382. Muhammad
383. Murder (Katl)
384. Mushaf
385. Mysterious Letters (Hurûf-u Mukattaa')
386. Myths and Legends in the Qur'ān (Kur'ân'da mitler ve efsaneler)
387. Nadīr
388. Najrān

389. Names of the Prophet (Peygamberin isimleri)
390. Names of the Qur'ān (Kur'ân'ın isimleri)
391. Narratives (Kıssalar)
392. Nature as Signs (İşaretler/ayetler olarak doğa)
393. News (Haber)
394. Night of Power (Kadir gecesi)
395. Nimrod
396. Noah
397. Nomads (A'râb, bedeviler)
398. Noon (Öğle vakti)
399. Nudity (Avret)
400. Numbers and Enumeration (Sayılar ve Numaralandırma)
401. Oaths (Yeminler)
402. Obedience (İtaat)
403. Odors and Smells (Koku)
404. Oft-Repeated (Mesânî)
405. Opposition to Muhammad (Hz Muhammed'e muhalefet)
406. Oppressed on Earth, The (Mustaz'aflar)
407. Oppression (Zulüm)
408. Orphans (Yetimler)
409. Pairs and Pairing (Kur'ân'da İkili Anlatım)
410. Parable (Meseller)
411. Paradise (Cennet)
412. Parents (Ebeveyn)
413. Parties and Factions (Gruplar ve hizipler)
414. Path or Way (Yol)
415. Patriarchy (Ataerkillik)
416. Peace (Barış-selam)
417. People of the Book (Ehl-i Kİtâp)
418. People of the Ditch (Ashâb-ı Uhdûd)
419. People of the Elephant (Ashâb-ı Fîl)
420. People of the Heights (Ashâb-ı A'râf)
421. People of the House (Ehl-i Beyt)
422. People of the Thicket (Ashâbü'l-Eyke)
423. Pharaoh (Firavun)
424. Philosophy and the Qur'ān (Kur'ân ve Felsefe)
425. Piety (Dindarlık)
426. Pilgrimage (Hac)
427. Pit (Hâviye)
428. Place of Abraham (Makâm-ı İbrâhîm)
429. Plagues (Veba)
430. Planets and Stars (Gezegenler ve Yıldızlar)
431. Pledge (Rehin)
432. Poetry and Poets (Şiir ve şairler)
433. Polemic and Polemical Language (Polemik ve polemik üslûbu/cedel)
434. Politics and the Qur'ān (Kur'ân ve politika)
435. Poll Tax (Cizye)
436. Polytheism and Atheism (Çoktanrıcılık ve ateizm)
437. Popular and Talismanic Uses of the Qur'ān (Kur'ân'ın halk tarafından ve olağanüstü kullanımı)
438. Portents (Mucizeler)
439. Possession and Possessions (Mülkiyet ve mülkler)
440. Poverty and the Poor (Fakirlik ve fakirler)
441. Power and Impotence (Güç ve zaaf)
442. Praise (Hamd, övgü)
443. Prayer (Dua)
444. Prayer Formulas (Dua ifadeleri)
445. Pre-Islamic Arabia and the Qur'ān (Kur'ân ve İslam öncesi dönem)
446. Preserved Tablet (Levh-i Mahfûz)
447. Pride (Kibir)
448. Prisoners (Mahpus)
449. Profane and Sacred (Dünyevi ve dini)
450. Prohibited Degrees (Evlenilmesi yasak olan kadınlar)
451. Proof (Delil)
452. Property (Varlık, mal mülk)
453. Prophets and Prophethood (Peygamberler ve peygamberlik)
454. Protection (Koruma, himaye)
455. Provocation (Provokasyon)
456. Psalms (Zebur)

457. Punishment Stories (Helak kıssaları)
458. Qaynuqā' (Banū)
459. Qibla
460. Quraysh
461. Qurayza (Banū al-)
462. Races (Soy, sülale)
463. Ramazān
464. Ranks and Orders (Sıra, tertip)
465. Raqīm
466. Rass
467. Rebellion (İsyan, başkaldırı)
468. Recitation of the Qur'ān (Kur'ân'ın Tilaveti)
469. Reflection and Deliberation (Tefekkür ve düşünme)
470. Religion (Din)
471. Religious Pluralism and the Qur'ān (Dini çoğulculuk ve Kur'ân)
472. Remembrance (Zikir)
473. Remnant (Kalıntı, helak sonrası vb)
474. Repentance and Penance (Tevbe ve pişmanlık)
475. Responsibility (Mesuliyet)
476. Resurrection (Yeniden dirilme)
477. Retaliation (Kısas)
478. Revelation and Inspiration (Vahiy ve ilham)
479. Reward and Punishment (Mükafat ve ceza)
480. Ritual and the Qur'ān (İbadet ve Kur'ân)
481. Ritual Purity (İbadet için temizlik-abdest)
482. Rod (Âsa)
483. Sabbath (Sebt)
484. Sabians (Sâbiîler)
485. Sacred Precincts (Mukaddes topraklar)
486. Sacrifice (Kurban)
487. Safā and Marwa
488. Saint (Evliya, aziz, eren)
489. Sālih
490. Salvation (Kurtuluş, felah, fevz)
491. Samaritans (Samiriler)
492. Samson
493. Samuel
494. Sand (Kum)
495. Satanic Verses (Şeytan ayetleri)
496. Saul (Talut)
497. Scholar (Alim)
498. Science and the Qur'ān (Bilim ve Kur'ân)
499. Scrolls (Suhuf, zübür)
500. Seasons (Mevsimler)
501. Secrets (Sırlar, gizemler)
502. Seeing and Hearing (Görme ve işitme)
503. Servants (Köleler)
504. Sex and Sexuality
505. Sheba (Sebe)
506. Sheets (Kağıtlar)
507. Shekhinah (Sekine)
508. Shī'a (Şia)
509. Ships (Gemiler)
510. Shu'ayb
511. Signs (Ayetler)
512. Silk (Gümüş)
513. Sin, Major and Minor (Büyük günah ve küçük günah)
514. Sinai (Sina)
515. Sīra and the Qur'ān (Siyer ve Kur'ân)
516. Sirius (Şi'râ)
517. Sister
518. Slaughter (Hayvan kesimi)
519. Slaves and Slavery (Köleler ve kölelik)
520. Sleep (Uyku)
521. Smell (Koku)
522. Smoke (Duman)
523. Social Sciences and the Qur'ān (Sosyal bilimler ve Kur'ân)
524. Solomon
525. Soothsayer (Kahin)
526. Soul (Ruh)
527. South Arabia, Religions in Pre-Islamic (İslam öncesi Güney Arabistan dinleri)
528. Sovereignty (Hakimiyet)
529. Spatial Relations (Mekansal ilişkiler)
530. Speech (Söz, kelam)
531. Spider (Örümcek)
532. Spirit (Ruh)
533. Spiritual Beings (Gaybî varlıklar)
534. Springs and Fountains (Kaynaklar ve pınarlar)
535. Stone (Taş)
536. Stoning (Taşlama)

537. Strangers and Foreigners (Ecnebiler, yabancılar)
538. Suffering (Acı, elem)
539. Sūfism and the Qur'ān (Tasavvuf ve Kur'ân)
540. Suicide (İntihar)
541. Sun (Güneş)
542. Sunna (Sünnet)
543. Sūra(s) (Sureler)
544. Suspicion (Şüphe, şek)
545. Sustenance (Rızık, azık)
546. Syria (Suriye)
547. Table (Maide, sofra)
548. Talent (Vergi, nimet, mevhibe)
549. Taxation (Haraç)
550. Teaching (Öğretme, talim)
551. Teeth (Dişler)
552. Temporary Marriage (Muta)
553. Tents and Tent Pegs (Çadır ve çadır direkleri)
554. Thamūd (Semud)
555. Theft (Hırsızlık)
556. Theology and the Qur'ān (Teoloji ve Kur'ân)
557. Theophany (Teofani)
558. Throne of God (Tanrı'nın tahtı)
559. Time (Zaman)
560. Tolerance and Coercion (Tolerans ve ikrah)
561. Torah (Tevrat)
562. Trade and Commerce (Ticaret ve alim satım)
563. Tradition and Custom (Gelenek ve adet)
564. Transitoriness (Fanilik)
565. Tree(s) (Ağaç-lar)
566. Trial (İmtihan, sınav)
567. Tribes and Clans (Kabile ve klanlar)
568. Trinity (Teslis)
569. Trips and Voyages (Yolculuk ve seyahat)
570. Troops (Savaş birlikleri)
571. Trust and Patience (Tevekkül ve sabır)
572. Truth (Gerçek, hakikat, hak)
573. Tubba'
574. Tuwā
575. [al-]Ukhdūd
576. Ummī
577. Uncertainty (Şüphe, tereddüt)
578. Usury (Tefecilik)
579. Vehicles (Araçlar, taşıtlar)
580. Veil (Hicab)
581. Vengeance (İntikam)
582. Verse(s) (Ayetle-r)
583. Victory (Zafer)
584. Vigil (Teheccüd)
585. Violence (Şiddet)
586. Virtue (Erdem)
587. Virtues and Vices, Commanding and Forbidding (Faziletler ve fezahatler, emretme ve yasaklama)
588. Vision (Görme)
589. Vision and Blindness (Görme körlük)
590. Visiting (Ziyaret)
591. Vow (Yemin)
592. Waiting Period (İddet)
593. War (Savaş)
594. Warner (Uyarıcı-nezîr)
595. Water (Su)
596. Water of Paradise (Cennet neh[irle]ri)
597. Wealth (Varlık, mal)
598. Weather (Hava durumu)
599. Weeping (Ağlamak)
600. Weights and Measures (Ağırlıklar ve ölçüler)
601. Wet-Nursing (Emzirme)
602. Whisper (Fısıltı)
603. Widow (Dul kadınlar)
604. Wine (Şarap)
605. Wisdom (Hikmet)
606. Wish and Desire (Dilek ve Arzu)
607. Witness to Faith (Şehadet getirmek)
608. Witnessing and Testifying (Şahitlik ve tanıklık)
609. Wives of the Prophet (Hz. Peygamber'in eşleri)
610. Womb (Rahim)
611. Women and the Qur'ān (Kadın ve Kur'ân)
612. Word of God (Tanrının sözü)
613. Work (Amel)
614. World (Alem)
615. Worship (İbadet)
616. Writing and Writing Materials (Yazı ve yazı materyalleri)
617. Year (Yıl)

618. Yemen
619. Youth and Old Age (Gençlik ve yaşlılık)
620. Zaqqūm
621. Zealotry (Bağnazlık)
622. Zechariah (Zekeriyya)

EK-9. *The Qur'an: An Encyclopedia*'nın Kur'ân Muhtevası ile İlgili Başlıkları

1. Ablution (Abdest)
2. Abrogation (Nesh)
3. Abu Bakr
4. Abu Lahab,
5. Abu Lahab's Significance (Ebu Leheb'in önemi)
6. 'Ad
7. Adam
8. 'Adl
9. 'Aha/'Ahada
10. Ahl al-Bayt
11. Ahl al-Dhikr
12. Ahl al-Kitab
13. Ahqaf
14. 'A'isha
15. Akhar
16. 'Alaq
17. 'Ali ibn Abi Talib
18. Allah
19. 'Aqida
20. Arab/Arabia
21. Arabic Language
22. Arguments and the Qur'ân (Tartışmalar [Cedel] ve Kur'ân)
23. Art and the Qur'ân (Sanat ve Kur'ân)
24. Asbat
25. 'Asiyya
26. Aya (Ayet)
27. Ayyub
28. 'Aziz
29. Azra'il
30. Backbiting (Gıybet)
31. Badr
32. Baqa (Bekâ)
33. Baraka (Bereket)
34. Barzakh
35. Bashar
36. Basmala
37. Bayyana/Abana
38. Beauty (Güzellik, Estetik)
39. Becca/Bakka
40. Bilqis
41. Burhan/Bayna/Sultan
42. Calender (Takvim)
43. Calip/Caliphate (Halife ve Hilafet)
44. Camel
45. Canon (Vahy, nüzul)
46. Character
47. Christianity
48. Colours (Renkler)
49. Companions of the Cave (Ashâb-ı Kehf)
50. Conversion (Hidayet)
51. Covenant (Ahd, sözleşme)
52. Cretarion (Furkan)
53. Da'a (Dua)
54. Dajjal
55. Dar
56. Daraja
57. Dawud/Da'ud
58. Death (Ölüm)
59. Devil (Şeytan)
60. Dhaqa/Adhaqa [ذاق]
61. Dhu al-Kifl
62. Dhu al-Qarnayn
63. Divorce (Boşanma)
64. Dreams (Rüyalar)
65. Education and the Qur'ân (Eğitim ve Kur'ân)
66. Elijah (İlyas)
67. Elisha (Elyesa')
68. Eschatology
69. Fadl
70. Fasaqa
71. Fasting (Oruç)
72. Fate (Kader)
73. Feasting (Bayram)
74. Fig (İncir)
75. Fitna
76. Fitra
77. Food (Yemek)
78. Forgiveness (Affedicilik)
79. Ghaba [غاب]
80. Ghadir Khumm
81. Ghafara/ghaffar/ghafur/ghafir/maghfira [غ-ف-ر]
82. Al-Ghayb (Gayb)
83. Ghuluww
84. Grace (Rahmet, Merhamet)
85. Habb/Habba
86. Habl Allah
87. Hadid
88. Hafiz/tahfiz/hifz/muhaffiz [ح-ف-ظ]
89. Hajar
90. Hajj
91. Hakim/hikmah
92. Halal/ahalla
93. Hanif
94. Happiness (Saadet)
95. Haqq/haqiqa
96. Haram/harrama
97. Harun
98. Hasan/hasuna/ahsana
99. Hasiba/Hasbuna Allah

100. Hava
101. Hayya/Hayat/Ahya
102. Health (Sağlık)
103. Heaven (Gökyüzü)
104. Hell (Cehennem)
105. Hidaya
106. Hilal
107. Hilm
108. Historical events and the Qur'ân (Tarihi Olaylar ve Kur'ân)
109. Hizb
110. Holy (Muaddes)
111. Houris (Huriler)
112. Hud
113. Hudaybiya
114. Hud-hud
115. Hujjat
116. Hukm
117. Hulul
118. Humility (Tevazu)
119. Ibrahim
120. Ibrahim's wife
121. Idris
122. Ihsan/Ihsani
123. Ilhad
124. Iltifat
125. Imam/imamah
126. Inimitability (İ'câz)
127. Injil
128. Injury (Yara, Zarar)
129. Insan/nas
130. Intoxication (Alkol)
131. Irada
132. Isa
133. Isaac
134. 'Ishq
135. Islam
136. 'Ism/'İsma
137. Isma'il
138. Israfil
139. Isra'il
140. Istifa
141. Ittaqa
142. 'Izra'il
143. Jalut
144. Jaza
145. Jerusalem
146. Jibril/Jibra'il
147. Jihad/Jahada
148. Jinn
149. Judaism
150. Ka'ba/al-Bayt al-'Atiq
151. Kalam/kalima/kallama
152. Karim
153. Khaybar
154. Khayr
155. Al-khidr (Hızır)
156. Kitab
157. Knowledge (Bilgi)
158. La
159. Laghw and Lahw (La'b ve Lehv)
160. La'na
161. Language and the Qur'ân (Dil ve Kur'ân)
162. Laylat al-Qadr
163. Letters (Harfler)
164. Lut
165. Lutf
166. Lut's wife
167. Malak/Mlaika
168. Manslaughter (Kasıtsız öldürme)
169. Marriage (Evlilik)
170. Mary
171. Mary's mother
172. Mata
173. Mathal/mithl/tamathil
174. Michael/Mikhail
175. Miracuousness of the Qur'ân (Kur'ân'ın mucizeliği)
176. Mi'raj
177. Mishkat
178. Mithaq
179. Modesty (İffet)
180. Money
181. Morality (Ahlak)
182. Mother of the Book (Ümmü'l-Kitâb)
183. Mubahala
184. Muhammad
185. Murder (Katl)
186. Musa
187. Musas's/Moses' mother and sister
188. Music
189. Nadhir/nudhur/andhara [ن-ذ-ر]
190. Nafs
191. Nahar
192. Najwa
193. Nass
194. Natiq
195. Natural World and the Qur'ân (Kur'ân ve Doğal Yaşam)
196. Ni'ma

197. Ninety-nine names of God (Allah'ın 99 ismi)
198. Nisa
199. Noise (Burun)
200. Nuh
201. Numbers
202. Nur
203. Oaths (Yeminler)
204. Parables (Meseller)
205. Paradise (Cennet)
206. Parents (Ebeveyn)
207. Peace (Barış)
208. Persecution (Acı Zulüm)
209. Philosophy and the Qur'ân
210. Polygamy (Çok eşlilik)
211. Polygyny (Çok eşlilik)
212. Preserved table (Levh-i Mahfuz)
213. Prophecy (Nübüvvet)
214. Punishment (Ceza)
215. Punishment and Original sin (Ceza ve asli günah)
216. Purify (Tezkiye)
217. Qada'/qadar
218. Qala [قلى]
219. Qalam
220. Qarun
221. Qasas
222. Qibla
223. Qital
224. Qur'ân, the
225. Qurban
226. Radd/irtidad/and the justification of the criminalization of apostasy (İrtidad ve suç olma gerekçeleri)
227. al-Rahman
228. Ramadan
229. Reading
230. Repentance (Tevbe)
231. Responsibility (Mesuliyet)
232. Revelation (Vahiy)
233. Revence (İntikam)
234. Riba
235. Rida
236. Ridda and the case for decriliminazation of appostasy (İrtidad ve bağışlanma durumları)
237. Rizq
238. Rumour (Dedikodu)
239. Sabeans
240. Sabiqa
241. Sabr
242. Sacrifice (Kurban)
243. Sahara
244. Sahib
245. Sajada/masjid
246. Salih
247. Salaha
248. Salat
249. Sama'
250. Sanam/asnam
251. Science and the Qur'ân (Kur'ân ve Biliö)
252. Self-Referentiality (Kendine referans)
253. Servant (Kul)
254. Shafa'a
255. Shahada
256. Shi'a
257. Shu'ayb
258. Sihr
259. Sin
260. Subhan
261. Suffering
262. Sulayman
263. Sunna
264. Sura
265. Ta'a
266. Tab'a
267. Tabut
268. Tafwid
269. Talut
270. Taqa
271. Taqlid
272. Taqwa
273. Ta'til
274. Tawakkul
275. Tawhid
276. Tayammum
277. Thawab (Tevvâb)
278. Tolerance
279. Tubba
280. Tufan
281. Ulü'l-Amr
282. Ummuhat al-Mu'minin
283. 'Uzayr
284. Veil (Peçe)
285. Wali, issues of identification (Veli kimdir)
286. Wali/walaya/wilaya

287. War and violence (Savaş ve Şiddet)
288. Waswas
289. Wealth
290. Women
291. Ya sin
292. Yahya
293. Ya’juj wa Ma’juj
294. Ya’qub (Jaqob)
295. Yawm
296. Yunus
297. Zabur
298. Zaki/zaka’ [ز-ك-ي]
299. Zalama
300. Zamzam
301. Zawj/azwaj
302. Zina
303. Zubaniyya
304. Zuhd
305. Zulaykha

EK-10. *Encyclopaedia of The Holy Qur'ân*'da Kur'ân Muhtevası ile İlgili Başlıklar

1. Abraham, prophet (İbrahim peygamber)
2. Abrogation (Nesh)
3. The Ād (People of Qur'ân)
4. Adam's Wife (Hawwa)
5. Adverse circumstances: way to overcome (Olumsuz durumlar, üstesinden nasıl gelinir)
6. Ahl-i-ismah (Günahsız kimseler)
7. Amr
8. Angels (Mala'ika)
9. Aql
10. Arabia during the Qur'ânic period (Nüzûl Föneminde Araplar)
11. The Arabs (Bedeviler)
12. Astrology
13. Astronomy
14. Āyāt (signs)
15. Aziz's wife and prophet Joseph (Aziz'in eşi ve Hz. Yusuf)
16. The Bani-n-Nadir
17. The Bani-Qainqā'
18. The Bani-Quraidhah
19. Bilqis: Queen of Sheba
20. Biodiversity (Biyo-çeşitlilik)
21. Character building: the Qur'ânic attributes (Karakter inşası: Kur'ânî vasıflar)
22. Chemistry (Kimya)
23. Christian Symbolism and Typology in the Qur'ân (Kuran'da Hıristiyan Sembolizmi ve Tipolojisi)
24. Co-existence: Qur'ânic injunctions (Bir arada yaşama: Kur'ânî öğretiler)
25. Compilation and the teachings of the Qur'ân (Kuran'ın derlenmesi ve öğretileri)
26. Cosmology
27. Creation (Yaratılış)
28. The Creator (Yaratıcı)
29. The crucifixion of Jesus (Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesi)
30. Death, concept of (Ölüm kavramı)
31. Destruction of Abraha's Army (Ebrehe ordusunun yenilgisi)
32. Divine attributes (İlahi sıfatlar)
33. The divine message of the previous bearers (Önceki elçilerin ilahi mesajı)
34. Divorce, procedure of (Boşanma kuralları)
35. Ecological crisis and its solution (Ekolojik kriz ve çözümü)
36. Economic philosophy (Ekonomi Felsefesi)
37. Education (Eğitim)
38. The environment (çevre)
39. Ethics
40. Existence of God (Tanrının varlığı)
41. Fast (Oruç)
42. Fatwa
43. Fiqh
44. Forgiveness (Affedicilik)
45. Freedom of religious belief (Dini inanç özgürlüğü)
46. God
47. God's throne and the biblical symbolism (Arş ve ve Kutsal Kitap Sembolizmi)
48. The Government (Hükümet)
49. Hajj (Pilgrimage to Mecca)
50. Hayat (life)
51. Health and healing (Sağlık ve şifa)
52. History of the Qur'ân (Tarih ve Kur'ân)
53. Hud

54. Human development (İnsan gelişimi)
55. Human effort for knowing the God's mind (Tanrının zihnini bilmek için insan çabası)
56. The Human eye and vision (İnsan gözü ve görme olayı)
57. The Human intelligence (İnsan zekası/aklı)
58. Human intelligence and artificial intelligence (İnsan zekası ve yapay zeka)
59. The Human soul (İnsan ruhu)
60. Humanism
61. Ilyas
62. Iman and Ilm
63. Implication of choice (İrade/tercih imaları)
64. Industry
65. Inheritance (Miras)
66. Inimitability (Kur'ân'ın eşsizliği)
67. Injuring oneself (Kişinin kendisini yaralaması)
68. Insan
69. Inspiration, revelation and prayer (İlham, vahiy ve dua)
70. Instincts, dispositions and propensities (İçgüdü, eğilimler ve arzular)
71. Interest, the Qur'ânic theories of (Kur'ân'da faiz)
72. Ishak
73. Islam as defined in the Qur'ân (Kur'ân'a göre İslam)
74. Isma'il
75. Jerusalem (Kudüs)
76. Jesus (İsa a.)
77. Jihad
78. Jinn
79. Kalam
80. Kawthwar (Abundant Goodness)
81. Al-Khadir (Al-Khidr) (Hızır)
82. Khalq (Creation)
83. Khazin (Hazene)
84. Law (Hukuk)
85. Law of nature and law of Shari'at (Fıtri şeriat, kanuni şeriat)
86. Life after death (Ölümden sonra hayat)
87. Light and darkness (Nur ve Zulümat)
88. The lightning (Şimşek)
89. Living together, the Qur'ânic view of (Kur'ân'a göre bir arada yaşama)
90. Luqman: a legendary Hero (Efsanevi bir figür: Lokman)
91. Man
92. Mary and A'isha
93. Mary: mother of Jesus
94. Mathematics
95. Medicine (Tıp)
96. Metaphysical World (Metafizik Alem)
97. Miracles (Mucizeler)
98. The month (Shahr)
99. Moral code of conduct (Ahlaki davranış kuralları)
100. Morality and social behaviour (Ahlak ve sosyal davranış)
101. The Mosques (Camiler)
102. Al-Muddaththr and Al-Muzzammil
103. Muhammad and Jesus
104. Muhammad and Mary
105. Muhammad Prophet
106. Mulk (Royal Power)
107. Mu'min (Names of God)
108. Al-Munafiqun (The Hypocritic)
109. Muqattaat
110. Musa, Prophet
111. Music in Qur'ânic recitation (Kur'ân okurken nağme yapmak)
112. Muslim, Concept of a true (-Tek değil- bir doğru olarak 'Müslüman' konsepti)

113. Nadhir (Nezir)
114. Nadhr (Nezr/adak)
115. Nafs
116. The Nation (Millet)
117. Non-Violence (Şiddet karşıtlığı)
118. Nuh (The Noah)
119. Numerological findings (Ebced, Cifr)
120. Origin of Life (Hayatın başlangıcı)
121. The Other World (Öbür Dünya)
122. Paul and the Qur'ân
123. Philosophy
124. Physics
125. Physiology
126. The Pilgrimage (Hac)
127. Political Philosophy (Siyaset felsefesi)
128. Politics and Leadership (Politika ve liderlik)
129. Predestination and Free Will (Kader ve hür irade)
130. Prophecies of the Qur'ân (Kur'ân'dagelecekten haberler)
131. Psychiatry and Psycho-Analysis (Psikiyatri ve Psiko-Analiz)
132. Psychology
133. Psycho-Theraphy
134. Al-Qada W'Al-Qadar (the Decree of God)
135. Qatl (Killing)
136. Qiyamah (Recurraction)
137. The Qur'ân 32/27: a comment (Secde sûresinin 27. âyetine bir yorum)
138. The Qur'ân and Philosophy
139. The Qur'ân as a Source of History
140. Al-Qur'ân: Umm Al-Kitab
141. Qur'ânic Puzzle and Its solution (Kur'ân'da bir mesele ve çözümü: Teaddüdü zevcât)
142. The Qur'ânic View of Other Religions (Kur'ân'a göre diğer dinler)
143. Rahma (Kindness)
144. Rahmat (Graciousness)
145. Reasoning (Düşünme)
146. Redemption, the İdea of (Keffaret anlayışı)
147. Religio-Communal Terms and Concepts (Dini-toplumsal terim ve kavramlar)
148. Revelation (Vahiy)
149. The Rights of Divorced Women during her Waiting Period (İddet müddetinde kadının hakları)
150. The role of the Qur'ânin the Development of the Shari'a)
151. Rububiyyat (Divine Providence)
152. Ruh (Soul)
153. Sadjda
154. Al-Saffat
155. Sahife
156. Sakhkhara [ش-ك-ر]
157. Salâm (Peace)
158. Salât (Ritual Prayer)
159. Salih (Prophet)
160. Salvation (Necat)
161. Sara (Wife of Ibrahim)
162. Sarâb
163. Satan (Şeytan)
164. Self-Control (Muhasebe)
165. Sexology
166. Shaya (İşiah)
167. Shirk (Associationism)
168. Shu'ayb (a Prophet)
169. Sickness (Hastalık)
170. Sidjil
171. Sidjdjin (Prison)
172. Sidrat al-Muntaha (Lote Tree on the Boundary)

173. Sin, the Concept of (Günah kavramı)
174. Slavery (Kölelik)
175. Socio-Religious Commandments (Sosyo-dini emirler)
176. Social System and Sub-Systems (Sosyal Sistem ve Alt Sistemler)
177. Social Training (Sosyal Eğitim)
178. Sociology
179. Sovereignity (Hükümranlık)
180. Spiritual Universe (Ruhani Evren)
181. State (Devlet)
182. Subhan (Glory be to God)
183. Successful living: The Qur'ânic approach (Kur'ân'a göre başarılı hayat)
184. Sultân
185. Symbols and Typology of Jesus Christ (İsa Mesih'in Sembolleri ve Tipolojisi)
186. Tauhid, Shirk and Hijrah
187. Tawrat and Injil
188. The Thamûd: People of The Qur'ân: Kur'ân'da geçen topluluklardan: Semud)
189. Ultimate Destiny of Man and its mode (İnsanın nihai kaderi ve durumu)
190. Ummah
191. Unbelievers (İnkarcılar)
192. Universalism and Particularism (Evrenselcilik ve Partikülarizm)
193. The Veil (Hicap)
194. The Virtues (Erdemler)
195. War Psychology (Savaş psikolojisi)
196. Women
197. Women in the Porphets' life (Peygamberlerin hayatlarında kadın)
198. Words about God (Tanrı'yı niteleyen kelimeler)
199. Wudû (Lesser Ablution)
200. Zainab bint Jahsh
201. Zakât (Purification)

KAYNAKÇA

Abay, Muhammet, "Kur'an ve Tefsire Dair Başvuru Kaynakları", *TALİD*, c. X, sa. 19-20 (2012), s. 389-435.

Abdulbâki, Muhammed Fuad, *el- Mu'cemu"l-müfehres li elfâẓi"l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Kahire: Dâru"l-Hadîs, 2007).

Akdemir, Salih, *Son Çağrı Kur'ân*, (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2015).

Akpınar, Ali, "Kur'ân Surelerinin İsimlerine Dair Yazılmış Mensûr ve Manzûm Eserler ve Manzûm Bir Örnek", *CÜİFD*, c. 13, sa. 1 (2009), s. 5-18

Albayrak, Halis, *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine*, (İstanbul: Şule Yay., 2011)

.-------, *Tefsir Usûlü*, (İstanbul: Şule Yay., 2011).

Aliyyü'l-Kârî, Molla, *Şerḥü'l-fıkhi'l-ekber*, thk. Mervam Muhammed eş-Şa'âr, (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2016).

'Asar, Subḥî Abdurraûf, *el-Mu'cemü'l-mevḍûî li âyâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Kahire: Dârü'l-Fadîle, t.y.).

Asfahânî, Muhammed Ali, "Cevle fî dâirati meârif-i Leydın el-Kur'âniyye", *Dirâsât İstişrâkiyye*, I/1 (Sayf, 2014), s. 197-283.

Atay, Hüseyin, *Kur'ân'daki İlkeler*, (Ankara: Atay Yay., 2000).

Ateş, Süleyman, *Kur'ân Ansiklopedisi*, (İstanbul: Kur'ân Bilimleri Araştırmaları Vakfı (KUBA), t.y.), I-XXX.

-------, *Kur'ân Prensipleri*, (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1996).

Avşar, Zakir v.dğr., "Toplumsal ve Siyasal Bir Proje: Ansiklopedi ve Ansiklopedizm", *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, sa. 22 (2014). s. 219-236.

Aydar, Hidayet, "Cumhuriyet Dönemi Türkçe Kur'an Tefsirleri Üzerine İstatistiksel Bir Değerlendirme", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. II, sa. 2, (2015), s. 13-35

Aydüz, Davut, *Tefsir/Tarihi, Çeşitleri ve Konulu Tefsir*, (İzmir: Işık Akademi Yay., 2012).

Aykut, Ayhan, "Ansiklopedi", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, III (1991), s. 217-227.

Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2011), I-III.

Bakkalbaşı, Erdoğan, *Kur'ân'daki Buyruk ve Yasaklar*, (İzmir: Tesav Yay., 1995).

Bardakoğlu, Ali v.dğr., *Kur'ân-ı Kerîm Ansiklopedisi*: llimler, Kavramlar, Isimler, Hükümler, Mekanlar, (İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1988), I-II.

Bekiroğlu, Harun, *Tefsir Metodolojisi Açısından el-Burhân ve el-İtkân*, (Ankara: Araştırma Yay., 2013).

Bereketzade İsmail Hakkı, *Necâib-i Kur'âniye*, (İstanbul: Yeni Zamanlar, 2002).

el-Bikāî, Burhâneddîn, *Naẓmü'd-dürer fî tenâsübi'l-âyâti ve's-süver*, (Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1984), I-XXII.

Bilgiç, Ziya, *114 Sûre İsimleri ve Anlamları*, (İstanbul: Gonca Yay., 1985).

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, (İstanbul: Ravza Yay., 2008), I-II.

Birışık, Abdülhamit, "İbn Akīle", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, IXX (1999), s. 304-306.

-------, "Kur'an (Kur'an İlimleri)", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA),* XXVI (2002), s. 401-404.

-------, "Kur'ân (Literatür)", *TDV İslam Ansiklopedisi, (DİA),* XXVI (2002), s. 417-422.

-------, "Ulûmu'l-Kur'ân", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA),* XLII (2012). S. 132-135.

-------, "Kur'ân-ı Kerîm'i Bilmek", [*İslam'a Giriş/Gençliğin İslam Bilgisi*, ed. Hayati Hökelekli, (Ankara: DİB Yayınlan, 2007), s. 103-147].

Boyalık, Mehmet Taha, "Abdülkâhir Cürcanî'nin Sözdizimi Teorisi ve Tefsir Geleneğine Etkisi", (doktora tezi, Marmara Üniversitesi, SBE, 2014).

Bulut Ali, *Belâgat/Meânî- Beyân-Bedî'*, (İstanbul: İFAV Yay., 2015).

-------, "Kur'ân Filolojisiyle İlgili Üç İlim Dalı (Garîbü'l-Kur'ân, Meânî'l-Kur'ân, İ'râbü'l-Kur'ân) ve Bu Dallarda Eser Veren Müellifler (Hicrî İlk Üç Asır)", *OMÜİFD*, 12-13 (2001), s. 391-408.

Bulut, Ali, "Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi", (doktora tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, SBE, 2009).

-------, "Türkiye'de Tefsir Usûlü/Ulûmu'l-Kur'ân Tartışmaları", [*Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*, ed. Bilal Gökkır v.dğr., (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'ân ve Tefsir Akademisi, 2009) s. 381-400].

Burke, Peter, *Bilginin Toplumsal Tarihi*, çev. Mete Tunçay, (İstanbul: Türk Vakfı Yurt Yay., 2001).

el-Cabirî, Muhammed Abid, *Fehmü'l Kur'ân*, çev. Muhammed Coşkun, (İstanbul: Mana Yay., 2017), I-III.

Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, (Ankara: Fecr Yay.,2010).

-------, İsmail, "Garîbü'l-Kur'ân", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA),* XIII (1996), s. 379-380.

-------, “Oryantalizm ve Batıda Kur’ân ve Kur’ân İlimleri Üzerine Araştırmalar”, *ANÜİFD*, c. XXXI (1989).

Çalışkan, İsmail, *Tefsir Usulü*, (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2017).

-------, “Kur’ân Muhtevasının Epistemolojik Taksimi - Kur’ân’da Her Bilginin Var Olduğu Söylemine Eleştirel Bir Yaklaşım-“, *CÜİFD*, c. VII, sa. 1 (2003), s. 235-248.

-------, “Tefsir Alanında Yapılan Doktora Tezleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *TALİD*, c. IX, sa. 18 (2011), s. 461-489.

Çetin, Abdurrahman, *Kur’ân-ı Kerîm’in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar*, (İstanbul: Ensar, 2010).

Çiftçi, Bedrettin, “Kur’ân Fihristleri Üzerine Bir İnceleme”; http://www.interaktifokuma.org/bc-fhrs-icerik.html (erişim: 29 Kasım 2018).

ed-Dârekutnî, Ebü'l-Hasen, *Kitâbü’n-Nevâdir*, thk. Şuayb Arnavut, (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2004), I-V.

Deliser, Bilal, “ez-Zerkeşî ve Kur’ân İlimlerindeki Yeri”, (doktora tezi, Ankara Üniversitesi, SBE, 2004).

Demirci, Muhsin, *Tefsir Usulü*, (İstanbul: İFAV Yay., 2011).

-------, *Tefsir Tarihi*, (İstanbul: İFAV Yay., 2011).

-------, *Kur’ân’ın Ana Konuları*, (İstanbul: İFAV Yay., 2013).

-------, *Konulu Tefsire Giriş*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006).

Diyanet İşleri Başkanlığı, *Konulu Kur’ân-ı Kerîm Tefsiri (Örnek Fasikül)*, (Ankara, 2001).

Dumlu, Ömer, *Kur’ân’da Bazı Kavramlara Bakış*, (İzmir: Anadolu Yay., 1999).

Duran, Muhammet Ali, *Sûre İsimleri Açısından Kur’ân’ın Anlaşılması*, (İzmir: Işık Akademi, 2013).

Durmuş, Zülfikar, *Kur’ân’a Göre Kur’ân*, (İstanbul: Rağbet Yay., 2012).

Dursun, Turan, *Kur’an Ansiklopedisi*, (İstanbul: Kaynak Yay., 1996), I-XIII.

Durukoğlu, Salim-Çetin, Sevda, “Türkiye Türkçesi ile Yayımlanmış Ansiklopediler Kaynakçası Denemesi”, *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, c. 4, sa. 8 (Şubat, 2016), s. 169-184.

el-Ebyârî, İbrahim, el-*Mevsûatü’l-Kur’âniyyeyü’l-müyessera*, (Kahire: Müessesetü Sicilli’l-Arab, 1974), I-V.

-------, *el-Mevsûatü’l-Kur’âniyye*, (Kahire: Müessesetü Sicilli’l-‘Arab, 1984). I-XI.

Ekin, Yunus, "İrşâdü'l-Akli's-Selim'in Tefsir Geleneğindeki Konumu", *ÇÜİFD,* c. XVI, sa. 1 (2016), s. 83-118.

Ekiz, Durmuş, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, (Ankara: Anı Yay., 2009).

Elik, Hasan, "Nüzûl Dönemini Esas Alan Bir Tefsir Çalışması Olarak 'Tevhit Mesajı' ve Kur'an'a Çağdaş Yaklaşımlar", [*Kur'an'ı Anlama Yolunda: Kuramer Konferansları -I,* ed. Yusuf Şevki Yavuz, (İstanbul: Kuramer, 2017), s. 89-108].

Eren, Ali Cüneyt, "Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi,* c. IX, sa. 1 (2009), s. 129-152.

Esed, Muhammed, *Kur'ân Kavramları*, Haz. Ömer Aydın-Ertuğrul Özalp, (İstanbul: İşaret Yay., 2016).

el-Fihrisü'l-Arabiyyü'l-Muvahhad/Arabic Union Catalog; https://www.aruc.org/search (erişim: 29 Kasım 2018).

el-Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kūb, *Beṣâ'iru ẕevi't-temyîz fî leṭâifi'l-kitâbi'l-ʿazîz*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, (Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1996), I-VI.

Furat, Ahmet Subhi, "Arap Edebiyatında İlk Ansiklopedik Eserler", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. VII, sa. 1-2 (1978), s. 299-308.

el-Gazzâlî et-Tûsî, Ebû Hâmid, *Cevâhirü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Reşid Rıza el-Gabbânî, (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1986).

el-Gazzâlî, Muhammed, *Naḥve tefsîrin mevḍûiyyin li süveri'l-Kur'âni'l-Kerîm,* (Kahire: Dâru'ş-Şurûk, 1997).

Gezgin, Ali Galip, *Tefsirde Semantik Metod*, (İstanbul: Rağbet Yay., 2015).

Gökkır, Bilal, *Meryem Suresi Tefsiri*, (Ankara: Fecr Yay., 2009).

-------, "Konulu Tefsir: Hedef, İmkan ve Sınırları", [*Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, ed. Bilal Gökkır v.dğr., (İstanbul: ilim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2010), s. 455-466].

Görener, İbrahim, "Tefsir Usûlü ve Kur'ân İlimlerinin Tefsir Yöntemi Açısından Değerlendirilmesi", [*Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*, ed. Bilal Gökkır v.dğr., (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'ân ve Tefsir Akademisi, 2009)], s. 227-240.

Gülle, Sıtkı, *Konularına Göre Kur'ân Âyetleri*, (İstanbul: Huzur Yay., 2010).

Güven, Şahin, *Konulu Tefsir Metodu*, (İstanbul: Düşün Yay., 2012).

eI-Ḥafnî, Abdülmün'im, *Mevsûatü'l-Kur'âni'l-'aẓîm,* (Kahire: Mektebe Mabdulî, 2006).

Helvacıoğlu, Ender, "Türkiye'nin İlk Kur'an Ansiklopedisi", *Bilim ve Gelenek*, sa. 81 (2010, Kasım), s. 14-21.

el-Hevvârî, Hûd b. Muḥakkem, *Tefsîru kitâbillâhi'l-'azîz*, thk. el-Hâcc eş-Şerîfî, (Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1990), I-IV.

Ḥicâzî, Muhammed Mahmûd, *el-Vaḥdetü'l-mevḍûiyye fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Kahire: Dârü'l-Kutubi'l-Hadîse, 1970).

Integrated Encyclopedia of the Qur'an (IEQ), "Introduction", Project; http://www.ieQur'ân.com/project/intro.php (erişim: 6 Aralık 2018).

Iqbal, Muzaffar, "Integrated Encyclopedia of the Qur'ān (IEQ): Raison d'être and Project Summary", *Islam & Science*, Vol. 8 No. 1 (Summer 2010), s. 33-48.

el-Işfehânî, er-Râġıb, *el-Müfredât fî ġarîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, (Dımeşk: Dârü'l-Kalem, 2014).

'Itır, Nurettin, '*Ulûmu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Dımeşk: Maṭba'atü's-Sabâh, 1993).

İbn Cüzey, *et-Teshîl li-ʿulûmi't-tenzîl*, thk. Muhammed Sâlim Hâşim, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), I-II.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec, *Fünûnü'l-efnân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Hasan Dıyaüddin Itır, (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1987).

İslamoğlu, A. Hamdi–Alnıaçık, Ümit, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri* (İstanbul: Beta, 2014).

İzutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Tanrı ve İnsan*, çev. Mehmet Kürşad Atalar, (İstanbul: Pınar Yay., 2012).

Kahveci, Ali Osman, "Kur`an-ı Kerîm Hakkında Hazırlanan İndeksler", (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, SBE, 2004).

el-Kahtânî, es-Seyyid, *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye*, haz. Salâh el-Kâẓımî, (Beyrut: Dârü'l-Mehacceti'l-Beydâ, 2009), I-III.

Kalkan, Ahmed, *Ansiklopedik Kur'ân Kavramları ve Güncel Yansımaları,* (İstanbul: Kalemder, 2011).

Kanâtü Kerbelâ el-Mukaddese, "Mevsûatü Ehli'l-Beyt, Ekbaru Mevsûa Kur'âniyye seterâ en-Nûr Karîben (موسوعة أهل البيت اكبر موسوعة قرآنية سترى النور قريبا)", el-Ahbâr (23.04.2017); https://ktv.iq/view_news.php?p=584 (erişim: 16 Aralık 2018).

Kara, Ömer, *Tefsir Tetkikleri II*, (İstanbul: İFAV Yay., 2018), s. 336-338.

------- "*Tefsir Ekolleri*", [*Tefsir Tarihi ve Usulü*, ed. Bahattin Dartma, (Eskişehir: AÜAÖF Yay., 2013), s. 132-155].

-------, “el-Müfredât”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA),* XXXI (2006), s. 504-505.

Karagöz, Mustafa, “Dil Merkezli Tefsir Çalışmaları”, [*Tefsire Akademik Yaklaşımlar,* ed. Mehmet Akif Koç - İsmail Albayrak, (Ankara: Otto Yay., 2015), I/245-272].

Karasar, Niyazi, *Bilimsel Aarştırma Yöntemi*, (Ankara: Nobel Yay., 1998).

Karlığa, H. Bekir, “Gazzâlî (Eserleri)”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XIII (1996), s. 518-530.

Kaya, Mesut, “Yirmibirinci Yüzyılda Kur’an Çalışmalarına Eklenen Yeni Halka: Kur’an Ansiklopedileri”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, c. X, sa. 3 (2010), s. 407-425.

-------, “Dönemsel İlmî Şartların Müfessirin Donanımı Üzerindeki Belirleyiciliği -Klasik ve Modern Dönem Mukayesesi-“, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim],* c. XIII, sa. 3, (Kış, 2013), s. s. 9-31.

Keskioğlu, Osman, *Nüzûlünden Günümüze Kur’ân-ı Kerîm Bilgileri*, (Ankara: TDVY, 2010).

Kılavuz, Ahmet Saim, *Ana Hatlarıyla İslam Akâidi ve Kelam’a Giriş*, (İstanbul: Ensar Neş., 2014).

Kılıç, Hulusi, “Fîrûzâbâdî”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA),* XIII (1996), s. 142-145.

Kırca, Celal, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur’an’a Yönelişler*, (İstanbul: Tuğra Neş., t.y.).

Kırtay, Yasemin, “Ulûmu’l-Kur’ân Kavramının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, (yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, SBE, 2008).

Koçyiğit, Hikmet, “Tefsirlerin Sınıflandırılması Meselesi”, *HÜİFD*, XIX/31 (2014). s. 45-84

Kurul, *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, (İstanbul: Ana Yay.-Encyclopaedia Britannica, 1986), I-XXII.

Kurul, *Meydan Larousse: Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, (İstanbul: Meydan Yay., 1979), I-XII.

Kurul, *Şâmil İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Şâmil Yayınevi, 2000), I-VI.

Kürsiyyü Melik b. Abdülaziz li’l-Kur’âni’l-Kerîm, “et-Ta’rîf bi’l-Mevsûa”; el-Mevsûatü’l-‘Âlemiyye fi’l-Hidâyâti’l-Kuraniyye; http://kachqu.org/encyclopedia-of-quranic/about-encyclopedia (erişim: 12 Aralık 2018).

McAuliffe, Jane Dammen (ed.), *Encyclopaedia of The Qur’ān,* (Leiden: Brill, 2001-2006), I-VI.

Mekkî, İbn Akīle, *ez-Ziyâde ve’l-İḥsân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, thk. M. Safâ Hakkı v.dğr., (Şarika: Merkezü’l-Buhûs ve’d-Dirâsât/Câmiatü’ş-Şârika, 2006), I-X.

Meriç, Cemil, *Işık Doğudan Gelir*, (İstanbul: İletişim Yay., 2013).

Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Ma'lûmâti'l-Kur'âniyye bi Ma'hedi'l-İmâmi'ş-Şâtıbî, *Delîlü'l-Kütübi'l-Maṭbûa fi'd-Dirâsâti el-Kur'âniyye*, (Cidde: 2011).

Mevdûdî, Seyyid Ebü'l-A'lâ, *Kur'ân'ın Dört Temel Terimi*, çev. Mahmut Osmanoğlu, (İstanbul: Özgün Yay., 2000).

Milli Eğitim Bakanlığı (MEB), *İnönü (Türk) Ansiklopedisi*, (Ankara: Maarif Matbaası, 1943-1984), I-XXXIII.

Mir, Muntasir, *Kur'ânî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*, çev. Murat Çiftkaya, (İstanbul: İnkılab Yay., 1996).

-------, "Bir Bütün Olarak Sûre", çev. Mustafa Özel, *DEÜİFD*, XIII-XIV (2001), s. 267-280.

Moezzi, Mohammad Ali Amir (ed.), *Dictionnaire Du Coran*, (Paris: Robert Laffont, 2007).

Mollaibrahimoğlu, Süleyman, *Kur'ân Mesajı*, (İstanbul: Süleymaniye Vakfı, 1995).

Muhannâ, Ahmed İbrahim, *Tebvîbu âyi'l-Kur'ân'i'l-Kerîm mine'n-nâḥiyeti'l-mevḍû'iyye*, (Kahire: Dâru'ş-Şa'b, t.y).

Muḳātil b. Süleyman, *Tefsîru Muḳātil b. Süleyman*, thk. Ahmed Ferîd), (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003).

Müslim, Mustafa, *Kur'ân Çalışmalarında Yöntem*, çev. Salih Özer, (Ankara: Fecr, 1998).

Namazi, Mahmood, "Kur'an Tefsirine Konulu Yaklaşım", çev. Serpil Başar, *SÜİFD*, sa. 26 (2012), s. 201-211.

en-Ne'âl, Muhtar Fevzi, *Mevsûatü'l-elfâzi'l-kur'âniyye*, (Haleb: Dârü't-Türâsi'l-İslâmi, 2002).

Nursi, Said, İşaratü'l-İ'caz, (İstanbul: Zehra Yay., 2006).

Okiç, M. Tayyip, *Kur'ân-ı Kerim'in Üslûb ve Kırâati*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, 1963).

Okumuş, Mesut, *Kur'ân'ın Çok Boyutlu Okunuşu İmam Gazâlî Örneği*, (Ankara: Ankara Okulu, Yay., 2006).

---------, "Ulûmu'l-Kur'ân (Kur'ân İlimleri)", [*Tefsir El Kitabı*, ed. Mehmet Akif Koç, (Ankara: Grafiker Yay., 2012), s. 312-427].

Oruç, Ayşe Betül, "Klasik ve Modern Dönem Tefsir Kaynaklarında Kadın Algısı" (doktora tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBE, 2016).

Özel, Ahmet, "İslam Dünyasında Ansiklopediler", [*İslam ve Klasik*, ed. Sami Erdem, (İstanbul: Klasik Yay., 2008), s. 379-404].

Öztürk, Abdülvehhab, *Kur'ân-ı Kerîm Fihristi*, (İstanbul: Timaş Yay., 1998).

Öztürk, Mustafa, *Kur'an Dili ve Retoriği*, (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2015).

-------, *Kur'ân ve Aşırı Yorum*, (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2014).

-------, "Geleneksel Te'vil Çeşitlemelerinin Epistemik Değeri", *Bilimname: Düşünce Platformu,* c. I, sa. 2 (2003/2), s. 179-197.

-------,"Cumhuriyet Dönemindeki Telif Tefsirler", [*Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), s. 343-418].

-------, "Klasik Sünnî Tefsir Literatürü Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim],* c. V, sa. 3, (2005), s. 91-114.

Öztürk, Mustafa-Ünsal, Hadiye, *Kur'ân Tarihi*, (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2016).

Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur'an-ı Kerim Ansiklopedisi*, (İstanbul: Hürriyet, 1990).

Paçacı, Mehmet, *Çağdaş Dönemde Kur'ân'a ve Tefsire Ne Oldu*, (İstanbul: Klasik Yay., 2012).

-------, *Kur'an'a Giriş*, (İstanbul: İSAM Yay., 2010).

Polat, Fethi Ahmet, "Tarihî Olgularla İlişkili Kur'ân İlimleri", [*Tefsir Tarihi ve Usulü*, ed. Bahattin Dartma, (Eskişehir: AÜAÖF Yay., 2013), s. 210-232.]

Rado, Şevket (Neş. Md.), *Yeni Hayat Ansiklopedisi*, (İstanbul: Doğan Kardeş Yay., 1973), I-VI.

er-Râzî, Fahreddin, *Tefsîrü'l-Faḫri'r-Râzî*, (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1981). I-XXXII.

es-Sa'îdî, Abdulmute'âl, *Edebi Mesaj Kur'ân (en-Nazmü'l-fennî fi'l-Kur'ân),* çev. Hüseyin Elmalı, (İzmir: Işık Akademi Yay., 2006).

Said, Abdussettar Fethullah, *el-Medḫal ile't-tefsîri'l-mevḍû'î*, (Kahire: Dâru't-Tevzî' ve'n-Neşri'l-İslâmiyye, 1991).

Salih, Muhammed Zeki, *et-Tertîbü ve'l-beyân 'an tafṣîli âyi'l-Kur'ân*, (Bağdad: Dârü'l-Mektebeti'l-İlmiyye, 1979).

Ṣâlih, Ṣubhî, *Mebâḫis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dârü'l-'İlm li'l-Melâyîn, t.y.),

Seber, Abdulkerîm, "Konulu Tefsir Metodunun Teorik ve Pratik Problemlerine Dair Bazı Çözüm Önerileri", *DEİFD,* sa. 30 (2009), s. 139-172

Serinsu, Ahmet Nedim, *Kur'ân ve Bağlam*, (İstanbul: Şule, 2012).

Sert, Hüseyin Emin, "Kur'ân-ı Kerîm'deki Konuların Tasnifi Üzerine Bir Deneme", *FÜİFD,* sa. 1 (1996), s. 255-286.

Seyyar, Ali, *İnsan ve Toplum Bilimleri Terimleri/Ansiklopedik Sosyal Bilimler Sözlüğü*, (İstanbul: Değişim Yay., 2007).

Sifil, Ebubekir, "İtikad Fıkıh İlişkisi", *Rıhle*, c. 1, sa.1, (Haziran, 2008), s. 8-14.

Singh, N. K. - Agwan, A. R. (ed.), *Encyclopaedia of The Holy Qur'ân*, (Delhi: Global Vision Publishing House, 2000), I-V.

Sülün, Murat, *Kur'an Kılavuzu*, (İstanbul: Ensar Neş, 2011).

Sümertaş, Burhan, "Kavram Çalışmalarına Katkısı Açısından Belli Başlı Kur'ân Sözlükleri", *DEÜİFD*, II/36 (2012), s. 131-168.

es-Süyûṭî, Celâleddîn, *el-İtḳān fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Fevvâz Ahmed Zümerli, (Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-Arabi, 2005).

-------, *Dâiretü'l-Meârif-i Kur'ân*, çev. Muhammed Cafer İslami, (Tahran: Binyâd Ulûm İslâmî, 1362).

-------, *Kur'an İlimleri Ansiklopedisi/el-İtkan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, çev. Sakıp Yıldız - Hüseyin Avni Çelik, (İstanbul: Hikmet Neş., 1987).

-------, *ed-Dürrü'l-menṣûr fi't-tefsîr-i bi'l-me'ṣûr*, (Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1993), I-VIII.

-------, *el-İklîl fî istinbâṭi't-tenzîl*, thk. el-Ğumârî, (Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, t.y.).

Şaban, Zekiyyüddin, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, çev. İbrahim Kafi Dönmez, (Ankara: TDVY, 2012).

Şaḥḥâte, Abdullah Mahmud, *Ahdâfü külli sûretin ve mekâṣıdühâ fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l'Âmme li'l-Kitâb, 1976).

Şerafü'd-Dîn, Cafer (haz.), *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye/Haṣâiṣu's-suver*, (Beyrut: Dâru't-Takrîb Beyne'l Mezâhibi'l-İslâmiyye, 1999), I-XII.

eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali, *Feṭḥü'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-riv âyeti ve'd-dirâyeti min 'ilmi't-tefsîr*, haz. Yusuf el-Ğus, (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2007).

Şimşek, Sait, *Günümüz Tefsir Problemleri*, (Konya: Kitap Dünyası Yay., 2013).

-------, *Kur'an'ın Ana Konu*ları, (İstanbul: Beyan Yay., 2011).

eş-Şîrâzî, Nâsır Mekârim, *Nefeḥâtü'l-Kur'ân*, (Kum: Medresetü'l-İmâm Ali b. Ebî Talib, H. 1426).

Tayyâr, Müsâid b. Süleyman, *Fuṣûl fî uṣûli't-tefsîr*, (Riyad: Dâru'n-Neşri'd-Düvelî, 1993).

Tuncer, Faruk, "Tenasüb (Tematik) Merkezli Tefsirlere Genel Bir Bakış", [*Tefsire Akademik Yaklaşımlar*, ed. Mehmet Akif Koç - İsmail Albayrak, (Ankara: Otto Yay., 2015), I/245-272].

Türcan, Selim–Gezer, Süleyman, "Fıkhi Tefsir Geleneği", [*Tefsire Akademik Yaklaşımlar*, ed. Mehmet Akif Koç-İsmail Albayrak, (Ankara: Otto Yay., 2015), I/185-204].

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2009).

Uçak, Nazan, "Türkiye'de Ansiklopedik Yayınlar ve 1980-1989 Yıları Arasında Yayınlanan Ansiklopedilerin Değerlendirilmesi", (yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, SBE, 1989).

Ünsal, Hadiye, *Erken Dönem Mekki Sûrelerin Muhteva Tahlili*, (Ankara, Ankara Okulu Yay., 2015).

Vizaretü'l-Evḳaf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, *el-Mevsû'atü'l-Fıkhiyye*, (Kuveyt, 1983-2006), I-XLV.

Yaşar, Hüseyin, *Batı'nın Kur'ân Algısı*, (İzmir: Işık Akademi Yay., 2010).

Yavuz, Ömer Faruk, *Kur'ân'da Sembolik Dil*, (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2006).

Yıldırım, Ali–Şimşek, Hasan, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, (Ankara: Seçkin Yay., 2013).

Yılmaz, Ali, "Fahruddin er-Razî'nin et-Tefsirü'l-Kebir (Mefatihu'l-Gayb) Adlı Eserinde Tenasüb ve İnsicam", (doktora tezi, Ankara Üniversitesi, SBE, 1996).

Yılmaz, Hasan, *Kur'ân ve Muhtevası* (Tematik ve Sistematik Bir İnceleme), (Ankara: Fecr Yay., 2008).

-------, "Kur'an'ı Kerîm'in Temel Muhtevası Üzerine", *AÜİFD*, sa. 27 (2007), s. 203-219

Yiğit, İsmail, "Aynî'yi Yetiştiren Memlukler Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış", *MÜİFD*, sa. 11-12 (1993-1994), s. 27-45.

Yücel, Rıdvan, "Yazılı Kültür-Dijital Kültür Bağlamında Mesajın Değişen Yapısı (Örnek Olay: Ana Britannica Ansiklopedisi ile Ekşi Sözlük Karşılaştırması)", (doktora tezi, Akdeniz Üniversitesi, SBE, 2017).

Yüksel, Nevzat, *Konularına Göre Kur'ân-ı Kerîm Fihristi*, (İstanbul: Bayrak Yay., 2000).

Zaḳzûḳ, Abdu's-Sabûr, *Mu'cemü'l-a'lâm ve'l-mevżû'ât fi'l-Kur'ân'i'l-Kerîm*, (Kahire: Dâr' Şurûk, 1968).

Zaḳzûḳ, Mahmud Hamdi, *Oryantalizm veya Medeniyetler Hesaplaşması*, çev. Abdülaziz Hatip, (İzmir: Yeni Akademi, 2006).

Zaḳzûḳ, Muhammed Hamdi (ed.), *el-Mevsûatü'l-Kur'âniyyetü'l-mütehaṣṣışṣa*, (Kahire: el-Meclisü'l'Alâ li'ş-Şüûni'l-İslâmiyye, 2003).

ez-Zerkeşî, Bedreddin, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. ed-Dimyâtî, (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2006).

ez-Zuhaylî, Vehbe v.dğr., *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyyeyü'l-Müyessera*, (Dımeşk: Dârü'l-Fikr, 2002).

ez-Zürkānî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-'irfan fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2005), I-II.

http://www.iid-Qur'ân.com/. (erişim: 04.11.2018).

http://www.ibna.ir/en/doc/naghli/182112/Qur'ân-encyclopedia-in-persian-unveiled (erişim: 04.11.2018).

http://www.suleyman-ates.com/index.php?option=com_content&view=article&id=6&Itemid=28 (erişim: 6 Aralık 2018).